ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

М.ӨТЕМІСОВ АТЫНДАҒЫ
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН
МЕМЛЕКЕТТІК
УНИВЕРСИТЕТІ

ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ
им. М. УТЕМИСОВА

БҚМУ ХАБАРШЫСЫ

Жылына 4 рет шығады

№ 4 (64) - 2016

ВЕСТНИК ЗКГУ

Выходит 4 раза в год

Орал-Уральск

Выпуск 4 (64) шығарылым
Қазан – Октябрь, Қараша – Ноябрь, Желтоқсан - Декабрь
Педагогика, филология,тарих
Педагогика, филология, история

БҚМУ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК ЗКГУ

Бас редактор – Главный редактор:
ИМАНҒАЛИЕВ А.С.
педагогика ғылымдарының докторы, профессор/
доктор педагогических наук, професор

Бас редакторының орынбасары –
Заместитель главного редактора
Ғ.И.ИМАШЕВ
п.ғ.д., М.Өтемісов атындағы БҚМУ ҒЖ және ХБ жөніндегі проректоры
д.п.н., проректор по НР и МС ЗКГУ им. М.Утемисова

Редакция алқасы – Редакционная коллегия:

Т. Вюнш –	философия докторы (PhD), профессор, Пассау университеті (Германия, Пассау қ.)	доктор философии (PhD), профессор, Университет Пассау (Германия, г. Пассау)
П.М. Кольцов -	т.ғ.д., профессор, Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей, Элиста қ.)	д.и.н., профессор, Калмыцкий государственный университет (Россия, г. Элиста)
А.С. Тасмағамбетов -	т.ғ.д., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ, бірінші проректор	д.и.н., доцент, первый проректор ЗКГУ им. М.Утемисова
Т.З. Рысбеков -	т.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.и.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
А.С. Турчин -	психол.ғ.д., доцент, Иванов мемлекеттік университеті (Ресей, Иванов қ.)	д.психол.н., доцент, Ивановский государственный университет (Россия, г. Иванов)
А.С. Қыдыршаев -	п.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.п.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
Ж.И.Сардарова -	п.ғ.д.,М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.п.н., ЗКГУ им. М.Утемисова
А.В. Скали –	п.ғ.к., доцент, Экономика университеті (Польша, Быдгощ қ.)	д.п.н., доцент, Университет экономики (Польша, г. Быдгощ)
К. Кайнер -	ф.ғ.д., профессор, Йоханнес Гутенберг атындағы университет (Германия, Майнц қ.)	д.ф.н., профессор, Университет им. Йоханнеса Гутенберга (Германия, г. Майнц)
А.Р. Габидуллина -	ф.ғ.д., профессор, Донбасс мемлекеттік педагогикалық университеті (Украина, Горловка қ.)	д.ф.н., профессор, Донбасский государственный педагогический университет (Украина, г. Горловка)
М.К. Бисемалиева -	ф.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.ф.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
Г.К. Хасанов -	ф.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	д.ф.н., профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова
А.Г. Абуханова -	ф.ғ.к., доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ	к.ф.н., доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова

2000 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 07.12.1999ж. тіркеліп, №971 Ж куәлігі берілген.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 09.08.2000ж. қайта тіркеліп, №1432 – Ж куәлігі берілген.

ҚР Байланыс және ақпарат министрлігі Ақпарат және мұрағат комитетінің келісімімен мерзімді баспасөз басылымдарын және (немесе) ақпарат агенттіктерін 26.01.2011ж. есепке алу туралы №11389-Ж куәлігі берілген.

Жинақ филология, тарих және педагогика ғылымдары бойынша диссертациясының негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым саласындағы Бақылау комитеті бекіткен ғылыми басылым Тізіміне енді.

Издается с 2000 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания № 971-Ж от 07.12.1999г. выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о перерегистрации №1432-Ж от 09.08.2000г. выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и (или) информационного агентства №11389-Ж от 26.01.2011г. выдано Комитетом информации и архивов Министерства связи и информации РК.

Журнал включен в Перечень научных изданий Комитета по контролю в сфере образования и науки Республики Казахстан, рекомендованных для публикации основных результатов диссертаций по филологическим, историческим и педагогическим наукам.

ISSN 1680-0761

© М.Өтемісов атындағы БҚМУ, 2016.
ТІРКЕУ НӨМІРІ 1432-Ж

ӘОЖ 377.031.4+53

Имашев Г. И.– педагогика ғылымдарының докторы,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Губашева А.О. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: aidana.94.2010@mail.ru

ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ МЕН ІСКЕРЛІКТІ ДАМЫТУ

Аңдатпа: *Мақалада жалпы білім беретін орта мектепте физиканы оқыту үдерісінде оқушыларға экологиялық білім беруді жетілдірудің концептуальдық негіздері, оларды жүзеге асырудың моделі мен әдіс – тәсілдері қарастырылады.*

Тірек сөздер: *Экологиялық білім, физика, ғылыми-техникалық прогресс, модель, электродинамика, оқыту әдістері, эксперимент.*

Қазіргі қоғам жағдайында экологиялық білім беру жас ұрпақты тәрбиелеудің негізгі мәселесі болып табылады. Экологиялық білім берудің мақсаты – жеке адамның бойына табиғатқа деген ізгілік пен ұлтық әдет-ғұрыптарды қалыптастыра отырып «адам-қоғам-табиғат» арасындағы толық үйлесімділікті қалыптастыру және дамыту. Экологиялық білім беру әрқашанда жеке адамның тәрбиесін және экологиялық мәдениетін қалыптастырудан бастап көпшілікке үздіксіз экологиялық білім беру деңгейіне көтеріледі. Сондықтан, экологиялық білім беру өте күрделі процесс. Экологиялық білім беру дегеніміз – адамзат қауымының, қоғамның, табиғаттың және қоршаған ортаның үйлесімділігін және табиғатты тиімді пайдаланудың жолдарын халыққа түсіндіру. Оның ішінде, қоршаған орта мен табиғи ресурстарды тиімді пайдалану арқылы табиғатты аялай білетін, оны бүлінуден қорғайтын, экологиялық білімі мен мәдениеті жоғары, ізгілікті, адамгершілігі мол жас ұрпақты тәрбиелеудің маңызы зор. Экологиялық дағдарыстың ұлғаюын мейлінше тежеу, табиғат пен қоршаған ортаны қорғаудың жолдарын ұғындыру жалпы халықтың экологиялық сауатын ашу, жастарға үздіксіз білім беру нәтижесінде ғана іске асады.

Жас ұрпаққа экологиялық білім мен тәрбие беру бүгінгі күн тәртібіндегі бірден-бір қажетті кезек күттірмес мәселе екендігі Қазақстан Республикасы «Қазақстан-2030» даму стратегиясында, «Экологиялық білім бағдарламасында» және Ата заңымызға негізделіп жасалған ҚР «Білім туралы» заңдарда көрсетілген. Орта мектепті бітірген жастардың көпшілігі өндіріс ортасына қосылатындықтан, олардың табиғатты ұтымды пайдалануы, оны ластанудан және бүлінуден қорғаулары үшін берік экологиялық білімдері мен біліктіліктері болуы тиіс.

Бүгінгі таңда бірінші орында тұрған ғаламдық мәселелердің бірі экологиялық дағдарыстың алдын алу, бұл адамдардың мақсатты бағытта ойластырған іс-әрекеті арқылы ғана жүзеге асады. Осыған орай экологиялық дағдарыстан шығудың жолы ретінде елімізде қабылданған «Қазақстан Республикасының қоршаған ортаны қорғау», «Табиғи және техногенді сипаттағы төтенше жағдайлар» туралы Заңдардан көруге болады.

Табиғат дамуының заңдылықтарын білмеу, қоғамдағы экологиялық сауаттылық пен тәрбиеліліктің жетіспеуі – экологиялық дағдарысты туындатушы басты себеп болғандықтан, халыққа, соның ішінде есейе келе халық шаруашылығының түрлі салаларында қызмет етіп, өмірдегі алатын орнына сәйкес

алатын орны табиғат тағдырына қатысты сан алуан жауапты шешімдер қабылдайтын өскелең ұрпаққа білім мен тәрбие беру көзі болып табылатын мектеп пәндерінен ұйымдастырылатын оқу-тәрбие үдерісінде пәнаралық байланыс негізінде жүйелі түрде экологиялық тәрбие беру күн тәртібінің алғашқы кезеңінде тұрған мәселе.

Орта мектепті бітірген жастардың көпшілігі өндіріс ортасына қосылатындықтан, олардың табиғатты ұтымды пайдалануы, оны ластанудан және бүлінуден қорғаулары үшін берік экологиялық білімдері мен біліктіліктері болуы тиіс.

Мектепте оқытылатын пәндердің ішінде жеке тұлғаны жан – жақты дамытып, оның ғылыми дүниетанымын қалыптастыруда физиканың алатын орны зор. Физиканың зор тәрбиелік потенциалы осы пән арқылы мектеп оқушыларына экологиялық тәрбие беріп, олардың табиғат қорғауға бейімділігін шыңдауда көп жетістіктерге қол жеткізіп, жас жеткіншектерге берілетін оқу – тәрбие үрдісін ұйымдастыруды ілгерілетуге өз үлесін қоса алады.

Ғылыми мақаланың мақсаты – орта мектепте жаратылыстану пәндерін оқыту арқылы оқушыларға экологиялық тәрбие беруді ғылыми – теориялық тұрғыдан негіздеп, физика пәнінен ұйымдастырылған оқу – тәрбие үдерісінде экологиялық білім мен тәрбие берудің мазмұнын және әдістемесін ұсыну.

Зерттеудің болжамы – егер оқушыларға жаратылыстану пәндерін оқыту арқылы экологиялық білім мен тәрбие беру теориялық – дидактикалық тұрғыдан дәлелденіп, арнайы тұжырымдама мен моделдің негізінде жасалған оқыту әдістемесі арқылы жүзеге асырылса, онда оқушылардың экологиялық білімі мен мәдениеті артып, практикалық іскерлігі мен дағдысы шыңдалады, дүниетанымдық, эстетикалық көзқарасы дамиды. Себебі, табиғаттаң біртұтастығын сақтау әр оқушының тікелей экологиялық мәдениетіне, табиғатты қорғаудағы экологиялық сауатты көзқарасына байланысты.

Зерттеудің мақсаты, пәні, нысаны, болжамына сәйкес келесі міндеттерді белгілейді:

- Оқу үдерісінде оқушыларға экологиялық білім мен тәрбие берудің педагогикалық негізін анықтау;
- Мектеп оқушыларына экологиялық тәрбие беру мүмкіндіктерін анықтау;
- Экологиялық тәрбие берудің өлшемдері мен көрсеткіштерін белгілеп, олардың негізінде оқушылардың экологиялық тәрбие деңгейін анықтау;
- Жаратылыстану пәндерін оқыту үдерісінде оқушыларға экологиялық тәрбие берудің мазмұны, формалары, әдістерін ұсыну, оның тиімділігін тәжірибелік педагогикалық эксперимент арқылы анықтау.

Жұмыстың ғылыми жаңалығы мен теориялық маңыздылығы: жалпы білім беретін орта мектепте (физика пәнін оқыту мысалында) қазіргі кезеңдегі экологиялық білім мен тәрбиенің ғылыми-педагогикалық негіздері анықталды; жалпы білім беретін мектепте физиканы оқыту үдерісінде оқушыларға экологиялық білім беруді жетілдірудің концептуальдық негіздері ашып көрсетілді; орта мектепте физиканы оқып білуде оқушылардың экологиялық дайындығының жаңа дидактикалық жүйесі дайындалды; оқыту үдерісінде оқушыларға экологиялық білім мен тәрбие беру моделі жасалып және оның белгілері, көрсеткіштері, деңгейлері анықталды.

Жұмыстың практикалық маңыздылығы: жалпы білім беретін орта мектепте физиканы оқыту үдерісінде экологиялық білім мен тәрбиенің мазмұны және жүйесі анықталды; қазіргі заманғы өндіріс жағдайында физикадан экологиялық білім мен тәрбие берудегі жаңа оқу-әдістемелік жүйесінің моделі жасалды; ғылыми – техникалық прогрестің басты бағыттарының физикалық негіздерін оқыту үдерісінде оқушылардың экологиялық білімі мен тәрбиені жетілдіру мәселесінде әдістемелік кешен дайындалды.

Оқушыларға экологиялық білім мен тәрбие беру және оны жүзеге асырудағы мектеп курсының мүмкіндігін айқындау мәселелері А.Н. Захлебныйдың монографиясында И.Т. Суравегинаның, Н.М. Мамедовтың еңбектерінде көрсетілген. Авторлар экологиялық білім беру тұжырымдамаларын ұсынады, физика курсының кейбір тақырыптарын оқу кезінде экологиялық бағытталған мәселелердің қарастырылуын көрсетеді [1]. Э.А. Тұрдықұловтың әдістемелік құралында физика химия, биология,

география, табиғаттануды оқу кезіндегі негізгі экологиялық мәселелер қарастырылған. Барлық сұрақтар физикалық көзқарас тұрғысынан қарастырылады және оларды физика сабақтарында оқытуға нақты ұсыныстар беріледі, сондай-ақ экологиядан сабақтан тыс жұмысты ұйымдастыру мен жүргізудің қажеттігі мүмкіндігі және рөлі көрсетіледі. В.П. Орехов пен А.В. Усованың әдістемелік құрал дарында табиғатты қорғау мәселелеріне едәуір көңіл бөлінген. Мысалы, температураны, ауа ылғалдылығын, жарықтанылуды зерделеу кезінде өсімдіктердің өсуі мен өнуі үшін бұл параметрлердің маңызын көрсету ұсынылады. А.В. Перышкин, В.Г. Разумовский, А.В. Фабриканттың басқаруымен шыққан кітапта «Политехникалық білім беру және физиканы оқыту барысында кәсіптік бағдарлау» тарауында қазіргі ғылыми-техникалық прогрессті сипаттайтын негізгі ерекшеліктердің ішінде экологиялық проблемалардың пайда болуы, осыған байланысты «табиғат –қоғам» жүйесін ғылыми реттеудің қажеттігі баса айтылады [2].

Зерттеу көсеткендей оқыту үдерісінде экологиялық білім мен тәрбиені қалыптастыруда төмендегідей міндеттер жүзеге асырылуы қажет деп есептейміз:

Біріншіден, экологиялық білім және қоғам мен адам экологиясының өзара байланысының үйлесімдігі туралы білім беру қажет.

Екіншіден, мұғалімдер қоршаған ортаның дағдарысына сын көзімен қарап, оны қорғай, болжай білудегі оқушылардың жауапкершілік сезімін тәрбиелеу тиіс.

Үшіншіден, табиғат қорғау мәселері мен экологиядан сабақ беретін мұғалімдердің білімін жетілдіру және қайта даярлау институттары арқылы арнайы курстардан өткізу керек.

Төртіншіден, қазіргі техникалық құралдар, оқытуды компьютерлендіру және оқытудың жаңартылған әдістерін өмірге енгізуді қамтамасыз ету.

Экологиялық білім беру мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыру үшін табиғи ортаны жақсартуға бағытталған практикалық әрекет пен оны интеллектуалдық және сезімдік қабылдаудың бірлігі, сонымен қатар экологиялық проблемаларға әлемдік, ұлттық өлкелік өзара байланыс арқылы келу, жүйелілік, үздіксіздік, пәнаралық ұстанымдарды басшылыққа алынуы тиіс [3].

Зерттеу барысы анықтағандай бұл міндеттерді жүзеге асыруда жеке пәндерді оқыту үдерісінде экологиялық материалдың мазмұны көрсетіледі.

Экологиялық білім берудің міндеттері:

- экологиялық білім жүйесін қалыптастыру;
- қоршаған ортаны қорғауға деген жоғарғы адамгершілік сезімі мен жауапкершілігін тәрбиелеу;
- экология саласындағы білім жетістіктері мен нормативтік құжаттарды білу.

Экологиялық білімді жүзеге асыруда білім беру аспектілерімен қатар оның негізгі ұстанымдарын сақтау керек. Олар негізінен – ғылымилық, байланыстылық, тепе-теңдік, қызығушылық, үздіксіздік, жалғастырушылық, интеграциялау, көрнекілік, қабылдаушылық және өлкелік ұстанымдары.

Талдау көрсеткендей, экологиялық білім беру педагогикалық тұрғыдан оқушыларға мақсатты түрде әсер етуді ескереді, соның нәтижесінде олар қоғам мен табиғаттың өзара ықпал ету проблемасының ғылыми негіздерін меңгереді, әр түрлі әрекет түрлерінде табиғи және түрленген ортаға әсерлерді тиімді етуге бағытталған қолданбалы біліммен, практикалық біліктілік пен дағдылармен қаруланады. Ұсынылып отырған жұмыста экологиялық материалды іріктеуде қазіргі ғылыми-техникалық прогресстің негізгі бағыттары басшылыққа алынады. Ол бағыттарды төмендегі 1 суреттен көреміз.

Көрсетілген бағыттар жаратылыстану ғылымдары, оның ішінде физиканың заңдылықтары негізінде түсіндірілетін экологиялық білімдер жүйесін құрайды. Зерттеуде көрсетілетін ғылыми-техникалық прогресстің алты бағыты (автоматтандыру, энергетика, жаңа технология, жаңа материалдар жасау, ақпараттандыру, экология) қарастырылып, олардың негізінде қолданбалы экологиялық материалдар анықталды. Анықталған экологиялық материалдар оқу үдерісінде білім мен тәрбиенің сапалы деңгейге көтерілуіне жол ашады [4].

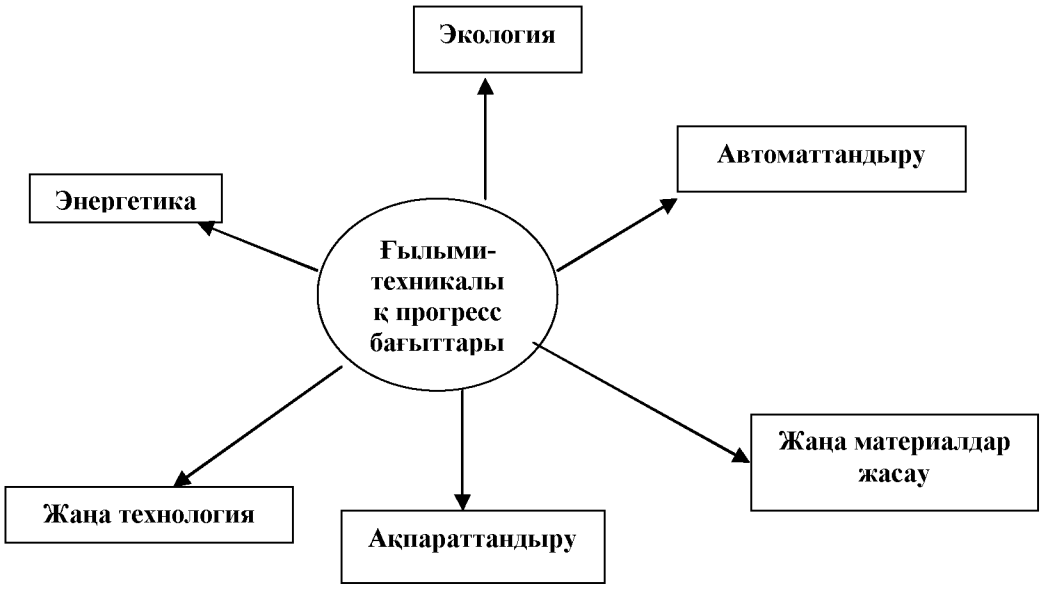

1 сурет – Қазіргі ғылыми - техникалық прогресстің бағыттары

Зерттеу барысында осы жоғарыда айтылған экологиялық білім мен тәрбие берудің мақсат, міндеттерін ескере отыра оны мынандай концептуалдық жүйе (2 сурет) құрылды:

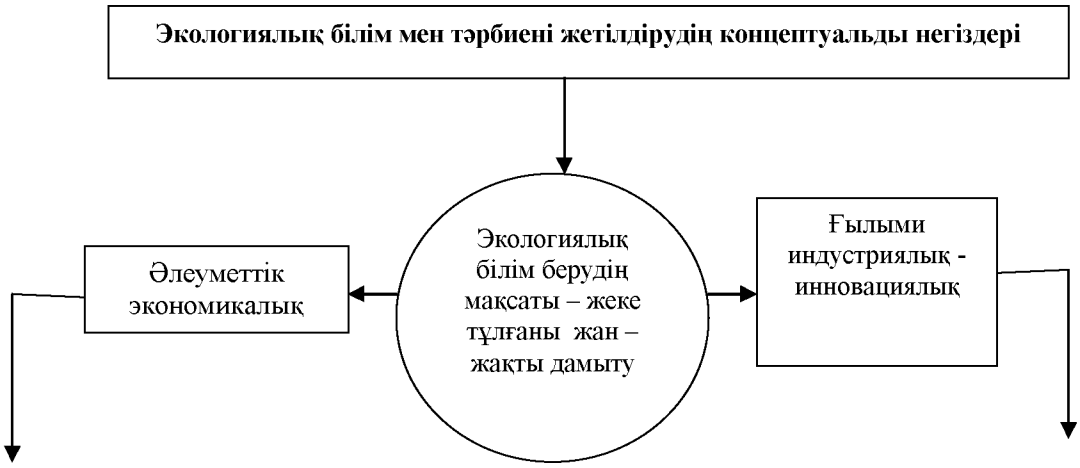

2 сурет – Экологиялық білім берудің концептуалдық жүйесі

Экологиялық білім берудің тиімді жүйесі қоғам мен экономиканың тұрақты дамуын қамтамасыз ететін негізгі құрал деуге болады. Алдыңғы қатарлы елдердің экономикалық дамуының жаңа тенденциясы – пайдаланылатын ресурс деңгейінің жаймен төмендеуінен мейлінше үлкен қосынды бағаны алу, ресурстарды сақтау технологиясын енгізу, қалдықтарды пайдалану және ластанудан сақтандыру.

Қазіргі кезең – ғылым мен техниканың дамыған заманы.Сондықтан бүгінгі таңда орта мектептерде ғылыми – техникалық прогрестің дамуына сай сапалы білім беру өзекті мәселеге айналды [5]. Қазіргі таңда адамзаттың дамуындағы экономикалық, әлеуметтік және саяси мәселелерді шешуде білім сапасының жоғары болуының маңыздылығы аңғарылады. Білім мен ғылымның жедел дамуы жаңа технология жасақтауға, тауар өндірісінің артуына және еліміздің экономикасының дамуына өз үлесін қосары сөзсіз.Сонымен қатар қазіргі заманғы өндірісте ғылыми-техникалық прогрестің негізгі бағыттарының дамуы және еліміздің жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайларға сай болуы оқушылардың физиканы оқу процесі кезіндегі политехникалық білімдерін одан әрі жетілдіруді талап етеді.

Эксперименттік оқуда дәлелденгендей физиканы оқыту үдерісінде экологиялық білімнің мазмұны төмендегідей мәселелерді қамтиды:

1. Қоршаған ортаға және табиғатқа адамның ғылыми және дүниетанымдық көзқарасын қалыптастыру;

2. Физикалық заңдылықтар мен құбылыстардың қоршаған ортадағы ролін түсіндіру;

3. Ғылыми-техникалық прогресстің қоршаған ортадағы дамуын анықтау;

4. Қоршаған ортаға өнеркәсіп пен шаруашылықтың және транспорттың әсерін көрсету;

5. Экологиялық мазмұндағы материалды іріктеу және қолданбалы білік пен дағдыны жетілдіру.

Ғылыми-техникалық прогресс бағыттарын меңгерудегі әдістемелік жүйе негізінен жалпы физиканы оқыту әдістемесіне сәйкес болуы керек және экологиялық білім мен тәрбие тиімділігін көрсететін жаңа әдіс-тәсілдер негізінде жасақталуы керек [6].

Зерттеу барысында дидактикалық жүйе жасалып, эксперименттік сынақтан өтті. Әдістемелік жүйе моделі деп қазіргі білім беру парадигмасына сәйкес экологиялық білім берудің мақсаты мен міндеттері, мазмұны, әдістері мен тәсілдерін айтамыз. Ұсынылып отырған модель экологиялық білім, біліктілік және дағдының жоғары дәрежеде дамуын және экологиялық компетенттілікті қалыптастырады.

Біздің ұсынып отырған экологиялық білім мен тәрбиені жетілдіру жүйесінің моделі мен оның құралдармен жабдықталуы қазіргі автоматиканың, электрониканың, электр энергетикасының, микропроцессорлық техниканың физикалық негіздерін қарастыруда оқушылардың экологиялық дайындығын ұйымдастыру мен жүйелеуге мүмкіндік береді. Белгілі бір экологиялық мазмұнмен сипатталатындықтан әдістемелік жүйені біз біртұтас деп қарастырамыз.

Осындай әдістемелік жүйе құрғаннан кейін мектепте физиканы оқытуда бірыңғай экологиялық бағытты жүзеге асыруға мүмкіндік болады.

Оқу үдерісінде жаңа технология құралдарын қолдану физиканы оқытудың дәстүрлі әдістемелік жүйесін инновациялық болатындай қайта құруға мүмкіндік жасайды. Жоғарыдағы әдістемелік жүйеде көрсетілгендей ол мақсаты, мазмұны, әдістері мен құралдары, оқытуды ұйымдастырудың түрлері және оқыту мақсатына жетуді бақылаудан тұрады. Осындай жүйелік бағытты тек оқу үдерісіне ғана емес, сабаққа да қолдануға болады.

Физика курсы бөлімдеріндегі экологиялық материал жүйесінен экологиялық білім мен дағды және оның құрылымы шығады. Сондықтан экологиялық білім мен дағдыны қалыптастыруды оқушылардың терең білімділігі мен тәрбиелілігінен бөліп қарауға болмайды.

Қаралуға тиісті экологиялық материалдар ғылыми принципті қанағаттандыруға, оқушылар бойында табиғатқа деген дүниетанымдық көзқарас қалыптастыруға, қоғамдағы адамдардың қоршаған ортаға әсерінің нәтижесін түсіндіре білуге тиісті. Зерттелетін сұрақтар қабылдауға жеңіл, оқушылардың жас ерекшелігін, ойлау еңбегін дамытатындай болуы керек.

Физиканы оқытуда оқушыларды ауыл өмірінен әбден танымал мысалдар келтіре отырып, физикалық құбылыстарды экологиялық ұғымдармен ұштастыра оқыту қажеттілігі туындауда [7].

Педагогикалық экспериментте электродинамика бөліміндегі заряд тасымалдаушылар, электростатикалық өріс сияқты негізгі ұғымдарға тоқтала отыра, электрлік статиканың пайда болуы, адам организміне әсері және одан қорғану жолдары жөніндегі білімдерін одан әрі дамыту көзделеді. Негізгі ғылыми-техникалық прогресс бағыттарынан шығатын жаңа технология негізінде электр өткізгіш құралдарда т.б. индустриялық-инновациялық бағыт негізіндегі экологиялық мәселелерді қарастыруға болады.

Зерттеу анықтағандай экологиялық білімді қалыптастыруда инновациялық оқыту технологиясының тиімділігін анықтау келесі мәселелерге бағытталады: модульдік оқыту технологиясы арқылы оқушылардың экологиялық, танымдық қабілетін арттыру; компьютерлік және ақпараттық оқыту арқылы жоғары

сынып оқушыларына үздіксіз, жан-жақты экологиялық білім беру; деңгейлеп-саралап оқыту технологиясы арқылы оқушылардың алған экологиялық білім деңгейін анықтауға мүмкіндік беру.

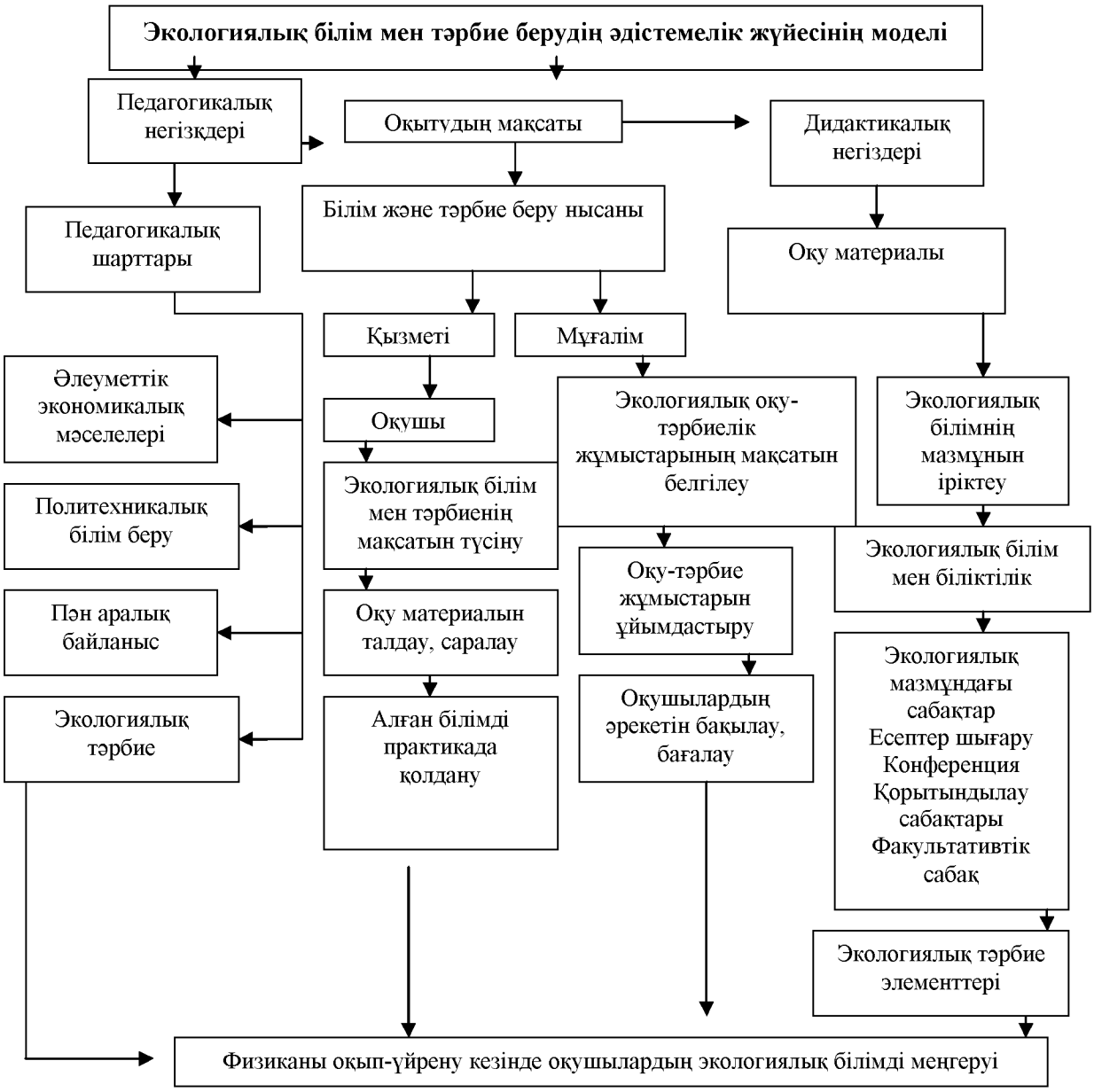

3 сурет – Экологиялық білім берудің моделі

Аталған міндеттерді шешуге іс жүзінде педагогикалық процесті зерттеу әдістері: бақылау, сұрақ-жауап, лабораториялық жұмыстар, демонстрациялық эксперименттер, физикалық практикумдар, оқулықтар мен құралдарды талдау қолданылады. Электродинамика курсы бойынша оқушылардың экологиялық білім деңгейлерін дамыту мақсатында эксперименттік жұмыстар жүргізілді.

Экологиялық білім мен ұғымды тексеру тапсырмалары төмендегідей бағыттарда жүргізілді:

1. Ғылыми-техникалық прогресстің негізгі бағыттарына байланысты қазіргі өндірісте, шаруашылықта кездесетін экологиялық мәселелерді карастыру;

2. Оқушыларды қазіргі техникадағы экологиялық құбылыстар мен ұғымдар, заңдылықтармен таныстыру;

3. Техникалық және технологиялық құрылғылардың құрылысы мен жұмыс істеу принципін түсіндіру.

Оқушылардың білімді меңгеру коэффициентінен баска эксперименттік оқуда статистикалық әдіс χ^2 (Хи-квадрат) пайдаланылады.

Нәтижелерді өңдеу эксперименттік және бақылау сыныптарындағы оқушылардың экологиялық білім деңгейлерін салыстыру арқылы жүргізіледі. Экологиялық білім мен ұғымды деңгейлер бойынша анықтау үш бағытта: төмен, орташа және жоғары жүргізілді [8].

Эксперименттік сыныпта ұсынылған әдістемелік жүйені сынақтан өткізуде жаңа әдіс-тәсілдер қолданылды. Эксперименттік сыныптарға электростатика, тұрақты электр тогы, әр түрлі ортадағы электр тогы, магнит өрісі бөлімдерінен іріктеліп алынған экологиялық мазмұндағы тапсырмалар мен оқу материалдары берілді. Осы бөлімдер бойынша жүргізілген эксперимент нәтижелерін төмендегі 4 суреттен көреміз:

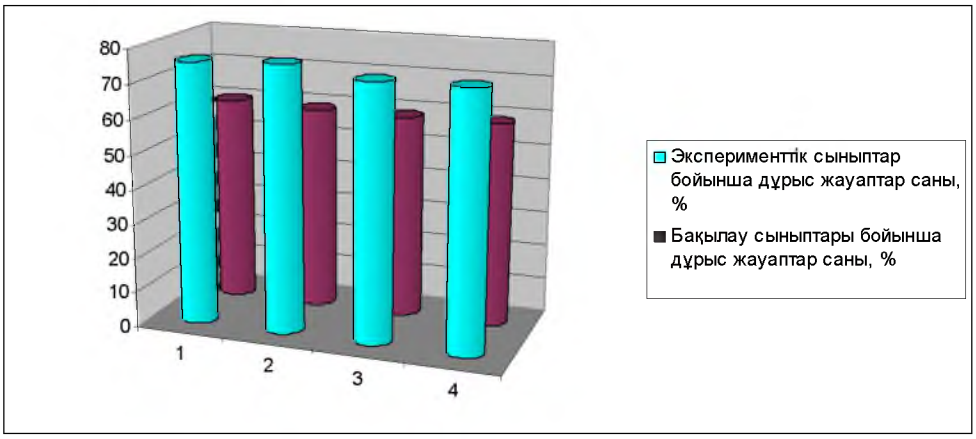

4 сурет – Эксперименттік жұмыстар жүргізілгеннен кейінгі оқушылардың экологиялық білім деңгейлері

Деңгейлік тапсырмалар арқылы оқушылардың оқушылардың алған білім дәрежелері анықталды. Эксперименттік және бақылау сыныптарындағы деңгейлік тапсырмалар бойынша оқушылардың білім көрсеткіші:

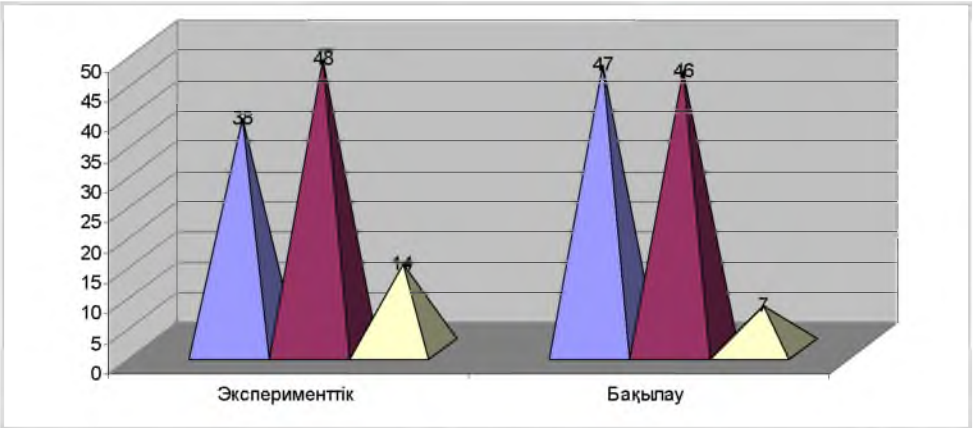

5 сурет – Эксперименттік жұмыстар жүргізілгеннен кейінгі оқушылардың экологиялық білім деңгейлері

Педагогикалық эксперимент нәтижесі біз ұсынған дидактикалық жүйені колданған уакытта эксперименттік сыныпта экологиялық білім мен іскерліктің деңгейі шамамен орта есеппен 17 пайызға артқаны байқалды, яғни ғылыми болжам эксперименттік оқу нәтижесі арқылы дәлелденді.

Жалпы білім беретін орта мектепте физиканы оқыту үдерісінде экологиялық білім мен тәрбиенің мазмұны және жүйесі анықталып, қазіргі заманғы өндіріс жағдайында физикадан экологиялық білім мен тәрбие берудегі жаңа оқу-әдістемелік жүйесінің моделі жасалды. Ғылыми – техникалық прогрестің басты бағыттарының физикалық негіздерін оқыту үдерісінде оқушылардың экологиялық білімі мен тәрбиені жетілдіру мәселесінде әдістемелік кешен дайындалып, педагогикалық эксперименттің нәтижесі көрсетілді.

Әдебиеттер:

1. Бугаев А.И. Методика преподавания физики в средней школе. – М.: Просвещение, 1981. – 288 с.

2. Глазунов А.Т. Техника в курсе физики средней школы. – М.: Просвещение, 1977. – 159 с.

3. Физика и научно-технический прогресс / Под. ред. В.Г. Разумовского, В.А. Фабриканта, А.Т. Глазунова. – М.: Просвещение, 1980. – 159 с.

4. Шут Н.И. Электрика и магнетизм: Навч.-метод. Посібник для самост.работы. НПУ ім. М.П. Драгоманова. – Київ. – 2002. – 236 с.

5. Турдикулов Э.А. Экологическое образование и воспитание учащихся в процессе обучения физике. – М.: Просвещение, 1988. – 126 с.

6. Имашев Г.И. Развитие знаний в курсе физики. – Palmary: Academic Publishing, 2012. – 232 с.

7. Имашев Г.И. Политехническое образование учащихся в процессе обучения физике в средней общеобразовательной школе: монография. – Атырау, 2006. – 421 с.

8. Imashev G. Innovative approaches in development of polytechnic education in the process of educating to physics at high school. – Atyrau: ATGU the name of Ō. Dosmukhamedova, 2011. – 150 p.

***

Имашев Г., Губашева А.О.

Развитие экологических знаний и умений в процессе обучения физике

В статье рассматриваются концептуальные основы, модели и методы совершенствования экологических знаний в процессе обучения физике в общеобразовательной школе.

Ключевые слова: *экологические знания, физика, научно–технический прогресс, модель, электродинамика, методы обучения, эксперимент.*

Imashev G., Gubasheva A.O.

Development of ecological knowledge and skills in Physics educating process

In the articleare considered conceptual bases, models and methods of perfection of ecological knowledge in the process of educating Physics at general school.

Keywords: *Ecological knowledge, Physics, scientific and technical progress, model, electrodynamics, methods of educating, experiment.*

***

ӘОЖ 373.3

Мұханбетжанова Ә.М. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Мұханбетжанова А.У. – педагогика ғылымдарының докторы, доцент
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
E-mail: pedagogika_@mail.ru

ЖАҢАРТЫЛҒАН БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ - ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. *Мақалада бастауыш білім берудің мазмұнын құрудың теориясы мен тәжірибесіне терең талдау жасалып, оны жаңартудың педагогикалық-психологиялық ерекшеліктері қазіргі көзқарастар тұрғысынан қарастырылған.*

Тірек сөздер: *Парадигма, білім беру мазмұны, жаңарту, 12 жылдық білім беру, функционалдық сауаттылық, дамыту, әлеуметтік тәжірибе, интеграция, құзыреттілік, стандарт, жеке тәжірибе.*

Ақпараттық кеңістікті кеңейту және әлемдік қоғамдастыққа кіру жағдайында адамзат ресурстарының қалыптасуындағы білім беру рөлінің өсуі еліміздің әлеуметтік-экономикалық даму деңгейінің өлшемдері ретінде мектептің білім беру жүйесін жаңа талаптар бойынша жоспарлау үшін маңызды.

Бүгінгі күні білім беру саласы «Қазақстан-2050» ұзақ мерзімді Стратегиясының маңызды басым бағыттарының бірі болып танылды. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев республиканы әлемдегі бәсекеге қабілетті 30 елдің қатарына кіргізу туралы міндет қойған болатын. Бұл мәселені жүзеге асыруда білім беру жүйесін жетілдіру айтарлықтай рөл атқарады.

«100 нақты қадам» бағдарламасы шеңберіндегі бес институционалдық реформа бойынша білім беру саласында 12 жылдық білім беруді ендіру және функционалдық сауаттылықты дамыту үшін мектепте білім берудің стандартын жаңарту жоспарланған. Осы тұрғыдан білім мазмұнын жаңарту ұлт болашағының кепілі ретінде қарастырылуда [1, 5 б.].

Осыған орай, қазақстандық білім беру жүйесін дамытудың басты міндеттерінің бірі білім берудің мазмұнын жаңарту болып отыр. Бүгінгі күн талаптарына сай жаңа білім беру оқушыларға тек белгілі бір білім, іскерлік, дағдылар жиынтығын меңгертіп қана қоймай, оқушы тұлғасын дамытуға, өмірлік проблемаларды өз

бетімен және тиімді шешуге, тұлғаның өзін-өзі анықтауына, әлеуметтенуіне және өзін-өзі жүзеге асыруына мүмкіндік беретін білімділік, тәжірибе және әмбебап қабілеттердің жиынтығын меңгертуге бағытталуы тиіс [2, 3 б.].

Қазақстандық білім беру саласына белгілі бағыт берілді, бұл ізгіліктік, тұлғалық, тұлғалық-бағдарлы, іс-әрекеттік, құзыреттілік тұрғылыр негізінде білім беру. Оның басты мақсаты – оқушының өз тұлғалық мүмкіндіктерін жүзеге асыру үшін барлық жағдайды тудыру. Мектепте әрбір бала қайталанбайтын, ешкімге ұқсамайтын даралық ретінде қалыптасуы тиіс. Мектептің негізгі міндеті – баланың даралығын ашу, оның айқындалуына, дамуына, тұрақтануына көмек беру. Бұл білім беру мазмұнына өзгеріс енгізу қажеттілігінің бір көрінісі. Осы мақсатқа қол жеткізу міндеті білім берудің философиясы мен педагогика ғылымының парадигмалық өзгерісін әдіснамалық тұрғыдан терең талдау жасауға алып келеді.

Бүгінгі күні әлемдік білім беру үрдісінде негізгі білім беру парадигмалары қарастырылып, олардың салыстырмалы сипаттамасы жасалды. Парадигмалардың көптүрлілігі білім беру мен мәдениеттің басты мақсатына әртүрлі тұрғылар арқылы: 1) құндылықтық (аксиологиялық) – білім беру (мәдениет) адамның өмірінің мәні ретінде қабылданады, яғни мәдениетті жасау және оған жету; 2) іс-әрекеттік – білім беру (мәдениет) материалдық және рухани құндылықтарды жасауда сыналған іс-әрекеттің әдісі ретінде түсіндіріледі; 3) тұлғалық – білім беру (мәдениет) белгілі бір тұлға типінен көрініс табады. Сондықтан мәдениетке деген әртүрлі көзқарас білім беруде әртүрлі парадигмаларға алғышарт ретінде алынады (Т.Кун, В.Н. Садовский, А.М. Новиков, Г.П. Щедровицкий, Е.В. Бондаревская, А.П. Сейтешов, Ш.Т. Таубаева және т.б.) [3, 61 б.; 4, 64 б.; 5, 365 б.; 6, 7 б.].

Бұл бағыттар еліміздегі білім берудің жаңа мазмұнын құрастыру арқылы әлемдік білім кеңістігімен интеграцияланып, осы кеңістіктегі білім беру талаптарына жауап бере алатын деңгейге жеткізуді көздейді. Осыған орай, қазіргі отандық педагогикалық қоғам білім берудің нәтижеге бағытталған жаңа мазмұнын құрастыру, сынақтан өткізу және оны тәжірибеге енгізудің ауқымды міндеттерін жүзеге асыруда.

Білім беру мазмұны мәселесі педагогика ғылымында негізгі болып табылады. Ең алдымен мазмұны арқылы білім беру мекемесі білім беру өмірдің сұранысы мен талаптарына жауап береді, әртүрлі өмірлік сфераларда ұрпақтардың сабақтастығын қамтамасыз етеді, тұлғаның, оның дүниеге көзқарасының, әлемге және өз-өзіне деген адамгершілік қатынасының қалыптасуындағы рөлі зор.

Білім беру мазмұны педагогикалық үдерістің мәнді жағымен де шартталады, өйткені тұлғалық сипаттағы сұрақтарға жауап береді. «Өзбетті өмірге қандай тұлға енеді?», «Ол динамикалық дамып жатқан ортада өмір сүруге қабілетті ме?», «Өзінің және қоғамның қызығушылықтары бойынша өзін-өзі өзектендіруге дайын ба?», «Қандай құндылық бағдарлардың тасымалдаушысы болады?», «Ойлары мен идеялары қаншалықты шығармашыл болады?», «Тұлға қоғамда қандай өмірлік позицияны ұстанады?», «Қоршаған ортаға, басқа адамдарға қандай қатынасының көрінуімен сипатталады?».

Білім беру мазмұны категориясы адамдарға белгілі табиғат, адам, қоғам туралы білімдері, белгілі іс-әрекет тәсілдерін орындаудағы адамға тән біліктіліктер туралы алынған білімдері; қоғам алдында туындайтын жаңа мәселелерді шешу тәжірибесі; өмір, табиғат, қоршаған орта тағы басқалар туралы ойлары көрсетілген әлеуметтік тәжірибені бейнелейді. Кейде адамзаттың әлеуметтік тәжірибесін жалпы адамзат мәдениеті деп атайды[6,34б].

Сан мыңдаған даму тарихында адамзат өте көп білім жинақтады. Жасөспірім ұрпақ осы білімді игерген кезде ғана өркениет дамуы жүзеге асады. Бірақ, жинақталған білімнің барлығын адам түгелдей меңгере алуы мүмкін емес. Сондықтан ең маңызды, негізгі білімдер мен біліктіліктерді таңдау мәселесінің орны ерекше. Әлеуметтік тәжірибе мектептегі білім беру мазмұнында түрлі пәндерге бөлініп көрініс табады. Сонымен, білім беру мазмұнын оқушылар үшін сұрыптау

мәселесі И.Я. Лернер, В.С. Леднев, В.В.Краевский, М.Ж. Джадрина т.б. еңбектерде ашылған. Онда ғылыми білімнің пәндік құрылымының өскелең ұрпаққа білім берудің пәндік аймағына әсері қарастырылады [7, 67 б.; 8, 43 б.; 9, 44 б.; 10, 9 б.].

Білім беру мазмұны – педагогикалық бейімделген білімдердің, іскерліктердің және дағдылардың жүйесі, шығармашылық іс-әрекеттің тәжірибесі және дүниеге деген эмоционалдық-құндылықтық қатынас, оларды меңгеру тұлғаның дамуын қамтамасыз етеді. Жалпы білім берудің мазмұны оқушыларды әлеуметтік, кәсіптік емес іс-әрекетке қатынасуын қамтамасыз етеді. Әрбір индивидтің дүниеге деген қатынасын ондағы өз орнын анықтауды азаматтық позициясын шарттандыратын дүниеге көзқарасты, құндылықтар мен мұраттар жүйесін қалыптастырады.

Білім мазмұнының қайнар көзі – материалдық және рухани мәдениетте бекітілген адамзаттың әлеуметтік тәжірибесі болып табылады. Әлеуметтік тәжірибе 4 элементті енгізеді: білім /олардың түрлерінің жиынтығы индивидте қоршаған шындық туралы жалпы түсінік және қажетті іс-әрекетте бағытталғандығын анықтайды/; іс-әрекеттің тәсілдерін жүзеге асыру тәжірибесі /оны меңгеру барысында іскерліктер мен дағдылар қалыптасады, олардың қызметі жинақталған мәдениетті қайта жасап сақтап және дамыту болады, сол арқылы қоғамның репродуктивтік іс-әрекеті қамтамасыз етіледі/, шығармашылық іс-әрекет тәжірибесі /оның функциясы – мәдениетті әрі қарай дамыту/; шындыққа, өз іс-әрекетіне, өз-өзіне деген эмоционалдық-құндылықтық қатынастың тәжірибесі [9, 47 б.].

Педагогикада жалпы орта білім мазмұнын қалыптастырудың негізгі жалпы әдіснамалық ұстанымдары: оқу материалының жалпы білім беру сипаты, мазмұнның азаматтық және адамгершілік бағыттылығы, оқу материалының қоғам өзгерісіндегі практикамен байланысы, оқу материалының негізгі және жүйелік сипаты, оқу курсының интеграциялылығы, білім мазмұнының ізгіліктік, этикалық бағыттылығы, оқу материалының дамытушылық сипаты, оқу пәндерінің өзара байланыстылығы, білім мазмұнының эстетикалық аспектілері түрінде көрсетілген [9, 49 б.].

Қазақстан Республикасындағы Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын және Білім мен ғылымды дамытудың 2014-2016 жылдарға арналған басым бағыттарын іске асыру аясында Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ бірлесе отырып орта білім мазмұнын жаңартуда «НЗМ» ДББҰ тәжірибесін республиканың жалпы білім беретін мектептеріне жүйелі бейімдеу мен тарату бойынша жұмыстар жүргізілуде [2, 26 б.; 11, 5 б.].

Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартын жаңарту «өмірлік білім алу» тұжырымдамасынан «өмір бойы білім алу» тұжырымдамасына қарай өтуге; білімді үнсіз тыңдаудан ынталылыққа, білімнен құзыреттілікке бағытталған.

Бүгінгі таңда «Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпығы міндетті стандарты» әзірленіп, ҚР Үкіметінің 2015 жылғы 25 сәуірдегі №327 қаулысымен бекітілген [12, 3 б.]. ББ МЖМС-ның инновациялық сипаты оның тек білімді меңгертуден алған білімді өмірде қолдана алу парадигмасына ауысуымен танылады. Оның түп мәні оқытудың мақсаттары кең ауқымды дағдыларды қалыптастыру арқылы оқытудың нәтижесіне қарай бағытталуында. ББ МЖМС негізінде «НЗМ» ДББҰ жаңашыл тәжірибелерін есепке алумен бастауыш білім берудің жаңартылған үлгілік оқу жоспарлары мен оқу бағдарламалары әзірленген.

ББ МЖМС тұжырымдамалық негіздері мен жаңартылған оқу бағдарламаларының мазмұндық ерекшеліктері ескеріле отырып пәнінің оқу бағдарламасы жасалып, «Жаңартылған білім беру мазмұнын пилоттық енгізіу туралы» Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2015 жылғы 3 сәуірдегі №159 бұйрығына сәйкес 2015 жылғы 1қыркүйектен бастап республиканың 30 пилоттық мектептерінде (бірінші сыныптарында) жаңартылған оқу бағдарламалары мен жоспарлары апробациядан өткізілуде. Соңғы жылдары педагогикалық қауымдастықтың көңілін аударып отырған Назарбаев зияткерлік

мектебінің білім беру бағдарламасы ерекше қызығушылық тудырып отырғандығы белгілі. Республикада аталған мектеп тәжірибесін жалпы білім беретін мектептер тәжірибесіне жүйелі бейімдеп тарату жұмыстары қолға алынуда.

«Қазақстан Республикасы бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартының» ерекшеліктеріне тоқталамыз [12, 9 б.]. Бұрынғы стандарттар оқушылардың іргелі білімінің қажетті деңгейін қамтамасыз еткенімен, олардың білімді өз бетімен ізденуге, оны талдап, тиімді қолдануға бағытталмаған. Бұл стандарттың қолданыстағы стандарттан айырмашылық ерекшеліктері *нәтижеге негізделген білім беру моделін құру*. Басқаша айтқанда, педагогикалық мақсат қоюдың мәні өзгеріп отыр, өйткені мақсат оқушы үшін де, мұғалім үшін де ортақ болып табылады.

ББ МЖМБ тұжырымдамалық негіздері төмендегідей:

- қоғамның даму үрдісі мен заманауи шынайылығы көрініс табатын мектептегі білім берудің құндылығы, мақсаты мен міндеттері анықталған;
- тұлғаның рухани адамгершілігін қалыптастыруға бағытталған тәрбиелік аспекті күшейтілген;
- қазақстандық тұтас ұлтты ұйыстырушы «Мәңгілік ел» ұлттық идеясын қазақстандық патриотизм мен азаматтық жауапкершілік, құрмет көрсету, ынтымақтастық, еңбек пен шығармашылық, ашықтық, өмір бойы білім алу тәрізді құндылықтар арқылы жүзеге асыру қамтамасыз етіледі;
- кең ауқымды дағдылар түрінде ұсынылатын күтілетін нәтижелері анықталған (білімін функционалдық тұрғыдан қолдану, АКТ дағдысы, зерттеушілік, коммуникативік, шығармашылық және сын тұрғысынан ойлауы, топпен және жеке жұмыс жасау дағдылары);
- қоршаған ортаны біртұтас қабылдау үшін пәндер мен мазмұнның кіріктірілуі қарастырылған;
- пән бағдарламалары нақты күтілетін нәтижемен қамтамасыз етілген, ол білімін практикада қолдана алуға, зерттеушілік және жобалау жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік береді;
- білім беру саласында күтілетін нәтиже қызметтік әрекет, яғни, оқушылардың «білуі», «түсінуі», «қолдануы», «талдауы», «жинақтауы», «бағалауы» арқылы көрініс табады;
- бастауыш сыныптар бағдарламасына дұрыс және қауіпсіз қолдануға басымдық беріле отырып, ақпараттық коммуникативтік технологиялар бойынша пәндер енгізілген, сонымен қатар ерте жастан қоршаған орта туралы бүтін түсінік қалыптастыру үшін жаратылыстану бағыты бойынша да пәндер енгізілген;
- үштілді білім беруді енгізу, тілді оқытуда коммуникативтік аспект күшейеді (тілідік дағдылар: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым);
- оқушының дамуына, оның оқуға деген ынта жігерін, қызығушылығын арттыруға бағытталған оқу жетістіктерін критериалды бағалау жүйесін енгізу. Қазіргі заман мектептеріне бес балдық бағалау жүйесі бағаның шынайылығын анықтауға мүмкіндік бермейді.

ББ МЖМС негізінде «НЗМ» ДББҰ жаңашыл тәжірибелерін есепке алумен бастауыш білім берудің жаңартылған үлгілік оқу жоспарлары мен оқу бағдарламалары әзірленеді. Сонымен қатар Стандартты қолдану:

1) оқытудың күтілетін нәтижелері түрінде көрсетілген бастауыш білім берудің мақсаттары жүйесіне қол жеткізу есебінен оқыту мен тәрбиелеудің сапасын арттыруға;

2) мемлекеттік, орыс және ағылшын тілдерінде білім беру процесін ұйымдастыру үшін қажетті жағдайлар жасау арқылы үштілді білім беру саясатын іске асыруға;

3) қолданбалы сипаттағы міндеттерді шешу үшін білім алушылардың теориялық білім негіздерін меңгеруі мен алған білімдерін қолдана білуін дамытуды көздейтін бастауыш білім берудің академиялық және практикалық бағыттылығының үйлесімділігіне;

4) білім алушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, оқу пәндері мазмұнының тереңдігі мен күрделілігін қамтамасыз ететін пәндік білім мен дағдыларды кезең-кезеңмен толықтырып отыруға;

5) күнделікті білім беру процесінің мазмұндық негізін айқындайтын білім берудің құндылықтары мен оқытудан күтілетін нәтижелер жүйесінің өзара байланыстылығы мен өзара шарттылығына негізделген оқыту мен тәрбиелеудің бірлігі қағидатын іске асыруға;

6) балалардың денсаулығын сақтауды қамтамасыз етуге, сондай-ақ білім алушылардың ерекше білімге деген қажеттіліктері мен қосымша білім беру қызметтерін алу қажеттіліктерін қанағаттандыруға қолайлы жағдайлар жасауға;

7) орта білім беру ұйымдарының типтері мен түрлерінің әртүрлілігі жағдайында бастауыш білім берудің баламалылығын қамтамасыз етуге;

8) білім беру ұйымдарындағы инновациялық практиканы қолдау мен дамытуға;

9) білім сапасын қамтамасыз ету бойынша білім беру ұйымдарының қызметін объективті бағалауды ұйымдастыруға бағытталған [13, 18 б.].

Білім беру стандарттарын құру – жоспарланатын білім беру мазмұнының бөлігін құру болып табылады. Бұл үдеріс нормативті - әдістемелік білімді құру кезеңінде аяқталады. Қазіргі көзқарастар бойынша стандарттар білім беру мазмұнына, білім беру үдерісінің соңғы нәтижесіне бағытталуы керек, яғни мазмұн оқушының жеке жетістігіне айналуы керек.

Стандарттау – бұл оқушы тұлғасының құрылымы деңгейіндегі білім беру мазмұнының нормативтік өзгеруінің тәсілі. Білім стандарттары мәндерінің бірі – мақсатқа жету диагностикасы. Білім берудің жалпы мақсатына сәйкес оған жетудің кіріктірілген көрсеткіші білімділік болып табылады. Білімділік – адамда әлеуметтік тәжірибенің жекеге ауысуы үдерісінде қалыптасатын тұлғалық сапасы [14, 7 б.; 15, 78 б.].

Классикалық дидактикада бұрыннан белгілі болғанымен жаңа мазмұнды жобалауда спиральдік (шиыршық) қағидасы қолданылған. Бұл қағида бойынша білім алушы бастауыш мектептегі білімді алу барысында тақырыптар мен ұғымдарды бірнеше рет қайталайды, ал әрбір қайталау барысында оның мазмұны күрделілене түседі. Пәнаралық интеграция мен ортақ тақырыптар арқылы білім алу осы қағидаға негізделген. Оқу пәні бойынша мазмұнды жобалаудың ұстанымдары өзгерді: сызықтық ұстаным спиральдік (шиыршық) ұстанымына алмасты, яғни білім мен біліктің бірте-бірте тігінен және көлденеңінен (сынып, тақырып бойынша дағдылардың күрделенуі) ұлғайтылуы. Осыған байланысты, оқу бағдарламасы мазмұнының құрылымына негіз болған спиральдік ұстаным негізге алынып отыр. Меңгерілетін оқу материалының, құрылымының, сынып және тоқсан бойынша ұсынылған пәнаралық «ортақ тақырыптардың» спиральдік ұстанымы бойынша беріледі.

Бастауыш мектеп оқушыларын айналамен таныстырудағы алғашқы түсініктер баланы қоршаған заттар мен құбылыстардан алынған: сынып, мектеп, мектеп ұжымы, мектепте жүру ережелері, оқушылардың міндеттері мен құқықтары және т.б. Осыған сай, оқу бағдарламасының оқу мақсаттары бастауыш мектеп оқушыларының айналасындағы дүниеден алынады [16, 3 б.].

Білім стандарттарының жалпыпәндік мазмұнының негізгі элементтерін қарастырайық. Білім мазмұны жоғарыда айтылғандай, оқушылардың өзіндік іс-әрекеттерде меңгеретін педагогикалық бейімделген әлеуметтік тәжірибе ретінде көрінеді. Танымдық, репродуктивтік, шығармашылық іс-әрекет пен эмоционалды – құндылықтық қатынастарды жүзеге асыру тәжірибесі оқытылатын шындыққа, табиғатқа, мәдениетке, техникаға, әлеуметтік коммуникациялар мен басқа да білім аймақтарындағы шынайы нысандарға қатысты сәйкес іс-әрекет тәсілдерін қолдану жолымен іске асырылуы керек [15, 98 б.].

Педагог оқушыларға әр түрлі іс-әрекет түрлерін меңгеруді ұсынуы керек: эмоционалдық-бейнелік, логикалық және т.б. Егер іс-әрекеттің түрлері әрбір бала үшін дара есепке алса, бұл түрде балаларды оқытуда белгілі бір білім беру нысанын таңдаған жөн. Бұндай жағдайда барлық оқушыларға тек бір ғана білім беру траекториясы қамтамасыз етілмейді, берілген стандарттың ерекшеліктерінің көлемін

меңгерту, ал жеке траектория оқушыларды жекелік дамуда білім беруге әкелуде айырмашылығы көлемі қандай мазмұны да соған сәйкес болып келеді.

Жалпы мәдениеттің мазмұнына адамзатпен шешілетін іргелі мәселелерін, негізгі мақсатқа жету үшін жалпы орта білім беру мазмұнымен көрінетін әлеуметтік тәжірибемен шартталған негізгі ұстанымдар, мәндер және басқа компоненттерді біріктіреді. Олар шынайы білім беру нысандары және жалпы мәдени білімдері ереже бойынша сыныптарға және бөлек пәндерге бөлінбейді [15, 56 б.].

Бастауыш деңгей – білім берудің оқушы бойында тұлғалық ерекшеліктерінің қалыптасуы қуатты жүретін, жоғары буындармен сабақтаса дамитын және кез келген арнайы білім алудың негізі қаланатын құнды буыны. Сондықтан білім беру мазмұнын жобалау барысында бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік-мәдени, биологиялық, психологиялық, педагогикалық ерекшеліктері мен белгілерін басты назарда ұстаған дұрыс. Л.Выготский, Н.Талызина, т.б. зерттеулері бойынша мектептің бастауыш сатысында оқушылардың зейін, қабылдау, есте сақтау және елестету, армандау және талдау, жинақтау, жалпылау, салыстыру сияқты ойлау операциялары қалыптасады. Сонымен қатар, іс-әрекетті жоспарлау, бақылау, бағалау, қорытынды шығару, өз пікірін айту, т.с.с. қабілеттері байқала бастайды [17, 38 б.; 18, 153 б.].

Бастауыш сынып оқушыларының психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін төмендегідей сипаттауға болады: нысандар, құбылыстар мен жағдаяттардың қатынастарын және сапаларын қабылдауы жеткілікті дамыған; бұрынғы тәжірибесін жаңа қабылдағанымен салыстыруға қабілетті; көп деңгейлі, көп факторлы нысандар, құбылыстар мен жағдайлардың арасындағы байланыстарға сай логикалық ойлау мүмкіндігіне ие, өзінің ойын байланыстырып жеткізе алады. Осылайша бастауыш сынып оқушыларының танымдық психикалық және тұлғалық сапалары жаңартылған білім мазмұнын меңгеруіне мүмкіндік береді деген тұжырымға келеміз.

Тұлғаның білім беру мазмұнын игеруі, ғылыми көзқарасы оның дамуының жоғары деңгейін көрсетеді. Әйткенмен, тек дүниетанымдық білімдерді игеру тұлғаның көзқарасының тұрақтылығымен қамтамасыз етілмейді. Қандай да болмасын білімнің ішкі терең сенімділігі қажет. Бұл сенімнің мәні тек білімде емес, сонымен қатар ішкі қажеттілікте, яғни не істеу керектігі мен әрекет етуінде болып табылады.

Жаңартылған білім беру мазмұны бастауыш сынып оқушысының жеке тұлғалық қасиеттерін, қызығушылықтарын арттырып, алған білімін өмірде қолдану икемділігін, құзыреттіліктерін қалыптастыруды көздейді, сондықтан білім мазмұнының іс-әрекеттік құраушысы негізгі білім беру әдістерінің бірі ретінде анықталып отыр. Себебі, оқушының бойында байқалған оқу іскерліктері іс-әрекет арқылы дамиды. *Іс-әрекеттік* тұрғыда білім беру оқушының әлеуеттік мүмкіндіктерін (қызығушылық, қабілет, басқа тұлғалық ерекшеліктер) есепке алу мен дамытуға бағдарланатын *тұлғалық-бағдарлы* білім берумен тығыз байланысты, өйткені, тұлғалық-бағдарлы білім беру негізінен адами құндылықтарға бағытталады [19, 214 б.].

Жоғарыдағы пікірлерді талдау негізінде білім беру мазмұнының іс-әрекеттік құраушысы, білім мазмұнында оның танымдық және іс-әрекеттік құраушыларының арақатынасы мәселелері қарастырылды.

Бастауыш білім беру теориясындағы жаңа тұрғылардың қалыптасуы, ең бастысы бастуыш оқытудың жаңа мамұнын жобалау қажеттілігімен көрініп отыр. Жаңа оқу бағдарламалары проблемалық ойлаудың дамуына, педагогикалық интеграцияның, кіші мектеп жасындағы оқушының жан-жақты дамуына, даралауға, дифференциациялануға, әрдеңгейде оқуға, интеллектуалды сферасының дамуына, ақыл-ойының жекелей түрде дамуының шарттарын ұйымдастырумен негізделеді. Бұл барлық жалпы психикалық даму заңдылықтарын, бастауыш мектеп оқушыларының интеллектуалды даму сферасын ескереді. Таным жас ерекшелігіне сай даму көптеген зерттеулерде (Ж.Пиаже, Л.В. Выготский, Г.А. Леонтьев, В.В. Давыдов, Д.Б. Эльконин, Н.Ф. Талызина және т.б.) орын алады. Мұнда 6 жасар баланың

сипаттамасы ұсынылған. Жоғары эмоционалды, еліктеушілік, қоршаған ортаны тануға бағыттылық, ересек адамдар мен құрдастарына әсеріне сезімшілдік. Бұл кезеңде 6 жасар баланың психикасында әр түрлі «ажыраулар» болады, яғни бала сапалы білімді қалай алады: ол ойын барысында немесе оқуда дамиды және әлеуметтік тәрбиелеу шарттары мен жеке ерекшеліктеріне сай дамиды [20, 79 б.; 17, 154 б.; 18, 97 б.].

«Жеке тәжірибеге» сүйену оқушылардың жаңа білім мазмұнының құрылуына негіз бола алады. Алты жасар баланың «жеке тәжірибесі» оның жақын айналасындағылар туралы көзқарасынан тұрады: отбасы, тұратын жері, дене бөліктері, денсаулық және адам іс-әрекеті, жануарлар мен өсімдіктер туралы. Ал, бұл дегеніміз оқу курсының мазмұны осыған байланысты басталуы керек жақыннан-алысқа қағидасына сәйкес білімнің мазмұны баланың әлеуметтік тәжірибесіне сай енгізіледі. Егер баланың оқу пәні оның күнделікті жанасатын нысандар мен субъектілер және құбылыстар болса, онда баланың мектепке бейімделуі сәтті болады [23,75б].

Бастауыш білім беруде жүзеге асырылатын білімдік үдерістің негізгі мақсаттары:

- отбасында және мектепке дейінгі мекемеде басталған бала тұлғасын жан-жақты дамытуды жалғастыруға жағдай жасау;
- оқушыларда қоршаған ортаның біртұтас бейнесін бірізді қалыптастыру;
- негізгі мектепте қоғамдық-гуманитарлық курстарды одан әрі жетістікпен зерделеуге мүмкіндік беретін пропедевтикалық базаны қалыптастыру;
- қоршаған ортамен қарым-қатынас жасаудың адамгершілік-этикалық және қауіпсіздік нормаларын қалыптастыру.

Оқу бағдарламасының негізгі реттеуші функцияларының бірі – мұғалімнің ұйымдастырушылық-әдістемелік тұлғасы мен бастауыш мектеп оқушысының оқу қызметін қалыптастыру болып есептеледі. Қазіргі кезде оқу пәндерінің педагогикалық функциялары мынадай негізгі міндеттердің орындалуын талап етеді: оқушының жеке тұлғасы мен шығармашылық қабілетінің дамуы, оқуға деген қызығушылығы мен ынтасын қалыптастыру, эстетикалық сезімдер мен адамгершілікке тәрбиелеу, өзіне және қоршаған әлемге деген эмоционалдық құндылығын ояту; білім, білік, кең ауқымды дағдыларды меңгерту, әртүрлі әрекет түрлерін жүзеге асыра білу мүмкіндіктері; бала денсаулығын психикалық және физикалық нығайту, баланың жекелігін сақтау және оған құрметпен қарау.

Мысалы, пәндерді оқу барысында оқушылар қоршаған әлем туралы білімдерді танымның әртүрлі тәсілдерін қолдана отырып, түрлі көздерден алады. «Дүниетану» пәнінің мазмұнында адам, қоғам, табиғат туралы гуманитарлық және практикалық білімдер кіріктіріледі. Білімнің бұл аймақтарының әрқайсысы бірнеше ғылымдардың білімін біріктіреді. Мысалы, адам оқушылар алдында әлеуметтік құбылыс ретінде (тұлға, отбасы мүшесі, ұжым мүшесі, қоғам мүшесі, азамат, жасампаз, тарихи тұлға ретінде қарастырылады), бұл негізгі мектепте қоғамтану, тарих, география сияқты ғылымдарды меңгерудің негізін салуға мүмкіндік береді және оқушылардың қоғамға қажетті адамгершілік және дүниетанымдық көзқарастарының қалыптаса бастауына жағдай жасайды [24, 283 б.; 25, 16 б.].

Мұғалім білім беруші ретінде емес, оқушының белсенді оқу танымдық әрекетін ұйымдастырушы болуы тиіс. Бастауыш сыныптың білім беру үдерісін ұйымдасыруда мұғалім педагогика және психологияда айқындалған бастауыш мектеп жасындағы балалардың қабылдау, ойлау және шығармашылық әрекетінің маңызды жас ерекшеліктерін есепке алуы қажет. Жас ерекшеліктеріне байланысты қабылдау, ойлау және шығармашылық әрекетін есепке алуда осы жастағы балаларда қайсысы жақсы дамыған(мұғалім неге сүйенуі керек), балаларда қайсысы нашар дамыған(қайсысын дамыту қажет) екенін білуі тиіс [26, 261 б.; 27, 240 б.].

Бұл жастағы балаларға тән ерекшеліктер:

- жаңаны білуге деген өткір құмарлық;
- жаңа әсерлерге деген сарқылмас қажеттілік;
- ашық эмоциялар (ерекше қуану, тез ренжу, жаны ашу, қатты қайғыру, толғану);

- пайымдауды сүйеді («пәлсапалық»);
- жеңіл ойлап табады, қиялдайды;
- ойынға тез араласады (дайындықпен, қуанышпен, қызығушылықпен), қозғалыс ойындарын сүйеді;
- театрландырылған қимыл әрекетке шын ниетімен қатынасады;
- сурет салуды, қолдан бұйымдар жасауды, аппликацияны сүйеді;
- бейнелік деңгейдегі (өлең, әуен, көркем бейне) әсемдік пен үйлесімділікке сезімтал;
- зияткерлік ойлауы (ұғымдық ойлау, салыстыру, жинақтау, маңыздыны бөлу, қорытынды жасау);
- зейіннің шоғырлануы төмен (оқушылардың зейіні шашыраңқы, олар ұзақ тыңдап отыра алмайды);
- мақсатқа жетуге еріктік даярлығы нашар(оқушыларда сәтсіздік сенімсідік тудырады және қызығушылығын жояды);
- бірсарынды жұмыстан тез шаршайды (іс-әрекетті алмастыру қажет);
- моделдеу және шартты белгілермен жұмыс жасау дағдысы болмайды.
- көркемдік-сөйлеу әрекеті, сөздік-логикалық есте сақтауы төмен;
- өздерінің әлеуеттік мүмкіндіктері туралы түсінігі нашар.

Міне, бастауыш мектеп жасындағы балаларға тән осы аталған педагогикалық-психологиялық ерекшеліктердің барлығын мұғалім оқыту үдерісін жаңаша ұйымдастыруда есепке алуы тиіс. Бұл кеңестерді мұғалім оқушылардың нақты жағдайына бағдарлай отырып (даму деңгейі, қызығушылық аймағы, ұлттық ерекшелігі және т.б.) түзетулер енгізуіне мүмкіндігі бар.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлт жоспары- Қазақстандық арманға бастайтын жол» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. – 2016 (7 қаңтар). – №3(2873).

2. Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – http://www.edu.gov.kz. Пайдаланған уақыты: 10.09.2016 ж.

3. Кун Т. Объективность, суждение и выбор теории // Современная философия науки: знание, рациональность, ценности в трудах мыслителей Запада: Учебная хрестоматия. – М : Логос, 1996. – С.61-82.

4. Садовский В.Н Смена парадигм системного мышления // Системные исследования. Ежегодник. 1992-1994. – М : Эдиториал УРСС, 1996. – 400 с. С.64-78.

5. Новиков А.М. Методология образования. – М , 2006. – 397 с.

6. Мұханбетжанова Ә., Мұханбетжанова А.Ө. Білім берудің жаңа парадигмасы және педагогика ғылымының даму тенденциясы // Ұлт тағылымы. – 2010. – №2. – Б. 31-35.

7. Лернер И.Я. Содержание образования (Педагогическая энциклопедия): В 2-х т. Т. 2. – М , 1999. – 349 с.

8. Леднев В.С. Содержане образования: сущность, структура, перспективы. – М., 1991. – 265 с.

9. Теоретические основы содержания общего среднего образования / Под ред. В.В. Краевского, И.Я. Лернера. – М , 1983. – С. 44-57.

10. Джадрина М.Ж. Ориентация на результат как условие реализации компетентностного подхода к образованию в школе. – Алматы: Казахская академия образования им. Ы.Алтынсарина, 2004. – 26 с.

11. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары. – Астана, 2012. – http://www.nao.kz. Пайдаланған уақыты: 05.09.2016 ж.

12. Қазақстан Республикасы бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты (25 сәуір, 2015 жыл). – http://www.nao.kz. Пайдаланған уақыты: 15.09.2016 ж.

13. 2015-2016 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында ғылым негіздерін оқытудың ерекшеліктері туралы. Әдістемелік нұсқау хат. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. – 235 б. –http://www.nao.kz. Пайдаланған уақыты: 10.09.2016 ж.

14. Краевский В.В., Хуторской А.В. Предметное и общепредметное в образовательных стандартах // Педагогика. – 2003. – №2. – С. 18-29.

15. Хуторской А.В. Методологические основы конструирования учебных программ для 12-летней школы // Школа 2000. Концепции, методики, эксперимент: сб. науч. трудов / Под ред. Ю.И Дика., В.Хуторского. – М , 1999. – 234 с.

16. Мұханбетжанова Ә., Жумагалиева Д.Ш., Хайруллина А.Б. 12 жылдық білім беруде бастауыш мектеп оқушысының әлеуметтену құндылықтарын қалыптастыру // Білім әлемінде. – 2008. – №6. – Б. 3-6.

17. Проблемы общей психологии / Под ред. В.В. Давыдова. Т. 2. – М : Педагогика, 1982. – 504 с.

18. Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 344 с.

19. Мұханбетжанова Ә. Тұлғалық бағдарлы білім берудің әдіснамалық және теориялық мәселелері // Поиск – Ізденіс. – 2006. – №3. – Б. 214 -218.

20. Пиаже Ж Избранные психологические труды. – М : Просвещение, 1966. – 659 с.

21. Давыдов В.В. Психологическая теория учебной деятельности и методов наглядного обучения, основанных на содержательном обобщении. – Педагогика, 1990. – 414 с.

22. Эльконин Д.Б. Интеллектуальные возможности усвоения знаний. В кн.: Возрастные возможности усвоения знаний: Младшие классы школы / Под ред. Д.Б. Эльконина. – М.: Просвещение, 1966. – С. 13-53.

23. Мұханбетжанова Ә., Муханбетчина А. Алты жасар балалардың танымдық белсенділігі және даму ортасы // Қазақстан мектебі. – 2006. – №11. – Б. 74-76.

24. Муханбетжанова А., Жумагалиева Д.Ш., Хайруллина А.Б. Интеграция учебных предметов в образовательные области 12-летнего обучения // Поиск – Ізденіс. 2007. – .№1. – Б. 283-286.

25. Мұханбетжанова Ә. 12 жылдық білім беруде бастауыш білім мазмұнын интеграциялау мәселесі. - 12 жылдық білім // РҒӘжАС журнал. – 2006. – Б. 16-19.

26. Мұханбетжанова А. Бастауыш мектеп педагогының түйінді құзыреттілігін қалыптастырудың тұжырымдамалық негіздері // Поиск – Ізденіс. – 2009. – №1. – Б. 261-264.

27. Муханбетжанова А., Жумагалиева Д.Ш., Хайруллина А.Б. Основные подходы к организации учебного процесса в 12-летней школе // Ұлт тағылымы. – 2007. №1. – Б. 238-242.

***

Муханбетжанова А.М., Муханбетжанова А.У.

Психолого-педагогические аспекты обновленного содержания начального образования

В статье проанализированы теория и практика построения содержания образования, а также приведены современные подходы психолого-педагогических особенностей обновления содержания начального образования.

Ключевые слова: *Парадигма, содержание образования, обновление, 12-летнее образование, функциональная грамотность, развитие, социальный опыт, интеграция, стандарт, личностный опыт.*

Mukhanbetzhanova A.M., Mukhanbetzhanova A.U.

Psychological and pedagogical aspects of primary education updated content

This article thoroughly analyzes the theory and practice of primary education content structure, and also current views of the psychological and pedagogical peculiarities of updating primary education content is considered.

Keywords: *Paradigm, education content, update, 12 years of education, functional literacy, development, social experience, integration, standard, personal experience.*

***

ӘОЖ: 372.853

Мендалиева Д.К. – химия ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Талапова Р.Т. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

E-mail: mendalieva_dina@mail.ru

ХИМИЯДАН ЕСЕПТЕР ШЫҒАРУ – ХИМИЯНЫ ОҚЫТУ ӘДІСІ МЕН БАҚЫЛАУ ҚҰРАЛЫ

Аңдатпа. *Бұл мақалада химиядан есептер шығару оқу үдерісінде жаңа материалды меңгеру мен бекітуде қолданылатындығы қарастырылған.*

Жұмыста оқушылардың оқу материалын меңгеру деңгейі мен эксперименттік есептер шығаруда зерттеу әдісін қолдану оқушылардың құзыреттілігін арттыру құралы екені көрсетілген. Есеп шығару дағдысы қалыптасу үшін есептер түрлі деңгейге бөлініп берілген.

Тірек сөздер: *Білім, есептер шығару, бақылау, құзыреттілік, әдіс-тәсілдер, диссоциация, газ заңдары, теңдіктер*

Білім беру саласындағы мемлекеттік саясатты іске асырудың ұйымдастырушылық негізі Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы болып табылады, сонымен қатар ол қазақстандық білімді жаңғыртуды жалғастыруды қамтамасыз етеді. Бағдарлама міндеттерінің бірі – білім беру үдерісінің барлық қатысушыларының үздік білім беру ресурстары мен технологияларына тең қол жеткізіп, жалпы орта білім беретін мектептерде Қазақстан Республикасының зияткерлік, дене бітімі және рухани дамыған азаматын қалыптастыру, тез өзгеретін әлемде оның табысты болуын қамтамасыз ететін білім алудағы қажеттілігін қанағаттандыру болып табылады [1, 12 б.].

Мектепте оқушының тәрбиесі мен даму және оқу жұмысындағы мұғалім мен оқушының ынтымақтастығы, ізгіліктендіру ұстанымдары негізінде ұйымдастыруға ерекше мән беріліп отырған қазіргі кезеңде бағалаудың рөлі, қызметі түбегейлі өзгеріп, ол тәрбиелеуші, диагностикалық, дамытушы, бақылаушы және басқарушы қызмет атқару керек [2, 38 б.].

Соңғы уақыттарда оқу нәтижесін бақылау мен бағалау мәселесін әр түрлі аспектілер бойынша жүргізілген зерттеулердің нәтижелері шығармашылықпен жұмыс істейтін жекелеген мұғалімдер тәжірибесіндегі жаңалықтар жеткілікті нәтижеде сараланып, жинақталып, бақылап - бағалаудың қызметтерін жүзеге асыратын рейтингілік жаңа жүйе жолдары жасалуы әзірленуде [3, 24 б.; 4, 56 б.; 5, 15 б.].

Жалпы орта мектептегі білім беру жүйесін жақсарту оқыту деңгейі мен оқушылардың қарастырылып отырған пән бойынша қызығушылығын аттыруға әкеледі. Бұл үдеріс оқыту формасын белсенді пайдалану, соның ішінде пән бойынша есептер шығару, шығармашылық жұмыстануды қажет етеді. Химия пәнінен есептер шығару оқушылардың химиялық үдеріс кезінде химияның негізгі түсініктері мен

заңдылықтарының арасындағы логикалық байланысты қалыптастыру үшін маңыздылығы зор, яғни оқушыға:

1)оқушыға қарастырылып отырған тақырыпқа сай химиялық мәні көрініс табатындай, теориялық материалды түсінуге бағытталып;

2)химиялық білімді бекіту үшін есептер шығару дағдысы және ой-өрісін дамыту тәсілдері қалыптасып;

3)алынған білімді есеп шығару барысында қолдана білуге, химиялық құзыреттілікті жоғарылатуға бағытталуы қажет.

Мектеп химия курсында өтілетін әрбір теориялық материалдар мен түсініктердің дұрыстығына көз жеткізіліп, өзіндік жұмыстану нәтижесінде, яғни есеп шығару арқылы жаңа білім бекітіліп отырылуы қажет.

Мысалы, мектеп бағдарламасының 9-сыныбында «Электролиттік диссоциация» деген жаңа тарау өтіледі. Осыған орай, оқушыларға «диссоциациялану дәрежесі» деген ұғымды түсіндіру барысында қарастырылатын түсініктердің және оның жағдайларға байланысты екенін ескеру сол тақырыпқа қатысты барлық анықтамалар мен түсініктерді қамтитын есептер құрастырылып шығарту арқылы жүзеге асырылады. Мысал ретінде мына есептерді келтіруге болады.

Есеп. Калий хлориді сулы ерітіндісінің молярлық концентрациясы 0,02 моль/л тең. Ерітіндідегі K^+ мен Cl^- иондар концентрациясы 0,018 моль/л. Калий хлоридінің ерітіндідегі диссоциациялану дәрежесін есептеңіз.

Шешуі: 1. Алдымен диссоциация теңдеуі жазылады: $KCl \leftrightarrow K^+ + Cl^-$

2. Анықтама талқыланып, оның теңдігі бойынша есеп шығарылады:

$$\alpha = = \frac{0,018}{0,02} = 0,9 = 90\%$$

Жауабы: $\alpha = 0,9 = 90\%$.

Материалды тереңдету максатында есеп түрлендіріледі, яғни диссоциаицяланған иондар санын ескеру кажеттілігін көрсету үшін төмендегі есепті құрастырып талдайды. Бұл есеп арқылы оқушыға ерітіндідегі иондардың концентрациясы ион санына тәуелді екендігі түсіндіріледі.

Есеп. Натрий сульфатының ерітіндідегі молярлық концентрациясы 0,01 моль/л тең. Ерітіндідегі Na^+ ионының концентрациясы $1,8*10^{-2}$ моль/л, SO_4^{2-} ионының концентрациясы $0,9*10^{-2}$ моль/л. Натрий сульфатының осы жағдайдағы диссоциациялану дәрежесін есептеңіз.

Шешуі: 1. Натрий сульфатының диссоциациялану теңдеуі жазылады:

$$Na_2SO_4 \leftrightarrow 2Na^+ + SO_4^{2-}$$

2. Ерітіндідегі иондардың концентрациясы талқыланып, нәтижесінде диссоциациялану дәрежесі анықталады:

$$[Na^+]=2\alpha C_ж= 1,8*10^{-2} \text{ моль/л}$$
$$[SO_4^{2-}]= \alpha C_ж= 0,9*10^{-2} \text{ моль/л}$$
$$\alpha=1,8*10^{-2} / 2*10^{-2}= 0,9*100=90\%$$
$$\alpha=0,9*10^{-2} / 0,01= 0,9*100=90\%$$

Жауабы: $\alpha = 90\%$.

Есеп. 2 моль/л калий фосфаты ерітіндісіндегі бөлшектердің моль саны нешеге тең болады, егер тұздың диссоциациялану дәрежесі 85% тең болса.

Шешуі: 1. Калий фосфатының диссоциациялану теңдеуі жазылады:

$$K_3PO_4 \leftrightarrow 3K^+ + PO_4^{3-}$$

2. Осынған байланысты есептеулер жүргізіледі:

$C(K^+)= 2*0,84*3 = 5,1$ $\quad$ $C(SO_4^{2-})= 2*0,85 = 1,7$

$C(K_3PO_4)= 2*0,85 = 1,7$ $\quad$ $C(K_3PO_4)= 2 – 1,7 = 0,3$

Жауабы: $C(K^+)= 2*0,84*3 = 5,1$; $C(SO_4^{2-})= 2*0,85 = 1,7$.

Есеп. Массасы 120 г мыс (II) оксидінен гидрометаллургиялық әдіспен өңдеп 89,6 г мыс алынған. Жүйеде жүретін барлық химиялық реакцияларды жазып, өнім шығымын есептеңіз.

Шешуі:

1. Бұл есепті шығару үшін алдымен мысты гидрометаллургиялық әдісінің негізінде жатқан химиялық реакциялар жазылу керек.

$$CuO + H_2SO_4 = CuSO_4 + H_2O$$
$$CuSO_4 + Fe = Cu + FeSO_4$$

Қорытынды сызбанұсқасы:

$$CuO \rightarrow CuSO_4 \rightarrow Cu$$

Сонымен:

CuO ––– Cu
1 моль ––– 1 моль
1,5 моль ––– х моль
х = 1,5 моль.
m(Cu) = 1,5 моль * 64 г/моль = 96 г.

2. Өнім шығымы:

ω = 89,6 г / 96 г * 100% = 93,3%.

Жауабы: 93,3%.

Осындай мазмұнды есептер шығару оқушыларға электролиттік диссоциация теориясы және оны сандық жағынан сипаттап көрсететін «диссоциация дәрежесі» ұғымды, оның түрлі жағдайларға байланысты екендігі түсіндіріледі және оқушылар өздері түрлі есептер шығару арқылы көз жеткізеді.

Көптеген химиялық реакциялар газдық фазада жүреді және бұл тақырып жалпы орта білім беретін мектеп химия пәні курсында газ заңдарының анықтамалары мен оларды сипаттайтын теңдіктер кіріктірілген. Газдарға байланысты теориялық заңдылықтарды іс жүзінде пайдалану оқушыларға қиындық туғызады.

Соған байланысты бұл тақырыпты толық меңгеру үшін тірек-сигнал карталарын пайдалануды ұсынамыз [6, 15 б.]. Ол әрбір оқушының жұмыс дәптерінде көрініс табуы тиімді. Себебі оқу үдерісінде белгілі бір нәтижеге қол жеткізу үшін көмегін тигізеді. Оқушыларға химия сабақтарында тірек-сигнал карталарын пайдалану есеп шығару кезінде керекті формуланы дұрыс таңдап, сол жағдайға байланысты есепті шешуге мүмкіндік береді.

Ұсынылатын тірек-сигнал карталары төмендегі кестеде көрсетілген.

Кесте 1. – Газ заңдарына байланысты тірек-сигнал карталары

Газ заңдары	Сипаттайтын теңдіктер
Авогадро заңы, Vm-молярлық көлем	Vm=V(A)/υ(A) V(A)-газдың көлемі (қ.ж.) υ(A)-моль саны
Газдың салыстырмалы тығыздығы, D	D(A) = M(A) / M(B)
Салыстырмалы молекулалық масса $M_{орт}$	$M_{орт}$(қоспа)=ω(A)M(A) + ω(B)M(B)
Газдың тығыздығы, ρ	ρ(A) = M(A) / Vm
Бойль-Мариотт заңы	$P_1V_1 = P_2V_2$ = const
Гей-Люссак заңы	$\frac{V1}{T1} = \frac{V2}{T2}$ = const
Біріктірілген газ заңы	$\frac{VoPo}{To} = \frac{V1P1}{T1}$ = const
Клапейрон-Менделеев заңы	PV = υRT немесе PV = m/MRT υ - моль саны

	m - масса M - молекулярлық масса R - 8,314 Дж/(моль*К)

Бағдарлама бойынша оқытылатын, ҰБТ тапсырмаларында кездесіп жүрген, бірақ оқулықта берілмейтін газ заңдарына байланысты оқушыларды есеп шығаруға үйретіп, осы заңдылыққа байланысты дағды қалыптастыруы қажет. Мысал ретінде төмендегі есептерді қарастыруға болады. Бірінші есептің шарты бойынша оқушыға Клапейрон-Менделеев теңдігін пайдаланып шығаруға тура келеді.

Есеп. Температура 87^0С-та және 83,2 кПа қысымда 1200 мл көлем алатын буының массасы 2,6 г тең заттың молярлық массасын есептеңіз.

Шешуі: 1. Есепке қатысты теңдікті дұрыс таңдап алу керек: PV = m/MRT

2. Осы теңдіктен М анықтап, есеп жалғастырылады:

M = mRT / PV = 2,6 * 8,314 * 360 / 83,2 * 1,2 = 78 г/моль

Жауабы: М = 78 г/моль.

Қарасырылып отырған келесі есепте оқушы Бойль-Мариотт теңдігін пайдаланады.

Есеп. Көлемі 6 л ыдыста125 кПа қысымда 3,5 л оттек, және 105 кПа қысымда 5,5 л азот араластырылған. Газдың парициалдық қысымы мен алынған қоспаның жалпы қысымын анықтаңыз.

Шешуі: 1. Бойль-Мариотт теңдігі бойынша араластырылған кейінгі газдың жаңа қысымы анықталады (парциалдық қысымы):

$$p_2\,(O2) = \frac{p1(O2) * V1(O2)}{V2} = \frac{125 * 3,5}{6} = 72,92 \text{ кПа}$$

$$p_2\,(N2) = \frac{p1(O2) * V1\,(O2)}{V2} = \frac{105 * 5,5}{6} = 96,25 \text{ кПа}$$

2. Қоспаның жалпы қысымы: Р (қоспа) = $P_1 + P_2$ = 72,92 кПа + 96,25 кПа = 169,17 кПа.

Жауабы: Р (қоспа) = 169,17 кПа.

Химиядан есептер шығару бақылау және өзіндік бақылау құралы ретінде үй тапсырмасын орындау барысында жүзеге асырылады. Осы бағытта жұмыстану оқушының материалды меңгеру деңгейін анықтаумен қатар, білімді бекітуге мүмкіндік береді. Ол үшін өзіндік бақылауға берілетін есептер түрлі деңгейге бөлініп ұсынылады:

«А» деңгейі:

1.Мына іске асыру теңдеулерін жүзеге асырыңыз:

$$C \rightarrow CO_2 \rightarrow K_2CO_3 \rightarrow CaCO_3 \rightarrow CO_2$$

2.Na_2CO_3*xH_2O кристаллогидратындағы судың массалық үлесі 62,94%. Х-ті анықтаңыз.

«В» деңгейі

3.Изумруд минералындағы элементтердің массалық үлестері: 5,06% Be, 10,05% Al, 31,49% Si, 53,40% O. Минералдың формуласын табыңыз.

4.Массасы 100 г $CaCO_3$ көлемі 500 мл тығыздығы 1,08г/мл 15% тұз қышқылымен әрекеттескенде бөлінетін газдың (қ.ж) есептеңіз.

«С» деңгейі

5.Көлемі 11,2 л (қ.ж.) CO_2 алу үшін құрамында 10% қоспасы бар ізбес тасы мен 20%-дық тығыздығы 1,1 г/мл тұз қышқылының қандай көлемі қажет?

6.Мына реакцияның орташа жылдамдығын есептеңіз: $2CO+O_2 = 2\ CO_2$, егер CO-ның бастапқы концентрациясы 0,15моль/л тең болса, ал 10секундтан кейін 0,10 моль/л тең болса.

Өзіндік бақылауды жүзеге асыру үшін құрастырылған тапсырмалар оқушының логикалық және шығармашылық ой-өрісін қалыптастыруда, білімді жетілдіруде түрлі әдіс-тәсілдерді пайдалану арқылы беруге болады [7, 32 б.; 8, 25 б.; 9, 32 б.; 10, 48 б.].

Мектеп химия курсында «Ерітіндідегі еріген заттың массалық үлесі немесе ерітіндінің массалық үлесін біле тұрып, қажетті компонентті есептеу» тақырыбына есептер шығарылады.

Есептің бұл түрін түрлі әдіс-тәсілдермен шығаруға болатындығы көрсетіледі.

Мысалы: 1. Судың 220 мл көлемінде (тығыздығы 1 г/мл) 30 г қант еріген. Ерітіндідегі қанттың массалық үлесін есептеңіз.

Шешуі: 1. Алгоритм құрастырып шығару (анықтамаға негізделіп)

1. Алдымен еріткіштің массасын тауып аламыз:

$$m(H_2O) = v(H_2O)*\rho(H_2O) = 220\ мл \cdot 1г/мл = 220\ г$$

2. Ерітіндінің жалпы массасын табамыз:

$$m(ер) = m(H_2O) + m(қант) = 220\ г + 30\ г = 250\ г$$

3. Қанттың ерітіндідегі массалық үлесін формула бойынша есептейміз:

$$\omega(қант) = \frac{m(Қант)}{mер} = \frac{30г}{250г} = 0{,}12 \text{ немесе } 12\%$$

2.Дайын формула пайдаланып шығару

Ерітіндідегі еріген заттың массалық үлесін табу формуласын пайдаланып:

$$\omega_{ер.зат} = \frac{m(ер.зат) * 100\%}{m(ер-ді)}$$

3. Пропорция құру арқылы

250 г ----- 30%

100 г ----- x% x=12% Жауабы: 12%.

Ерітінділерді араластыру

Бұл есептің түрін бірнеше әдіспен шығаруға болады. Соның ішінде «крест» әдісін қарастырылады. Себебі «крест» әдісінің көмегімен ерітінділерді араластыруға, қойылтуға, сұйылтуға арналған есептерді тез және практикалық жеткілікті дәлдікпен шығаруға болады.

Сонда, крест ережесін былай жазады:

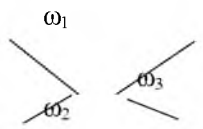

$\omega_3 - \omega_2 - \omega_1$-ерітіндінің үлесі

$\omega_3 - \omega_1 - \omega_2$-ерітіндінің үлесі.

ω_1=бірінші ерітіндінің массалық үлесі; ω_2=екінші ерітіндінің массалық үлесі;

ω_3=үшінші ерітіндінің массалық үлесі, яғни дайындалатын ерітіндінің массалық үлесі;

Мысалы: Массалық үлесі 20% ерітінді алу үшін 10% және 40% ерітінділерді қандай қатынаста араластыру керек?

Шешуі: 1. Крест әдісін қолданып шығарылса, онда алдында көрсетілгендей:

40 (берілген) ---- 10 немесе 1

20 (алу қажет)

10 (берілген) ---- 20 немесе 2

Яғни 20% ерітінді алу үшін екі ерітіндіні 1(40):2(10) қатынаста араластыру керек.

2. Есепті логикалық әдіспен де шығаруға болады.

1) бірінші ерітіндіде:
100 г ерітіндіде 10 г еріген зат бар
x г ерітіндіде А г болу керек.

2) екінші ерітіндіде:
100 г ерітіндіде 40г ерігін зат
y г ерітіндіде В болу керек.

3) Сонда:
100 г ерітіндіде 20 г болу керек
(x+y) г ерітіндіде (А+В)
x:y=2:1

2. Ерітіндерлерді араластыруға байланысты есептерді математикалық әдіспен мына формула пайдалана отырып шығаруға болады:

$$\omega_{(ер.зат)}=\frac{m1(ер.зат)*m2(ер\ зат)}{m1(ер-ді)+m2(ер-ді)}. \quad (1)$$

ω(ер.зат)- ерітінділерді араластырып, алынған соңғы ерітіндідегі еріген заттың массалық үлесі, m_1(ер.зат) мен m_2(ер.зат) – бастапқы ерітінділердегі еріген заттардың массалары, m_1(ер-ді) мен m_2(ер-ді) - бастапқы ерітінділердің массалары.Мұндағы m(ер.зат)= ω(ер.зат)·m(ер-ді) мәнін қойып, пайдалануға қолайлы мына формуланы аламыз:

$$\omega_{(ер.зат)}=\frac{w1(ер.зат)*m1(ер-ді)*w2(ер.зат)*m2(ер-ді)}{m1(ер-ді)+m2(ер-ді)}. \quad (2)$$

Мысалы: 1. Натрий хлоридінің массалық үлесі 0,05, массасы 100г ерітіндісімен, құрамындағы натрий хлоридінің массалық үлесі 0,15, массасы 300г ерітіндісі араластырылған. Алынған ерітіндідегі тұздың массалық үлесін есептейміз:

Шешуі: 1-әдіс.

Жоғарыда келтірілген формуласы бойынша алынған ерітіндідегі натрий хлоридінің үлесін есептейміз:

$$\omega(NaCl)=\frac{w1(NaCl)*m1(ер-ді)*w2(NaCl)*m2(ер-ді)}{m1(ер-ді)+m2(ер-ді)}=$$

$$\frac{0.05*100+0.15*300}{100+300}=\frac{5*45}{400}=0.125$$

Жауабы: $w_{3(}NaCl)$ = 0,125 немесе 12,5

2-әдіс.

1.Бастапқы ерітінділердегі натрий хлоридінің массаларын табамыз:

$m_1(NaCl) = 0.05^{*}\ 100 = 5$ г $\qquad m_2(NaCl) = 0.15*300 = 45$ г

2.Қоспадағы (алынған ерітіндідегі) хлоридтің массасын есептейміз:

$m_3(NaCl) = m_1(NaCl) + m_2(NaCl) = 5$ г + 45 г = 50 г

3.Араластырғаннан кейінгі ерітіндінің массасын табамыз:

m_3(ер-ді) = m_1(ер-ді) + m_2(ер-ді) = 100г + 300 г = 400 г

4.Алынған ерітіндідегі тұздың массалық үлесін есептейміз.

$$\omega_3(NaCl)=\frac{m3(NaCl)}{m3(ер-ді)}=0.125;$$

Жауабы: 0,125.

Қарастырылған бағдарламамен оқыту оқушыларға теория мен практиканың арасындағы байланысқа көз жеткізіп, дағдыны қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, есеп шығару барысында оқытылатын тақырыптарда жүретін химиялық реакцияларды еске түсіріп, теңестіріп, есептеулер жүргізу дағдысын қалыптастырады. Осы бағыттағы есептер оқушыға жалпы есеп шығарудың химияда алатын орынын айқындайды, түрлі әдіс-тәсілдерді пайдалануын, жеке ой-өрісінің жетілуін, өз бетімен жұмыстану қабілетінің дамуын, сондай-ақ, химиядан білім сапасының жоғарылауын атап көрсетуге болады.

Осыған орай, химиялық есептер шешу арқылы оқушылардың оқыту үдерісінде дамытушылық функциясы жетілдендіріледі. Оның нәтижесі болып:

- білім алушының шығармашылық және логикалық ойлау қабілеті қалыптасады;
- проблемалық жағдайда жан-жақты бағытталуына үйретеді;
- ұғымдарды тереңдетеді;
- оқу материалын оңай меңгеріп, бекітуде септігін тигізеді;
- тәжірибелік сабақтарды орындауда теориялық білімдерін қолдануға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

1. *Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты. – Астана, 2012. – 288 б.*
2. *Балл Г. А. Б20 Теория учебных задач: Психолого-педагогический аспект. – М.: Педагогика, 1990. – 184 с.*
3. *Ерыгин Д П., Шишкин Е. А. Методика решения задач по химии: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по биол. и хим. спец. – М : Просвещение, 1989. – 176 с.*
4. *Нұғыманұлы И.Н., Шоқыбаев Ж.Ә., Өнербаева З.О. Химияны оқыту әдістемесі. – Алматы: Print-s, 2005. – 319 б.*
5. *Чернобельская Г.М Методика обучения химии в средней школе. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 336 с.*
6. *Шаталов В.Ф., Шейман В.М , Фаит А.М. Опорные конспекты по кинематике и динамике: Кн. для учителя: Из опыта работы. – М : Просвещение, 1989. – 158 с.*
7. *Зайцев О.С. Методика обучения химии. Теоретический и прикладной аспекты: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – М : ВЛАДОС, 1999. – 384 с.*
8. *Темірболатова А.Е. 9 – сыныпқа арналған химиядан есептер мен жаттығулар жинағы. – Алматы: Мектеп, 2009. – 138 б.*
9. *Арғынбаева З. «Ерітінділер» тақырыбына шығарылатын есептердің түрлері // Химия мектепте. – 2015. – №1. – Б. 49-51.*
10. *Бекішов Қ. Химия есептері: Оқу құралы. – Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті,1998. – 268 б.*

***

Мендалиева Д.К., Талапова Р.Т.

Решение задач по химии – как метод обучения и средство контроля

В статье рассматривается использования решении задач для усвоения и закрепления нового материала при решении задач по химической дисциплине.

В работе показано определение степени усвоения материалов и использование исследовательских методов обучения при решении экспериментальных задач для формирования химических компетентности учащихся. Для успешного приобретения навыков решения задач по разной теме предложены задачи трехуровневый сложности.

Ключевые слова: *Знания, решение задач, контроль, компотентность, методы, уравнение*

Mendalieva D.K., Talapova R.T.

Solving problem in chemistry as a means of controlling and training method

The article discusses the use of problem-solving method for learning and retention of new material in the solution of problems on Chemical discipline.

The article shows the definition of the degree of assimilation of materials and the use of research methods training in solving experimental problems for the formation of chemical competence of pupils. The successful acquisition of skills for solving different tasks topic proposed a three-tiered complexity.

Keywords: *knowledge, solving problem, control, competence, method, eguation.*

***

UDC 37.025.7:376(045)

Galiyev T.T. – doctor of pedagogical sciences, professor,
S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University
E-mail: galiev.1945@mail.ru
Abdyrov A.M. – doctor of pedagogical sciences, professor,
S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University
E-mail: abdyrov@rambler.ru
Aldabergenova S.S. – Master of Engineering, PhD student,
S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University
E-mail: ASS 1982@mail.ru
Aldabergenova A.S. – Master of Philology,
S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University
E-mail: Arinov_1982@mail.ru

THE FORMATION OF SYSTEMIC THINKING IN LEARNING

Abstract. *The article focuses on the issue of shaping learners' systems thinking skills in the context of traditional education using specially elaborated system methods that are implemented based on the standard textbook. Applying these methods naturally complements the existing learning process and contributes to an efficient development of learners' intellectual capabilities and the necessary skills for a holistic discovery of the world. The learning process provides training in a number of specific skills for having a comprehensive approach to organizing and implementing cognitive, theoretical and practical activity, while providing opportunities for learners to acquire and apply various forms of activity and actions which contribute to improve the efficiency and quality of learning, the learner's competitive ability as well as to intensify the learning process. Along with achieving the main learning goal and providing learners with new knowledge, skills and practices, the proposed techniques and methods include the implementation of the acquired knowledge in research and art.*

Keywords*: Learning process; comprehensive approach; systems as a means of achieving a goal.*

Introduction. One of the objectives of the present article is to highlight the importance of shaping comprehensive and global thinking habits among young people and professionals, which are necessary, today, for the good functioning of society, state and humanity in general. As an example, Kazakhstan has never set such a goal. Besides, the national system of education lacks learning programs and methods that are required to achieve it.

The implementation of the comprehensive approach includes not only the elaboration of some proper learning methods, but also their application by the learners. A systematic use of these methods in the learning process and independent work contributes to the shaping of some specific system representations. One special feature of this approach is that it is in line with traditional education and constitutes its developing component. The very process of shaping systems thinking has a considerable impact on the learners' intellectual capabilities. Besides, experiments have shown that this process contributes to build consistency of generated knowledge and of the corresponding subject matter thinking.

A targeted shaping of systems thinking and perceptions among the learners along with their acquiring and implementing relevant methods and activities is one of the key factors of the learning process intensification.

The use of standard textbooks and learning materials increases the efficiency of shaping systems thinking and approach knowledge and skills. At the same time, these learning materials are interpreted as a holistic information system, and we suggest that the already mentioned comprehensive methods should be used when dealing with it.

The notion of systems thinking used in our research. Our own research has shown that the implementation of the systems approach to the learning process is one of the major conditions to build systems thinking in learning.

The authors of the study [1] state that the systems approach modifies the way of defining the subject, the research program, knowledge frameworks, their interrelation guidelines, the logics of cognitive movement within the subject, the way of building a theoretical picture. In this respect, systems thinking makes it possible to find one's way in the ever-increasing knowledge flows, gives an opportunity to select knowledge to one's liking and to integrate them with a view to builda tentative basis for dealing with various issues emerging from a new research subject and with finding a way to tackle them.

A common methodological position of systems thinking is to interpret the entities of any science from one and the same viewpoint in one of their universal forms of being: in the form of systems perceived as a whole in union with their parts' inner complexity and organized nature.

"If a learner has a well-shaped tentative representation of a subject's systems foundations, he will find it easy to make sense of new knowledge; he can catalogue them by subject, by this subject's level structures; he is also able to determine the appearance of new features in these structures' elements ad relationships, to pick necessary information out of the totality of knowledge with a view to construct the subject and solve respective tasks, and to accentuate the "trunk" part of the studied subject at different levels of learning" [1].

Z.A. Reshetova asserts that learning to think systematically is a socially recognized need. The current learning practices are not, however, aimed to build this skill among the learners. Shaping the learners' theoretical thinking skills in modern scholarly generalizations, which are expressed by the systems approach principles, is a major issue in the learning process. The systems approach is interpreted as a methodological basis for introducing the subject matter of an academic discipline and for organizing the acquisition process in the form of a theoretical activity aimed at researching the subject as a system. The very process of such an activity forms the systematic methods and technologies, which act for the learners as a cognitive tool, whose acquisition becomes a cognitive way of making sense of a subject [2].

The systematic way of organizing and implementing cognitive, theoretical and practical activity, based on the systems approach, in the process of interiorizing activity becomes one of the ways of systems thinking.

We define systems thinking as an indirect and generalized reflection of real life, which is based on the consistency principle and is related to the implementation of the systems approach in human cognitive, theoretical and practical activity.

Methods and techniques for shaping systems thinking in learning. One of the fundamental ideas of the present study is to show the importance of implementing into the education system the systems approach as a research, construction and implementation methodology of all education system components as systems and, above all, of the integrated activity organization of the learners.

In our experiments, the process of forming systems thinking skills, among others, has been carried out within the context of a conventional lesson using a standard textbook. Fig. 1 shows the overview a working combination of traditional and innovative training, which ensures not only a remarkable achievement of the aims and objectives of a lesson, but also the development of systems thinking skills and of the systems approach to the learners' cognitive and other activities. What is meant here is the introduction of an unconventional, supplementary kind of training, aimed at implementing the systems approach, at considerably improving the efficiency and quality of the learning process itself, and, finally, at emphasizing the learners' independent and creative involvement in the learning process.

The study of the learning material based on the systems approach has been carried out using specially developed methods and techniques, including:

1. An accelerated analysis of the textbook and its components as systems with a view to conduct an in-depth study of them and, subsequently, synthesize, specify,

generalize, systematize, create a conceptual system model of the studied information, make conclusions, reflect on them, etc.

It has been suggested that, for a quicker immersion into the studied material, the learners should make use of the textbook's table of context, which were later used to create a conceptual model of the studied material's system.

2. A consistent, thorough and extended analysis of the original learning material (i.e. presented in a textbook) as a system, synthesis, specification, synthesis and systematization of the revealed information, construction of the conceptual model of the information system under study, interpretation of the obtained model, conclusions, reflection on them.

The above-mentioned work with the studied information has been supplemented with practical work on using the acquired knowledge at the "standard" level, at that of creativity and at that of research. Besides, the learners carried out, with a view to develop their self-management skills, self-organization of learning, self-control and self-assessment of the acquired knowledge and skills using special three-level evaluation cards. Advanced, intermediate and low levels have been established as criteria.

3. System structurization, study and "twisted" presentation of information about the investigated entity. In line with the given method, the manifold study of the investigated entity and of its components has been carried out using the following kinds of activity and actions:

- analyzing the entity and its components;
- modelling and monitoring (original and modified) conditions for the entity's existence, functioning and evolution;
- studying and monitoring (exterior and inner) factors, which are capable of modifying the status of the entity and of its components, along with consequences of these factors' impact;
- monitoring the condition of the entity and of its components;
- practical work on meeting the challenged, implementing the acquired knowledge at "standard" (knowledge and skills meeting the education standards), creativity and research levels;
- identifying and studying problems and challenges, problem-solving;
- scientific research on various issues related to the studied entity and its components, research methods, results managements, etc.;
- predicting the future condition of the entity and of its components;
- investigating and taking into consideration other experiences, acquiring our own experience (including the use of the systems approach in cognitive and other activity);
- improving the entity and its components, methods of studying it, etc.

A key element in implementing the method of system structurization, the manifold study "twisted" presentation of information about the investigated subject was the learners' acquisition of the above-mentioned types of activity and actions along with corresponding thinking patterns.

4. Identifying and studying the hierarchy and the hierarchical relationships of the investigated entity's system. Non only vertical relationships (paragraph-chapter-unit-textbook-science/branch of science, to which the given textbook belongs) have been established and monitored during the learning process, but also the horizontal ones (for example, relationships between paragraphs in the context of the studied chapter, etc.).

5. Studying the evolution dynamics of the studied entity and of its components as systems, and the conditions of the super-system, to which the studied entity's system belongs. The entity under investigation, its super- and sub-systems are being studied, taking into consideration their past, present and future conditions. It is suggested that the methods proposed by us and/or other methods should be used to analyze, systematize and generalize the obtained information.

Any entity can be studied as a whole, if investigated not only in its original condition, but also considering its functioning and behaviour under different conditions and under the influence of factors that are capable of modifying its current condition. This kind of examination of the entities under consideration is extremely rare, especially, in high school.

6. Identifying, in learning materials, and studying entities that have connections with other systems and super-systems, no matter if these entities had been previously studied or not.

As an example, the second paragraph in Chapter X, entitled "Theory and Practice of Educational Work in a Professional Education Institution" ("Professional Pedagogy", a textbook edited by the education specialist at the Russian Academy of Education S.Y. Batysheva), is dedicated to the systems and synergetic education theory [3].

The learner must be familiar with certain principles of the systems and synergetic approaches in order to understand and use in real life this theory. In the above-mentioned paragraph, the learner will meet such notions as "synergetic condition", "synergetic contact", "synergism", "synergetic theory of educational interaction", "synergetic condition of mentality", etc., and he or she will need to go beyond professional pedagogy to understand them.

It is always a difficult challenge to provide such an information system with the required content, integrity and accessibility for the learners. All systems methods mentioned in the present study are, nonetheless, employed to explore such entities.

In most cases, the study of unknown entities is presented for informative purposes only, indicating major directions for further research. As practice shows, some authors use, when giving supplementary information, a great number of entities having connections to different super-systems and systems, which considerably reduces the efficiency of studying specific learning material.

7. A systematic study of specific situations occurring in learning materials as well as of situations that can be introduced on purpose to reveal some other (i.e. not shown in the studied material) features of the entity.

8. The implementation of the acquired systems thinking knowledge and skills and other ways of thinking, of the systems and other (analytical, factorial, practical, forward-looking, research, etc.) approaches to cognitive and other activity at the "standard" level (knowledge and skills meeting official education standards), at creativity and research levels.

9. Systems thinking knowledge and skills have been assessed according to three levels: Low level, Intermediate level, Advanced level

The proposed methods were gradually implemented into the learning process over a certain period of time, but only after all participants had mastered them, spending most of their time on getting familiar with the method on system structurization, study and "twisted" presentation of information about the investigated entity.

All those who participated in the experiments in an effort to master the proposed methods and types of activity and actions were controlled on an ongoing basis. Special self-study task cards containing self-management (self-organization, self-control, self-assessment) elements had been handed out to the participants for this purpose.

The use of three-level cards featuring questions, tasks and assignments of varying degrees of complexity and meeting relevant education standards along with cards containing questions, tasks and assignments aimed for creative and research levels, provided optimal conditions for individualization of the learning process and for control over the dynamics and outcomes of training.

The study of the entity under investigation (for example, learning material) using the systems approach methods was first carried out in a conventional, or "static" way (considering how the material is presented in the textbook), and then under the influence of exterior conditions and factors.

Main results. The long-standing implementation of the above-mentioned systems thinking development methods has shown this process's influence on the increase in the efficiency and quality of learning, acquisition of knowledge and skills.

Our research has revealed that training based on the systems approach ensures thorough understanding (up to 98%) of the learning material while reducing time input, which is due to the intensification of the learning process and the use of specially elaborated systems methods, as described above.

The acquisition of experience of systems thinking and of the systems approach to cognitive and other activity has considerably contributed to the speed, efficiency and quality of analytical, synthetic, research and practical work with the information under

discussion, its understanding, quick generalization, arrangement, concretization and its unfolding and folding to the system's conceptual model depending on the set objective.

1. We have developed, in the learning context, the approach consisting in a flexible combination of traditional and supplementary/developmental teaching based on the systems approach with the use of specially worked out methods and techniques.

2. The systems approach is implemented on the basis of a standard textbook that is considered to be an open information system.

3. We have developed and successfully implemented into the learning process the totality of methods necessary for shaping systems thinking representations and skills and the systems approach to cognitive, theoretical and practical activities of learners and professionals.

4. Conditions are being created, in the process of shaping systems thinking skills, for acquiring the recommended types of activity facilitating the integrated discovery of real life.

5. After many years of implementing in to teaching the teaching methods based on the systems approach, experiment shave established and confirmed a persistent and efficient impact of shaping the learners' systems thinking skills on the development of their intellectual capabilities.

6. The researchers have revealed the dependence of the increase in the learners' growth of efficiency and quality of "subject matter" thinking on the extent to which they had acquired systems thinking skills.

7. The existence of certain systems representations along with systems thinking skills is a factor in intensifying the learning process and increasing the efficiency of the learners' independent work.

8. The process of implementing learning practices based on the systems approach has revealed the mechanism of developing the learners' creativity, the main components of which are:

The proposed systems approach methods as well as a variety of activities that are to be understood and actively implemented;

Problem, assignment and exercise books featuring three difficulty levels;

Implementation of the acquired knowledge: 1) at the "standard" level (solving problems and performing tasks that meet the education standard); 2) at the creativity level (solving problems and performing tasks that demand a creative approach); 3) at the research level (carrying out learning and scientific research that relate to the entity under study, to various problems and challenges).

Literature:

1. Formirovaniye sistemnogo myshleniya v obuchenii: Uchebnoye posobiye dlya vuzov (Building Systems Thinking in Education: AStudy Guide for Higher Education Institutions) / Podred. Z.A. Reshetova. – M.: YUNITI-DANA, 2002. – 344 p.

2. Reshetova, Z.A. Psikhologicheskiye osnovy professionalnogo obrazovaniya (Psychological Foundations of Professional Education). – M.: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 1985. – 207 p.

3. Professionalnaya pedagogika: Uchebnik dlya studentov (Professional Pedagogics: A Textbook for University Students). – 2-e izd. pererab. i dop.; pod red. akademika S. Y. Batyshev. – M.: Assotsiatsiya "Professionalnoye obrazovanie", 1999. – 904 p.

***

Галиев Т.Т., Абдыров А.М., Алдабергенова С.С., Алдабергенова А.С.

Білім беру барысында жүйелік ойлау икемділігі мен дағдыларын қалыптастыру туралы

Мақалада дәстүрлі оқыту жағдайында арнайы әзірлеген жүйелік тәсілді қолдана отырып білім алушылардың жүйелік ойлау икемділігі мен дағдыларын қалыптастыру мәселесі қарастырылған. Жүйелік тәсілдемені қолдану базалық оқулықтар негізінде іске асырылады. Осы тәсілдемелерді жүзеге асыру қолданылып жүрген оқу үрдісінің тығыз байланыста толықтырып, оқу субъектерінің

интеллектуалды қабілетін және де қоршаған болмысты біртұтас танып біліуін тиімді дамытады.

Тірек сөздер: *Оқу үрдісі, жүйелік тәсіл, жүйе жетістікке жету тәсілі ретінде.*

Галиев Т.Т., Абдыров А.М., Алдабергенова С.С., Алдабергенова А.С.

О формировании системного мышления в обучении

В статье рассмотрен вопрос формирования умений и навыков системного мышления обучающихся в условиях традиционного обучения с использованием специально разработанных для этого системных методов. Применение системных методов осуществляется на основе базового учебника. Использование этих методов органично дополняет существующий учебный процесс, эффективно способствуя развитию интеллектуальных способностей субъектов обучения, а также умений целостного познания окружающей действительности.

Ключевые слова: *Учебный процесс; системный подход; система как средство достижения цели.*

***

УДК 37.026.1:53

Кузьмичева А.Е. – кандидат физико-математических наук, профессор, ЗКГУ им. М.Утемисова

Жусупкалиева Г.К. – кандидат педагогических наук, доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова

Кабибуллин М.Д. – магистрант, ЗКГУ им. М.Утемисова

E-mail: madiar.kz_21@mail.ru

ДИДАКТИЧЕСКИЙ ПРИНЦИП НАУЧНОСТИ И ВОПРОСЫ НАНОТЕХНОЛОГИЙ В СОДЕРЖАНИИ ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКЕ

Аннотация. *В статье рассматривается включение в содержание образования одного из современных теоретических и прикладных направлений современной физической науки как реализация принципа научности в обучении; нанотехнологии и наноматериалы как современный уровень научно-технического прогресса.*

Ключевые слова: *Содержание образования, технологии, материалы, Государственные программы, наноматериалы, физика, научно-технический прогресс, развитие, нанотехнологии в Республике Казахстан, приоритетные направления науки и техники.*

Термин «нанотехнологии» вошел в жизнь современного человека в последние десятилетия. Естественно, что данные технологии имеют физическую основу, как и весь научно-технический прогресс человечества в целом. Однако, такой термин и связанные с ним вопросы физики не содержится в большинстве учебников и учебных пособий по физике прошлых лет для школьников и студентов. В то же время, реализация дидактического принципа научности, целей и задач обучения, в современных условиях определяемых ГОСО РК, предполагают включение в содержание обучения вопросов, отражающих физические основы нанотехнологий, их значимость в современной науке и практической деятельности [1; 2, с. 142]. Обучающаяся в настоящее время в учебных заведениях молодежь представляет собой интеллектуальный потенциал страны. Им предстоит внести вклад в развитие экономики Казахстана на основе разработки и внедрения современных инновационных технологий. Научные достижения последних десятилетий сопровождаются принципиальными изменениями в технологиях. В соответствии с

этим перестраивается структура и содержание подготовки специалистов, удовлетворяющих современным требованиям. Поэтому, соответствующее внимание должно уделяться профессиональной подготовке учителей на основе Государственных и нормативных документов. В нашей стране исследование наноструктур по отдельным направлениям проводятся с 2003 года в рамках фундаментальных исследований Министерства образования и науки Республики Казахстан по программе «Разработка перспективных новых материалов различного назначения на 2006–2008 гг.» [3]. Направление «Нанотехнологии и новые материалы» Президент РК Лидер нации Н.А. Назарбаев определяет как одно из приоритетных направлений науки в Казахстане [4]. С целью реализации поставленной задачи была разработана и утверждена научно – техническая программа «Развитие науки и нанотехнологий в Республике Казахстан на 2007–2009 гг.» [5]. С развитием инновационных технологий связано и приоритетное направление «Информационные и космические технологий», развитие которого осуществлялось в рамках программы «Развитие космической деятельности в Республике Казахстан на 2005–2007 гг.» [6]. В анализе «Казахстан: на пути к инновационному будущему» отмечено, что в нашей стране имеются значительные достижения в области синтезирования новых наноструктурированных углеродосодержащих материалов (поликристаллические алмазы, углеродные трубки и др.), созданы образцы высокочувствительных сенсоров, нанокластерные структуры в монокристаллическом кремнии. В разработке наноматериалов и нанотехнологий принимают участие ученые ведущих вузов РК и специально созданных научных лабораторий. Уже к 2008 году исследования в области нанонауки, нанотехнологий проводились по 85 проектам, в реализации которых принимала участие 29 организаций с главной организацией АО «Центр наук о земле, металлургии и обогощении» [3]. Внедрение нанотехнологий и наноматериалов являются основой для принципиально нового уровня развития всех сфер экономики. В Послании Президента Республики Казахстан Лидера нации Народу Казахстана Стратегия «Казахстан – 2050» Новый политический курс состоявшегося государства» Н.А. Назарбаев определяет 10 глобальных вызовов, стоящих перед Казахстаном. Одним из этих вызовов является переход к третьей индустриальной революции (Стратегия 2050). Такой переход будет соответствовать «Статусу Казахстана как ведущей мировой державы XXI века, занимающей передовые позиции в глобальной экономической конкуренции и надежно обеспечивающей национальную безопасность и реализацию конституционных прав граждан» [5].

Таким образом, в Казахстане сформировались научные коллективы, проводящие исследования в области нанотехнологий, исследования в области нанокластеров и наноструктур полупроводниковых и металлических систем, сенсорных наноструктурных материалов, углеродных наноструктур и др. Исследования наноструктур по программе фундаментальных исследований МОН РК проводятся в 5 национальных и 15 инженерных лабораториях. Значимые для науки и практической деятельности исследования проводятся в КазНУ им. Аль-Фараби, Алматинском институте энергетики и связи, Восточно-Казахстанском государственном техническом университете им. Д.Серикбаева и в других учреждениях. Казахстанские ученые достигли значительных результатов в данном новом направлении науки. Их продукция имеет международное значение. Она поставляется в Россию, Индии, Беларусь, Польшу и др. страны [7].

Успешная реализация Государственной программы по развитию наноматериалов и нанотехнологии требует подготовки специалистов принципиально нового качества. Этой проблеме большое внимание должно уделяться учителями физики как в содержании обучения, так и в профориентационной работе. Новая область науки и техники столь обширна, что в ней могут найти место выпускники учебных заведений с различными интересами и склонностями: к теоретическим фундаментальным исследованиям с использованием математического аппарата;

лабораторным исследованиям, экспериментам; к конструкторской деятельности и т.п. Понимание обучаемыми роли физической науки в развитии нанотехнологий и возможности применить в будущем свои знания в этой области является фактором, способствующим повышению мотивации к изучению предмета и, следовательно, к повышению эффективности обучения. Поэтому вопросы нанотехнологий и наноматериалов, физические основы их получения и применения, должны найти соответствующее отражение в содержании подготовки учителя физики как по предмету, так и по методике преподавания и профориентационной работе. На необходимость нового направления в подготовке кадров в связи с новыми результатами научно-технического прогресса, качественными изменениями в технике и технологиях обращает внимание Лауреат Нобелевской премии 2000 года Ж.И. Алферов. Он отмечает что развитие приоритетных направлений науки и техники, современных технологий значительной степени зависят от подготовки научно-технических кадров, соответствующих современным требованиям [8, с. 82].

Вводя в содержание обучения вопросы нанотехнологии и наноматериалов необходимо обратить внимание обучаемых на то, что это принципиально новое направление в развитии науки и производства стала возможным в результате достижений теоретической физики и техники физического эксперимента. К этим достижениям физическая наука шла с момента своего зарождения. Ее сложный путь, на котором накопление фактов, их теоретическое осмысление сопровождалось принципиальном вкладом в технологию практической деятельности, в производство. В настоящее время физическая наука может быть представлена как совокупность фундаментальных теорий, отражающих фундаментальные взаимодействия, существующие в окружающем мирена различных структурных уровнях материи. Ее принято делить на классическую и современную. Наука развивалась от исследования простейших форм движения материи к более сложным. В этом же направлении от простого к сложному вместе с наукой развивается техника. Их единство находят отражение в научно-техническом прогрессе. В программах школьной и вузовской физикинаучно-технический прогресс рассматривается в логике, соответствующей логике развития науки и содержания обучения. Для понимания глубокой связи физической науки, техники и технологии в обучении физике важен исторический аспект. Представление о наноматериалах и нанотехнологиях могло возникнуть только на определенном этапе развития теоретической и экспериментальной физики, в определенных исторических условиях.

С самого начала изучения физики обучаемые получают знания о проявлении физических законов в действии различных конструкций используемого человеком. Первые изученные законы и имена, как правило, хорошо запоминается. Уже, изучив в 7 классе условие равновесия рычага, одного из первых простейших механизмов, используемых человеком в практической деятельности, и закон Архимеда, определяющий условия плавающих тел, сформулированные древнегреческим ученым Архимедом за несколько веков до нашей эры, учащиеся начинают понимать связь науки и техники [9, с.30]. Интересно отметить, развитие экспериментальной техники на Востоке в период Средневековья. Арабский ученый Мухаммед ибн Ахмед аль-Бируни (Бируни) выполнил точные определения плотностей металлов и других веществ с помощью изготовленного им «Конического прибора». Плотность является одной из важнейших характеристик вещества, поэтому ее измерение особенно важно. Измерения Бируни обладали высокой точностью, его результаты близки к современным. К сожалению, труды Бируни стали известны в Европе только 1857 году, когда русский консул в Америке Н.Ханыков нашел рукопись аль-Хазини под названием «Книга о весах мудрости», в которой приводились выдержки из книги Бируни «Об отношениях между металлами и драгоценными камнями в объеме». В своей книге Бируни описал изготовленный им прибор и полученные результаты. Развития техники эксперимента внесло существенный вклад в развитие физической науки [9, с. 36].

С расцветом науки в Европе в эпоху Возрождения связано создание И.Ньютоном классической механики как фундаментальной теории, определяющий законы механического движения, исследование законов геометрической оптики и разработка на их основе оптических приборов имело большое значение в формировании научных представлений о физической картине мира, в переходе от геоцентрической к гелиоцентрической системе. Законы механического движения не потеряли свою значимость. Они до сих пор являются основой многих технических устройств, конструкций, в том числе искусственных спутников земли, космических аппаратов, исследующих тела Солнечной системы, межпланетное пространство и более отдаленные глубины Космоса. Не потеряли своей значимости законы геометрической оптики зеркала и линзы, изготовление и использование которых началось в древние века и используются в современных оптических приборах. Телескопы, микроскопы, зрительные трубы широко применяются в науке и практической деятельности. Необходимые для многих людей и очки так же являются техническим достижением физической науки.

Период XVIII-XIX веков в истории физики и техники связан с изучением и практическим применением законов термодинамики, электричества и магнетизма. Формулировка закона сохранения и превращения энергии, который является одним из фундаментальных законов природы, исследование превращения работы в теплоту и теплоты в работу имели важные значения в создании тепловых двигателей, нашедших широкое применение на практике и ставших основой научно-технического прогресса. В настоящее время тепловые двигатели широко используются в транспортных средствах, ракетные двигатели самолетов и космических аппаратов являются одним из видов тепловых двигателей. Законы термодинамики и работа тепловых двигателей входят в содержания обучения физике 10 класса.Пониманию физических основ тепловых двигателей, особенностям взаимного превращения работы и теплоты, способом повышения кпд способствует решение задач, которым должно быть уделено должное внимание [10, с. 166].

В электрических и магнитных явлениях на начальной стадии исследования особая практическая значимость не была видна. Однако, научно-технический прогресс с конца XIX века непосредственно связан с этими явлениями. Достаточно отметить следующие факты. Существование электромагнитных волн было предсказано теоретически Дж.Максвеллом при построении теоретической электродинамики. Предсказание казалась маловероятным. Оно могло быть просто следствием математического аппарата. Существование электромагнитных волн было подтверждено Г.Герцем в 1888 году через 10 лет после смерти Дж.Максвелла. В настоящее время электромагнитные волны - основа радио и телевидения. Эти волны находят широкое применение в различных областях деятельности человека (на производстве, в медицине и т.д.) и являются одним из важнейших источников информации о процессах в космическом пространстве. Научно-технический прогресс во многом обязан электрической энергии, получаемой с помощью электрических генераторов, создание которых стало возможным после открытия

М.Фарадеем закона электромагнитной индукции. Важна роль законов электричества и магнетизма в создании ускорителей элементарных частиц с которыми связан современный прогресс науки и техники.

А.Эйнштейн в 1916 году предсказал возможность индуцированного (вынужденного) излучения атомов и молекул, которые в настоящее время широко используется в квантовой электронике. Теоретическое исследование спонтанных (самопроизвольных) и индуцированных переходов, условий получения инверсной заселенности энергетических уровней стало возможным с развитием квантовой физики. Первый квантовый генератор (мазер) давал излучение в радиодиапазоне. Для науки и практики особенно большое значение имело создание генератора оптического излучения (лазер), то есть генератора, дающего индуцированное

излучение в области видимой части спектра электромагнитных волн. В настоящее время лазерная физика и техника широко используется в микроэлектронике. С применением лазеров связаны многие современные технологические процессы [11, с. 20].

На развитие оптики и спектроскопии большое влияние имело развитие квантовой электроники.

Одним из важнейших этапов в развитии физической науки было признание в XIX веке атомарного строения вещества. Составляющие вещество атомы хаотический двигаются и взаимодействуют между собой, определяя свойство данного вещества. Формирование нанонауки как нового направления является результатом развития физики XX века. Ее важнейшие достижения в этот период связаны с обнаружением и исследованием особых свойств микрообъектов, которые привели к созданию новой фундаментальной теории - квантовой физики. Изучение физики, как и любой другой науки, требует от обучаемых освоения смысла понятий, величин, операций, математических действий и т.п., которые используются в данной области науки. С освоения понятий, величин начинается изучение физики. С некоторыми из них учащиеся встречаются в жизни, а процессе обучения уточняют и углубляют их смысл. Но многие понятия и термины, используемые в области нанотехнологии и наноматериалов, являются совершенно новыми. Свойства наноматериалов принципиально отличаются от тех свойств, которыми обладают макрообъекты и которые составляют основное содержание учебников и учебных пособий. Поэтому в процессе обучения смыслу используемых понятий, терминов, принципиальным различиям свойств наноматериалов и макросистем необходимо постоянное внимание в процессе обучения.

Для понимания рассматриваемого предмета необходимо понимание термина «технология»и связанных с ним терминов «нанотехнологии» и «наноматериалы». Трактовки понятия «технология», сходные по-своему смыслу, приводятся в различных источниках. Рассмотрим одно из них, приведенное в крупнейшем сборнике онлайн – словарей [12].Технология - совокупность методов воздействия орудиями труда на физические, химические и иные свойства предмета труда. Технология обработки выражается в технологическом процессе, то есть в процессе физического, механического, химического воздействия орудий труда на предмет труда. Технологические процессы определяются существующими условиями, уровнем развития науки и техники. С приставкой «нано» обучаемые знакомятся в самом начале изучения физики. Она, как известно означает миллиардную долю (10^{-9}) какой-либо величины. Например, диаметр атома водорода составляет $1*10^{-10}$ м, или 0,1 нм. На длине в 1 нм укладывается 10 атомов водорода. В современной науке нанотехнологии определяют процессы, позволяющие создавать материалы с наноструктурой, то есть материалы, структурные элементы которых имеет размер от 1 до 100 нм [13].Свойства материалов, состоящих из наноразмерных структурных элементов, принципиально отличаются от обычных материалов, структурными элементами которых являются атомы.

«Под термином «нанотехнология» понимают создание и использование материалов, устройств и систем, структура которых регулируется в нанометровом масштабе, то есть в диапазоне размеров десятков атомов, молекул и надмолекулярных образований. Эта технология подразумевает умение работать с такими объектами и создавать из них более крупные структуры, обладающие принципиально новой молекулярной организацией. В связи с этим возникли такие понятия, как нанонаука, которая занимается фундаментальными исследованиями свойств наноматериалов и явлений в наномасштабе; нанотехнология, работающая над созданием наноструктур, и наноинженирия – занимающаяся поиском эффективных методов их использования» [14].

В работе Т.Кайгородцева отмечается что нанотехнология – это междисциплинарная область фундаментальной прикладной науки и техники [7].Она имеет дело с теоретическим обоснованием, практическими методами исследования, и производства продуктов с заданной атомарной структурой путем «контролируемого манипулирования атомами и молекулами». Автор обращает внимание на утверждение Нобелевского лауреата, академика РАН Ж.И. Алферова о том, что к наноматериалам следует относить такие образования, вещества у которых при уменьшении объема по одной, двум или трем координатам до нанометрового масштаба возникает новое качество. Технологии получения таких объектов он относит к нанотехнологиям. Особенности свойств наноматериалов являются следствием волновых свойств частиц, которые описываются законами квантовой механики. Отклонение отзаконов классической физики становится заметным при размерах объектов менее 500 нм (менее 0,5 мкм) поэтому можно сказать что нанотехнологии опирающиеся на квантовые законы. Технологии от метрового до микрометрового диапазона в этом смысле является классическими.

С понятиями наноматериалов и нанотехнологией связаны понятия «нанообъект», «нанокомпозиты», «нанополимеры», «фуллерены» и «фуллериты» и многие другие. Важным для понимания физических основ наноматериалов и нанотехнологий являются понимание классических и квантовых «размерных эффектов», которые определяют технологические способы производства наноматериалов. Базовой основой изучения нового направления в науке и производстве являются квантовая механика и физика твердого тела. Поэтому, при подготовке учителя физики по программе бакалавриата следует обратить особое внимание на межатомные взаимодействия в твердом теле, дискретные энергетические спектры электронов в атомах и молекулах, спектры в кристаллах, то есть в системе взаимодействующих частиц, на спин как внутреннюю характеристику электрона и его влияние на свойства твердого тела. Содержание различных разделов физики по программе бакалавриата дает достаточную подготовку студентам для изучения сложной проблемы нанотехнологий и наноматериалов по программе элективного курса. Современная программа по физике в СОШ так же позволяет ознакомить учащихся с проблемой на соответственно научном уровне.И в школе и в вузе работа по данной проблеме может проводится не только на учебных занятиях, но и в рамках индивидуальной работы обучаемых, подготовке рефератов и в проектной деятельности.

Литература:

1. *ГОСО РК 6.08.066.-2010 Утвержден и введен в действие приказом министра образования и науки Республики Казахстан от 03 ноября 2010 г. № 514.*
2. *Ахметова Г.К., Исаева З.А., Әлқожаева Н.С. Педагогика. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 220 с.*
3. *Кульевская Ю.Г. Состояние и перспективы развития нанотехнологийв Казахстане. – www.elibrary.kz/download/zhurnal_st/st5703.pdf.Дата обращения: 09.10.2016 г.*
4. *Аслан Саринжипов, министр образования и науки РК (02.09.2013-10.02.2016). – http://www.kazpravda.kz/articles/view/nauka-dvizhenie-k-ekonomike/. Дата обращения: 09.10.2016 г.*
5. *Стратегический план Министерства образования и науки Республики Казахстанна 2014-2018 годы. – www.kgmu.kz/media/kgmudoc/StrategPlanRus.doc. Дата обращения: 09.10.2016 г.*
6. *Казахстан: На пути к инновационному будущему. – .http://www.nanonewsnet.ru/blog/nikst/kazakhstan-na-puti-k-innovatsionnomu-budushchemu. Дата обращения: 09.10.2016 г.*

7. Кайгородцева Т.Ф. Наноматериалы и нанотехнологии в Казахстане. – http://group-global.org/en/node/3186. Дата обращения: 09.10.2016 г.

8. Алферов Ж., Таиров Ю., Астахов Н., Чаплыгин Ю., Горбацевич А. Новое направление подготовки – «Нанотехнология» // Высшее образование в России. – 2004. – №6. – С. 175.

9. Кудрявцев П С. Курс истории физики: 2-ое изд. – М.: Просвещение, 1982. – 448 с.

10. Кронгарт Б., Кем В., Қойшыбаев Н., Физика – 10 класс. – Алматы: Мектеп, 2010. – 384 с.

11. Прохоров А.М. Квантовая электроника // В сборнике Физика: Интеграция науки и техники. Серия Физика. – М., 1988. – 200 с.

12. Крупнейший сборник онлайн – словарей. – http://www.onlinedics.ru/. Дата обращения: 09.10.2016 г.

13. История развития нанотехнологий. – http://www.bestreferat.ru/referat-201283.html. Дата обращения: 12.07.2016 г.

14. Тодорова Наталья, Нанотехнологии - прорыв в будущее / «Казахстанская правда» от 1 августа 2016 г. – http://www.nomad.su/?a=17-200308020031. Дата обращения: 09.10.2016 г.

***

Кузьмичева А.Е., Жусупкалиева Г.К., Кабибуллин М.Д.

Ғылымның дидактиткалық принципі және физиканы оқыту мазмұнындағы нанотехнология сұрақтары

Мақалада заманауи теориялық және қолданбалы физика ғылымының жаңа бағыттары,ғылыми-техникалық ілгерілеудің жаңа деңгейі нанотехнология және наноматериалдарды білім беру мазмұнына енгізу қарастырылады.

Тірек сөздер: *Білім мазмұны, технологиялар, материалдар, Мемлекеттік бағдарламалар, наноматериалдар, физика, ғылыми-техникалық ілгерілеу, даму, Қазақстан Республикасындағы нанотехнологиялар, ғылым мен техниканың басым бағыттары.*

Kuzmicheva A., Zhussupkaliyeva G., Kabibullin M.

Didactic principles of scientific andquestions of nanotechnology in the content of teaching physics

The article considers the inclusion in the curriculum of one of the modern theoretical and applied areas of modern physical science as the implementation of the principle of scientific learning; nanotechnology and nanomaterials as the current level of scientific and technical progress.

Keywords: *The content of education, technology, materials, State programs, nanomaterials, physics, scientific and technological progress, the development of nanotechnology in the Republic of Kazakhstan, the priority areas of science and technology.*

***

ӘОЖ 377.8

Шамбилова Г.Қ. – химия ғылымдарының докторы, профессор,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
E-mail: shambilova gulba@mail.ru
Сахтағанова Т.А. – APEC Petrotechnic жоғары техникалық мектебінің
оқу бөлімі әдіскері
E-mail: tsakhtaganova@mail.ru
Ғапуова Б.Б. – Ғ.Мұратбаев атындағы
Жалпы білім беретін орта мектебінің директоры
E-mail: B.gapuova74@mail.ru

КОЛЛЕДЖ ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕК УӘЖДЕМЕСІ ЖОЛЫМЕН БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ

Аңдатпа. *Қазіргі заманғы үрдістері мен қоғам дамуының қарқыны, жоғары білікті қызметкерлер үшін қажеттілігі, инновациялық нысандары мен орта білімі бар мамандарды даярлау сапасы үшін нақты талаптары бар кәсіби қызмет әдістерін дамыту болып табылады. Мамандарды сапалы дайындаудың қажетті, негізгі функциясы, алдымен басшылар мен оқытушыларды жоғары деңгейде дайындау.*

Мақалада негізінен үш кезең қарастырылған: колледжде уәждемелік ортаның диагностикасын жүргізу, уәждеме жүйесін дамыту, материалдық және моральдық құралдарын қолдану, уәждемелік жүйелерді түзету және тұрақты мониторинг жүргізу.

Орта кәсіптік білім мекемесінде мұғалімдердің еңбек басқару ынталандыру негізгі аспектілері, оқу-әдістемелік жұмыстың ынталандыру жүйесін бағалау, мотивация басқару саласындағы басымдықтарды одан әрі дамыту перспективалары, оның мақсаттарына жету үшін нақты шаралары талданды.

Тірек сөздер: *Басқару, жоспарлау, ұйымдастыру, кадрлармен қамтамасыз ету, қадағалау, профессор-оқытушылар құрамы, еңбек мотивациясы.*

Еліміздегі қазіргі жағдай білім сапасына әлеуметтік категория ретінде қарастырылатын, қоғамдағы білім беру үрдісінің ахуалы мен нәтижелілігін, оның азаматтық, тұрмыстық және кәсіби тұлға құзыретін қалыптастыру мен дамытудағы қоғам (әртүрлі әлеуметтік топтар) үміті мен қажеттіліктеріне сәйкестігін айқындайтын жаңа талаптар қояды. Білім беру жүйесін дамытудағы маңызды міндеттердің бірі білім беру мекемесін басқару деңгейін арттыру болып табылады.

Соңғы жылдары басқаруға, стратегия, жаңартпа, жетекшілік теориясына жүйелі және ситуациялық тұрғыдан қарауға негіз болатын басқарудың жаңа парадигмасы қалыптасуда. Білім беру мекемелерін басқаруға жаңа тәсілдемелер пайда болуда. Басқарудың жаңа ұстанымдары, түрлері мен әдістері бизнесті ұйымдастыру саласынан білім беру мекемелеріне де таралады.

Қандай дәрежелі басшылар болса да басқарудың барлық атқарымдарын орындай білулері қажет: жоспарлау, ұйымдастыру, кадрларды іріктеп алу, бақылау және түрткі болу. Бұлардың ішінде ең күрделісі уәждеме болып табылады: ол басқаларымен өзара байланысты. Қазіргі жағдайда басшылар, ұйымдық ресурстардың барлық түрлерінен, адами ресурстарға анағұрлым ықпалын тигізуге қабілетті. Бұл, білім беру мекемелерінің жұмысын жетілдіру оларды көбіне-көп дұрыс пайдалану арқылы қол жеткізілуі мүмкін екенін және бұл бағыттағы басқару органы қызметкерлерінің мақсатты қызметін, соның ішінде педагогикалық қызметкерлер құрамының еңбек тәртібі уәждемесі бойынша бағамдайтынын білдіреді. Уәждеме арқылы адамдарға ықпал жасауға болады, ол өз кезегінде мақсатқа тез қол жеткізуге ықпалын тигізеді. Басқарушы уәждей (негіздей) білуі қажет. Уәждей білмеу жұмыстағы

қайшылықтарға, бүкіл көпшіліктің қарсыласуларына, бақталастыққа, алаңдаушылыққа және т.б. әкеп соқтырады [1].

Орта кәсіптік білім беру сапасын арттыру мәселесі Қазақстанда жаңа ақпараттық, экономикалық, құқықтық және саяси кеңістікті қалыптастырудың қазіргі сатысында анағұрлым өзекті болып табылады. Сонымен бірге қазақстандық білім саясатының басты міндеті тұлға, қоғам және мемлекеттің маңызды әрі перспективалық қажеттіліктеріне сәйкестігі мен оның орнықтылығын сақтау негізінде қазіргі білім сапасын қамтамасыз ету болып табылады. Қоғам дамуының қазіргі қарқыны мен бағыттары кәсіби қызметтің жаңартпа формалары мен технологияларын меңгеруге дайын орта буынның жоғары білікті қызметкерлеріне қажеттілікті айқындайды, бұл орта білімді мамандар даярлау сапасына айрықша талаптар қояды.

Әрбір басшы уақыт өте келе өз қызметкерлері жұмысының тиімділігін арттыру жөнінде ойлануына тура келеді, алайда «Сіз өз қызметкерлеріңізді қалай уәждейсіз?» деген сұрақ көптеген басшыларды тығырыққа тіреуі мүмкін. Ағаттығына қарамастан, көптеген басшылар қарамағындағылар уәждемесі оларға тәуелді емес - ең бастысы, еңбекақы оларды қанағаттандырса болғаны деп есептейді.

Бірақ, қызметкерлердің ең бастысы – жұмыс жасауға деген ынтасы болмаса, қабілеті мен кәсібилігі ешқандай нәтиже бермейді. Оқу орнының басшылығы тамаша жоспарлар мен стратегиялар жасақтап, қолайлы құрылымдар тауып және ақпаратты өңдеу мен жеткізудің тиімді жүйесін құрып, соңғы заманауи жабдықтарды орнатып, қазіргі заманғы озық технологияларды пайдалана алады. Бірақ оқытушылар өз дәрежесінде жұмыс жасамайтын болса, егер олар өз міндеттерін атқара алмайтын болса, өз еңбегімен оқу орнының мақсатына қол жеткізуге, оның міндетті ісін орындауға жұмыстанбайтын болса, бұлардың барлығы жоққа шығады.

Білім қызметтерінің сапасын арттыру – бұл бәсекелі нарық жағдайында колледж өміршеңдігінің бірден-бір жолы. Сапа мен нәтижелілікті қамтамасыз етудегі білім беру мекемесінің жетістікке жету ұстанымдарының бірі болып сапа қызметіне қызметкерлерді үздіксіз тарту болып табылады. Колледждің барлық қызметкерлерінің, ең алдымен, басшылар мен оқытушылардың уәждемесі мамандар даярлауда қажетті сапаға қол жеткізудің негізгі атқарымы болып табылады.

Уәждеменің тиімді жүйесін жасақтап, енгізу үшін үш кезеңді жүзеге асыру қажет: колледждің уәждемелік ортасының диагностикасын жүргізу, уәждеменің материалдық және моральдық әдістері кешенді қолданылатын жүйесін жасақтау, жүйелі түрде талданым және уәждемелік жүйеге түзету жүргізу. Яғни білім беру мекемесінде оқытушылардың еңбек уәждемесі жүйесін дамыту бағдарламасы болуы қажет.

Оқытушылардың еңбек уәждемесі жүйесін дамыту бағдарламасы оқытушылар еңбегі уәждемесін ОКБ мекемесі жағдайында басқарудың маңызды аспектілерін, оқытушылық еңбек уәждемесі жүйесінің нақты жағдайының бағасын қамтиды, келешегін белгілейді, уәждемемен басқару саласындағы одан әрі дамуының басымдылықтарын айқындайды, алға қойылған мақсатқа қол жеткізуге арналған нақты шараларды қамтиды.

Колледжде оқытушылардың еңбегін уәждемемен басқару жүйесін құрудың мақсаты оқыту қызметінің сапасын арттыруға оқытушылардың терең мүдделілігі үшін жағдай жасау, және болжағандай, сапалы кәсіптік білімге әкелетін қарқынды шығармашылық еңбек болып табылады. Оқытушылардың еңбек уәждемесі жүйесін тиімді құру үшін қажетті:

1. Колледж миссиясын жүзеге асыру үшін оқытушылардың еңбегін уәждемемен басқару жүйесін енгізу бойынша шешімдер қабылдау: студенттермен негізгі және қосымша кәсіби бағдарламаларды жүзеге асыру жолымен мамандарды сапалы дайындау. Уәждеменің тиімді жүйесін құру жоғарыдан басталады, колледж директорынан. Басшы оқытушылардың сапалы еңбегін уәждемемен басқару жүйесін құру және енгізу жөнінде шешім қабылдауы қажет. Уәждеу – бұл дегеніміз: 1) адамдардың өзін-өзі жетілдіру мен сапалы еңбекке тырысу ынтасының оянуына

ықпал ету; 2) олар ұжымның маңызды бөлігі болып табылатынын басқаларға көрсету; 3) ынталандыру. Басшылық өз қызметкерлерінің санасына ғана қарап қоймай, сонымен қоса, олардың сезіміне де мән беруі қажет. Ұзаққа созылған алға басушылық тек іс-әрекет қызығушылық және ізденіспен ынталандырылғанда ғана мүмкін болады. Психолог Ф.Томкинс қызығушылықтың болмауы миды күйретеді деп дәлелдеген. Қызығушылық – күнделікті жұмысты өз деңгейінде орындауға мүмкіндік беретін, адам анағұрлым жиі сезінетін жағымды сезім әрекеті.

Уәждеменің негізгі ұстанымы, бұл: «Соңымнан ер» (бұл бейнелі, астарлы немесе дәлме-дәл айтыла ма). Егер басшы сапаны дербес нарсе деп қабылдамаса, оны өз басымен ұғынбаса, оның оқытушыларды сапаның басымдылығын түсінуге уәждеу немесе иландыруға мүмкіндігі болмайды. Директордың құлшынысы тартымдылыққа ие, өзіне назар аудартады және оқытушыларды кәсіби дәлелден гөрі тиімді сендіреді. Шабыттанған басшының түрі көбіне педагогтардың директор сөзсіз өзіне және өзінің күшіне сенетінін, басында іске асуы мүмкін емес болып көрінетін істерді қолға алуға қорықпайтынын; мақсатқа жету жолындағы туындаған уақытша қиындықтарды жеңуге көмектесетінін ұғынуына алып келеді.

2. Оқытушыларды еңбек уәждемесімен басқару саласындағы саясатты құру. Студенттердің, олардың ата-аналарының, жұмыс берушілердің, мемлекеттің және тұтас қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін құзыреттілік тәсілдеме шеңберінде сапалы еңбекке оқытушылардың уәждемесін арттыру қажет.

Еңбек уәждемесімен басқару – бұл уәждеме жүйесінің негізгі бағыттарын, сонымен қатар, оны басқарудың құралдарын, формаларын және әдістерін анықтауды бағамдайтын, мақсатқа бағытталған қызмет.

Уәждемемен басқару жүйесіне қойылатын *жалпы талаптар*: Білім беру мекемесі жасау керек: оқытушыларды сапалы еңбек уәждемесімен басқару жүйесін құру; оқытушыларды сапалы еңбек уәждемесімен басқару жүйесін құжаттандыру; оқытушыларды сапалы еңбек уәждемесімен басқару жүйесін нығайту; оқытушыларды сапалы еңбек уәждемесімен басқару жүйесін жұмыс қалпында сақтау; оқытушыларды сапалы еңбек уәждемесімен басқару жүйесінің нәтижелілігін үнемі жақсартып отыру; үрдістермен басқаруды жүзеге асыру [2].

Оқытушыларды еңбек уәждемесімен басқару саласындағы саясат базалық (жүйелілікке, кері байланысқа, қалыптылыққа, вариациялыққа, жаңартпашылыққа, рефлексиялыққа) және спецификалық (синергияға, контекстік спецификаға) ұстанымдарға негізделуі тиіс.

Еңбек уәждемесімен басқару жүйесінің (ЕУБЖ) құрылымдық ұстанымдары төмендегідей: ЕУБЖ ғылым негізінде құрылуы қажет; ЕУБЖ негізіне оқытушылардың рухани, әрі материалдық нақты қызығушылықтары есепке алынуы қажет; ЕУБЖ колледждің және оның әрбір оқытушысының өзара бірлескен жауапкершілігінің негізінде және олардың өзара міндеттерінің айқын, әрі бірізді сақталуы арқылы құрылғаны жөн; ЕУБЖ тұрақтылық пен икемділікті қамтуы тиіс, сонымен бірге оны дамытып және жетілдіріп отыру қажет; ЕУБЖ колледждің барлық оқытушыларына, әрқайсысымен дара тіл таба отырып, бірыңғай қарауды қамтуы керек, бұл жүйеге жан-жақты сипат береді; ЕУБЖ қаржылық және материалдық тұрғыдан мүмкіндігінше олардың жұмыс жасауына анағұрлым қолайлы жағдай туғыза отырып, оқытушылардың лайықты тұрмыс қалпын қамтамасыз етуі қажет; ЕУБЖ жоғары кәсібилік тұрғысынан оқытушылардың жеке шығармашылық-жасампаз ахуалын барынша толық ашуға мүмкіндік туғызуы тиіс; ЕУБЖ оқытушылардың білім деңгейі мен кәсіптік шеберлігінің артуына қолайлы жағдай жасау керек; ЕУБЖ оқытушыларға қажетті мөлшерде ықпалды әлеуметтік қорғауды қамтамасыз етуі қажет; ЕУБЖ-де оқытушыларды ақшалай, материалдық марапаттаудың адамгершілік бастауын адамгершілік пен марапаттау бір-бірінен артып түсетіндей етіп үйлесімді байланыстыру керек [3].

Әрбір оқытушы колледждің миссиясын, оның мақсаты мен міндетін және оқу орнының басшылығы одан не күтетінін анық білуі үшін өзінің функционалдық міндеттерін нақты білуі қажет. Педагог өзінің күш жігерінің басшы үмітін ақтаудың жақсы бір мүмкіндігі екеніне сенуі керек. Педагогтың сыртқы мақсатты қабылдауы үшін оны анықтау мен оған қол жеткізу шарттарын талқылауға оны қатыстыру қажет. Бұның өзі сыртқы мақсатты оқытушыға қатысты ішкіге ауыстыруға мүмкіндік береді, бұл сөзсіз, оның жұмысқа берілуіне септігін тигізеді. Тиімді мақсаттылық үрдісі барысында келесілер жасалуы қажет бес кезең түрінде берілуі мүмкін: біріншіден, түпкілікті мақсатты (мамандардың сапалы дайындығын) нақты тұжырымдау; екіншіден, осы мақсаттың мәнін ұғыну; үшіншіден, мақсатқа қол жеткізу кезеңдерін анықтау; төртіншіден, мақсатқа жетудің әдістерін айқындау; бесіншіден, нәтижелерді аралық және қорытынды бақылау әдістері мен формаларын анықтап алып, мақсатқа қол жеткізу жолындағы ықтимал қиындықтарды бағалау және олардың алдын-алу әдістерін айқындау.

Педагогтардың кәсіби қызметіндегі қиыншылықтарын ұғынуларына, жеке тәжірибені есепке ала отырып, кәсіптік өзара байланысқа олардың белсене араласуына, педагогикалық қызметте шығармашылық тұрғыдан өз-өзін жетілдіруіне, оқытушылардың өз жетістіктеріне қанағаттануларына мүмкіндік беретін шарттардың жиынтығы ретінде оқытушылар шеберлігінің қалыптасуына педагогикалық қолдау көрсету [4]. Педагогикалық қолдау педагогтардың кәсіптік дамуын қамтамасыз ететін дербес және өзара тығыз байланысты құрылымдық бөлімдердің жиынтығы болып есептеледі. Оқытушыларды тиімді жұмыс жасауға басшылық емес, жағдайлар мәжбүрлеуі тиіс. Оқытушы қалағанына қол жеткізу үшін оған не көмектесетінін білгенде, ал мақсатқа қол жеткізудің өзі біршама оңай кезеңдерге бөлінгенде, онда оның жұмысқа деген қызығушылығы артады, оң нәтижеге үміті пайда болады.

Педагогикалық кадрлармен жұмысты ұйымдастыру орталығы бірнеше зертханалардың жұмысын қамтитын, дамыту мектебі жұмыс жасайтын ғылыми-әдістемелік қызмет болуы мүмкін:

1. Жас оқытушы зертханасы өз қызметін колледжде жаңадан бастаған оқытушыларға, педагогикалық еңбек өтілі 3 жылға дейінгі оқытушыларға арналған.

2. Шығармашыл педагог зертханасы ЦӘК басқарушыларын, жоғары және бірінші біліктілік дәрежесі бар оқытушыларды, шығармашылық тұрғыдан жұмыс жасайтын оқытушыларды біріктіреді. Шығармашыл тұлғаны тек шығармашылық жұмыспен айналысатын педагог қана тәрбиелей алады.

3. Ақпараттық технологиялар зертханасы кәсіби қызметте ақпараттық технологияларды барынша толық пайдалануды қамтамасыз ету үшін ақпараттық орталық негізінде құрылған. АКТ саласында оқытушылардың біліктілігін арттыру қарастырылған.

4. Уақытша шығармашылық топтар таңдап алынған бағыт бойынша педагогикалық ұжымның қызметін жандандыру және нақты міндеттерін шешу үшін құрылады. Бірлескен педагогикалық қызмет педагогтың әлеуметтік және жеке басына қатысты маңызды қажеттіліктерін байыту, жандандыру мүмкіндіктерін қамтиды.

5. Үздік оқытушыға жылма-жылдық байқау. Жұмыс сапасын әділ бағалау және оқытушылардың уәждемесін арттыру мақсатында оқытушылар қызметін рейтингілік бағалау жүргізіледі. Ол әрбір оқытушының оқу үрдісіне берген үлесіне қарай сыйлық қорын әділ және объективті бөліп беру үшін негіз болып табылады [5].

Ұжымдағы психологиялық ахуалды жақсарту мақсатында колледждің ұжымдық мәдениетін дамыту. Оқу үрдісі тиімді болуы үшін ұжымда қандай көңіл күй туындауы қажет деген мәселені шешіп алу қажет.

– Тұлғааралық және кәсіби қарым-қатынасты орнату жолымен педагогикалық ұжымның бірігуі. Адамдарды емес, қарым-қатынастарды басқарып отыру қажет. Басқару ізгі ниеттілікке, сыйластық пен түсіністікке негізделген болуы керек. Осы

мақсатпен әлеуметтік зерттеу жүргізіледі және тұлғааралық қарым-қатынастарды басқару бағдарламасы құрылады.

– Психологиялық қызмет жұмысы. Ұжымдағы шиеленістерді дер кезінде және сауатты ескертіп, шешіп отыру қажет, оқытушылардың кәсіби, және де жеке сипаттағы қиындықтарын шешуге көмектесу, жағдайға және олардың тұлғалық ерекшеліктеріне сәйкес оқытушылармен іскерлік қатынас орнату.
– Ұжымдық шаралар өткізу: мейрамдар, мерейтойлар және т.б.
– Мадақтау, алғыс білдіру, мақтау, басылымдар, беделді курстарға, машықтануға жіберу, және т.б. түрінде оқытушыларды моральдық ынталандыру [6; 7].

Оқытушылардың еңбек шарттарын жақсарту. Білім сапасын жақсарту бойынша жұмыстың ең маңызды элементтерінің бірі – оқытушылардың еңбек уәждемесі мен кәсіптік біліктілігін арттыру – қатаң қаржылық қолдауды талап етеді. Өзіндік жұмыстанудағы қажеттіліктер кәсіби-педагогикалық қызметтің жетілмеген оқу-материалдық базасында қанағаттандырыла алмайды. Педагогикалық еңбектің материалдық базасы неғұрлым жетілдірілген сайын, оқытушы өзінің мүмкіншілігін жүзеге асыруына, педагогикалық үрдістің мақсатына қол жеткізуіне, өзін-өзі жетілдіруіне мүмкіндігі болған сайын, оған кәсіптік қызметті жүзеге асыру соғұрлым қызығырақ болады.

Оқытушыларды еңбек уәждемесімен басқару бойынша қызметтің рефлексиясы. Колледж басшылығы бағдарламаның мақсатын, сандық және сапалық нәтижелерін жүзеге асыруда өз іс-әрекеттерінің мәнін ұғынуы қажет. Колледжде жұмыс жасайтын оқытушылар өсу барысы мен өмірлік және кәсіптік тәжірибеге жету барысында өзгереді. Жуықта ғана оларда басқа қажеттіліктер болды, ал қазір – мүлдем басқа. Адамның уәждемелік бейімі үнемі өзгеріп отырады. Колледждегі уәждемелік жүйені түзету үшін әрдайым диагностикалық кесінділер жасап, оқытушыларға ұдайы сұхбаттар мен сауалнамалар жүргізіп отыру керек. Кері байланыс жүйелі болуы қажет. Алынған нәтижелер талданылуы қажет және талдау негізінде жүйені түзету бойынша шаралар кешенін жүргізу керек.

Өз қызметкерлерін уәждемелеу жүйесін практикада қолдану мен түсіну жалпы мекеменің тиімділігінің артуына ғана емес, сонымен қатар, қызметкерлердің өздерінің жұмыстарына қанағаттануларына, психологиялық ахуалдың жақсаруына, оқытушылардың жалпы икемделуіне септігін тигізеді. Және аталғандай, тағы да, еңбек сапасын арттыру. Сауатты басшы барлық қызметкерлер біркелкі уәждемеленбейтінін нақты білуі тиіс. Сондықтан ол өзінің әрбір қызметкерінің көкейтесті уәжін дәл байқап білуі қажет және мүмкіндігінше әркайсысының қажеттілігін қанағаттандыруға тырысуы керек. Бірақ педагогтардың өздерін емес, ұжымдағы қарым-қатынастарын басқару қажет. Оқытушылар әуел бастан педагогикалық еңбекке уәждемеленген, сондықтан мекемеде жеке шығармашылық ахуалдың ашылуы бағытында кәсіби, әрі тұлғалық даму негізінде уәждемемен басқару сапасын арттыру және кадрлар ахуалын мейлінше тиімді пайдалану үшін, тұлғаның өз-өзін уәждемелеуі үшін қолайлы жағдай туғызу қажет. Уәждемелеу факторы ретінде кәсіби оқыту маңыздылығын қайта бағалау қиын. Алайда, ұжымдық оқыту уәждемелік рөл ойнауы үшін, ол міндет емес, марапат болуы тиіс. Басшы уәждеменің ең жетілген түрінің өзіне уақыт өте келе өзгерістер енгізуге тура келетінін әрқашан есте сақтауы қажет. Еңбек уәждемесі жүйесіне ұдайы талданым жасалып отырылуы керек.

Әдебиеттер:

1. Арутюнов В.В., Волковыский И.В., Кадария Ф.Д., Шепелев Е.М. Управление персоналом. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2004. – 448 с.

2. Зинченко Г П. Социология управления. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2004. – 384 с.

3. Десслер Г. Управление персоналом. – М., 2005. – 328 с.

4. Федорова Н.В. Управление персоналом организации. – М.: КноРус, 2007. – 416 с.

5. Саймон Герберт А. Менеджмент в организациях. – М.: Экономика, 2005. – 338 с.

6. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. – М.: Педагогика, 2005. – 425 с.

7. Свешников Н. Профессиональное развитие персонала – залог стабильности предприятия // Человек и труд. – 2008. – №10. – С.19-20.

***

Шамбилова Г.К., Сахтаганова Т.А., Гапуова Б.Б.

Управление мотивацией труда преподавателей колледжа как условие повышения качества образования

Современные направления и темпы развития общества определяют потребность в высококвалифицированных работниках среднего звена, готовых к освоению инновационных форм и технологий профессиональной деятельности, что предъявляют особые требования к качеству подготовки специалистов со средним образованием. Ключевой функцией в достижении необходимого качества подготовки специалистов является мотивация всего персонала колледжа, и в первую очередь, руководителей и преподавателей.

В статье рассмотрены три этапа: проведение диагностики мотивационной среды колледжа, разработка системы мотивации, в которой комплексно применяются материальные и моральные средства мотивации, проведение регулярного мониторинга и коррекция мотивационной системы.

Проанализированы главные аспекты управления мотивацией труда преподавателей в условиях учреждения СПО, оценка реального состояния системы мотивации преподавательского труда, перспективы, приоритеты дальнейшего развития в области управления мотивацией, конкретные мероприятия по достижению поставленных целей.

Ключевые слова: *Управление, планирование, организация, подбор кадров, контроль, педагогические работники, мотивация труда.*

Shambilova G.K., Sakhtaganova T.A., Gapuova B.B.

Management of labour motivation of teachers college as a condition for improving the quality of education

Contemporary trends and paces of development of society show need in highly skilled workers of middle stage who are ready to develop innovative forms and techniques of professional activities. All of these form specific requirements for the quality of training of specialists with secondary education. Key function in achieving necessary quality of training is to motivate all staff of college, and first of all, principals and teachers.

The article describes three stages: conducting diagnostic of motivational college environment, cultivation of motivation system, in which comprehensively apply material and moral means of motivation, regular monitoring and correction of motivational systems.

The article analyzes the main aspects of labor management motivation of teachers in the conditions of secondary vocational education, assessment of the real state of the system of motivation of the teaching work, prospects of further development of priorities in the field of motivation management, concrete measures to achieve its goals.

Keywords: *Management, planning, organizing, recruiting, supervision, teaching employees, labor motivation.*

***

UDC 371.3

Kulmagambetova S.S. – candidate of pedagogical sciences, M.Utemissov WKSU
E-mail: svetlana-sk-68@mail.ru
Thomas Wünsch – PhD, professor, University of Passau
E-mail: Thomas.wuensch@Uni-Passau.de
Imanalina G.M. – master student of M.Utemissov WKSU
E-mail: gtasmagambetova@inbox.ru

APPROACHES IN EDUCATIONAL TRAINING

Abstract. *The main task of education is to prepare high-quality specialists, who will be able to realize themselves in the labor market. In this connection, there is the reform of education and introduced technical innovations. However, teaching system is traditional – the teacher transfers the knowledge to students. This approach reduces the student's interest in the educational process and the creative thinking is not forming. In this regard, it is necessary to introduce the principle of a research-training program, in which the student will search for a solution. This will enable the student to expand scientific horizons, to develop research activities and creative thinking. Therefore, this article provides two main methodologies of research training. Achieving this goal requires scientific methods of analysis and synthesis, summarized experience of domestic and foreign scientists on the considered issues. The first type of research training is a problem-based learning. This method is based on the use of heuristic methods and consists of eight terms. Problem-based learning can be used as part of a class, subject or all academic course. The second type of research training is the discussion. Discussion involves conferences, debates, forums and symposiums. Thus, students will be able to solve the problems collectively, exchange ideas and to learn how to work in a team. Thus, the research training can increase students' motivation to raise their success level and develop the necessary personal and professional skills.*

Keywords: *Research principle; Problem-based learning; Taxonomy of educational objectives; scholarly discussion.*

Introduction. Research is a "process and result of research activities aimed at making socially significant new information" [1].

In the foreign pedagogy, there is a very conventional division of research and research technologies [2; 3; 4] but since both types of technologies are based on students' productive activity in problem solving and independent scientific and practical research, we will not separate them.

The main characteristics of research training in comparison with the traditional are defined by changes of students' position in the educational process, its initiative, subjectivity nature, from which, in turn, follow the specific terms of research training activities [5; 6; 7].

Research training imposes specific requirements for teacher activities:

- Put the students on formulating their ideas and concepts, expressing them explicitly.
- Face the students with phenomena that are in conflict with the existing ideas.
- Put the students on making alternative explanations, assumptions, guesswork.
- Give the students the opportunity to explore their assumptions, for example, by means of the experience or small group discussions.
- Give the students the opportunity to apply new concepts to a wide range of phenomena and situations to understand and appreciate their practical value.

Problem-based learning. *Problem-based learning is "one of the types of education, based on the use of heuristic methods". It refers to research technologies and research training. It was firstly applied and described as a technology in the 70s in Canada*

(Ontario). The background of the problem-based learning is a problem statement by teacher or student, which can be both practical and theoretical. The solution of the problem is carried out by students individually or (more often) in small groups. Wherein, the academic hour is based on the algorithms of research training. A special algorithm of problem-based learning assignments will be given below. Problem-based learning can be used as a part of class assignments; there can be organized study of the whole topic or even a school subject.

In the process of problem-based learning, there are formed and developed students' knowledge, skills and abilities [4].

- ability to identify the important issues; a broader understanding of the essence of the problem and its relation with different areas of knowledge.
- argumentation, including skills of problems' integration (synthesis), hypothesizing, critical evaluation of available information, data analysis, decision-making.
- general learning skills necessary for students' development an independent subject of the study; responsibility for the process and the result of the work.
- ability to search the knowledge needed to identify and solve problems.
- skills needed to communicate in small groups, including the ability to assess their own progress, the progress of the other group members and the group in general.

In organizing a class assignment of problem-based learning, it is necessary to observe the following steps:

1. Problem statement. Teacher describes the problem field, for example, a phenomenon or a process that needs to be explained. At this stage, it is important to avoid the mini-lectures and follow the rules of the problem statement.

2. Understanding, problem's discussion.

Students discuss the problem in small groups or pairs. The teacher can help them in discussion by asking leading questions or issues. In this case, the teacher must remember that this stage is not the solution, or even a plan creation to deal with it, but only a provision of a springboard for learning. The students formulate a hypothesis to solve the problem.

At this and all subsequent stages, it is important to assign roles within small groups and record all the results.

3. Discussion of what is known about the problem.

4. Possible solutions' development (in small groups).

5. Developing a plan to solve the problem.

The problems are reformulated into objectives and specific actions of the group members (to find information on specific sources, to ask, to conduct monitoring and experiment etc.). The assignments are distributed among the participants of the micro-groups, their duration is defined. We emphasize that the group itself distributes the assignments among themselves; the teacher can help with advice, but intervenes when it is necessary (if the assignments are distributed not in a uniform manner, the certain student will always get the assignment of the same type). Make sure that the assignment occur alternately between students in the micro-group.

1. Work on material selection.

Depending on the purpose of the study material and the time available for the teacher, the work can be carried out directly in an academic group or outside of it. Students work independently, primarily individually in accordance with distributed assignments.

2. Collected material generalization in small groups.

Each member of the group tells about the work done and information gathered. It creates the overall picture. There is produced structure of problem's solution. There is a public defense of a solution (in other small groups). If the problem is not solved, the group returns to the first stage, reformulating the problem. In this case, all the work is done outside the classroom under teacher's consultation.

3. Knowledge systematization gained in solving the problem, the full theoretical definition of knowledge, its connection with practice.

Here is a very detailed algorithm of problem-based learning technologies. Often, the stages 2-5 are "mixed" during work in small groups. It is possible, if the students have a wide experience of effective work in small groups and in solving the problems. In the initial stages, there is a need in monitoring *the consistent implementation of all steps* in order to teach students scientific and reasonable way of solving problems.

Teacher regulates the micro-groups by asking questions. We have already mentioned that late or too active intervention negatively affect students' success level. Here is a more detailed description of the issues that teacher may ask:

1. Questions relevant not only the subject, but also the course of discussion in the group – one of the most important means of facilitating learning. This can help to keep the group attention and prevent confusion. These questions can help the group members to focus more consistently on the available information and concepts. Knowing how and when to ask appropriate questions is one of the fundamental skills of a good teacher;

2. Questions that may cause the process of reasoning in students. If a student asks more information about this issue, the teacher may ask: "What do you hope to find? What are the reasons for you to ask this question?";

3. Questions on the establishment of relationship or generalization;

4. Incomplete questions and issues that require long-winded answer, but not questions to be answered "yes" or "no";

5. Questions putting the students along a different path;

6. Questions on definition of mechanisms, causes and consequences of problems. The teacher can ask: "What process could be causing this problem? What mechanisms are involved?";

7. Questions asking students to explain and give a definition of the terms they use;

8. Questions of higher order (more complex). For example, in the discussion, it is useful to ask: "How do we decide what to do?" – and then – "What would be the best solution?"

Some teachers do not know what to do with *pauses* that arise in discussion. The teacher must learn to allow silence. When communication stops or becomes quiet, wait 30 seconds and someone starts talking. The pause can help to ask the group or ask someone to generalize.

Proper problems' features:

1. Effective problem should arouse interest in students, motivate them to a deeper understanding of the concepts that have been presented. It must relate the subject to real life that the students were interested in solving the problem.

2. Good problem requires students to make decisions or statements based on facts, information, logic, and/or relationships. The students should be required to state all decisions and give all the reasons following the studied material or broader knowledge. The problem is to stimulate students to identify the necessary generalizations, important information, steps and procedures required for its solution.

3. Good problem requires the cooperation of all the members of the group to solve it. Students must conclude that the strategy of "divide and govern" is not effective.

4. The initial questions in the problem must include one or more of the following characteristics:

- Not limited with a single correct answer
- Linked with knowledge
- Debatable point that involve diverse opinions.

This strategy allows students to work in groups using the knowledge and ideas of everyone, but not go to the individual work to identify the problem.

5. The problem is to represent students' existing knowledge in new theoretical and practical interpretation and link new knowledge with the concepts (concepts) in other courses and/or subjects.

6. Evaluation of students' work in problem-based learning.

Evaluation is carried out in the same manner as in the evaluation of small groups and may be an individual or group as a whole. In addition to the mark in points, it is

recommended to give a meaningful assessment, which would contribute to the development of students' general learning competencies and their ability to work in a group.

1. Critical assessment – sufficiently or insufficiently developed ability to understand the essence, to identify and analyze problems, whether the student is able to propose and test the hypotheses in compliance educational objectives.

2. Self-education – how the student can use the important sources of material to apply previous knowledge in solving current problems, demonstrates initiative and seriousness, can prepare, organize and conduct the work in a small group.

3. Group participation – sufficiently or insufficiently is engaged constructively and contributes to the progress in the group; demonstrates the commitment and responsibility for the group progress, is able to provide and accept constructive feedback, contribute to the harmony (coherence) in the group.

4. Humane attitude and skills – sufficiently or insufficiently understands individual strengths and limitations, integrates the physical, biological and behavioral components in each issue, listens to conflicting opinions, how tolerant he or she is to the others.

The teacher can assess students' skills in problem-based learning organization or to give them a chance to evaluate their actions by their own based on the criteria listed below:

- Knowledge of the process;
- Understanding the purpose of problem-based learning, familiar with the problems and understanding of what the students can learn;
- Attitude;
- Enthusiasm, as a teacher interested in teaching students, pays attention to the planned group discussions, provides timely and complete assessment;
- Skills;
- Asks broad and provocative questions, avoiding the mini-lectures, is able to send a team to the alternative sources of information and learning materials, to help the group to focus on the study of issues and objectives, provides a change of direction, arranges feedback when it is necessary and evaluates the process, promotes critical thinking and examines the available materials, helping to create a comfortable atmosphere for learning.

Discussion in the educational process. Discussion is a method of conversation and dispute resolution. Currently, it is one of the most important forms of educational activities, enabling students' initiative and reflective thinking. In contrast to the conversation as the exchange of opinions, discussion is called conversation-debate, the conflict of opinions, attitudes etc. However, it is a mistake to think that discussion is purposeful, emotional, upholding existing formed and unchanged position. Discussion is peer conversation between teachers and students, planned in the academic group and the problems of a different nature. It occurs when there is a question, to which there is no single answer. People formulate a new, more satisfying answer in terms of all parties. As a result, it can be a general agreement, a better understanding, a new look at the problem, a common decision.

Discussion – focused and orderly exchange of ideas, opinions, views in the group to form an opinion of each participant and to search for truth.

Elements of Discussion [8]:

- group of persons acting normally in the roles of the instructor and participants;
- appropriate location and time;
- communication process is the interaction of participants;
- interaction includes statements, listening and the use of non-verbal means of expression;
- focus on educational objectives' achievement.

The interaction in academic discussions is based not just on the successive statements, questions and answers, but on meaningful self-directed members – students' attitude to each other and to the teacher for in-depth and comprehensive discussion of the ideas, points of view and problems. Communication encourages students to look for different ways to express their thoughts, increases susceptibility to new information, new

point of view; these personality results of academic discussions directly implemented on discussed in the groups training material. Essential feature of educational discussion is a dialogical teacher's position, which is implemented in specific organizational efforts; he sets the tone for the discussion, following its rules by all participants.

It would be unrealistic for the teacher to expect that discussion in an organization succeed by itself. Experience has shown that teachers slide to the usual picture of control, fearing that disordered lively discussion can bring the learning process out of control. Many teachers replace the self-organization of students' direct control. The desire to "squeeze" the discussion and make it leaner often leads to the transformation of it in the exchange of questions and answers between the teacher and students. If the teacher wants to change the relationship with the group and to achieve a better understanding, the only recommendation is to try to hold discussions and not dwell on failure. That is how the teacher and the students reach understanding of how they think and act, acquire mutual arrangement.

Academic discussion is focused on the implementation of two groups of *objectives* of equal importance:

1. Specific-content objectives:

- awareness of young people of contradictions and difficulties related to the issue under discussion;
- updating previously acquired knowledge;
- creative reconsideration of opportunities for knowledge application and etc.

2. Organizational objectives:

- distribution of roles in small groups;
- compliance with the rules and procedures for joint discussion, fulfillment of the role;
- collective assignments' implementation;
- coherence in discussion and a common generic approach development, etc.

Table 1 – Comparative characteristics of communication in traditional learning and discussion

Characteristics	Normal conversation	Discussion
Who speaks more	Teacher: two-thirds of the time	Students: half the time or more
Typical FAQ behavior: 1. Teacher asks 2. The student response 3. The teacher assesses	There is no questions or answers	Mixed questions of teacher and students
Phrase exchange	Multifold, little rapid phrases	Slower and longer
Questions	It is not the question what is important, but the students' knowledge	What is important is the meaning of the question
Answer	It is "correct or wrong". The only correct answer for all students	It is "agree or disagree". The correct answer – a variety of answers
Assessment	«Correct/wrong». Only by the teacher	«Agree/disagree». Both by students and the teacher

The research on the use of discussion in various learning environments suggest that it is inferior to direct presentation on information transmission efficiency, but it is highly effective for securing information, creative interpretation of studied material and value orientations' formation.

There are three stages in discussion: *preparatory, main* and *stage of summarizing and analysis.*

The preparatory stage usually begins 7-10 days prior to the discussion. Academic discussion, while teaching a group how to conduct it, must be well prepared. The preparation and conducting requires the teacher to create a temporary group (up to five people), whose objectives are:

- preparation of the discussion: definition of the topic of problematic issues; selection of material that all the students have to learn before the discussion; check the readiness of micro-groups to discuss; scoping rapporteurs or experts (if it is necessary); preparation of training facilities, information materials, means of fixing the progress, etc.
- selection of a form of discussion (for example, transition to a project, etc.);
- "brainstorming";
- rules' development;
- review and reformulation of the discussion process, goals, problems, if the discussion reached a deadlock;
- identify and discuss differences in the points of view;
- providing opportunities for participants to vent feelings, share experiences arising from the students as a reaction to what is happening in the academic group.

Unlike the discussion in the educational process, educational debate is conducted when all students have full information or the amount of knowledge on the topic of discussion, otherwise its effectiveness is low.

There are three things important for the teacher during the discussion: time, goal and summary. The discussion begins with a conversational gambit of a leader, which should not take longer than 5-10 minutes. In the introduction, he must reveal the main points of the topic and outline the issues for discussion.

Stages of discussion:

- Problem statement;
- Participants divide into groups;
- Discussion of problems in groups;
- Presentation of results;
- Continuation of discussion and progress review.

Methods of introduction to discussion: presentation of a problem or case study; demonstration of a film, material (objects, illustrations, archival materials, etc.); experts' invitation (people quite knowledgeable in discussed matters); current news; sound recordings; dramatization, role-playing; stimulating questions – particularly questions like "what?", "how", "why?", etc.

In planning the preparatory stage, there is chosen a form of discussion and after the introduction, the discussion continues in the selected form.

Forms of discussion:

Round Table – conversation, which involved small groups of students (5 people) that successively discuss the raised issues;

Expert Group Meeting (1) – usually 4-6 participants with a pre-assigned chairperson, who discuss the targeted problem and then sets out his or her position. The rest of the group is a silent participant, without having the right to intervene in the discussion. This form resembles a television "talk show" (for example, "What? Where? When?" – an intellectual game show well known in Russian-language media) and is effective only if you select all relevant topics;

Expert Group Meeting (2) – the group is divided into micro-groups during the preparatory stage; each independently micro-group discusses the problem and selects the expert who will represent the views of the group. On the main stage, the discussions is going on between the experts- representatives of all groups. Groups are not allowed to intervene in the discussion, but they may, if it is necessary, take a "time out" and recall the expert for advice.

Forum – discussion similar to *Expert Group Meeting (1),* in which the group enters into an exchange of views with the "audience" (group);

Brainstorming is conducted in two stages. At the first stage, the group split up into micro-groups putting forward ideas to solve the problem. Stage lasts between 15 minutes and 1 hour. Strict rule: "The expressed ideas are recorded, but they are discussed". The second stage is to discuss the ideas that were put forward. Wherein, the group that expressed the idea does not discuss it. To this end, each group sends a representative with a list of ideas to the next group, or there is a group of experts formed in advance, which does not work at the first stage.

Symposium – is more formalized in comparison with the previous discussion, in which participants act with statements (abstracts), presenting their point of view and then answer the "audience" (group). Symposium is effective in lessons aim at generalization of material. To ensure that all students will report, there are usually several symposiums per year.

Debates – clearly formalized discussions built based on pre-fixed performances of representatives of the two opposing, competing teams (groups) – and denials. One of the variant is the so-called "Parliamentary Debate", reproducing the procedure of discussions in the British Parliament. This discussion begins with a presentation by representatives from each of the parties, and then the Tribune is available for questions and comments from participants alternately from each side;

Court session – discussion, imitating the proceedings (hearing).

Cross-topic discussion is one of the methods of critical thinking development technology: "Critical thinking development by reading and writing". Cross-topic discussion requires a topic that brings together two opposing points of view. At the first stage, each student individually writes three or five arguments in favor of each of the viewpoints. The arguments are summarized in small groups, and each micro-group presents a list of five arguments in favor of the first point of view and five arguments in favor of the second. Thus, there is a general list of arguments. The group is divided into two groups – the first group consists of those students, who are closer to the first point of view, the second – those, who are closer to the second. Each group ranks their arguments in order of importance. The discussion takes place between groups in a cross mode: the first group expresses its first argument – the second group it denies – the second group expresses its first argument – the first group denies it, etc.

Training Dialogue – requires a topic with two opposing points of view. At the preparatory stage, the group is divided into four groups with two pairs defined in each of the group: one will defend the first point of view, the other – the second. The group is preparing for the discussion – reading literature on the subject, selects examples etc. At the main stage, the group immediately sits down on fours, while discussions take place between the pairs. When the discussion is almost finished, the teacher gives the task to the pairs to switch their roles – those, who defended the first point of view, must uphold the second and vice versa. Wherein, the arguments, which had already made, should not be repeated. The discussion continues.

In the course of discussions, each participant performs a specific role and strictly adheres to the role with responsibilities. To improve efficiency, the distribution of roles should be done in advance; a single student within a year should try out all the roles. Roles should be the following:

- Leader – solves all the objectives of discussion, involves all members of the group into discussion,
- Analyst (critic) – asks questions to participants during the discussion, he takes the proposals, ideas and thoughts with a grain of salt.
- Recorder (secretary) – captures all that relates to the problem; usually presents the opinion of a micro-group for the entire group.
- Observer – evaluates the participation of each member of the group in a discussion based on pre-selected (by the teacher) criteria.

- Time Keeper – compliance with the period of discussion. Depending on the form and objectives of a discussion, there are possible and other roles. In the course of discussion, the teacher is required not to provide critical statement or his or her own thoughts.

Productivity in idea generation increases, when the teacher:

- provides time for students to think about the answers;
- avoids vague, double-barreled questions;
- draws attention to each answer (does not ignore any answer);
- changes the course of student's reasoning – expands the thought or changes its direction;
- refines and clarifies the statements, asking clarifying questions;
- warns against excessive generalizations;
- puts the students to present deeper thoughts.

Discussion. To conduct better learning and understanding of possibilities of knowledge use in practical activities, it is necessary not just to read and learn the material, but also to discuss it with another person. L.S. Vygotsky and many other researchers have argued that intellectual growth is a product of both internal and external (social) processes [9]. They talked about the fact that a higher level of thinking arises from the relationship or the dialogue between people. E. Corotaeva, analyzing their study, adds: "In combined generation and discussion of ideas, people come out on the level of thinking, greatly surpassing the capabilities of individual subjects. Collectively and in private conversations they view the problem from different angles, agree or argue, track differences, allow them and weigh up the options" [10].

In conducting academic discussions, significant place belongs to an atmosphere of friendliness and attention to everyone. Thus, the absolute rule is the general attitude toward interested students when they feel that the teacher listens to each of them with equal care and respect – as to the person, as well as to expressed ideas.

Summing discussions, the teacher usually stops at one of the following points of discussion: summary on the main topic; review of submitted data, factual information; summation, an overview of what has already been discussed and the issues to be further discussed; reformulation, retelling all conclusions made up to this point; discussion analysis up to the present moment.

Summarizing and analysis stage. The summary at the end of discussion is not so much the end of the reflection on the issue, but a reference point for further reflections, possible starting point for transition of the following topics to the study. It is important to think in advance about the form of the summary, which corresponds to the course and content of discussion. The result can be supplied in a simple form of a short revising the discussions, main conclusions reached by the group, the prospects or in a creative way – creation of a poster or the release of a wall newspapers, collage, an essay, a poem, a miniature and other possible outcomes in the form of schemes (clusters), etc.

Analysis and assessment increase the pedagogical value of discussion and develop students' communication skills. There must be analyses not only of specific-content objectives' implementation, but also organizational.

Thus, involving the students in the research process, instead of the traditional teaching, teachers greatly increase students' interest in learning.

Conclusion. Research principle in pedagogy is able to involve students directly in the learning process in comparison with traditional teaching. This principle requires the student to provide a free and creative approach to solving problems. The main methods of research training is problem-based learning and discussion.

The main features of these methods:

- Problem statement. Teacher gives the topic that requires a collective decision;
- The teacher is involved in discussion, but does not occupy a dominant position and allows each student to express his or her views;
- Review of the problem from a different perspective. This gives students the opportunity to come to a common result;

- The teacher does not give a direct answer, but provides consultations in problematic issues.

The purpose of these methods: creative thinking development, expanding scientific horizons; collective research work skills' formation and development; skills' formation to apply theoretical knowledge and modern methods of scientific research in professional activity.

Thus, the introduction of the research principle and its integration with the real educational process will contribute to the formation of such personality traits as creativity, mobility, ability to work in groups. This contributes to a high-quality specialists' formation.

Literature:

1. Rock A.J., Coventry W.L., Morgan M I., Loi N.M Teaching Research Methods and Statistics in eLearning Environments: Pedagogy, Practical Examples, and Possible Futures // Frontiers in psychology. – 2016. – №7. – P. 86-92.

2. Rudy S. Consultancy, disruption, and the pulse of pedagogy // Teaching and Learning Together in higher Education. – 2014. – №11. – P. 1-12.

3. Sarkar S. The role of information and communication technology (ICT) in higher education for the 21st century // Science. – 2012. – №1(1). – P. 30-41.

4. Tondeur J., Van Braak J., Sang G., Voogt J., Fisser P. and Ottenbreit-Leftwich A. Preparing pre-service teachers to integrate technology in education: A synthesis of qualitative evidence // Computers and Education. – 2012. – №59(1). – P. 134-144.

5. Green J.L., Camilli, G., Elmore P. B. Handbook of complementary methods in education research // New York: Routledge. – 2006. – №3. – P. 279-295.

6. Cohen L., Manion L. and Morrison K. Research methods in education. – New York: Routledge, 2013. – 637 p.

7. Mertens D.M. Research and evaluation in education and psychology: Integrating diversity with quantitative, qualitative, and mixed methods. – Thousand Oaks: Sage publications USA, 2014. – 536 p.

8. Dillon J.T. Using Discussion in Classroom. Philadelphia evidence // Computers & Education. – 1994. – №59(1). – P. 134-144.

9. Выготский Л. С. Педагогическая психология. – М.: Педагогика, 1991. – 367 с.

10. Коротаева Е.В. Обучающие технологии в познавательной деятельности школьников. – М.: 2003. – 174 с.

***

Құлмағамбетова С.С., Томас В.В., Иманалина Г.М.

Зерттеу технологиялары

Зерттемелік оқыту үрдісіндегі бірден-бір беталыс студенттің өмірлік қажеттіліктері мен мүдделеріне сәйкес келетін мәселелерді зерттеу болып табылады.

Аталмыш мақалада берілiп отырған тапсырманыц мәселелігін пәндік тұрғыда түсініп білуге көмектесу; туындаған мәселелерді сараптап, жеңіл шешімін таба білуге; туындаған мәселелерді реттеуде студенттерге жеке мәнді болуының айлаларын қарастыра білуге үйрету мақсатындағы тапсырмалар жүйесі мен зерттеу амалдары нысанында оқу танымы ретіндегі оқыту технологиялары қарастырылады.

Ізденіс және зерттемелік оқыту үдерісі тек қана білім алуға емес, сонымен қатар келесі жалпы оқу біліктіліктерінің қалыптасуына да бағытталған: білім ізденісі; ойлау қабілетінің негізгі іс-әрекеті мен операциялары - сараптама, синтездеу, жалпылау; рефлексті ойлау қабілеті мәдениетінің қалыптасуы; іс-әрекет бағыты мен шешім қабылдау қабілетін қалыптастыру; талқылау рәсімін оқыту, пікірталас мәдениетін қалыптастыру; оқу барысы үдерісіндегі эмоционалды және жеке бас дамуы; еліктеу және рольдік модельдеуді қамтитын оқу барысындағы эмоционалды және интеллектуалды рефлексия.

Тірек сөздер: *Зерттеу принциптері; мәселеге өзектелген оқыту; білім беру таксономиясы; академиялық пікірталас.*

Кулмагамбетова С.С., Томас В.В., Иманалина Г.М.

Исследовательские технологии

Основная задача образования состоит в том, чтобы подготовить высококачественных специалистов, которые смогут реализовать себя на рынке труда. В этой связи есть реформа образования и введены технические инновации. Однако система обучения традиционная – учитель передает знание студентам. Этот подход уменьшает интерес студента к образовательному процессу и креативное мышление не формируется. В этом отношении необходимо представить принцип программы обучения исследования, в которой студент будет искать решение самостоятельно. Это позволит студенту развернуть научные горизонты, разработать научные исследования и креативное мышление. Поэтому эта статья обеспечивает две основные методологии обучения исследованию. Достижение этой цели требует научных методов анализа и синтеза, полученного в итоге опыта отечественных и зарубежных ученых по рассмотренным вопросам. Первый тип обучения исследованию - основано на изучении проблемы. Этот метод основывается на использовании эвристических методов и состоит из восьми условий. Изучение проблемы может использоваться в качестве части курса, предмета или всего академического курса. Второй тип обучения исследованию - обсуждение. Обсуждение включает конференции, дебаты, форумы и симпозиумы. Таким образом, студенты смогуть решать проблемы коллективно, обмениваться идеями и учиться работать в команде. Так, обучение исследованию может увеличить мотивацию студентов, чтобы повысить их уровень успеха и разработать необходимые персональные и профессиональные навыки.

Ключевые слова: *Принцип исследования; обучение, основанное на проблеме; таксономия образовательных целей; академическое обсуждение.*

***

ӘОЖ: 376.17

Айтжанова Р.М. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
E-mail: rozaaitzhanova@mail.ru

ФОРМАТИВТІ БАҒАЛАУ ҰҒЫМЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘНІ

Аңдатпа. *Берілген мақалада оқытудың жаңа технологияларын пайдалана отырып, оқу үрдісін жетілдіруге, жас ұрпақты жан-жақты дамыту мен оның рухани дүниесін байытуға, оқушылардың өз бетімен жұмыс жасауына, тәрбиеленуіне, қабілетін, дарынын ашуға бағытталған білім сапасының мазмұны жан-жақты қарастырылады*

Тірек сөздер: *Педагогикалық өлшем, формативті бағалау, білім, ақпарат, технология, құзыреттілік, креативтілік, шығармашылық әрекет.*

Қазіргі жаһандану заманында, әсіресе, білім беру жүйесіндегі өзгерістер мен түбегейлі жаңарулар дәуірінде қоғам алдында тұрған мақсаттар мен міндеттердің салмағы орасан зор болып тұр. Бүгінгі білім жүйесі бүкіл әлем деңгейінде қоғамдық-әлеуметтік дамудың өлшемі мен сол қоғамның негізін құрайтын басты тетіктердің біріне айналды. Сондықтан да әлемдік қауымдастыққа айтарлықтай ықпал артып келе жатқан еліміздің білім сапасын халықаралық дәрежеге көтеру және бәсекеге қабілетті маман даярлау мақсатында нақты қадам жасалуда.

Осыған орай, Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Әлеуметтік экономикалық жаңғырту Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан

халқына арналған Жолдауында айтылған: «XXI ғасырда білімін дамыта алмаған елдің тығырыққа тірелетіні анық»,- деген сөзінің жаны бар [1]. Сондықтан да бүгінгі білім беру ісінің мақсаты – тек білім, білік дағдыларын меңгерту ғана емес, өзін-өзі дамытуға ұмтылатын, алғыр да ақылды, ақпарат көздерін өз бетімен қолдануға қабілетті тұлға тәрбилеу.

Демек, еліміздің қазіргі мектептеріне жаңа заманға лайық «жаңа мұғалім» дайындау қажет. Бұның түпкі мақсаты – мұғалімдердің тәрбиешілік, педагогтік әлеуетін, қабілетін кеңірек ашу. «Жаңа мұғалім» бүгінгі заманның жаңаша ойлайтын, уақыт ағымымен үндес жұмыс істейтін, ең бастысы, жас ұрпақтың нағыз тәрбиешісі болғаны абзал. Бұл үшін мұғалім дайындауды жаңаша ұйымдастыру біздің басты мақсатымыз болуы қажет.

Еліміздің ертеңі – сапалы білім мен озық технологияны игерген жас ұрпақтың қолында. Білім беру ісін дамыту сол себептен де әрқашан бірінші орында болып келеді. Заман ағысына сай біліммен қаруланған ой-өрісі жоғары, зерделі, жан-жақты дамыған маманды даярлау - уақыт талабы.

Қазіргі жағдайда білім рөлінің өскендігі соншалық, ол қоғамның дамуына әсер ететін басты конструктивті фактор болып отыр. Бұл сөзсіз, оқытудың тиімді технологияларын жасаудың, жетілдірудің мықты стимулы қызметін атқарады. Білім беру жүйесінде жеке тұлғаның шығармашыл, креативтілік жағынан дамуы үшін жағдай жасау Қазақстандағы білім беру жүйесіндегі маңызды міндеттердің бірі әрі негізгісі деп нақты айта аламыз [2].

Заманның жаңа даму сатысында білім беру жүйесі қоғамның жаңа экономикалық саясат, әлеуметтік және интеллектуалдық деңгейіне сай келуі тиіс. Осыған орай білімнің мақсаты, мазмұны және оны оқыту тәсілдері қайта қаралып, оқу жүйесін реттеу, ұйымдастыру мәселелері зерттеліп, өз шешімін табуды қажет етеді.

Жаңа адамды тәрбиелеу мен оқытуда мектептің алатын орны ерекше. Оның қызметі үнемі дамуда. Жаңа заман талаптарына сәйкес мектептің дамуы көптеген қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді шешуді қамтамасыз етуі керек.

Мамандардың пікірінше, XXI ғасырда тиімді білім беру жүйесін жасайтын жас ұрпақтың ақыл-ой және рухани потенциалын барынша дамытуға мүмкіндігі бар ұлт қана озат бола алады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму» атты жолдауында республикадағы әлеуметтік, саяси-мәдени жағдайларға кеңінен талдау жасап, елдің негізгі даму басымдықтарын атап көрсетті. Қол жеткен нәтижелер – Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елінің қатарына қосылуына мүмкіндік туғызатыны анық. Жолдауда: «Білім беру реформасының ойдағыдай жүргізілуінің басты өлшемі – тиісті білім мен білік алған еліміздің әрбір азаматы әлемнің кез-келген елінде қажетке жарайтын маман болатындай деңгейге көтерілу» – деп атап көрсетілген [3].

Бүгінгі ғаламдық білім беру кеңістігіне сай білім беру, танымды, ойлауды дамыту, өзінше ғылыми тұжырым жасауға, олардың қажетіне қарай ғылым жетістігін сұрыптауға, мұғалімге өзінің іс әрекетінің субъектісі болуына мүмкіндік туғызу - көкейкесті мәселе болып табылады. Өйткені, тек жоғары білімді маман ғана қоғамның экономикалық, әлеуметтік және мәдени өркендеуінің көшбасшысы бола алады.

В.С. Аванесовтің пікірінше [4], педагогикалық өлшемдерді әдіснамалық негіздеу мәселесі пәнаралық болып саналады: философиялық, әлеуметтік, педагогикалық және логикалық, математикалық, статистикалық т.б. Оны философиялық-педагогикалық деп санаудың себебі, мәселені шешу дәстүрлі философиялық ғылымның (философия және логика) жетістіктерін қолданумен байланысты болады. Әлеуметтік-педагогикалық деп аталуының себебі, онда тест бақылауы нәтижелерінің социумға – оқушылар мен ата-аналарға әсері, білім берудің тестінің сапасына тәуелділігі, педагогикалық мәдениет деңгейіне, қоғамның құндылықтарына тәуелділік сияқты қоғамдық мәселелерге тән белгілер қамтылады.

Педагогикалық өлшемнің тиімділігінің әлеуметтік шарттарына мыналарды жатқызуға болады:

- мемлекеттің білім беру саясатының әлеуметтік бағытталған векторы;
- педагогикалық өлшем процесін қоғамдық-кәсіби мекемелердің басқаруы;
- тестілеудегі еріктілік;
- сыналушылардың, ата-аналардың, мектептер, ЖОО және білім беру басқарамаларының өзара іс-әрекеті (серіктестігі).

Педагогикалық зерттеудің нәтижелерінің сапасын негіздеу, көп жағдайда педагогикалықтан тыс ұғымдар және критерийлерді – философиялық, логикалық, математикалық-статистикалық критерийлерді қаратыруды талап етеді. Атап айтсақ, педагогикалық өлшем теориясындағы философиялық элемент өлшемнің кемшіліктерінің болуы туралы тезисті нақтылайды. Сыншылар көп жағдайда осы тезисті өлшемнің дәлдігі тұрғысында тестілердің принципиальды кемшілігін негізде ретінде көрсетеді. Мұнда бұл философиялық скепсисті жоюдың формасы ретінде, жеткілікті қабылданған дәлдігі бар өлшемнің мүмкіндіктері туралы тезис алынады. Тәжірибеде соңғы тезисті қолдану, мысалы, физика ғылымында іргелі нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік берді.

Педагогикалық өлшемдердің сапасын әдіснамалық тұрғыда негіздеу білімнің екі қабатын қамтиды: 1) өлшем процесін ұйымдастыру теориясы және 2) осы процесті ғылыми негіздеу мәселелері. Батыс елдерінде тестілердің математикалық-статистикалық теориясы жақсы құрастырылған, бірақ тестілердің педагогикалық теориясы жеткілікті зерттелмеген. Оның басты себебі – тестілеудегі американдық тұғырға тән прагматизмнің және технократизмнің басым үлесі.

Білім беру мәселелерінің педагогикалық аспектілері – бұл педагогикалық өлшемнің педагогика ғылымымен байланысы, педагогикалық өлшем пәнін анықтау, педагогикалық өлшемдердің педагогикасы мен теориясының ұғымдық аппаратының арақатынасы, тест және тест тапсырмаларын құрастыруға арналған оқу пәнінің мазмұнын таңдау әдістері.

Педагогикалық принциптер деп, оқытушының өзіндік іс-әрекетінде басшылыққа алатын талаптары аталады [5]. Принциптер озат педагогикалық тәжірибені жалпылауда, сонымен бірге әдіснама мен теорияның дамуы процесінде пайда болады. Соған сәйкес, теориялық және практикалық іс-әрекеттің принциптері құрастырылады. Педагогикалық өлшемдердің әдіснамасының міндеттерінің бірі – бұл осы іс-әрекетті ғылыми ұйымдастырудың принциптерін құрастыру. Педагогикалық теория мен практикаға принциптер оқу процесінің тиімділігіне ықпал ететін бастапқы ережелердің жиынтығы ретінде енгізіледі. Әдебиеттегі оқыту мен әтрбиенің жалпы принициптерімен қатар, өлшем процесін реттейтін спецификалық принциптер тобын құрастыруға болады. Педагогикалық өлшем процесі спецификалық принциптер тобымен реттелетін болса, ғылыми негізделген болып саналады: объективтілік; білім берудің, оқыту мен тәрбиенің бақылаумен байланысы; әділеттілік пен жариялылық; ғылымилық пен тиімділік; жүйелілік пен жан-жақтылық.

Объективтілік принципі. Тест процесінің барлық кезеңінде объективтілік принципі педагогикалық өлшем мен педагогикалық процесінде субъективті әсерлерді азайтуға, осы процесте бағдарламалық-педагогикалық және бағдарламалық-инструменталды құралдардың рөлін арттыруға, бағалаудың шарттары мен ережелеріне ортақ стандарттарды қолдануға бағытталады. «Эксперимент продолжается» атты кітапта В.Ф.Шаталов объективтіліктің талаптарына қарама-қайшы келетін, білімді бағалаудың қазіргі заманғы жүйесінің бір жағы болып саналатын, маңызды себебін айқындады және негіздеді – ол оқытушының асыра бағалауы. Бақылаудағы объективтілік алуан түрлі жолдар арқылы жүзеге асырылады.

Бірінші, дәстүрлі жолы – коллегиалы бағалауды қалыптастыру, ол үшін алуан түрлі комиссиялар құрылады, олардың құрамы мен саны атқарылатын істің маңыздылығына байланысты болады. Нәтижесінде алынған бағалар көп жағдайда

объективті болып саналады, бірақ субъективті пікірлердің болуы әрдайым объективті ережені көрсетпейді. Бұл біріктірілген жеке пікірлер субъективті пікірлер болып саналады, дәлірек айтсақ интерсубъективті болды: объективтілікке жақындық комиссияның сапалы құрамына байланысты болады, онда комиисссия мүшелерінің барлығын қосқанмен қарағанда, бір жоғары білікті маманның пікірі объективті болуы мүмкін. Осы сәтті болдырмауға сараптама процесі ықпал етеді, оның рөлі білім берудің мазмұнын қайта қарауда және бақылау материалының сапасын объективті бағалауда ерекше маңызды болып саналады.

Объективтілікті арттырудың екінші жолы – бұл стандартты тест бағдарламалары мен техникалық құралдарды қолдану. Дайындықтың белгілі кезеңінен кейін, мұндай бақылау әрбір институтта және әрбір кафедрада жүргізілуі мүмкін. Білімді тексерудің тестілік құралдарына деген ерекше қызығушылықты басқару органдары оқу процесінің сапасын ЖОО-н аттестациялау және аккредитациялау арқылы жетлдірумен байланысты білдіре бастады.

Объективтілікті жетілдірудің үшінші жолы – бақылаудың бұл жолы психологиялық болып табылады. Ол тұлғалық факторлармен байланысты. Мысалы, біздің зерттеуімізде студенттерге әртүрлі педагогтардың талаптарындағы жүйелі айырмашылықтардың болуы эксперименталды түрде анықталды және бекітілді. Кейбір педагогтар «мейірімді», кейбіреулері «қатал» болып шықты. Осыдан келіп, әрбір оқытушының баға қоюдағы, аргументация жасаудағы психологиялық бейімділігін анықтаудың қажеттілігі туындайды. Шешім қабылдай отырып, педагог белгілі бір бағаның не үшін қойылмайтынын түсіндіреді. Сенімді дәйектер келтіру жағдайында, баға студенттердің белгілі бір білім деңгейінің объективті көрсеткіші болып көрінеді. Мұнда жалпы бір ережені шығаруға болады: бағаны студент объективті баға ретінде қабылдаған кезде ғана, өзіндік тәрбиелік функциясын дұрыс атқарады.

Сонымен формативті бағалаудың генезисі педагогикалық өлшемдер жүйесінде жатыр. Формативті бағалау ұғымы бастау болатын педагогикалық бақылау тарихына шетелдік және ресейлік бірнеше ғалымдардың еңбектері арналды. Білім беру саласындағы бағалаудың негізі ретінде бақылаудың қалыптасуы мен даму қалыптасу кезеңдеріне тек қысқаша шолу жасалады.

Ғалым Ю.Н. Каргиннің пікірінше формативті бағалау жөніндегі жекелеген теориялық түсініктер XVIII ғасырдың аяғы XIX ғасырдың басында қалыптасты. Олар, көбінесе, мұғалім ұсынған үлгі бойынша еске түсірген білімді тексеріп, бағалауға қатысты болды. Жалпы алғанда XVIII, XIX ғасырлардағы бақылау оқуға мәжбүрлеу түрінде ғана қаралды, белгілі бір нәтижелер бойынша қорытынды жасалды, бағалаудың тәрбиелік функциясына назар аударылды [6].

Көптеген елдерде XIX ғасырда оқушының тұлғалық жағына баса назар аударылды, бағаның әділ қойылуы өткір мәселеге айналды. Соның ішінде Ресейде оқытудың бастапқы сатысында бақылау тәсілдері мен әдістерін жүзеге асырып, қабілеті төмен балаларды анықтау үшін арнайы сынақтарды ғалымдар Звоннников В.И., Челышковалар М.Б. [7] ұсынылды, сабақтан тыс уақытта оқушылардың өз бетімен жұмыс істеуі жағдайын), оқушы зейінін бағалауды

В.С. Аванесов [8] тексеру жүзеге асырылды, оқушылар арасында қателері мен күрделі болған тапсырмаларды өз бетімен талдау мәселелерін ғалым Н.Ф. Ефремова [9] т.б. жүргізілді.

Формативті бағалау процесі – бұл ғылыми өндіріс және жеке тұлғаның айқын бақылауға болмайтын қасиеттерін өлшеу әдістерін практика жүзінде қолдану.

Кең, тараған анықтамаларға сай Э.Г. Юдин арқылы ендірілген бағалу [10] – бұл объект сипаттамаларына ережеге сай сандық мәннің берілуі. Бұл анықтама сандық өлшеу тәжірибелерін жинақтау нәтижесінде жаратылыстану ғылымдары арасында кеңінен таралып, жалпы өлшеу теориясының негізін калаған.

Білімдегі бағаның бірегей болмауы, өлшенетін «белгісіздік» сипаттарын жабық түрде болуы тікелей өлшеу мүмкіндігінен айырады. Белгісіз зат сипаттарының бір

мәнділкте берілмеуі бғалау үрдісінде белгісіздің өлшенетін сипаттарының орнына, байқалған белгілерді бағалаумен шектелді. Мысалы, құзырлылық (ақпараттық құзырлылық) өлшенетін белгісіз зат, ал оның мәні не деген сұраққа қанша бағалаушы болса, соншама жауап, соншама өлшем бірлігін алуға болады. Құзырлылықтың орнына оның бақыланатын белгісі (ақпаратты интернеттен немесе басқа ақпарат көздерінен тауып алғаны) бағаланады. Қойылатын сапалық баға субъективті, тікелей мұғалімнің көзқарасына байланысты. Сондықтан да белгісіздің ішкі сипаттары, эмпирикалық нәтижелерді өлшеу эксперттік, статистикалық талдауды қажет етеді.

Сапалық және сандық амалдар арасындағы қатынас айырмасының, күшеюі ұғымдарды сапалық тұрғыдан классификациялау, салыстырмалылық тұрғыдан типтерге жүйелеу, сандық тұрғыдан өлшеу секілді жіктеулерге әкелді. Сандық өлшеуге қарағанда ұғымдарды сапалық тұрғыдан классификациялау субъективті түрде, теориялық деңгейде пайымдалады. Құзырлылықтың сапалық классификациясы төмендегідей жіктелген:

– педагогикалық (білімі, білігі, дағдысы);

– әлеуметтік-философиялық (тұлғалық қасиеттері);

– психологиялық (генетикалық қасиеттері).

Классификациялық ұғымдар бір жазықтықтың ұғымдары емес, олар құзырлылықтың өлшенетін жалпы сипаттарының негізінде алынып отыр. Бұл ұғымдар өлшенетін сапалық сипаттар ретінде алынып отырғандықтан, оларды салыстыру, абстрактілеу, жинақтау, тану, бірдейлікке келтіру қажет.

Философиялық зерттеулерде бағалау, өлшеу процедуралары танымның сападан санға ауысуын білдіретін, зерттелу пәні аймағының сапасы, өлшеу процедураларының мәнін және оның негізгі қалаушы абстракциясы жөніндегі, өлшеу процедуралары мен оның нәтижелерінің гносеологиялық қасиеттері жөніндегі білімнің бар екендігін болжамдайтын өткел ретінде қарастырылады өлшем теориясы XX ғасырдың соңғы онжылдығынан бері аксиома ретінде біржақтылық ұстаным күйінде зерттелуде. В.С.Аванесов педагогикалық өлшемді сандық өлшем бірлігін қолдануға байланысты ғылымның қолданбалы жаңа бағыты, ал өлшеудің негізгі әдісі тестілеу деп көрсетеді [11].

Мектептегі білім беруде оқушы білімін бағалау білім үдерісінің жеткен жетістіктер дәрежесінің және оның нәтижесінің мемлекеттік білім стандарты бекіткен талаптарға, нормаларға сәйкестігін белгілеуге мүмкіндік беретін сапаны басқару жүйесінің элементі. Ж.А. Караев [12] эмпирикалық құрылым мен нәтиже негізінде алынатын бағалаудың сандық құрылымы өз қасиеттерін сақтай отырып, сандық мән арқылы бірін-бірі шкалада көрсете алады деген пікірге тоқталды. Мұндай шкала арқылы өлшенетін объектіге тікелей сүйенбей-ақ, эмпирикалық құрылымға тән барлық қасиеттерді анықтауға болады деген қорытындыға келе отырып, ғалым «өлшем — изоморфтық түрде таңдап алынған эмпирикалық сандық құрылым арқылы сандық функцияларды конструктілеу» деп пайымдайды. Автор бағалау бірнеше кезеңнен тұратын үдеріс деп, оны төмендегідей жіктейді.

- *өлшеу пәнінің* сапалық жазбасын, яғни педагогикалық құбылыстар мен объектілердің белгілерін, сипаттамаларын анықтау;

- *білімді бағалауды құрастыру* – критерийлер, көрсеткштер, әдістерді таңдау, (тест тапсырмалары, бақылау жұмыстары);

- *шкалалау* - нәтижелер сай келетін реттілікті конструктілеу;

- *педагогикалық эксперимент* арқылы бағалаудың алғашқы нәтижесін анықтау;

- *алғашқы нәтижелерге* математикалық-статистикалық өңдеу жүргізу;

- *бағалау* нәтижелерін мазмұндық өңдеуден өткізу.

Формативті бағалау теориясы статистикалық әдістерді қолдана отырып, педагогикалық тұрғыдан, тікелей өлшенілмейтін қасиеттердің бақылауға жататын белгілерін айқындау арқылы сапалық көрсеткіштердің, объект сипаттамасының сандық жазбасын беруге мүмкіндік туғызады.

Біз қарастырып отырған педагогикалық өлшемдер мен мектеп мұғалімдерінің білімін формативті бағалау оқушыларға сапалы білім беруге негізделген.

Біз бұл пікірмен толығымен келісеміз. Сапасыз берілген білім кімге керек? Не үшін керек? Сапалы білім бере алмайтын мұғалімнен қандай бәсекеге қабілетті оқушы шығады?

Сапа түсінігі көп ғасырлы даму жолында болды әлі де даму үстінде, дами береді де. Қоғамдық қажеттіліктер дамып, олардың саны артқан сайын және оларды қанағаттандыратын өндіріс мүмкіндіктері өскен сайын сапа да өз кезегінде дамиды. Әсіресе, соңғы он жылда сапаның өзгеше динамикалық даму процесі мен оның параметрлерінің өзгерулері байқалды. Өйткені мұғалімдердің білім беру сапасын қадағалайтын орталықтар ашылуда.

Қоғамның және экономиканың қарқынды даму жолына өтуін жеделдетудің басты негізінің бірі – сапаны жетілдіру. Жоғары сапа – еңбек және материалдық ресурстарды үнемдеу, экспорттық мүмкіндіктерді арттыру, сондай-ақ қоғам қажеттіліктерін толығымен қанағаттандыру болып табылады.

Сапаны жетілдірудің тиімді жолы – сапаны басқару. Сапаны жетілдіруді жоспарлау, бақылау, ынталандыру үшін ең алдымен сапаны бағалау қажет, яғни сапаны сипаттайтын барлық қасиеттер жиынын *бағалау б*олып табылады. Объектілер мен олардың қасиеттерінің маңызын сипаттаушы ретінде сапаның қоғам үшін тәжірибелік маңызы өте зор.

Сондықтан адамзаттың кез-келген заттың сапасын бағалауда туындайтын сұрақтары өз маңызын жоғалтқан жоқ. Сондықтан, қазіргі кезде ғылыми техникалық прогрестің қарқынды дамуына, халықтар арасында білім, экономикалық, техникалық және ғылыми қатынастардың дамуына байланысты барлық салаларында сапа ұғымына көп көңіл бөлінуде.

Әлемнің дамыған және дамушы елдерінде (Кембридж университеті), халықаралық, аймақтық, ұлттық ұйымдардав білім берудің алдыңғы қатарлы озық идеялары мен тәжірибелерін негізге ала отырып мектеп мұғалімдерінің оқушыларға білім беру сапасын басқару өте қажет. Ғылым мен техниканың алға басуына, өндірістің дамуына байланысты білім сапасын басқару өрісі күннен күнге кеңеюде.

Жоғарыда қарастырып отырған аталмыш авторлардың тұжырымдары мен келісе отырып, формативті бағалау әдіснамасын ғылыми зерттеудің негізгі қағидалары, формалары, әдістері мен принциптері туралы және мұғалімдердің даярлық деңгейінің және педагогикалық іс-әрекеттінің көрсеткіштерін құрудағы тиімді практиканы ұйымдастыру туралы ілім ретінде анықтауға болады.

Формативті бағалау мәселелерін қарастырудың біріші деңгейі *теориялық* деңгей болып саналады. Бұл рухани іс-әрекеттің формаларын тестілеу тәжірибесінен айрықшаланатын, практиктер жиі қолданатын деңгей. Алайда, педагогикалық өлшемдегі іс-әрекеттің материалдық және рухани формаларының арасындағы айырмашылықтар аса күшті болғаны сонша, ғылым мен тәжірибеде бірдей нәтижелі іс-әрекетті үйлестіру мүмкін емес.

Формативті бағалаудың субмәдени формаларын құрудың қате тәжірибесі, теория мен ғылымды теріске шығарады, ғылыми теорияны жалған ғылыми теориямен, мазмұнды лексиканы жалпы және мазмұнсыз лексикамен алмастырады.

Біз мақала жазуға арқау болып отырған, формативті бағалаудың мақсаты – мұғалім мен оқушылардың дайындығы деңгейлерінің сандық эквиваленттерін алу. Бағалау алуан түрлі тестілердің көмегі арқылы жүргізіледі. Американдық ғалымдардың еңбектерінде келесі мақсаттар анықталған [13]:

- оқушыға өзін және өзін қоршаған әлемді тануға көмек беру;
- оны өмірге даярлау, қазіргі жағдайларға және демократиялық қоғамдық өмірге бейімделуге көмек беру;
− дара қабілеттердің ашылуына ықпал ету;

– интеллектуалды және эмоционалды дамуға, дәйектер мен алуан түрлі акпаратты біріктіруге көмек беру.

Қазақстанда білім сапасын бағалау әлі де бакылаушы және баскару органдарының бакылау кызметі ретіндегі іс-әрекет болып отыр. Ол сырткы бакылау–тестілеу, бакылау үзігі және аттестациялау, лицензиялау аркылы жүзеге асырылады.

Білім сапасын бакылау сол оку орындарының өзімен жүргізіледі. Атап айтканда, окушылардың күнделікті және жылдык үлгерімі, көшірілу және мемлекеттік емтихандар корытындысы, оку-тәрбие үрдісінің жеке параметрлерінің жағдайын талдау. Тек соңғы жылдары біздің мемлекеттің дүние жүзілік білім беру кеңістігіне енуіне байланысты.

Шет елдің тәжірбиені зерттеу және білім сапасын бағалауда білім сферасындағы салыстырмалы талдау жүргізу нәтижесінде белгілі бір жүйелілік калыптасып, жаңа әдістер мен іс-әрекеттер колданыла бастады. Осыған орай оку мекемелерінің өзін-өзі бағалау процедуралары кеңінен енгізіле бастады. Сонымен катар сырткы бағалаудың жаңа түрлері енгізілуде, ол (4,9) сынаптардың мемлекетаралық бақылау (МАБ), орта білім берудің жеке деңгейлерінің аяқталуынан кейін окушылардың академиялык білімдерін (МАБ) мемлекетаралык бакылау және орта білім мектептерінің түлектеріне арналған «Бірыңғай Ұлттық Тестілеу» (БҰТ).

Осы жоғарыдағы аталған мәселелерге байланысты мектеп мұғалімдерін курстан өткізу кезіндегі жұмыстар аралығында мектеп мұғалімдерінің білімдерін бағалауды білім сапасын баскарудың бір критерийі деп есептейміз.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті-Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың 2012 жылғы 27 қаңтардағы «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту-Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы (27 қаңтар 2012 жыл). – Астана, 2012.

2. Ташимова А.Л. Болашақ мұғалімдерді заманауи білім беру технологиялары негізінде кәсіби даярлаудың теориялық аспектілері // А.Яссауи университетінің Хабаршысы. – 2010. – №2.– Б. 11-14.

3. Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсім, реформалар, даму Қазақстан республикасының президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы (30 қараша 2015 жыл). – Астана, 2015.

4. Аванесов В.С. Являются ли КИМы ЕГЭ методом педагогических измерений? // Педагогические Измерения. –2009. – №1. – С. 3-26.

5. Жадрина М.Ж. Дидактические аспекты дифференциации содержания школьного образования. – Алматы: РИК, 2000. – 132 с.

6. Каргин Ю.Н. Педагогические измерения в шкале отношений // Педагогические Измерения. – 2012. – №2. – С. 14-17.

7. Звоннников В,И., Челышкова М Б. Современные средства оценивания результатов обучения: учебное пособие для студ.высш.учеб.заведений. – М.: Академия, 2009. – 224 с.

8. Основы научной организации педагогического контроля в высшей школе: учебное пособие. – М.: МИСиС, 2014. – 107с.

9. Ефремова Н.Ф. Тестовый контроль в образовании: учебное пособие. – М., 2013. – 262 с.

10. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности. – М : Наука, 1978. – 391 с.

11. Avanesov V.S. Psychological Tests // Soviet Psychology. A journal of translations. – 1979. – V. 17. – № 4. – P.86-101.

12. Караев Ж.А. Актуальные проблемы модернизации педагогической системы на основе технологического подхода // Творческая педагогика. – 2007. – №1. – С. 29-37.

13. A measure is a location on a line. Measurement is the process of constructing lines and locating individuals on lines. In: Wright, D. N. and M. H. Stone. Best Test Design. – Chicago, 2013. – 126 p.

***

Айтжанова Р.М.

Психолого-педагогическая сущность понятия формативного оценивания

В статье рассматриваются современные педагогические технологии, отражающие содержание учебного процесса, направленного на всестороннее развитие духовного мира подрастающего поколения и способствующие самореализации, раскытию его талантов.

Ключевые слова: *Педагогические измерения, формативное оценивание, образование, информация, технология, компетентность, педагогическое мастерство, креативность, творческая деятельность.*

Aitzhanova R.M.

Psycho-pedagogical essence of the concept of formative assessment

The article considers modern educational technology, reflecting the content of the educational process, aimed at the comprehensive development of the younger generation of spiritual peace and promote self-actualization, disclosure of his talents.

Keywords: *Pedagogical measurements, formative assessment, education, technology, teacher of new formation, competence, pedagogical skills, creativity, creative activities.*

***

ӘОЖ 37.01:159.99

Сардарова Ж.И. – педагогика ғылымдарының докторы, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Рахимжанова К.Н. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: sardsar.Zh@mail.ru

ТӘУЕКЕЛ ТОБЫНДАҒЫ ЖЕТКІНШЕКТЕРГЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СИПАТТАМА

Аңдатпа. *Мақала қазіргі кезде өзекті болып отырған тәуекел тобындағы жасөспірімдер мәселесіне арналған. Мақалада қиын жасөспірімдердің девиантты, делинквентті, криминалды мінез-құлық ерекшеліктері ашып көрсетіліп, оларға педагогикалық-психологиялық сипаттама берілген.*

Түйін сөздер: *Қиын бала, тәуекел топ, девиация, девиантты мінез-құлық, делинкветтілік, нашақорлық, маскүнемдік.*

Қазіргі қоғамда тәуекел тобына енген жеткіншектердің жағдайы, мінез-құлқындағы ерекшеліктері, ондағы кездесетін қиыншылықтар көптеген ғалымдардың назарынан тыс қалған жоқ. Тәуекел тобы жеткіншектерін ғылыми зерделеу үрдісі біршама ұзақ уақыт бойы жалғасуда. Нашақорлық, маскүнемдік, суицид, қаңғыбастық, жезөкшелік, т.б. сол сияқты жеткіншектер мінез-құлқындағы түрлі ауытқаушылықтардың кең етек алуы осы тектес негативизмнің тегі, оның пайда болуының уәждері, факторлары және жағдайлары туралы өмірде қызу пікірталастар тудырды. Мінез-құлықтағы ауытқушылықтардың әсерінен болған жеткіншек тұлғасының өзгеруі нәтижесіндегі зардаптар жеткіншектердің өзі мен олардың айналасынадығаларды ғана емес, сонымен қатар жалпы қоғамды да қамтиды.

ҚР Денсаулық сақтау министрлігінің деректері бойынша бүгінгі таңда Қазақстанда нервтік-психикалық, соматикалық аурулардың орта бала жасындағы түрлі сипаттағы мінез-құлық ауытқушылықтарының жиілігі 27,2% -ға жетті, жеткіншектік жаста – 51%

[1, 34 б.]. Жасаруға беталып бара жатқан жастар арасындағы қылмыстың өсуі ерекше алаңдаушылық тудырады. ҚР ІІМ мәліметі бойынша жеткіншектермен жасалған қылмыстың өсу қарқыны соңғы 6 жылда орташа есеппен 42%-ды құрады. Өкінішке орай, жеткіншектік қылмыста тек қана сандық емес, сонымен бірге пайдакүнемдік мінез-құлыққа бағытталған сапалық өзгерістер байқалуда (жеткіншектер қылмысының бір бөлігі бүгінде топтық сипатқа ие). Сонымен бірге бүгінде ПБЗ (психологиялық белсенді заттар) қабылдауға жеткіншектердің бейімділік проблемасы өзекті болып отыр. Оның ішінде темекі тартқыштар туралы деректерді айтпағанда, алкоголь, есірткі, токсикалық заттарды жүйелі түрде қабылдайтын 2,5 мың жеткіншек есепке алынды (бүгінде әрбір екінші жеткіншек темекі өнімдерін қабылдайды) [2, 66 б.].

Тәуекел тобына енген жеткіншектерде келеңсіз жағдайларға ұрынуы басым болғандықтан, осы жағдайлардың жеткіншектердің психикалық және физикалық денсаулығына жағымсыз ықпалы айтарлықтай зор болған. Балаларды ұрып-соғу, олардың қажеттіліктері мен қызығушылыктарын ескермеу, ата-аналарының жұмыссыздығы - осылардың бәрі девиантты және делинквентті мінез-құлықты балалардың санының артуының себептерінің толық емес тізімі.

Жеткіншек жастағы (9-13 аралығындағы) баланың «дүниетаным көздері» (Ж.Ж. Руссо) енді ғана ашылып келе жатқандықтан өзіндік «Мен тұжырымының» қалыптасуына қоршаған орта, көрген тәрбиесі мен алған білімі, күнделікті тұрмыс жағдайының маңызы зор. Сонымен қатар өзіндік «Мен» тұжырымының қалыптасуына баланың денсаулығы, дене бітімі мен зердесініңдамуы, рухани және материалдық қажеттіліктері, жүріс-тұрысынң еркіндігі мен талаптарға бой ұсынуы т.б. ықпалы бар [3, 45 б.].

Жеткіншек жас кезеңі «өтпелі кезең», «қиын жас», «пубертаттық жас» деген аттармен аталып, осы кезде балалардың ересектіккке өтуіндегі проблемалары көрсетіледі. Бұл проблемалардың барлығы осы жас кезеңінде өтетін психофизиологиялық өзгерістер, жыныстық жетілу процестерімен байланысты. Жеткіншек жасындағыларды көптеген әдебиеттерде «қиын», «өзгерілу», «ауысу жастары» деп атайды. Соңғы жағдайда «ауысу жасында» жеткіншек балалық кезеңдерден ересек жасына ауысады. Жеткіншек өзге жастарға қарағанда педагогтар пен тиісті әдебиеттерге көп әңгіме болып, жиі көтеріледі. Себебі бұл кезеңде оның психикалық даму ерекшелігі жас баламен ересектерге қарағанда әлде қайда өзгеше болады. Бұл кезеңге тән тағы бір ерекшелік жеткіншек барлық нәрсені өз бетімен орындап, үлкен адамдардың қамқорлығымен ақыл кеңесінен құтылғысы келеді. Жеткіншектің ересектен айырмашылығы тек үлкен адамдармен қатынасының өзгеше келетініндей емес, сонымен қатар биологиялық дамуы (жыныс т.б жетілуі) жағынан кеңінен өріс алатынында. Кейбір жеткіншек жастағылар осы кезеңде бұрынғы қалыпынан үлкен адамдармен қарым-қатынаста болғанда мейірімді, сыпайы келсе енді өрескел түрде, яғни тәртіп бұзуға икем келеді. Осы мәселені анықтаудан зерттеушілер арасында талас бар. Дегенмен психиканың бұл ерекшелігі жеткіншекте әлеумет өмірінің өзінің ерекшелігінен болар. Жеткіншек бәрін өзім істей алам, «Сендер мені әлі бала деп ойлайсыңдар» деп наразылық білдірседе оның қолынан әлі де көп нәрселер келе бермейді. Ересектерге ұқсап іске ұмтылғанымен, сол істі орындаудағы мүмкіншілігі кіші мектеп жасындағылардай басқаша айтқанда, бір жеткіншек істі игеру жағынан бала да, ал талап қою жағынан ересек.

«Тәуекел тобы» деген ұғымының мағыналық сипатына тоқталсақ, «тәуекел тобындағы балалар» – бұл өз өмірінің жағдайларына байланысты ортаға бейімделуінің бұзылуына себеп болатын қоғамдағы түрлі жағымсыз және криминалдық әсеріндегі балалардың категориясы [4, 53 б.].

Ресей ғалымдарының (Л.Я. Олифренко, Т.И. Шульга, И.Ф. Дементьева, Н.В. Власова, М.С. Певзнер, О.С. Газман, Т.Корнилова, Е.Григоренко) жалпылама түсіндіруі

бойынша «тәуекел тобына» түрлі көрсеткіштер бойынша балалар және жеткіншектер енеді. Оларға келесі ерекшеліктері бар балалар жатады [4, 187 б.]:

- туылғаннан бар міндер мен генотиптік ерекшеліктер;
-әлеуметтік шарттар (жағымсыз әлеуметтік жағдайындағы балалардың тәрбиесі);
- адам дамуының ерекшеліктері;
- жас шамасына байланысты психикалық және жеке ерекшелік дамуының бұзушылықтары бар балалар мен әлеуметтік қатері бар жеткіншектер.

Жалпы ғылыми еңбектерде «тәуекел топ балалары» ұғымына бірнеше синонимдік анықтамалар беріледі: «қиын өмірлік жағдайдағы балалар», «ерекше ауыр өмірлік жағдайларындағы балалар», «ата-анасының қарауынсыз қалған балалар», «қоғамдық тәрбиені қажет ететін балалар», «мемлекеттік қолдауды қажет ететін балалар» және т.б.

Қазақстандық ғалымдардың түсіндіруінше (Демеуова М.Е., Локтионова О.С., Котова Е.В., Митинева С.В., Соскин О.С.) «тәуекел топқа» енген балалар – бұл қалыптасқан мән-жайлардың салдарынан тіршілік етуі бұзылған және бұл мән-жайларды өз бетімен немесе отбасының көмегімен енсере амайтын балалар [5, 70 б.].

Тәукел топ балалар тобы туралы ғылыми әдебиеттерде педагогикалық-психологиялық сөздікте «Тәукел тобы» (группа риска) араласқан ортасының нормасы мен талаптарына сәйкестене алмаған түрлі психикалық және әлеуметтік бейімсіз балалар тобы [5, 23 б.]

Ал, А. Садвакасованың зерттеу бойынша тәукел топ балаларының пайда болу себептерін – ерте маскүнемдік, жыныстық мінез-құлық, темекі тарту және есірткілерді қолдану, суицидтік мінез-құлық көрінісі, заңға қайшы мінез-құлық (тәрбиесіндегі қиындықтар) деп байланыстырады [5, 59-67 бб.]. Есею кезеңі терең психологиялық проблемалардың пайда болуына ықпал етуі мүмкін. Жеткіншектік күзеліс «тәуекелдікке» туындайтын ерекше жағдай ретінде түсіндіріледі. Бұл күйзелістің түпкілікті белгісінің бірі баланың өзіндік Менінің алыстауы, жалғыздық пен әлемнен бөлініп қалуына алаңдау болып табылады. Осы орайда тәуекел топ балаларының пайда болу себептерін әлеуметтік педагог А. Садвакасова бөліп көрсеткен болатын.

Тәуекел топ балаларының пайда болуының бір себебі – отбасының үйлесімді болмауы. Үнемі психологиялық қысымда жүрген бала тұйықталып, сабақ үлгерімі төмендейді, сапа құлайды. Осы кезде педагог өз тәжірибесіне сүйеніп, балаға дер кезінде көмек көрсетуі тиіс. Ол үшін арнайы мамандар – психолог, әлеуметтік педагог, мектеп инспекторы, сынып жеткшісі бірлесе жұмыс жүргізуі керек. Екінші бір себебі – ұзақ аурулар мен жарақат салдарынан сабақты жіберіп алу. Бұл жағдайда балаға көмек беру үшін сыныптастарын жұмылдыру керек. Өткізген сабақтарды түсіндіруге көмектеседі. Тәуекелге барудың үшінші себебі – жеткіншектердің құрдастарымен келеңсіз жағдайдың орын алуы.

Тәрбиелік процестің барлық қатысушылары түрлі тәуекелдіктің дер кезінде анықталуы және олардың профилактикасы үшін жеткіншектердің денсаулығына рухани, физикалық тұрғыдан үлкен көңіл бөлу керек. Сонымен, тәуекел тобына енген балалардың осы категорияға жатқызылуы түрлі әлеуметтік негіздемелермен, жағымсыз этимиологиямен байланысты түсіндіріледі.

Психология ғылымдарының кандидаты К.С. Бактыбаева өзінің диссертациялық зерттеуінде тәуекел тобының құрылымын төмендегідей сипаттап көрсетеді (1 сурет) [6, 23 б.].

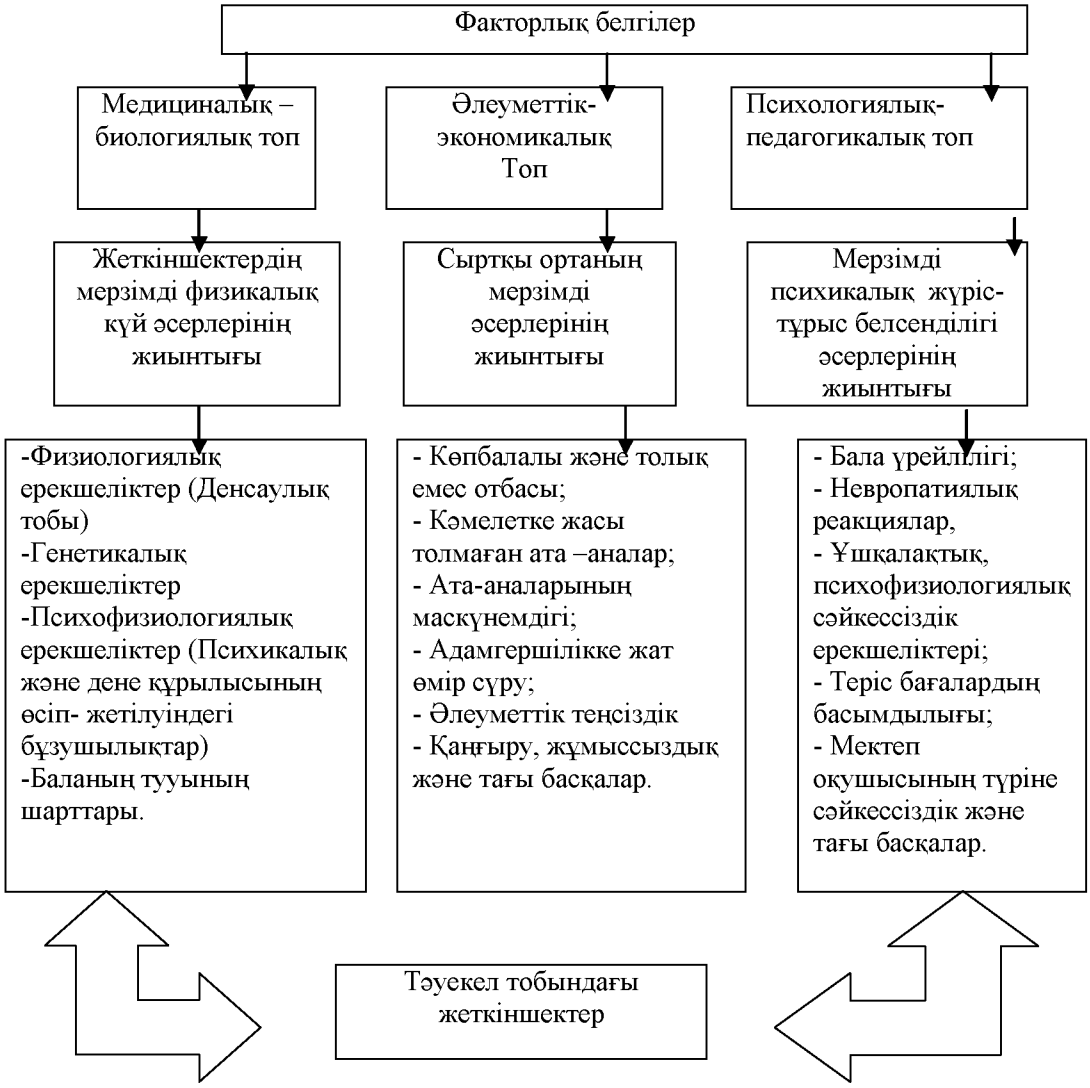

1 сурет – Тәуекел тобының құрылымы

Жоғарда қарастырылған «тәуекел топ» балаларының психологиялық-педагогикалық, физиологиялық сипаттамаларына сүйене отырып, осы топқа енген балардың сипатын келесі кестеде ұсынамыз (кесте 1).

Ғылыми тұрғыдан зерттегенде, дәл осы балалардың оқуға қызығуларының жоқ екені, олар мектепке де сыймай, үйге де сыйлы болмай, мұғалімдердің берекесін кетіріп, түптің түбінде олардың басым көпшілігінен дайын заң бұзушылар мен қылмыскерлер шығатыны бұрын да дәлелденген [8, 165 б.].

«Тәуекел тобына» жатқызудың жеткіншектердің белгілері ретінде төмендегі сипаттамаларды қарастырамыз, яғни жеткіншектерге жағымсыз психологиялық зорлық көрсету, осындай зорлықтың нәтижесінде жеткіншектердің құндылықтар жүйесінде үш басымдылық пайда болады.

Кесте 1 – «Тәуекел тобындағы» балалардың сипаты

Тәуекел тобының сипаттамалық типтері	Себептері	Шешу жолдары
Ерте маскүнемдік	- үрейлік күйді сөндіру - ұялшақтық және өзін-өзі қатаң - бақылаудан арылту - қарым-қатынасқа оңай түседі және тұйықтықты жеңуге көмектеседі - өз мүмкіндіктеріндегі сеиімділігінің сезімін тұлдайды	Маскүнемдіктің зардаптары туралы видеороликтер көрсету, сондай-ақ музей, көркем табиғат суретін көрсету. Өзіндік сенімділігін арттыруға бағдарланған жұмыстар жүргізу.Қарым-қатынас тренингі, өзін таныстыру тренгтері.
Жыныстық мінез-құлық	- өз тәуелсіздігін ересек көрсету - жалғыздықты сезінуі - өзіндік « Менін» бекіту	Жыныстық мінез-құлыққа түрткі болатындай факторларды анықтай отырып, қалай көмек көрсету жолдарына тоқталу.
Агрессивті мінез-құлық	- бастан өткен тіршілік сәтсіздіктеріне ызалылығы нәтижесінде, өзіндік бағалауы төмендетілген - сәтсіздікке тап болуы	Спорттық секцияларға, өзін қызықтыратын үйірмелерге қатысу.
Темекі тарту және есірткілерді қолдану	- қазіргі заманның әлеуметтік-экономикалық шарттары, үрлейтін құндылықтардың құнсыздануы, басқаға адамгершіліктік, парықсыздықтың нормаларынан шегіну; естиярлық сезімін сезінуі	Ересектер назар аударып тілектес болу, қызу-ерікті сала бойынша тренингтерге қатысу
Суицидтік мінез-құлық көрінісі	тіршілік қиындықтар жолымен пайда бола бастағаннан өзі өмірін қиюға рұқсат ету; құрдастар тарапынан бопсалау	Жеткіншек жалғызсырамайтындай орта құру, өзін толыққанды,еркін сезіну үшін өзіндік бағалауын көтеру,
Заңға қайшы мінез-құлық(тәрбиесінде қиындықтар)	педагогикалық назардан тыс қалу нәтижесінде, баланың дамуына кері әсерін тигізу	Жауапты істі жүктеу, оның орындалуына түрткі беру

Атап айтсақ, олар:

- жеткіншектің психологиялық автономиясын күшейтетін өз тұлғасына деген эгоцентристік қызығушылықтың жоғары болуы;

- қарсыластық көрсетуге бейім болу басымдылықтың күшеюі қырсықтыққа, бұзақылыққа, авторитеттерге қарсы шығуға, жалпы қарсылық білдіруге себеп болады;

- романтиканың басымдылығы жеткіншектердің белгісіз нәрсеге құмарлықтың пайда болуына, тәуекелшілдікке баруға итермелейді, осындайда жеткіншектер рұқсатсыз үйден шығып кетеді, саяхатқа шығады немесе жалпы қашып кетеді.

«Тәуекел тобындағы» балалардың жалпыәлеуметтік сипатындағы ерекшеліктері: материалдық жағдайының төмен болуы, жұмыссыздық, саяси тұрақсыздық, құндылықтық жүйесінің нақты болмауы.

Тәуекелшілдік факторлар:

1-ден, қиын өмірлік жағдайындағы отбасылар (толық емес, көпбалалы отбасылар, ажыраған отбасылар, жағдайы төмен отбасылар, мигграттардың отбасы және т.б.;

2-ден, ассоциалдық ұстанымдардағы отбасылар: деструктивті отбасылық қатынастар, ата-аналардың педагогикалық сауатсыздығы, отбасының жағымсыз құндылықтары және т.б.;

3-ден, девиантты бағыттағы отбасылар: ішімдікке салынушылық, нашақорлық, қатыгездік, зорлық-зомбылық көрсету, паразиттік өмір сүру стилі.

Белгілі психолог А.В. Петровский «тәуекел тобындағы» баланың психологиялық ауытқу себептерін отбасындағы қатынастармен сабақтай келе, бес типке бөледі. Олар мыналар [7, 33 б.]:

1. Үстемдік жағдайда баланың өз бетімен іс-әрекет жасауына жол берілмейді, өзінің өміріне немесе отбасына байланысты бірде-бір мәселені шешуде үй іші кеңесіне қатыспайды.

2. Қамқоршылық жағдайы – ол балаларды желге, күнге тигізбей, мәпелеп өсіру. Бұлай өскен бала түрлі қиыншылықытармен кездескенде дұрыс шешім таба алмай, өмірдің шынжыр торына түстім деп үрейленіп, қайғыра бастайды.

3. Қақтығысушылық отбасы мүшелерінің арасындағы қайшылықтан туады. Отбасында бір-біріне наразылық білдіру, бірін-бірі табалаушылық отбасы мүшелерін шиеленістіруге ықпал жасайды, олардың ауыз бірлігі бұзылады.

4. Араласпаушылық жағдайда үлкендер мен балалар әрқайсысы өз беттерінше бір-бірімен ақылдаспай томаға тұйық өмір сүреді. Бұндай отбасында қатыгездік, селқостық сезімдер байқалады.

5. Ынтымақтастық үлкендер мен балалар арасындағы сыйласушылық принципіне сүйенеді. Мұндай отбасында балалардың пікірлері де тыңдалып, барлық мәселе бірігіп шешіледі. Ынтымақтастық отбасының айырмашылық белгілері - әдептілік, сыпайылық, төзімділік, дау-жанжалдан ебін тауып, абыроймен құтылу.

Кейінгі жылдары әлеуметтік мәселеге айналып отырған «тәуекел тобындағы» жеткіншек ұғымына себепші болатын әлеуметтік-психологиялық және психо-педагогикалық факторлар ғалымдар назарынан тыс қалмай, жан-жақты зерттеле бастағаны анық. Осы орайда жеткіншектердің психологиялық дамуының бұзылуының бірнеше себептерін атап өтейік:

1. Мидың зақымдану зардаптары:
- сөйлеу, ықылас қою, есте сақтау, қабылдау, қарқынының кешілдеуі.

2. Себептері мен механизмдері:
- анасының жүкті кезіндегі сырқаттануы;
- анасының алкогольді ішімдіктерді ішуі;
- шылым шегу, баланың тұншығып тууы;
- баланың жиі-жиі сырқаттануы;
- генетикалық нейробиологиялық факторлардың әсері.

Салдары мен белгілері:

1. Ақыл-ой дамуы қалыпты, бірақ әлеуметік бейімделуі қиындау.

2. Кекештік, сөйлеудің бұзылуы, дәретін ұстай алмау, бастың ауруы, тамыр дистоиясы, мектепке бейімсіздену синдромы және негізгі белгісі – мінез-құлықтың өзгеруі.

3. Гиподинамикалық қалып – сыбырлық, салғырттық, баяулық.

4. Гипердинамикалық қалып – шамадан тыс мазасыздық, қозғалыс белсенділігінің арта түсуі.

Осылайша, барлығы жеткіншектік жас мінез-құлықтағы неше түрлі ауытқуларға толы, және осы ауытқулар ересектер пікірі бойынша ақылға сай емес, қисынсыз және түсініксіз дегенге келіп саяды. Анығында, егер жеткіншектік жастың бұл ерекшеліктерін «нормалар-нормалар емес» тұрғысынан бағалар болсақ, онда олардың мінез-құлықтарындағы нормативтік еместікті норма ретінде түсіну керек, және бұл жағдайда назарды ауытқулардың жекелеген түрлеріне шоғырландыру қажет, олар, біріншіден, қоғам мен мемлекет дамуының белгілі бір кезеңдерінде ауырлық және таралуына байланысты қауіпті болады, екіншіден, психотерапевтер мен психокорректорлардың зерттеу заты болып табылады. Сөз жеткіншектердің жоғары қызуқандылығы, қатыгездігі, қылмыстардан көрінетін әрекеттер мен қылықтарының уәжделмегені, ақиқаттылықтан алшақтау т.б. туралы болып отыр.

Тәуекел тобындағы балалармен әлеуметтік-психологиялық қызметтің қажеттілігі қазіргі уақытта өте нақты әрі айқын сезіліп отыр. Қандай-да бір жасөспірімнің қиын оқушы немесе тәуекел тобындағы жасөспірім аталуының өзі оған психолог көмегінің қажет екендігін және оған қажет көмек дер кезінде көрсетілмесе, «дезадаптация» процесінің артуы, яғни адамның әлеуметтенуі мен қоғамға бейімделу процесінің бұзылуы мүмкін екендігін білдіреді.

Тәуекел тобындағы балаға айналуы ол көп жағдайда жүйке-психикалық бұзылу белгілеріне байланысты. Жүйке-психикалық бұзылу белгілерін кейде жасөспірім шақта кездесетін жай ғана қиындықтар ретінде қабылдауымыз мүмкін. Осы екеуінің айырмашылығын білу үшін осы қиындықтарға негіз болатын басты факторларды атап кету қажет. *Бірінші фактор* -ішкі үйлесімі мен берекесі бұзылған отбасы. Жоғарыда айтып кеткеніміздей, отбасындағы тәрбие тұлғалық қалыптасудың іргетасы болып табылады. «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілесің» деген ұлағатты сөздің айтылуы тегін емес екенін білеміз. Кез-келген адам қиналғанда сүйеніштi, қолдауды өз отбасынан, жақындарынан іздейді. Ал ата-ананың өз арасында түсінбеушілік пен дағдарыс, кикілжің мен ұрыс-керіс болатын болса, біріншіден, сол отбасынан шыққан бала сол атмосферада сусындап, психикасы, дүниеге көзқарасы сәйкесінше болып шығады. Отбасындағы қиыншылықтар себебінен жеке басында, достарымен қарым-қатынаста, өзіндік бағалауында қанағаттанбау сезімі пайда болған бала, ондай отбасынан ешқандай да қажетті көмек ала алмайды. Осындай кезде психологиялық қызметтің көмегі де, жалпы мұғалімдердің де психологиялық білімінің болуы да аса маңызды. Ал ата-ана, жалпы жұбайлар арасындағы қарым-қатынастың үйлесімде болмауы, соның ішінде өте қарапайым себеп-әйел мен ер адамның бір-бірінің психологиясын білмеуі. Сонымен қатар отбасы мүшелерінің бірінің жүйке ауруына немесе психикалық ауытқуға ұшырауы және де химиялық тәуелділікке ұрынуы, яғни ішкілікке салыну, құмар ойыны, нашақорлық т.б. өз себебін тигізеді. Басты себептің бір түрі - бұл отбасындағы тәрбие түрінің дұрыс таңдалмауы. *Екінші фактор* - туа біткен немесе басқа этиологиядағы соматикалық аурулар мен ауыр травмалар. *Үшінші фактор* - жасөспірімнің өз құрдастарымен қарым-қатынасында кездесетін қиындықтар[8, 45 б.].

Жеткіншектерге және айналасындағылар үшін белгілі бір қиындық тудырып отырған олардағы мінез-құлықтық ауытқулардың ерекшеліктеріне тоқталып өтейік. Осыған байланыстыайта кететін жәйт, жеткіншектер мінез-құлқындағы алуан түрлі бұзушылықтарды сипаттайтын көптеген ғылыми феномендер болады. Сондықтан да мынандай сұрақ туындайды: «Тәуекел тобының жеткіншектері кімдер болды?». Бұл сұраққа жауапты белгілі бір проблемалары бар балалар санаттарын іздеуден бастаймыз. Бұл бағытта Л.Я. Олифренко, Т.И. Шульга және И.Ф. Деметьев ұсынған

санат қызығушылық тудырды, оған сәйкес неғұрлым қырағы әлеуметтік-педагогикалық назарды қажет ететін келесідей негізгі балалар санатары бөліп көрсетіледі: мүгедек балалар, жетім балалар, құқық бұзушы балалар және тәуекел тобының балалары. Авторлар пікірі бойынша балалардың алғашқы үш санаты олардың жағдайы заңнамалы және нормативті мемлекетмен реттелетіндігімен сипатталады, осындай балаларды анықтайтын және олардың мәртебесін белгілейтін арнайы органдар мен ведомстволар, сонымен қатар осындай балаларға арналған арнайы мекемелер бар. Жағдайы нашар отбасындағы, мектепте үлгерімі нашар, мінез-құлықтарындағы бұзушылықтардың түрлі көріністерімен сипатталатын т.с.с. балаларды жатқызатын тәуекел тобының балалары «бейресми» санат болып табылады [4, 121 б.].

Осылайша, Л.Я.Олифренко мен оның авторластарының пікірін бөлісе отырып, тәуекел тобының жеткіншектерінің түсінігі психологиялық-педагогикалық ғылымда нақты белгіленген шекарасы жоқ екенін айта кеткеніміз жөн. Біздің зерттеудің заты жалпы қабылданған нормалар мен ережелерге толықтай немесе жартылай сәйкес келмейтін мінез-құлықтағы кейбір бұзушылықтары бар жалпы білім беретін мектептің жеткіншектері табылады. Сондықтан «тәуекел тобы» туралы айта отырып, біз балалардың осы санатына енгізілген жеткіншектер мінез-құлығының шынайы орын алған зардаптарын айтамыз [4, 222 б.].

Сонымен, мінез-құлықындағы ауытқушылықтар алуандығына қарамастан, оларды анықтау қиын, сондықтан «тәуекел тобы» санаты шартты сипаттама болып табылады және сондықтан да оларды бағалауда түрлі пікірлер тудырады. «Тәуекел тобындағы балалар» – бұл біздің тұжырымдауымызша, түрлі жағымсыз факторлардың әсеріндегі кризистік жағдайдағы балалар.

Қорыта келе, ауытқыған мінез-құлықтардың пайда болу себептерін қарастыру барысындағы үш түрлі теориялық тұжырымдарды талдау негізінде (физикалық типтер теориясы, психоаналитикалық және әлеуметтанушылық немесе мәдени теориялар) оның себептері мен факторларын айқындадық:

- дұрыс тәрбиеленбегендерінің себебінен қажетті білімдердің, біліктердің, дағдылардың жоқтығы, мінез-құлқындағы жағымсыз топтардың қалыптасқандығынан баланың, жеткіншектің өзін дұрыс ұстамайтындығынан туындайтын әлеуметтік-педагогикалық олқылықтар;
- жайсыз отбасылық өзара қарым-қатынастар, жағымсыз психологиялық ахуал, оқудағы жүйелі сәтсіздіктер, сынып ұжымдарындағы құрбылармен өзара қарым-қатынастың орындамағандығы, ата-аналарының, мұғалімдердің сыныптас жолдастарының дұрыс емес (әділетсіз, дөрекі, қатал) қатынастарынан туындайтын терең психологиялық жайсыздықтар;
- психикалық және физикалық денсаулығы мен дамуы жағдайындағы ауытқушылықтар, жас ерекшелік дағдарыстарындағы, мінез акцентуациясы және басқа да физиологиялық, психоневрологиялық ерекшеліктер себептері;
- ішкі және сыртқы белсенділігінің саналы көріністеріне, өзін-өзі көрсетуіне жағдай жасалмағандығынан, іс-әрекеттердің пайдалы түрлерімен айналыспайтығынан, жағымды және маңызды әлеуметтік, сондай-ақ, жеке өмірлік мақсаттары мен жоспарларының болмауы;
- қараусыз қалумен, қоршаған ортаның кері ықпал етуімен және осының негізінде дамитын әлеуметтік-психологиялық дезадаптациямен, әлеуметтік және жеке құндылықтарының жағымсыз түрде ауысуы және жағымсыз жайттар.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасы бала құқықтары саласының заңнамалық базасы, Правила о порядке организацции деятельности реабелитационного центра. – Алматы, 2008. – 393 б.

2. Справочник статических показателей в системе здравоохранения Республика Казахстан. – Алматы: Казахинформцентр, 2015. – 125 с.

3. Джаманбалаева Ш.Е. Общество и подросток: социологический аспект девиантного поведения. – Алматы, 2002. – 278 с.

4. Олифренко Л.Я., Шульга Т.И., Дементьева И.Ф. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска: учеб. пособие для студ. высш. учеб. зав. – 3-е изд., испр. и доп. – М : Академия, 2008. – 256 с.

5. Балықбаев Т.О., Демеуова М.Е., Локтионова О.С., Котова Е.В., Митенева С.В., Соскин О.С. Жасы кәмелетке толмаған жасөспірімдердің құқықтары. – Алматы, 2007. – 154 б.

6. Әтемова Қ.Т. Әлеуметтік педагогика. – Алматы, 2012. – 235 с.

7. Морозова О.П. Психология школьника. – М : Гуманитарный центр, 2009. – 405 с.

8. Ақажанова А.Т. Девиантология. – Алматы, 2009. – 381 б.

***

Сардарова Ж.И., Рахимжанова К.Н.

Психолого-педагогическая характеристика подростков группы риска

Данная статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме - работе с детьми группы риска. В статье раскрываются особенности девиантного, делинквентного, криминального поведения подростков, представлены их психолого-педагогические характеристики.

Ключевые слова: *Трудный ребенок, группа риска, девиация, девиантное поведение, делинквентность, наркомания, алкоголизм.*

Sardarova Zh., Rahimzhanova K.N.

Pedagocal psychological problems in working with the children in a risk group

In this article the problems in working with the children in a risk group are analyzed. The competence of psychologist in pedagogical psychological work with the children in a risk group are also touched upon.

Keywords: *Difficult children, a risk group, deviation, deviant activities, delinquency, addiction, drunkenness.*

***

УДК 159.9:316.37

Иргалиев А.С. – кандидат педагогических наук, доцент,
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
E-mail: asylbek_78@mail.ru
Габдрахманова Ш.Т. – кандидат педагогических наук, доцент,
Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
E-mail: appercia81@mail.ru

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ И ПРОФИЛАКТИКЕ БУЛЛИНГА В ШКОЛЕ

Аннотация. *Представлены научные подходы различных зарубежных ученых к пониманию и трактовки сущности буллинга как социально-психологической проблемы. Приведена статистика проявлений насилия в казахстанских школах, описаны негативные действия в процессе буллинга в подростковом возрасте, классификация видов буллинга, специфика проявления, охарактеризованы мотивы и участники буллинга в школе, предложены отдельные методы и приемы предупреждения и профилактики школьного буллинга.*

Ключевые слова: *Буллинг, моббинг, кибербуллинг, агрессия, насилие, жестокое обращение, хейзинг, насильственные действия, булли, жертва, свидетель.*

Буллинг как социально-психологическая проблема актуальна для современных общеобразовательных школ Республики Казахстан. Обеспечение качества психического здоровья школьников, будущего человеческого капитала - одна из важнейших приоритетных задач государственной образовательной политики. Это подчеркивается в ежегодных Посланиях Президента страны Н.А. Назарбаева народу Казахстана, Государственной программе развития образования в Республике Казахстан на 2011-2019 годы [1].

По данным исследования, проведенного Детским фондом ООН и казахстанским учреждением уполномоченного по правам человека в 2012 году, в котором приняли участие порядка 3 тыс. учащихся и работники 40 государственных школах в четырех регионах Казахстана, выявлено, что каждые два из трех детей (66%) столкнулись со школьным насилием и дискриминацией. По данным опроса, 63% всех опрошенных были свидетелями насилия, 44% - жертвами, 24% - обидчиками. При этом 36% свидетелей и 26% жертв насилия не сообщили никому о произошедших фактах, и только 12% свидетелей и 8% жертв рассказали об этом школьной администрации. Трое из четырех (74%) учителей стали свидетелями таких фактов. 50% школьного персонала сообщили, что обидчики насилия никогда не наказываются. Вместе с тем каждый четвертый ребенок (24%) сообщил, что учителя прибегали к методам насилия или дискриминации в их отношении. Согласно исследованию, 22% школьного персонала признались, что применяли насилие в отношении детей, каждый третий учитель стал свидетелем того, как другие педагоги применяли такие методы в целях поддержания дисциплины [2].

Термин «буллинг» образован от английского «bullying», под которым понимается запугивание, травля в отношении ребенка со стороны группы одноклассников или аналогичное явление среди работников [3]. П.Хайнеманн (Heinemann) был одним из первых исследователей, привлекших внимание к проблеме длительного повторяющегося насилия в малой группе [4, с. 172]. К.Лоренц (Lorenz) использовал термин «mobbing», чтобы охарактеризовать группу школьников, объединяющихся против отличающегося от них ученика [5, с. 248-263].

Изучая насилие в малых группах, Д.Олвеус пришел к выводу, что длительное повторяющееся насилие может осуществляться не только всей группой, но и отдельными индивидами, в связи с этим в аппарат науки ученым был введен термин «буллинг» в 80-х гг. XX века, который имеет более широкое в сравнении с термином «моббинг». Д.Олвеус определил, что обучающийся подвергается буллингу, если он неоднократно и долгое время находится под воздействием негативных действий со стороны другого обучающегося или обучающихся [6, с. 9]. Д. Олвеус уделяет внимание такой особенности негативных действий обидчика, как повторяемость и длительность, эта характеристика негативных действий обидчика возникает благодаря тому, что, с одной стороны, обидчик сохраняет заинтересованность в осуществлении насильственных действий в отношении жертвы долгое время и, с другой стороны, в результате того, что жертва слабее и не способна защитить себя в ситуации буллинга.

Под негативными действиями понимается разнообразие поведенческих действий. К негативным действиям Д.Олвеус относит следующие:

- использование бранных слов, унижающих честь и достоинство жертвы, использование обидных прозвищ и «кличек»;
- целенаправленное игнорирование и исключение жертвы из групповой деятельности;
- нанесение телесных повреждений и запугивание жертвы;
- распространение недостоверных сведений, порочащих честь и достоинство жертвы [7, с. 31.].

Исследователи буллинга отмечают всплеск данного явления в подростковом возрасте: П.Смит (Smith) и И.Уитни (Whitney) сообщают, что количество инцидентов буллинга в основной школе в 2 раза превышает количество инцидентов буллинга в

старших классах [8]. Эту позицию подтверждают исследования Д.Олвеуса (Olweus). Зарубежными исследователями отмечается, что буллинг в подростковом возрасте значительно чаще возникает в школе или на школьной площадке, чем за ее пределами, например, по месту жительства обучающихся [9]. Б.Крейхи отмечает высокое распространение насилия в школе: «серьезные формы агрессивного поведения (например, третирование и бандитское насилие) весьма распространены среди детей и подростков и причиняют боль и страдание большому числу жертв», и называет школы «горячими точками» агрессии и насилия [10, с. 272].

В современной зарубежной науке присутствует большое количество исследований буллинга. В исследованиях освещены следующие его аспекты:

- буллинг среди детей, подростков и юношей и способы его преодоления (К. Салмивалли (Salmivalli), Д.Олвеус (Olweus), К.Ригби (Rigby), Д.Лайнз (Lines), Р.Ломанн (Lohmann), Дж.Тэйлор (Taylor), Х.Килпатрик (Kilpatrick), Дж.Кук (Cook), Б.Сорнсон (Sornson) и др.);
- кибербуллинг как намеренные оскорбления, угрозы, диффамации и сообщение другим компрометирующих данных с помощью современных средств коммуникации, как правило, в течение продолжительного периода времени, посвящены работы следующих авторов (Р.Ковальски (Kowalski), С.Лимбер (Limber), П.Агатстон (Agatston), Е.Кандель (Kandel), Н.Виллард (Willard) и др.);
- буллинг на рабочем месте (Дж.Лонго (Longo), М.Даффи (Duffy), Л.Сперри (Sperry), Н.Техрани (Tehrani), С.Паркер (Parker) и др.);
- буллинг в странах востока (К.Эйб (Abe), Р.Маэда (Maeda), М.Акиба (Akiba), Т.Митсуру (Mitsuru) и др.) [11, с. 19.].

В последние годы наблюдается повышение интереса к проблеме буллинга и у российских исследователей. Одним из первых ученых, обративших внимание на явление буллинга являлся социолог И.С. Кон. По мнению И.С. Кона, буллинг - это запугивание, физический или психологический террор, направленный на то, чтобы вызвать у другого страх и тем самым подчинить себе [12, с. 15-18.]. Р.В. Петросянц рассматривалась связь между жизнестойкостью и психологическими характеристиками участников буллинга [13]. О.А. Селиванова, Т.С. Шевцова рассмотрел основные характеристики буллинга и предложены программы профилактики буллинга среди детей [14].

Буллинг среди школьников в последние несколько лет активно обсуждается психологами, педагогами и родителями на форумах и блогах в сети Интернет, на которых участники предлагают описания своего опыта по предупреждению данного явления [15]. Однако для данных публикаций характерно отсутствие научной обоснованности, а, следовательно, затруднено применение предлагаемых разработок другими педагогами в отличных условиях. Возросшая публикационная активность педагогов-практиков подтверждает актуальность проблемы и необходимость научного ее осмысления.

Буллинг классифицируют на психологический и физический. К психологическому буллингу относятся оскорбления, вымогательства, насмешки, распространение слухов, социальное изолирование, порча имущества, угрозы и др. К физическому буллингу относятся агрессия и насилие с применением физической силы - удары, толчки, удержания силой и др., психологический буллинг может оказаться даже более травмирующим, чем физические издевательства [16, с. 10].

Ряд исследователей буллинга в его определениях также отмечают длительный повторяющийся характер насильственных действий, осуществляемых в ходе буллинга. Р. Хилд (Heald) отмечает, что буллинг - это длительное насилие, физическое или психологическое, осуществляемое одним человеком или группой людей и направленное против человека, который не в состоянии защититься в фактической ситуации, с осознанным желанием причинить боль, напугать или подвергнуть человека длительному напряжению [17, с. 320]. Буллинг - это форма

насилия, которая имеет место в школе. Д.Таттум (Tattum) также подчеркивает длительность насильственных действий и дает следующее определение буллингу: длительное насилие, физическое или психологическое, осуществляемое человеком или группой и направленное против человека, который не в состоянии защищаться в текущей ситуации; такое насилие зачастую происходит неоднократно и последовательно [18, с. 16].

К.Ригби (Rigby), Д.Форрингтон (Forrington), Д.Олвеус (Olweus), К.Салмивалли (Salmivalli) и другие исследователи буллинга отмечают, что одной из ключевых черт буллинга является дисбаланс силы жертвы и обидчика [20]. В словаре американской психологической ассоциации подчеркивается неравенство сил обидчика и жертвы, уточняется, что буллинг представляет собой продолжительные угрозы и агрессивное поведение, направленные на других людей, в особенности тех, кто меньше или слабее [20, с. 52]. Д.Форрингтон (Forrington) подчеркивает неравенство сил обидчика и жертвы в определении буллинга, под которым он понимает повторяющееся угнетение психологического или физического характера менее слабого индивида более сильным [7, с. 32].

Еще одной характерной чертой буллинга является проявление обидчиком проактивной агрессии по отношению к жертве, т.е. наступательной, а не оборонительной агрессии, направленной на формирование у жертвы состояния страха и растерянности [21]. Данную характеристику буллинга среди других отмечает П.Рандалл (Randall), понимая под буллингом агрессивное поведение, которое возникает в результате реализации намерения обидчика по причинению физического или психологического страдания другим [22]; С.Аскью (Askew) считает, что буллинг включает в себя попытку одного занять доминирующее положение над другим [23]; В.Бесаг (Besag) рассматривает буллинг как неоднократное нападение - физическое, психологическое, социальное или вербальное - теми, чья власть формально ли ситуативно выше, на тех, кто не имеет возможности защититься, с намерением причинить страдание для достижения собственного удовлетворения [24]. Д.Росс (Ross) рассматривает буллинг как неспровоцированную атаку, нацеленную на причинение вреда жертве [16, с. 11]; Р.Хазиер (Hazier) отмечает, что буллинг провоцирует деструктивное взаимодействие, в котором доминирующий субъект («обидчик») неоднократно демонстрирует такое поведение, которое вызывает замешательство менее доминирующего субъекта («жертвы»); обидчик получает удовлетворение от преимущества над более слабой в физическом и психологическом плане жертвой, применяет такое поведение, чтобы обесценить другого, чтобы заставить себя казаться выше, хотя это несоответствие сил может быть только вопросом восприятия [25, с. 151].

Еще одна черта буллинга состоит в том, что участники буллинга играют в нем различные роли, к которым относятся роли: обидчика (булли), жертвы, свидетеля [14, с. 225]. В случае возникновения буллинга в школьном классе, в нем прямо или косвенно принимают участие все обучающиеся - школьники наблюдают за происходящими событиями, при этом одни обучающиеся могут принять сторону обидчика, другие сторону жертвы и попытаться изменить ситуацию, другие постараются не вмешиваться.

Несмотря на наличие у буллинга характеристик, которые выделяют его из ряда других явлений, связанных с нарушением общения, в некоторых исследованиях термин «буллинг» используется как синоним терминов, обозначающих различные нарушения общения, такие как агрессия, насилие, жестокого обращения и хейзинга [26].

Рассмотрим отличие характеристик буллинга. Буллинг отличается от агрессии, насилия, жестокого обращения и хейзинга тем, что имеет такие устойчивые характеристики, как продолжительный повторяющийся характер насильственных действий, наличие устойчивых типов субъектов - обидчик, жертва, свидетель,

следовательно, соответствующих видов девиантного поведения, реализующихся в ходе буллинга - агрессивного, виктимного и конформного.

Отличие буллинга от моббинга заключается в том, что буллинг осуществляется преследователем в отношении заведомо более слабого члена группы, неспособного себя защитить, - жертвы, а в моббинге насилие осуществляется высокосотатусным членом группы по отношению к конкуренту - сильному члену группы.

Таким образом, можно заключить, что буллинг отличается от агрессии, насилия, хейзинга, жестокого обращения, моббинга, при этом имея с ними схожую черту - присутствие насилия и агрессии.

В результате рассмотрения подходов зарубежных авторов к исследованию буллинга можно выделить три подхода к изучению данного явления: 1) буллинг представляет собой агрессивное поведение; 2) буллинг представляет собой форму взаимодействия; 3) подходы авторов, в которых не уточняется к какому психологическому/социально-психологическому явлению относится буллинг.

Буллинг включает в себя различные типы поведения нескольких индивидов, включает в себя социальные связи, которые возникают между этими индивидами. Буллинг не может наблюдаться на уровне индивида, другими словами, индивид не может проявлять буллинг, но может проявлять агрессию, насилие, виктимное или конформное поведение, то есть типы поведения, которые реализуются в ходе буллинга. Рассматривая буллинг, мы рассматриваем как различные субъекты, проявляющие различные типы поведения, вступают во взаимодействие, таким образом, буллинг рассматривается не как характеристика одного индивида, а как характеристика взаимодействий и взаимоотношений между несколькими индивидами. Стоит отметить, что рассмотрение буллинга как взаимодействия через сравнение его с другими вариантами взаимодействия (такими, как кооперация и конфликт) позволит уточнить структуру буллинга, связи между его компонентами, а также позволит учитывать при разработке профилактики буллинга уже разработанные технологии, методики и др. [11. с. 35].

В современной науке наиболее часто используется классификация позиций участников буллинга, предложенная Д.Олвеусом. Обучающиеся, которые принимают участие в буллинге, могут занимать различные позиции. По мнению данного исследователя, в буллинг-структуре присутствуют следующие позиции участников: булли (обидчик), жертва, свидетель [6].

Цель булли - достижение высокого статуса в группе, получение материальных ценностей от жертвы, услуг (и связанные с этим блага). Цель жертвы - избегание насилия, сохранение социального статуса, который является комфортным и естественным для личности. Цель свидетелей буллинга - сохранение собственного социального статуса в группе, избегание агрессии

Мотивами буллинга являются:

- зависть;
- месть;
- чувство неприязни;
- борьба за власть;
- стремление быть в центре внимания, выглядеть круто;
- желание унизить, запугать непонравившегося человека.

Как правило, в буллинге принимают участие несколько действующих лиц - это булли, жертва и свидетели.

Булли (буллеры, обидчики, агрессоры, организаторы травли). К ним можно отнести и преследователей, которые действуют по указке более сильных агрессоров в классе. Их не останавливают правила, и они легко используют насилие для достижения цели [27, с. 240-244]. Часто буллерами становятся:

- дети, воспитывающиеся родителями-одиночкам;
- дети из семей, в которых у матери отмечается негативное отношение к жизни;

- дети из властных и авторитарных семей;
- дети из конфликтных семей;
- дети с низкой устойчивостью к стрессу;
- дети с низкой успеваемостью.

Довольно часто к буллингу присоединяется группа преследователей, с которыми буллер осуществляет свою агрессию. Кто чаще всего становится преследователями, помощниками буллеров:

- эгоцентричные, не умеющие ставить себя на место другого (в беседах час-то говорят: «Я и не подумал об этом»);
- не уверенные в себе, очень дорожащие «дружбой», оказанным доверием со стороны лидеров класса;
- трусливые и озлобленные дети.

Типичных жертв школьного буллинга нет. Любой ребёнок может быть изгоем. Риск оказаться жертвой травли увеличивается для тех детей, которые не уверены в себе, тревожны, и тех, у кого нет друзей в коллективе.

Жертву буллинга выдает его поведение:

- его школьные принадлежности (учебники, тетради, личные вещи) часто бывают разбросаны по классу, или спрятаны;
- на уроках он ведет себя скрытно, боязливо, когда отвечает, в классе начинают распространяться шум, помехи, комментарии;
- во время перемены, в столовой, держится в стороне от других школьников, скрывается, убегает от сверстников и старших школьников, старается находиться недалеко от учителей, взрослых;
- его оскорбляют, дразнят, дают обидные прозвища на агрессивные действия со стороны;
- на других детей он реагирует глупой улыбкой, старается отшутиться, убежать, плачет;
- опаздывает к началу занятий или поздно покидает школу
- во время групповых игр, занятий, его игнорируют или выбирают последним.

Свидетели буллинга - их называют «союзниками» или «зрителями». Ими могут быть как дети, так и взрослые - технический персонал или учителя, которые не вмешиваются, когда буллинг происходит у них на глазах. Хотя очевидцы и не реагируют, но они тоже находятся под впечатлением от увиденного: часто испытывают страх, находясь в школе, чувствуют себя беспомощными, потому что не могут остановить буллинг, могут также испытывать чувство вины из-за своего бездействия или из-за того, что они присоединились к буллерам [28].

Буллинг заразителен, его можно сравнить с социально-заразной болезнью. Зрители вынуждены выбирать между силой и слабостью (жертвы часто выглядят смешно и жалко), и им не очень хочется ассоциироваться со слабыми. Зрители часто не чувствуют личную ответственность, так как буллинг провоцирует просто делать, как все [29].

Чаще всего жертвы буллинга молчат о том, что над ними издеваются. Молчат и свидетели. Распознать буллинг можно по поведению, определенным признакам и настроению ребенка. Жертва, как правило, ощущает свою беззащитность и угнетенность перед обидчиком. Это ведет к чувству постоянной опасности, страху перед всем и вся, чувству неуверенности и, как следствие, к утрате уважения к себе и веры в собственные силы. Другими словами, ребенок - жертва становится действительно беззащитным перед нападками хулиганов. Крайне жестокий буллинг может подтолкнуть жертву на сведение счетов с жизнью. В связи с этим окружающим близким людям необходимо проявлять предельное внимание даже к незначительному изменению в поведении ребенка [30, с. 72-90].

Буллинг оставляет глубокий след в жизни жертв и отражается на эмоциональном и социальном развитии, на школьной адаптации, может иметь тяжелые психологические последствия. Дети, которые подверглись травле, получают

тяжелую психологическую травму. Не имеет значения, какой буллинг имел место - физический или психологический. Даже через много лет на тренингах люди, вспоминая, как их травили в школе, часто плачут и рассказывают о своих очень болезненных переживаниях. Это одна из самых сильных эмоциональных травм для ребенка. Поэтому ребенку необходимо оказывать психологическую помощь [31, с. 90-92].

На этом уровне необходима организация мероприятий, ориентированных на конкретных учеников («обидчиков» и «жертв»). При обнаружении ситуации буллинга стоит привлечь родителей «жертв» и «обидчиков». В зависимости от ситуации, встречи могут быть проведены совместно с родителями и обидчика/ов и его/их жертвы. Однако с целью минимизации напряженности встречу, возможно, проводить с каждой семьей отдельно. К обсуждению проблемы учитель может привлечь школьного психолога, консультанта, администрацию школы.

В качестве примера можно назвать ряд популярных методов и приемов работы со школьным буллингом. Это:

- «Дневник буллинга». Все буллеры боятся огласки. Но жертвы буллинга, как правило, молчаливы. Они могут завести «Дневник буллинга», где фиксировать каждый акт издевательств, не забывая точно указывать место, время, свидетелей. При достаточном заполнении дневника, его можно передать психологу или администрации школы. Известно немало случаев, когда с помощью таких дневников в жертву превращался сам буллер;

- «Link-crew» (Команда связей) разработан Джоном Дьюи. Создается «команда связей» из самых позитивных, улыбчивых, активных с лидерскими чертами учеников школы. Их отбирают и специально готовят стать «шефами» ребят из классов помладше и всем новеньким. Курирует «Команду связей» школьный психолог;

- «Совет отцов». Случаи травли рассматривает Совет отцов - избираемый орган, в который входят уважаемые отцы, не более 4 человек. В каждой школе можно найти ответственного и принципиального папу, сотрудника органов внутренних дел, прокуратуры, или юриста, или руководителя, или военного. Совет отцов рассматривает случаи буллинга по заявлению учителя или ученика-жертвы и обеспечивает доведение до стадии исполнения санкций в отношении буллера. Как правило, первый же прецедент останавливает травлю в школе;

- метод Фарста (Die Farsta-Methode). В школе создается группа из 5-6 человек, взрослых педагогов, которые могли бы оперативно реагировать в случаях буллинга. Это так называемая скрытая методика, имеет 4-х шаговый алгоритм проведения. Назначение методики это поработать с буллером, выяснить причины такого поведения, принять компетентные решения по предупреждению буллинга в отношении конкретного ребенка.

- «Правила школы». Школой готовится красочно оформленный буклет с текстом, который родители читают вместе со своим ребенком. В буклете описываются основные правила этой школы с иллюстрациями. Обычно не более 8 правил. Это самое важное - правила в отношении школьной одежды, мобильных телефонов, поведения и обязательно буллинга. Позиция заявляется четко - буллинг недопустим. Описываются конкретные санкции. Внизу листка - место для подписи родителей.

Общей рекомендацией при проведении психокоррекционной работы с «жертвами» буллинга в образовательной среде является ориентирование на повышение личностных ресурсов совладания с трудной ситуацией и формирование их жизнестойкости, в структуре которой особое внимание необходимо уделить компонентам вовлеченности и контроля. Основной стратегией методики предотвращения буллинга в образовательном учреждении является общая ответственность, привлечение персонала школы, учеников и их родителей к решению этой проблемы, повышение их осведомленности относительно ситуации буллинга.

Литература:

1. *Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы / Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 1 марта 2016 года – Астана, 2016. – 67 с.*
2. *Оценка насилия в отношении детей в школах Казахстана / Отчет Др.Робин, Н.Хаарр – консультант ЮНИСЕФ. – Астана, 2013. – 245 с.*
3. *Электронный словарь Abby Lingvo. – http://www.lingvo-online.ru/ru/Translate/en-ru/bullying. Дата обращения: 24.11.2016 г.*
4. *Heinemann P.P. Mobbing. A whole curriculum approach to bullying. – Stoke-on-Trent: Trentham Books, 1973. – 251 p.*
5. *Olweus D. Bullying or peer abuse in school: intervention and prevention // Psychology, law and criminal justice: international development in research and practice. – 1995. – P. 248-263.*
6. *Olweus D. Bullying at school. What we know and what we can do. – Oxford: Blackwell Publishers, 1994. – 135 p.*
7. *Rigby K. Bullying in schools and what to do about it. – Camberwell: Acer Press, 2007. – 346 p.*
8. *Smith P.K., Sharp S. School bullying: Insights and perspectives. – London: Routledge, 1994. – 165 p.*
9. *Swearer S., Espelage D., Napolitano S. Bullying prevention and intervention. – New York: The Guilford Press, 2009. – 157 p.*
10. *Крейхи Б. Социальная психология агрессии. – СПб.: Питер, 2003. – 336 с.*
11. *Соловьёв Д.Н. Использование потенциала первичного коллектива в профилактике буллинга среди школьников подросткового возраста / Дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Тюмень, 2015. – 228 с.*
12. *Кон И.С. Что такое буллинг и как с ним бороться? // Семья и школа. – 2006. – № 11. – С. 15-18.*
13. *Петросянц В.Р. Психологическая характеристика старшеклассников, участников буллинга в образовательной среде, и их жизнестойкость / Дисс…. канд. психол. наук: 19.00.07. – СПб., 2011. – 210 с.*
14. *Селиванова О.А. Профилактика агрессивности и жестокости в образовательном учреждении. – Тюмень, 2011. – 232 с.*
15. *Буллинг – школьное насилие. Форум. – http://www.psychforum.ru/archive/index.php/t-4302.html. Дата обращения: 12.02.2009.*
16. *Roffey S. Addressing bullying in schools: organizational factors from policy to practice // Educational and Child Psychology. – 2000. – № 17 (1). – P. 6-19.*
17. *Heald T.R. Defining Bullying: Towards a Clearer General Understanding and More Effective Intervention Strategies // School Psychology International. – 1996. – № 17. – P. 317-329.*
18. *Tattum D., Lane D. Bullying in Schools. – Stoke-on-Trent: Trentham Books, 1988. – 117 p.*
19. *Salmivalli Ch. Bullying and the peer group: a review // Aggression and violent behaviour. – 2010. – № 15. – P. 112-120.*
20. *Swearer S. Espelage D., Napolitano S., Swearer S. Bullying prevention and intervention. – New York: The Guilford Press, 2009. – 157 p.*
21. *Жмуров Д.В. Словарь терминов агрессии. - http://www.vocabulum.ru/word/117/. Дата обращения: 18.11.2016 г.*
22. *Randall P. Adult bullying: Perpetrators and victims. – London: Routledge, 1997. – 258 p.*
23. *Лейн Д.А. Школьная травля. - http://www.supporter.ru/docs/1056635892/bullmg.doc. Дата обращения: 12.11.2016 г.*
24. *Besag V. Bullies and Victims in Schools. – Milton Keynes: Open University Press. – 1989. – 155 p.*

25. Hazier R.J. Breaking the cycle of violence: interventions for bullying and victimization. - Washington: Accelerated Development, 1996. – 320 p.

26. Гребенкин Е.В. Социально-педагогическая профилактика агрессии и насилия среди несовершеннолетних в ФРГ / Автореф. дис.… канд. пед. наук: 13.00.01 - Омск, 2005. – 21 с.

27. Лейн Д.А. Школьная травля (буллинг) // Детская и подростковая психотерапия / Под ред. Д Лейна и Э.Миллера. – СПб.: Питер, 2001. – С. 240-274.

28. Теоретико-методические основы деятельности педагога-психолога по предотвращению буллинга: гендерно-возрастной аспект / Под общ. ред. К.С. Шалагиновой. – Тула: ГРИФ и К, 2014. – 237 с.

29. Кутузова Д.А. Проблема травли детей в школе // http://pro-psixology.ru/prakticheskaya-psixologiya-nauchno-metodicheskij/1094-problema-travli-detej-v-shkole-obzor-zarubezhnyx.html. Дата обращения: 23.11.2016 г.

30. Кутузова Д.А. Травля в школе: что это такое и что можно с этим делать // Журнал практического психолога. – 2007. – Вып.1. – С. 72-90.

31. *Маланцева О. Буллинг в школе. Что мы можем сделать? // Социальная педагогика. – 2007. – № 4. – С. 90-92.*

***

Иргалиев А.С., Габдрахманова Ш.Т.

Мектепте буллингты зерттеу және алдын-алудың ғылыми-әдістемелік тұғырлары

Буллингты әлеуметтік-психологиялық мәселесі ретінде түсіну және түсіндірме беруде шетелдік ғалымдардың қозқарастары берілген. Казақстандық мектептердегі зорлық-зомбылық көріністерінің статистикасы, жасөспірімдік кезеңдегі буллинг процесіндегі жағымсыз іс-әрекеттер сипатталады, буллинг түрлерінің жіктелуі, көрінстердің ерекшеліктері, мектептегі буллинге қатысушылары мен мотивтері сипатталған, мектептегі буллингтың алдын алудың жекелеген әдіс-тәсілдері ұсынылады.

Тірек сөздер: *Буллинг, моббинг, кибербуллинг, агрессия, қорлау, қатыгездік, хейзинг, зорлық-зомбылық әрекеттері, булли, зорлық-зомбылық құрбаны, куәгер.*

Irgaliyev A.S., Gabdrahmanova Sh.T.

Scientific and methodological approaches to the study and prevention of bullying in school

Presents the scientific approaches of different foreign scientists to the understanding and interpretation of the essence of bullying as a socio-psychological problem. The statistics of violence in schools described negative actions in the process of bullying in adolescence, classification of types of bullying, the specifics of its manifestation, is characterized by motives and participants of bullying in school and offers particular methods and techniques for the prevention of school bullying.

Key words: *Bullying, mobbing, cyber bullying, aggression, violence, abuse, Huizinga, acts of violence, bully, victim, witness.*

***

ӘОЖ 373.2:78-057.87

Молдағалиев Б.А. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Батырова А.У. – №36 жалпы білім беретін мектебінің мұғалімі
Кенжегалиева А.Ж. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: sholpan_0201@mail.ru

МЕКТЕПТІҢ МУЗЫКА САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДА АҚПАРАТТЫҚ-КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. *Мақалада мектептің музыка сабақтарында оқушылардың білім сапасын арттыруда ақпараттық-компьютерлік технологияны қолданудың теориясы мен әдістемесі қарастырылады.*

Тірек сөздер: *Мектеп, оқушы, музыка пәнінің мұғалімі, оқыту процесі, білім сапасы, ақпараттық-компьютерлік технология.*

Бүгінгі білім беруді жаңарту жағдайында, оны ақпараттандыру басым мәнге ие болып отыр. Жалпы бүгінгі күні әлемнің барлық елдерінің қоғамдық даму негізі болып білім, ақпарат және ақпараттық технологиялар болып табылады. Соған сәйкесті өркениет дамуының қазіргі кезеңін ақпараттандырумен және ақпараттық қоғамды қалыптастырумен байланыстыру кездейсоқ нәрсе емес.

Қазіргі таңда республикамызда білім беруді ақпараттандырудың негізгі мақсаты – бұл қазіргі ақпараттық технологияларды қолдану негізінде біртұтас біліми ақпараттық орта құру арқылы оқушылардың білім сапасын арттыру. Бұл жөнінде Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу»-деп атап көрсеткен [1]. Сондықтан білім беру саласындағы қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдына оқыту процесін технологияландыру мәселесін қойып отыр.

Теориялық ізденістерді және мектеп практикасын есепке ала отырып бұл мақсатты орындау үшін Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында бірыңғай ақпараттандыру саясатын және ақпараттық-телекоммуникациялық технологияны қолдану қажеттігін көрсетіп отыр [2].

Педагогика ғылымында компьютерлік, жаңа ақпараттық коммуникациялық технологияларды оқу-тәрбие үдерісіне ендіруде көптеген іргелі зерттеулер жүргізілуде:

- компьютерлік оқытудың нәтижелі құралдарын енгізу Ж.А. Караев, Е.Ы. Бидайбеков, Ж.И. Сардарова және т.б. еңбектерінде;
- электронды оқулықтарды, бағдарламаларды жасау Г.Б. Ахметова, С.С. Құнанбаева, Ш.Х. Құрманалина және т.б. еңбектерінде;
- оқу үдерісі мен ұйымдастыру құрылымына жаңа ақпараттық технологияларды интеграциялау арқылы енгізу Б. Бөрібаев, М.Б. Есбосынов, Д.М. Жүсібалиева және т.б. ғалымдардың еңбектерінде зерттеледі.

Көпшілік жағдайда қазір еліміздің мектептерінде білім, білік, дағды парадигмасы негізінде оқыту үдерісі ұйымдастырылуда. Ал білім сапасын көтеру үшін 12 жылдық мектепке өткенде нәтижеге бағдарланған, бала біліктігін қалыптастыратын парадигма негізінде оқыту үдерісін жүзеге асыру керек. Оның түпкі мақсаты - әр баланың алған білімін өмірдегі жағдаяттармен байланыстырып қабылдауына қол жеткізу.

«2015-2016 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында ғылым негіздерін оқытудың ерекшеліктері туралы» әдістемелік

нұсқау хатында оқытудың әдістемелік жүйесі заманауи технологияларды пайдалануға негізделген деп көрсетілген [3].

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану құзыреттілігі оқушылардың өздігінен іздену және зерттеу жұмыстарында, бос уақыттарында және қарым-қатынаста цифрлік технологияларды сенімді және шығармашылықпен қолдана білуге үйретеді.

Бастауыш мектепте АКТ-ны қолдану дағдылары ақпарат іздеу, алмасужәне онымен жұмыс жасау, идеяларды жинау,өз жұмысын бағалаужәнежетілдіру,алуан түрлі жабдықтар мен бағдарламалық қосымшаларды пайдалану арқылы дамытады.

«Музыка» пәні оқу бағдарламасында төмендегідей жұмыстар негізінде іске асырылады:

- музыкалық импровизациялар мен өңдеулер жасау барысында компьютерлік цифрлік технологияларды қолдану;
- ғаламтор дерекқордан ақпарат іздеу, табу алынған дәйектерді маңыздылығына қарай өңдеу және таңдау(мысалы, оқушылар веб-сайтқа кіріп, мәліметтер оқиды, іздейді, керекті мәліметтерді таңдайды, көшіреді және оны сақтайды);
- слайдтік презентацияларды жасау дағдыларын дамыту, нақты аудиторияға көрсету және қойылған мақсатқа жету үшін, түрлі дерекқордан материалдарды жинақтау;
- мультимедиялық презентациялардағы мәтінді жасау үшін, дыбыстарды, тұрақты немесе жылжымалы суреттерді біріктіріп, модель мен модельдеуді қолдану мүмкіндіктерін зерделеу;
- оқытуды виртуальды ортада, онлайн форумына қатысу, электронды байланысты пайдалану арқылы мұғалімдер және басқа оқушылармен ақпарат алмасу және хабарлама жіберу, қызметтестік, ынтымақтастық;
- белсенді оқытуға техникалық қолдау жасау үшін интерактивті тақтаны пайдалану.

Ақпараттық технологияның техникалық базасының дамуына байланысты жалпы білім беретін мектепте музыканы оқытуда, оларды пайдалануға мүмкіндік пайда болды. Бүкіл компьютерлік технологияның қажеттілігі және әртүрлі болуы (үш жақтылық, анимация, дыбыс, видео, дәстүрлі өнер техникаларын имитациялау) музыка сабақтарында компьютерді оқушының және мұғалімнің шығармашылығын және өздігінен білім алудың ашық оқыту – дамытушылық орта ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Е.А. Лобанова музыка сабақтарында мұғалімнің ақпараттық-компьютерлік технологияны қолдануының мынадай деңгейлерін анықтаған:

- бірінші деңгей: қолданушы деңгейінде компьютерді білуі – музыкалық дәстүрдің элементтерін бірізділікпен оқуға бағытталғандық – сабақ барысында оқу бағдарламаларының жекелеген элементтерін пайдалану;
- екінші деңгей: бағдарламаны кең көлемде білуі және меңгеруі – осы элементтерді синтездеуге бағытталғандық және оларды әрі қарай дамыту – өзіндік сабақ-презентацияларды жасау;
- үшінші деңгей: локальдық торапта жұмыс істеу іскерлігі – компьютерлік сыныпта кіріккен сабақтарды өткізу [4, 8 б.].

Ақпараттық технологиялардың негізгі артықшылықтары:

- музыка сабақтарында мәтіндік, дыбыстық, графикалық, видеоақпараттық және олардың құралдарын пайдалану;
- оқыту процесін қарқындату;
- сабақтың әдістемелік мүмкіндігін байыту, оны жаңа қазіргі деңгейге алып шығу;
- оқыту процесінің формаларын және әдістемесін жетілдіру;
- оқушылардың шығармашылық әлеуетін белсендету;
- дамыта оқыту илеясын барынша жүзеге асыру.

Музыка мұғалімінің жұмысында ақпараттық-компьютерлік технологияны қолданудың бағыттары:

- сабақта жаңа жадығаттарды меңгеруде көрнекіліктердің құралы: мультимедиа, видео, компакт-диск;

- баяндалған жадығаттарды бекіту (оқытубағдарламалары);
- практикалық сабақтарды, өзіндік жұмыстарды өткізу;
- оқушылардың білімдерін қадағалау және тексеру (викториналар, тестілер);
- электрондық дидактикалық жадығаттарды, презентацияларды, баяндамаларды даярлау;
- интернеттен алынған ақпаратты оқшылардың және мұғалімнің талдауы, қолдануы, сөйтіп өздігінен білім алуы;
- өнер аясында компьютерлік бағдарламаларды қолдану;
- пән бойынша қашықтықтан білім алуға мүмкіндігі;
- музыка мұғалімінің жаңа инструментарияларды меңгеруі (интерактивті тақта және т.б.);
- жеке кәсіптік сайтты құру немесе оқу орнындағы порталда мұғалімнің жеке бетін ашуы;
- педагогикалық портал арқылы кәсіптік қауымдастықтардың жұмысына қатысуы;
- пән бойынша электрондық жүрнал жүргізу;
- виртуалдық педагогикалық кеңестерге, мониторингыларға қатысу;
- сабақтың интернет-технологиялық картасын құру;
- музыка бойынша қашықтық олимпиадаға қатысуға оқушыларды даярлау.

Музыка сабақтарында дәстүрлі оқытуға қарағанда ақпараттық-компьютерлік технологияны қолданудағы артықшылықтар:

- ақпараттық технологиялар оқу ақпаратын беру мүмкіншілігін әлдеқайда кеңітеді;
- видеотехниканың қазіргі құралдары, түсті, графиканы, дыбысты қолдану шындықтың шынайы жағдайын орнықтырады;
- ақпараттық технология оқушылардың оқуға деген мотивациясын мәнді түрде арттырады;
- ақпараттық технология мұғалімдердің шығармашылық әрекетін кеңейтеді;
- әрекеттердің жаңа түрлері пайда болады (электрондық музыкалық шығармашылық);
- ақпараттық-компьютерлік технология оқушыларды оқыту процесіне белсенді түрде қатыстырады, шығармашылық қабілетін көрсетуге мүмкіндік береді, танымдық әрекетін белсендетеді
- ақпараттық-компьютерлік технология өзінің әрекетінің көрнекі түрде көруге мүмкіндік береді, өз әрекетінің рефлексиясын қалыптастырады;
- оқушылардың білім алудағы жеке траекториясын тұрғызуға мүмкіндік береді;
- оқушыларға жеке қатынас жасауды кеңейтеді;
- оқытудың адаптивті жүйесін құруға мүмкіндік береді.

Музыкалық-компьютерлік технологиялар оқушыларды оқытудың, олардың интеллектуалдық және эмоционалдық-тұлғалық дамуының жетекші құралдары болып отыр. Г.Р. Тараева осыған байланысты былай деп жазды: «компьютерлік эра адамдарды ақпаратқа ғана өзінің қатынасын қайта қарап қоймай, сонымен бірге, оның коммуникативтік параметріне де осындай жағдай туды. Бүгінгі күні ақпаратты жаңаша беріп және қабылдауға, бағалауға және қолдануға тиістіміз» [5, 121 б.].

Ақпараттық технология заманында балаларда компьютерге деген қызығу шылығы өте үлкен. Бұл қызығушылық ерте жастан басталып, осыдан бірнеше жылдарға қарағанда әлдеқайда артық. Бұл ғылымдағы және техникадағы тез болып жатқан прогреспен шартталған. Қазіргі кезде балалар компьютерді тез меңгеруде, сондықтан бұл жағдай білім алуда және ақпарат құралдары ретінде көмекші болып отыр. Осыған орай, ақпарттық технологияны бастауыш мектептен бастап қолдану әрі қажетті және пайдалы. Музыкалық компьютерді (онда мыналар орнатылған: дыбыстық карта, дыбыспен жұмыс істеуге арнайы бағдарламалар) қолдану оқушылармен музыкалық сабақтарды қызықты және нәтижелі өткізуге мүмкіндік береді.

Компьютерге «Музыкалық сынып» бағдарламасы орнатылған, оның көмегі арқылы балаларға теориялық мәлеметтер береді, әрбір өткізілген тақырыпқа

тренажерлер, тестілер, қызықты тапсырмалар дайындалған және осылардың бәрі экранда бейнеленеді. Осылайша балалар сабақта аспаптармен танысады – фортепиано және синтезатормен ноталық сауаттылықты меңгереді, ритмикалық суреттермен жұмыс істейді, тестілерді орындайды, музыкалық жадығаттардың құрылысын білетін болады және т.б. Осы жұмыстардың барлық түрлерін оқыту процесінде компьютер арқылы орындауға болады.

Жаңа техникаларды қолдану сабақтарды қарқынды жүргізуге, әртүрлі тапсырмаларды тез ауыстыруға мүмкіндік береді, сөйтіп оқушылар теориялық материалды меңгеріп, оларды әртүрлі формада практикада бекітеді. Әртүрлі пәндердің (музыкалық әдебиет, музыка тыңдау, сольфеджио және т.б.) сабақтастық негізінде пәндерді оқыту тұрғысы тиімді өзгереді. Оқытудың ақпараттық технологияның теориялық құралдарының қарқынды дамуы терең білім алуға мүмкіндік туғызады.

Орта және жоғары сынып оқушыларына музыкалық-теориялық пәндерде презентацияны құрудың, құрылымдаудың, дыбыстық материалмен жұмыс істеудің, нота жазу және көркемөнер ақпараты, презентацияның мультимедияда ақпаратты безендірудің технологиясы беріледі.

Музыка пәні бойынша оқушылар өткен жадығат бойынша презентациялар жасайды: күйшілердің, композиторлардың биографиясына, шығармашылығына интернеттің көмегімен аудио-видеоматериал таңдайды. Әрбір оқушының компьютерде жұмыстарды сақтайтын өзінің папкасы болады, тақырып және компьютерлер бойынша музыкалық шыармаларды жинақтайды.

Қазіргі электронды музыкалық аспаптар, атап айтқанда, синтезатор, музыкалық компьютер оқыту процесін жаңаша жүргізуге мүмкіндік береді, оқу міндеттерінің диапазонын кеңейтеді, сөйтіп музыкалық-шығармашылық әрекетті дамытуға септігін тигізеді, оқытудың бүкіл кезеңдерінде мотивацияның жоғары деңгейін қамтамасыз етеді. Ақпараттың жиынтығын бүкіл форматта былайша көрсетуге болады:

- электронды мәтіндері, аудио-видеодискалары бар кітапханалар;
- көрнекі иллюстрация құралдары;
- электронды оқулықтар;
- әдістемелік ресурстар;
- бағдарлама-тренажерлер және т.б.

Осы ақпараттар жиынтығы сабақтың барлық кезеңдерінде оқушылардың оқу-танымдық әрекетін дамытуға септігін тигізеді.

Музыка мұғалімі компьютерді оқыту процесінде электронды ассистент деп, яғни қойылған міндеттерді шешуге көмектесетін құрал ретінде қарастырады. Мұндай жағдайда мұғалімнің ролі мәнді түрде өзгереді. Ол ақпарат берудің көзінен, оқу-танымдық әрекетті ұйымдастырушыға айналады.

Ақпараттық-компьютерлік технологияны (АКТ) қолдануда мынадай жетекші идеяларды басшылыққа алудың қажеттігі бар:

- АКТ арқылы сабақта оқушының ролін өзгерту қажет: енжар тыңдаушыдан, оны оқыту процесінің белсенді мүшесі қылу. Мұндай жағдайда оқушы педагогикалық әсердің объектісінен, оқу әрекетінің субъектісіне айналады;

- оқу жоспары бойынша аптасына музыка сабағы бір рет қана өткізіледі, сондықтан бұл жағдай оқушыны жан-жақты дамытуға жеткіліксіз. Осыған байланысты сабақтың қарқындылығын, оның ауқымдылығын арттыру мәселесі туындайды. бұл міндетшешудің бір жолы АКТ қолдану болып табылады;

- музыка сабақтарындағы оқыту табысты болу үшін, онда қолданылатын аудио-видеоматериалдар сапалы болу керек. Оқытудың қазіргі техникалық құралдарын (компьютер, видеомагниофон, музыкалық орталық және т.б.) пайдалану қойылған мақсатты орындауға септігін тигізеді;

- музыка сабағының міндеттерін табысты шешуде интерактивті тақтаның ролі баршылық.

Интерактивті тақта мультимедиалық жүйе бола тұрып, қозғалмайтын бейнелермен және қозғалатын видеомен, анимацияланған компьютерлік графикпен және мәтінмен, сөйлеу және жоғары сапалы дыбыспен жұмыс жасауға мүмкіндік береді. Осылар арқылы оқушылар тақырыпты шығармашылықпен және терең меңгеруге мүмкіндік алады. Ақпараттық-компьютерлік технологияны сабақта қолданудың тиісті орындарын анық білгенде ғана, ол оқыту процесіне оң әсер етеді.

Психологиялық-педагогикалық, әдістемелік әдебиеттерді қарастыра отырып, музыка сабақтарында АКТ қолданудың мынадай формаларын анықтадық:

- композитордың немесе күйшінің өмірі және шығармашылығы туралы презентация.Онда оның портреті, фотографиялары т.б. көрсетіледі. Мұндай презентация сабақтың бөлігі болып, ақпараттық анықтамалық ролін атқарады немесе сабақтың құрылымының негізі болады. Осындай презентацияның аяғында ауызша немесе жазбаша орындалатын тестілік немесе шығармашылық тапсырма берілуі мүмкін. Егерде тапсырма ауызша орындалса, онда пікірталас, талдау, әртүрлі ойларды ұштастыру жүзеге асырылуы мүмкін, сөйтіп тақырып бойынша басты қорытынды жасалады, яғни оқушылар сабақтың көркемдік-эстетикалық идеясын ұғынатын болады;

- операның, балеттің, концерттің, документальды фильмнің және т.б. видеофрагменттерін көрсету.Осы материалдың сабақтың қай кезеңінде көрсетілуіне байланысты, әртүрлі міндеттер шешіледі. Егерде фрагмент сабақтың басында көрсетілсе, онда тақырыпты меңгерудің бастамасы болып, сабақтың басты идеясын түсінуге ахкал жасап, негізгі образдардың шеңберіне балаларды бағыттап, күрделі шығарманы қабылдауға көмектеседі;

- музыкалық аспаптар мұражайына виртуальды саяхат жасау. Мұндай саяхатты жасауға «Музыканы түсінуге үйренеміз», «Музыкалық аспаптар мұражайы», «Музыкалық үздік шығармалар» және т.б. электронды құралдар көмектеседі. Компьютерлік дискада берілген ақпарат музыкалық аспаптар мұражайында виртуальды экскурсия, музыкалық өнердің үлгілерімен, дүниежүзінің үздік орындаушыларымен, музыкалық өнердің әртүрлі стильдерімен және бағыттарымен, елдер мен дәуірлерге саяхат жасауға мүмкіндік береді;

- интернетдүниежүзілік музыкалық жаңалықтарды біліп отыруға мүмкіндік береді, ал жаңа Flash-технологиялар сабаққа қосымша материал жинауға көмектеседі;

- музыка сабағында караоке арқылы өлең айту. XX ғ. 70-ші жылдарының аяғында Жапонияда тез таралған, танымал болған караоке деп аталатын құрылғы ойлап табылды. Бұл сөзді жапон тілінен аударса «бос оркестр» дегенді білдіреді. Сабақта оқушылар стандарттық аспаптың сүйемелдеудің орнына, караоке арқылы эстрадалық ансамбль немесе симфониялық оркестрдің сүйемелдеуімен өлең айтады.

Музыкалық оқытуда АКТ қолданудың мынадай тәсілдері баршылық:

- сабақ барысында бағдарламалық мультимедиа құралдарын қолдану: оқыту бағдарламаларын, электрондық оқулықтарды, видеороликтерді;

-автоматтық қадағалауды жүзеге асыру: дайын тестілерді, өзі жасаған тестілерді қолдану;

- әдістемелік бағдарламалық құралдарды жасау. Музыка оқулығына мұғалімге әдістемелік жадығаттары бар, музыкалық жадығаттардың фонохрестоматиялық дискілері шығарылды;

- әртүрлі белгіленген педагогикалық шығармашылық құралдарды жасау;

- оқуға белгіленген web-сайттарды жасау;

- internet-ресурстарды қолдану;

- компьютер арқылы коммуникациялық технологиялар: қашықтық олимпиадалар, қашықтық оқыту, тораптық әдістемелік бірлестіктер.

Электрондық басылымдарды сабақтың әртүрлі кезеңдерінде қолдануға болатын объектілердің типтеріне сипаттама береміз:

-сабақтың түсіндіру кезеңі. Түрлі түсті суреттер, фото-оқулықтар және әдістемелік құралдар көптеген иллюстративті материалға ие емес. Оның негізгі себебі: олардың көп болуы басылымды қымбаттады. Ал цифрлық технологиялар орасан көп шығын талап етпей, сабақты көптеген түрлі түсті иллюстрациямен қамтамасыз ете алады. Түрлі түсті фотографиялар иллюстративті қатарды кеңейтіп, оқылатын тақырыпты шынайы өмірге жақындата алады;

- слайд-шоу – бірін бірі ауыстыратын иллюстрациялар (фотографиялар, суреттер) сабақтың әртүрлі кезеңдерінде қолданылуы эмоционалдық, жарқындық, көрнекілік береді;

- видеофрагменттер компьютерлік технологиялармен ұштастырыла отырып, сабақтың өткізілу барысын қарқындата түседі. Атап айтқанда, паузаны, кадрдың көшірмесін жасау, жекелеген фрагменттерді үлкейту, оны мәтінмен қоса жүргізуді пайдалану мүмкіндіктері; кадр негізінде өзіндік объектіні құру және т.б.;

- қосымша жадығаттар – бұларға жалпылайтын кестелерді жатқызуға болады. Оларды сабақтың түсіндіру кезеңінде пайдаланып, бор мен тақтамен жұмыс істемеуге мүмкіндік береді;

- бекіту кезеңі. Жауабын таңдауы бар тапсырмалар – компьютерлік технологиялар тапсырмаларды талдауға, сақтауға және олармен жұмыс істеуге жағдай жасайды. Мұндай тапсырмаларда мәтінмен бірге суреттерді, мелодияны, фотографияны, видео-анимациялық фрагменттерді қолдана алады;

- қадағалау кезеңі. Мұнда викториналар, жауабын таңдайтын тапсырмалар, фото, видео және анимация қолданылады.

Ақпараттық-компьютерлік технологияның маңызды бағыты оқушыларды интернет-оқыту болып табылады.Оқулықтарда өнерді дамытуда отандық және шетел композиторларының үлесі туралы жадығаттар аз, тарихи мәлеметтердің жоқтың қасы, қазіргі музыка туралы ақпарат жеткіліксіз. Осы бағыттағы ақпаратты оқушылар интернеттен таба алады. Қазір көптеген оқу орындары интернетке қосылды, сондықтан оны білім беру процесінде тиімді пайдалану қажет.

Психологиялық-педагогикалық, әдістемелік әдебиеттерді талдау АКТ практикада қолдануда бірқатармәселелердің бар екендігін көрсетіп отыр.

Біріншіден, музыка кабинеттері АКТ қолдануға техникалық жағынан жабдықталуы әлі де жеткіліксіз. Интерактивті тақтаның жоқтығы, ноутбуктардың аздығы сабақта мультимедианы практикалық қолдануда қолбайлау болып отыр.

Екіншіден, музыка мұғалімінің өзі дыбыс және бейнелеумен байланысты бағдарламаларды өзі меңгеруі тиіс. Бұл мұғалімге оңай шаруа болмай тұр. Сондықтан біліктілікті арттыру курсында музыкалық бағдарламалауды және редакциялауға оқытуды қолға алу қажеттігі бар.

Үшіншіден, оқыту процесінде АКТ қолдануға техникалық жағынан да, әдістемелік жағынан да мұғалімдерге жан жақты көмек қажет.

Музыка сабақтарында ақпараттық-компьютерлік технологияны талапқа сай қолдану оқушылардың білім сапасын арттыратынын көрсетті.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы // Егемен Қазақстан. 2007 жыл 15 тамыз. – Б. 5-7.

2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Егемен Қазақстан. 2010 жыл 14 желтоқсан. – Б. 5-8.

3. 2015-2016 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында ғылым негіздерін оқытудың ерекшеліктері туралы.

Әдістемелік нұсқау хат. – Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. – Б. 27.

4. Лобанова Е.А. Использование информационно-компьютерных технологий в работе учителя музыки // Музыка в школе. – 2013. – №4. – С. 3-13.

5. Тараева Г.Р. Компьютер и инновации в музыкальной педагогике. Книга 1: Стратегии и методики. – М : Классика – XXI, 2007. – 128 с.

***

Молдагалиев Б.А., Батырова А.У., Кенжегалиева А.Ж.

Использование информационно-компьютерных технологий на уроках музыки школы для повышения качества знаний у учащихся

В данной статье рассматривается использование информационно-компьютерных технологий на уроках музыки школы для повышения качества знаний учащихся. Показаны широкие возможности компьютерных технологий в процессе обучения музыке.

Ключевые слова: *Школа, ученик, учитель музыки, учебный процесс, качество знаний, информационно-компьютерная технология.*

Moldagaliev B.A., Batyrova A.U., Kenzhegalieva A.Zh.

The use of information is and computer technology in music lessons

This article discusses the use of information is and computer technology in music lessons. The great opportunities of computer technologies are shown on the music lesson.

Keywords: *Music, learner, music teacher, educational process, knowledge quality, information computer technology.*

***

ӘОЖ 378.018.8:658.2:796.035.062(574)

Андрущишин И.Ф. – педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ спорт және туризм академиясы

Дошыбеков А.Б. – Қазақ спорт және туризм академиясының PhD докторанты

E-mail: Doshybekov@mail.ru

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ-САУЫҚТЫРУ ҚЫЗМЕТІН КӨРСЕТУ САЛАСЫНДАҒЫ МАРКЕТИНГ БОЙЫНША МАМАНДАР ДАЯРЛАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ҮЛГІСІ

Аңдатпа. *Мақалада авторлар ғылыми-педагогикалық әдебиеттерге сараптамалар жасай отырып, дене шынықтыру-сауықтыру қызметін көрсету саласындағы маркетинг бойынша мамандар даярлаудың теориялық үлгісін құрастыруға тырысқан. Әдебиеттерге жасалған сараптама көрсеткендей, маманның әр түрлі үлгісін жасауда оның болашақ кәсіби қызметі мен тиімді даярлықтың көрнекі және адекваттық түсінігіне бағытталған үдеріс байқалады.*

Тірек сөздер: *Үлгі, мамандар дайындау, маркетинг, дене шынықтыру-сауықтыру қызметін көрсету.*

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2014 жылғы 17 қаңтардағы «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Қазақстан халқына Жолдауында: «Біздің болашаққа барар жолымыз қазақстандықтардың

әлеуетін ашатын жаңа мүмкіндіктер жасауға байланысты. XXI ғасырдағы дамыған ел дегеніміз – белсенді, білімді және денсаулығы мықты азаматтар» деп атап көрсетілген [1].

Сондай-ақ ҚР «Дене шынықтыру және спорт туралы» Заңында «спорт клубтары мен секцияларын ұйымдастыру, дене шынықтыру-сауықтыру және спорттық шараларды ұйымдастыру мен өткізу» арқылы тұрғындардың жаппай демалатын орындарында дене шынықтыру мен спортты дамытудың негізгі бағыттары айқындалған [2].

Жоғарыда айтылған мәселелер жастар мен тұрғындардың бойында өз денсаулығын саналы түрде нығайту мен дене жетілдірілуіне қатысты құнды бағдарлар мен пікірлерді қалыптастыру талаптарын өзекті етеді.

Бүгінгі таңда Қазақстанда индустриялды-инновациялық саясат жасалып және жүзеге асырылып жатқанын атап өту қажет, елдің тұрақты экономикалық және әлеуметтік салада өркендеуіне қол жеткізу, экономиканың түрлі салаларын, оның инфрақұрылымдарын дамыту, тұрғындардың нақты табыстарын арттыруға байланысты міндеттер қойылды, басқару саласында, білім беру, ғылым, денсаулық сақтау және басқа да салаларда реформалар жасау белгіленді. Оған қоса олардың іске асырылуы нарықтық шаруашылықты басқарудың барлық сатысында маркетингтік қызметтің теориясы мен практикасының дамуына байланысты болады, ол біздің елімізде маркетингті дамытудың қажеттілігін көрсетеді.

Қазақстан Республикасында нарықтық қатынастарды қалыптастыру жағдайында басқарушылық және экономикалық қызметтің қарқындылығы мен ауқымы, ұйымдастырушылық-құқықтық формасы және дене шынықтыру-спорттық секциялардың функционалдық бағыттарында ғана емес, сонымен бірге «Дене шынықтыру және спорт» саласының барлық қызметтерінде де жүруде.

Жоғарыда атап көрсеткендер дене шынықтыру мен спорт саласы бойынша кәсіби мамандар даярлау талаптарын түбірімен өзгертеді, яғни жоғары мектепте білім алу барысында тек заманауи басқару мен нарықтық экономика теориялары мен практикасын меңгеріп қана қоймай, сол сияқты оған тиісті ойлау қабілетін қалыптастыра білуі, басқарушылық, экономикалық мінез-құлық мәдениетінің элементтерін игеруі және спорттық кәсіпкерлік саласында өзін-өзі айқындай білуі тиіс.

Зерттеу жұмысының мақсаты дене шынықтыру-сауықтыру қызметін көрсету саласындағы маркетинг бойынша мамандар даярлау үлгісін жасау және теориялық тұрғыда айқындау болып табылады.

Аталған мақсатты шешу жолында келесі *зерттеу міндеттері* алға қойылды:

1. Дене шынықтыру-сауықтыру қызметін көрсету саласындағы маркетинг бойынша мамандар даярлаудың үлгісін жобалау мәселесі бойынша ғылыми-педагогикалық, арнайы-әдістемелік әдебиеттерге талдау жасау;

2. Дене шынықтыру-сауықтыру қызметін көрсету саласындағы маркетинг бойынша мамандар даярлау үлгісін құрастыру.

Ғылыми зерттеу барысында біз бірқатар *зерттеу әдістеріне* сүйендік, атап айтқанда: ғылыми-әдістемелік әдебиеттердің материалдарына талдау және қорытынды жасау, арнайы мерзімді баспасөзде жарияланған ресми құжаттармен танысу, тарихи-логикалық және салыстырмалы талдау, жинақтау, жүйелі талдау, дене шынықтыру-сауықтыру қызметін көрсету саласындағы маркетинг бойынша мамандар даярлаудың үдерісін үлгілеуге жүйелі көзқарас, даярлау мазмұнын жобалау, нормативтік құжаттармен танысу, сауалнама жүргізу.

Ғылыми әдебиеттерге жасалған талдау көрсетіп отырғандай, соңғы жылдары кәсіби білім беру жүйесінде маманның әр түрлі үлгісін жасауда оның болашақ кәсіби қызметі мен тиімді даярлықтың көрнекі және адекваттық түсінігіне бағытталған үрдіс байқалады. Соңғы кездері маман үлгісі түлектің жоспарланатын сапасының нормативі ретінде қарастырылып келеді.

Үлгілеу тұлғаның өзгермейтін, дәріптелетін, жинақталған сипатын маманның кәсіби қызметінде, оның қалыптасу үдерісінде көрсетуге мүмкіндік береді.

Маманның «эталонды» сапалық-сипаттамалық үлгісі ретінде нормативтік үлгі, яғни біліктілік мінездемесі негізінде қаланатын оның кәсіпқойлығы (профессиограмма) көрсетіледі. Біліктілік сипаттамасы тұлғаға және оның кәсіби құзіреттілігіне қойылатын талаптарды айқындайтын мемлекеттік құжат болып саналады. Соның арқасында үлгі үлгісін кәсіби білім мен тәрбие мақсаттарының мазмұнын тұлғаның тексеруге қолжетімді сипаттарын көрсете отырып, білім, білік, дағдының қажетті деңгейіне жеткізуге мүмкіндік береді.

Мәселен, Е.Э. Смирнова [3] маман үлгісін жасауда негіз етіп үш деңгейдегі нақты бір кәсіптің қызметін тасымалдаушы ретіндегі адамды қарастыруды ұсынады:

- дүниетанымды (оның ішінде кәсіби), кәсіби этиканы, мәдени деңгейді қамтитын әлеуметтанушылық (социологиялық);
- нақты міндеттерді орындауға қажетті айрықша қасиеттер жиынтығын анықтайтын психологиялық;
- табысты жұмыс жасауға қажетті мүмкіндіктер мен қасиеттерді бөліп қарастыруға тиісті психофизиологиялық.

Н.И. Рейнвальд [4] қазіргі кезеңде маман үлгісін жасауда үш басты мәселені көрсетеді. Ерекше кәсіби талаптарды жалпы тұлғалық қасиеттерді (дүниетанымдық азаматтық бағытты қоса отырып) қалыптастыру талаптарымен маман үлгісін үйлестіру мәселесінде, қазіргі кезеңде кез-келген саланың маманы өз қызметін толыққанды орындай алмайды. Маман үлгісін есепке алуда барлық мамандық өкілдерінің бүкіл кәсіби қызмет жасау кезеңінде қажетті болатын тек статистикалық құрылымдар-тұлғалық қасиеттерінде ғана емес, сонымен қатар динамикалық - қоғамдық өндірістің барлық салаларында ғылым мен технологияның дамуымен байланысты азды көпті жылдам өзгеріп жатқан мәселесі. Оқытушылардың да, студенттердің де, соңғыларының таңдаған мамандықты табысты игеруге деген қарқынды және адамгершіл салауатты мүддесін қамтамасыз етуге қабілетті басқарушылық ықпалын ұйымдастыру мәселесі.

Дене шынықтыру және спорт саласында мамандар даярлау мәселесін қазақстандық ғалымдар да өз зерттеулерінде ашуға тырысқанын атап өту қажет.

В.И. Лебедева өз еңбегінде дене шынықтыру факультеті студенттерін мамандыққа бейімдеу барысында - ересек тұрғындарды сауықтыру жұмысына қарай бейімдеу жолдарын, әдістерін айқындады [5].

Б.Т. Елшиев өз кандидаттық диссертациясында дене шынықтыру саласындағы ЖОО студенттерінің дайындығын педагогикалық қызметке қарай қалыптастыру құралдарын, әдістері мен тәсілдерін анықтауға талпыныс жасаған [6].

С.Ж. Сыздықова бейімделген дене шынықтыру мамандарын даярлау жүйесінің ғылыми-әдістемелік негіздемесін жасау жұмысын жүргізуде [7].

Аталған саладағы зерттеулердің біріне И.Ф. Андрущишиннің спортшыларды психологиялық-педагогикалық даярлаудың кешенді жүйесі ұсынылатын докторлық жұмысын жатқызуға болады [8].

Мамандарды даярлау мәселесіне А.Қ. Тшановтың докторлық диссертациясы арналады. Ол спорт колледжі жағдайында мамандарды даярлау жүйесін ашуға тырысады, сондай-ақ «Бапкер-оқытушыны спорт колледжі жағдайында кәсіби-педагогикалық дайындаудың теориялық және әдістемелік негіздерін» қарастырды [9].

Жоғарыда аталған жұмыстарды қорытындылай келе, маман үлгісі мамандық бойынша білім берудің біртұтас жүйесін аша отырып, мамандар даярлауда іріктеу жасап және мазмұндық құрылымдауды қамтамасыз етуге сәйкес, педагогикалық, психологиялық ғылымдар, әлеуметтік тапсырыс, тәжірибе қажеттілігі, мемлекеттік білім беру стандарты дамуының деңгейіне маманның кәсіби қызметінің сәйкестік дәрежесін сипаттайтын белгілердің жүйесін білдіреді.

Маман үлгісіне сол сияқты оның нарықтық қатынастар жағдайында еңбек етуде, нәтижелерге қол жеткізе білуде, қоғамдық және ғылыми-техникалық

прогрестің сәйкес талаптарында оның қабілеттілігін айқындайтын кәсіби, әлеуметтік-психологиялық, шығармашылық (креативті) және тұлғалық қасиеттер де жатады.

Біздің зерттеудің аясында сондай-ақ маркетингтің мәнін ашу қажет, өйткені біз маркетинг бойынша маман даярлау мәселесін қозғап отырмыз.

Соңғысы айтып тұрғандай, дене шынықтыру жүйесінде маркетингтің маңызды мақсаты онымен айналысушылардың дене шынықтыру тұлғасын қалыптастыру болып табылады.

Маркетингтің негізгі міндеті – тұтынушының егемендігіне қиянат жасамай, оның сатып алушылық ісін дене шынықтыру және спорт саласында қызмет көрсетуде тұрақты, өмір бойы қолдаушы болатындай етіп және оған қоса маркетингті және оның мүмкіндіктерін тиімді пайдалана білетін дене шынықтыру-спорт ұйымының қызметін жақтаушы ретінде қалыптастыру.

Дене шынықтыру жүйесіндегі мақсатты қатынастағы маркетинг тұлғаның дене бітімін жетілдірудегі себептер мен қажеттіліктер, салауатты өмір салтын ұстану, дене жаттығулары мен спортпен айналысатын жүйелі сабақтардан көрінетін, дене шынықтыруды қалыптастыру мен дамыту арқылы жүзеге асырылатын, негізгі қоғамдық игілік ретінде адам құндылығын белсенді молайтуға бағытталған.

Дене шынықтыру жүйесіндегі маркетинг ашық, әлеуметтік-этникалық және коммерциялық емес теория мәнмәтінінде қарастырылуы тиіс, ол оның басқару жүйесіне тек коммерциялық қана емес, сонымен бірге тұрғындардың дене тәрбиесі жүйесінің мемлекеттік және қоғамдық сектормен тығыз байланыста енуіне мүмкіндік береді.

Дене шынықтыру жүйесіндегі маркетингті ашық маркетинг теориясы тұрғысынан қарастыру заңдылығы, оның субъектілері – жекелеген тұлғалар, дене шынықтыру ұйымдары мен дене шынықтыру және спортты басқару органдары – нарықта жеке жұмыс жасамайды, тек ақпараттық, қаржылық, кадрлық, материалдық-техникалық және басқа да құндылықтардың бір-бірімен, оларға қатысты сыртқы ортамен алмасу үдерісі арқасында қамтамасыз етіледі, яғни ашық жүйе болып табылады.

Дене шынықтыру және спорт саласында мамандарды кәсіби даярлауды үлгілеудің түрлі тәсілдеріне жүргізілген талдау бізге дене шынықтыру-сауықтыру қызметін көрсету саласында маркетинг бойынша маманның үлгісін құруға мүмкіндік берді.

Үлгіні құрастыру барысында біз оның төмендегі қағидаларды қамтуын назарда ұстадық:

- болашақ мамандардың кәсіби даярлығының сапасына қоғамның қоятын талаптары;
- дене шынықтыру ЖОО студенттерінің кәсіби даярлығы мәселесі бойынша зерттеудің негізгі идеялары;
- студенттердің кәсіби даярлық үдерісін ұйымдастыру;
- студенттердің кәсіби қызметке дайындық деңгейінің негізгі критерилері мен көрсеткіштері.

Зерттеу нәтижелері. 1-кестеде біздің тараптан құрылған дене шынықтыру-сауықтыру қызметін көрсету саласында маркетинг бойынша маманның үлгісі ұсынылады.

1 кесте – Дене шынықтыру-сауықтыру саласындағы маркетинг бойынша мамандар даярлау үлгісі

Қоғамның әлеуметтік тапсырысы – ДШжС саласында заманауи маманға қойылатын біліктілік талаптары

5В010800 –«Дене шынықтыру және спорт» мамандығы бойынша Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты

Мақсатты бөлім

Мақсат: Дене шынықтыру және спорт бойынша болашақ педагогтарда маркетинг бойынша теориялық білімдерін, сондай-ақ дене шынықтыру-спорттық жұмыстарды ғылыми-негіздеуге және спорттық ұйымдарды басқаруға қажетті маркетингтік қызметтің практикалық білік пен олардың дағдыларын

Міндеттер: дене шынықтырудың болашақ маманына қажетті арнайы білім мен білік жүйесін қалыптастыру;
-дене шынықтыру және спортты басқару ғылымының заманауи жетістіктерін игеру;.
-дене шынықтыру –спорттық қызмет көрсетуді жасау мен нарыққа шығаруда маркетингтің рөлін түсіну;спорт маркетингінің кешені, қызметтері, мақсаты мен ұстанымдары туралы түсінік болу; дене шынықтыру-спорт фирмаларының маркетингтік ортаға ішкі және сыртқы әсерін бағалау;

Мазмұндық бөлім

Әдіснамалық негіздері:
Жүйелі тәсіл, біртұтас тәсіл, біліктілік тәсіл, акмеологиялық тәсіл, әрекетшілдік тәсіл, синергетикалық тәсіл

Ұстанымдар:- Нұсқалық және оңтайлылық ұстанымы
- Ахуалдық басқару ұстанымы
- Икемділік және бейімділік ұстанымы

Ұйымдастырушылық-әдістемелік бөлім

Мазмұны: «Қазақстанда және шет елде дене шынықтыру-сауықтыру қызметін көрсету маркетингінің негіздері» элективті курсы. Психологиялық тренингтер жиынтығы

Әдістер: оқытудың үлгілеу әдісі (іскери ойындар түріндегі сабақтар) (В.В.Гузеев), case study әдісі (нақты жағдаяттарды шешу), жоба әдісі, ойын технологиялары, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ).

Жүргізілу жолдары: дәрістер, теориялық-әдіснамалық семинарлар, ғылыми-практикалық конференциялар, фестивальдер, кеңес беру, психотренингтер, шеберлік сыныптары, іскери ойындар, жобаларды қорғау, пікірталас, практикалық жағдаяттарды шешу және т.б.
Маркетингтік мақсатқа жету құралдары: маманның бет-бейнесі, жарнама

Нәтижелік-критериальды бөлім

Құрылымдар мен көрсеткіштер

Уәждемелік құрылым	**Білімдік құрылым**	**Қызметтік құрылым**
ДШжС-қа деген оң көзқарасты қалыптастыруға қызығушылық таныту -адамдарда (тұтынушыларда) дене бітімін жетілдіруге қызығушылықты арттыру; дене шынықтырудың гуманистік құндылықтарын ашу, - денсаулыққа және салауатты өмір салтына деген құндылықты қатынасты қажетсіну. -ДШСҚ *маркетингін іс жүзінде қолдану және игерудің қажеттілігі	-дене шынықтыру-сауықтыру қызметін көрсету маркетингі саласындағы білім -қызмет көрсету маркетингі саласында жаңа әдістер мен үдерістерді білу. Соңғы ғылыми зерттеулер мен ашылуларға негізделген, гигиена және дене шынықтыру саласындағы білім және білік, -қызмет көрсету маркетингінің концептуальдық тәсілдерін білу;- кәсіби құзіреттілікті, оның ішінде коммуникативті құзіреттілікті дамыту.	Жаттығу бағдарламаларының әр түрлерін білу -Сатуды ынталандыра алу -маркетингтік мақсаттар мен міндеттерді есепке ала отырып, кәсіби қызметті жоспарлау -дене шынықтыру-сауықтыру қызметін көрсетудің кеңейтілген кешенін пайдалану -адамдарда (тұтынушыларды) салауатты өмір сүру дағдысын қалыптастыру механизмін меңгеру -дене шынықтыру-спорттық ұйымдарда маркетингтік қызметті жоспарлау және ұйымдастыру

Деңгейлер: жоғары, орта, төменгі

Болжамдық құрылғылар: В.П. Войтенко бойынша денсаулық күйін өзін-өзі бағалау сауалнамасы, коммуникативтік, көпшілдік деңгейін бағалау, (Ряховский тесті).- Кеттелдің тұлғалық қасиеттерінің сауалнамасы, өзін-өзі дамыту деңгейінің және кәсіби-педагогикалық қызметінің диагностикасы (Л.Н.Бережнова)

Нәтиже: дене шынықтыру-сауықтыру қызметін көрсету саласындағы маркетинг бойынша маман

Біздің көрсетіп отырған мәселеміз бойынша жүргізілген көптеген зерттеулердің нәтижесінде дене шынықтыру-сауықтыру қызметінің маркетингі саласында маман даярлауда, дене бітімін жетілдіру мен салауатты өмір салтын жүргізуге мүмкіндік беретін, дене шынықтыру-спорт ұйымдарының нарықтық қызметінде стратегия мен тактиканы тұлғалық иемденуді көрсететін, ғылыми-негізделген ұғымды жасауға тырыстық.

Жасалған үлгінің негізіне төмендегілер жатады:

- әлеуметтік тапсырыспен қамтамасыз етілген ДШжС саласында заманауи маманға қойылатын біліктілік талаптары;
- «Дене шынықтыру және спорт» мамандығы бойынша Мемлекеттік жоғары кәсіби білім беру стандартының мазмұны;
- «Дене шынықтыру және спорт» мамандығы бойынша оқу жоспары.

Осылайша, біз тараптан жобаланған үлгі былайша сипатталады: біртұтастылығымен, себебі барлық көрсетіліп отырған бөлімдер өзара бір-бірімен байланысты, белгілі бір мағыналық жүктемені алып жүреді және – ДШ болашақ маманының анағұрлым жоғары деңгейіне қол жеткізуіне - соңғы нәтижеге жұмыс істейді. Одан басқа, үлгі сындарлығымен сипатталады, өйткені практикалық әрекеттер мен ашықтықты ұйымдастыру құралы ретінде көрінеді, себебі ЖОО-да ДШ болашақ педагогын кәсіби даярлау жүйесінің мәнмәтінінде орнатылған.

Әдебиеттер:

1. *Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Қазақстан халқына Жолдауы. 17 қаңтар 2014 ж.*
2. *Қазақстан Республикасының «Дене шынықтыру және спорт туралы» Заңы. 2 желтоқсан 1999 жыл №490.*
3. *Смирнова Е.Э. Жоғары білімді маман моделін қалыптастыру жолдары. – Л., 1977. - 140 б.*
4. *Рейнвальд Н.И. Маман модели //XXI ғасыр табалдырығындағы студент. – М., 1990. – 152 б.*
5. *Лебедева В.И. Дене шынықтыру факультеті студенттерінің дайындығын ересек. тұрғындармен сауықтыру жұмысына қарай жетілдіру / Пед. ғыл. канд... дис. – Алматы, 1997. – 138 б.*
6. *Елшиев Б.Т Дене шынықтыру бейінді ЖОО студенттерінің дайындығын педагогикалық қызметке қарай бейімдеу / Пед. ғыл. канд... дис. – Алматы, 2003. – 152 б.*
7. *Сыздықова С.Ж. Бейімделген дене шынықтыру мамандарын даярлау жүйесінің ғылыми-әдістемелік негіздемесі / Пед. ғыл. канд... дис. – Алматы, 2006. – 145 б.*
8. *Андрущишин И.Ф. Спортшыларды психологиялық-педагогикалық дайындаудың кешенді жүйесі / Пед. ғыл. д-ры ... дис. – Алматы, 2008. – 334 б.*
9. *Тшанов А.Қ. Бапкер-оқытушыны спорт колледжі жағдайында кәсіби-педагогикалық дайындау. / Пед. ғыл. д-ры ... дис. – Алматы, 2010. – 323 б.*

***

Андрущишин И.Ф., Дошыбеков А.Б.

Теоретическая модель подготовки специалистов по маркетингу в сфере физкультурно-оздоровительных услуг

В статье на основе анализа научно-педагогической литературы авторы попытались сконструировать теоретическую модель подготовки специалистов по маркетингу в сфере физкультурно-оздоровительных услуг. Обзор литературы показывает, что наметилась тенденция к разработке различного рода моделей специалиста, предназначенных для наглядного и адекватного представления его будущей профессиональной деятельности и эффективной к ней подготовки.

Ключевые слова: *Модель, подготовка специалистов, маркетинг, физкультурно-оздоровительные услуги.*

Andrushishin I.F., Doshybekov A.B.

Theoretical model of training of specialists on marketing in the sphere of sports and improving services

In article on the basis of the analysis of scientific and pedagogical literature authors tried to design theoretical model of training of specialists on marketing in the sphere of sports and improving services. The overview of literature shows that the tendency to different development of the models of the specialist intended for evident and adequate representation of its future professional activity and effective preparation to it was planned.

Keywords: *Model, training of specialists, marketing, sports and improving services.*

***

UDC 371,3

Kismetova G. – Candidate of Pedagogic Sciences,
Associate Professor, M.Utemisov WKSU
E-mail: galiya-1969@mail.ru
Karabay A. – M.Utemisov WKSU Master's Degree student
E-mail: karabay.a@mail.ru

COMPETENCE APPROACH AS A METHODOLOGICAL BASIS OF FORMATION OF GRAMMAICAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS

Abstract. *The present stage of development of society is characterized by increased attention to improving the educational process and education.According to experts competitiveness of human in the modern labor market is largely dependent on its ability to acquire and develop the skills and competencies that can be applied to a variety of situations.*

Competence approach in training is manifested in the development of a new activity for the entity when it acquires the ability to perform new student or the student's actions.

Competence - a direct result of education, expressed by students in mastering a certain set ways of life. They begin to manage their activities, using a variety of educational outcomes, creating their own "resource package", that necessary for the formation of competence.

Keywords: *Competence, competence approach, grammatical concept, grammatical competence, communicative approach, conceptual approach.*

According to experts, competitiveness of human is largely dependent on its ability to acquire and develop skills and competencies that can be applied to a variety of situations.

The modern world is going through an important turning point in its history. We live in an era of advancing globalization, the evolution of the means of communication that are changing the way we live, communicate and thinking are special requirements to the educational system. The future depends on the ability to understand and accept new concepts, make the right choices, to learn and to adapt to changing conditions throughout life. The new century poses to the future experts with professional language training, but offers new opportunities.

The new generation of computers, the World Wide Web led to changes in the role of the individual in the development of society. The way in which people create, build, store, transmit information - has radically changed therefore changed the form of training and work.

Today, more and more updated knowledge economy based on the integration of science, industry, education, and ensuring the continuity of the generation, development and practical using this knowledge.

These trends in the development of civilization of modern times define the challenges to education. Education will be effective only if it will meet the requirements of a new era, so now the goal of education around the world is to meet the needs of a modern economy and society. In this regard, the most demanded competences and abilities of people in the emerging new economy of knowledge is the ability to acquire knowledge, apply them to structure and generate.

The term competence (*from the Latin. Competere - conform, be suitable*) – the ability to apply knowledge and skills to successfully operate on the basis of practical experience in solving problems of a general kind, in particular a wide area. Competence - the basic quality of the individual, including a set of interrelated personality traits necessary for qualitative and productive activities.

This day, the main trends affecting the conceptual basis of the education system, should be considered as a transition based on competence. As we know, the competence approach interacts with personality-oriented, which is the methodological basis of both the stage of secondary general and vocational education. Rightly believes that the competence-oriented education is a global trend in the global education system. It is obvious that in line with the competence approach and built a system of philological education in foreign languages.

The concept of competence includes not only cognitive and operational and technological components, but also motivational, ethical, social and behavioral. It includes learning outcomes (knowledge and skills), the system of value orientations, habits andet al. Competence formed in the learning process, and not only in school, but also under the influence of family, friends, work, politics, religion and culture. In connection with the implementation of this approach depends on the competency throughout the whole educational and cultural situation in which the student lives and develops.

According to researchers, the competence approach is based on the activity approach is its logical continuation, in particular in the field of foreign language learning. According to I.L. Bim, "competence approach is a further development of activity approach to education, based on the results generated by the activities, acting both in the form of tangible products, and in the form of spiritual increments, including in the form of knowledge, skills, abilities, values orientation and at least a minimum of experience in the practice of the generated activities".

As we can see, the modern goal of foreign language teaching is not limited to the formation of language skills and speech skills. Competence approach extends the pragmatic component of learning objectives: in the process of language learning students develop their communicative competence, through which the formation of the core and the remaining (at profile training stage) the most basic fundamentals of professional competencies to meet the challenges of social activities in the various areas.

Competence approach treats the basic task of education in the field of learning a foreign language as the development of students' key competencies – namely – education. Educational competence is an integrative personality complex, which is expressed in the unity of the theoretical and practical student's willingness and ability to implement educational activities.

As an academic discipline, a foreign language, in addition to its core functions (education and general education), performs a number of additional, which contribute to the development of the individual personality traits as creativity and logic. In addition, we should not forget that the primary purpose of teaching a foreign language is the formation of foreign language communicative competence, the successful establishment of which is impossible without the grammatical competence. The role of the grammar of a foreign language is not only the use of grammatically correct phrases and sentences, but also in mastering the system of rules relating to the derivation, logic of construction proposals, as well as the ability to use their own language. If you come to consider the grammar of any language from the formal aspect, it is possible to determine that this

term understand the rules of the system, which allows the orderly chain of elements, i.e., build remarks and suggestions.

The process of forming the grammatical competence of preparation of future teachers of a foreign language, one of the challenges put to develop an optimal model of teaching grammar of the foreign speech based on an intercultural approach, which includes: a) a concept; b) target; c) substantial; g) technology; e) the effective components. The model suggests the close relationship of the teacher with the students in order to achieve positive results and goals of education.

1. Competence approach is the basis of modern vocational education system. Preparation of future teachers of a foreign language, the result of learning to become a competent person who owns the necessary set of general cultural, professional and general professional skills. This approach is dominated by research and practice-oriented focus of the preparation of future bachelors to implement intercultural interaction.

2. Intercultural approach with regard to learning the grammatical side of foreign speech promotes interaction native and foreign cultures when negotiating two language (including grammar) systems; It provides continuous extrapolation of information obtained in the grammar of the native language; promotes understanding of similarities and differences of the two conceptual pictures of the world, as well as their fixation in the languages: the native and foreign; developing tolerance and understanding with the possible complications in the process of intercultural communication; the willingness of students to ensure the implementation of intercultural communication in a foreign language.

3. Communicative and Cognitive approach of speech focus of the learning process, which is based on simulation of acts of cross-cultural interaction by creating situations, covering various spheres of activity of the future teachers of a foreign language. Given the role of students as active participants in the learning process we are working on the model, cognitive orientation contributes to greater personalization and awareness, harnessing all available resources of individual students with support in their linguistic, metacognitive and personal experience.

4. Person-oriented approach, according to which the formation of intercultural competence of students takes place by taking into account the personal characteristics of the students, their ethical and moral values, as well as the active use in learning 2FL authentic materials. In accordance with this approach, each student is an active participant in the educational process with their own ways of studying 2FL.

Dedicated contact approaches to FL learning involves implementation of a system of principles of formation of grammatical competence of future teachers FL composed of:

1. "dialogue of cultures" principle;
2. The principle of consciousness in learning the grammatical side of foreign speech;
3. The principles of intercultural communicative focus of the learning process of the foreign language grammatical speech;
4. The principle of situational intercultural directed learning grammar of a foreign language;
5. The principle of quantization in the formation of grammatical competence;
6. The principle of domination problem tasks intercultural orientation in teaching foreign language grammar;
7. The principle of trinity grammatical form, the function of speech and intercultural aspects.

Communicative and cognitive approach based on the principle of consciousness and theory social construct, according to which the students are active participants in the learning process rather than the object of the teacher training activities. Cognitive theory suggests the development of thinking in the process of mastering any phenomenon. Education should not be based on purely mechanical

perception and memorization of material. Future teacher in the field of professional communication Foreign language texts, should be actively involved in the educational process, they need to understand and clearly aware of the nature and purpose of use in the professional activity of the studied techniques, methods or designs. Moreover, the cognitive approach includes not only the student-centered, but also socially-oriented nature of the training. The training is dominated by mutual learning and cooperation between teachers and students, which placed the problematic task, sought the best ways to address them, are discussed and corrected mistakes [1, p. 25].

The methodical literature scholars uniquely suited to the term grammatical competence. Grammatical competence – the ability to make the correct language in the proposal and statements in unlimited quantities.

Analysis of modern state educational foreign language standards for high school (baccalaureate), as well as the works of leading scientists in the field of professional foreign language education and methods of teaching foreign languages in high school allows, on the one hand, to talk about the formation of future teachers in the field of professional communication of written texts grammatical competence (syntactic aspect), as one of the main objectives of foreign language teaching and the usefulness of the discursive approach to achieve this goal, and on the other hand, the lack of practical methods of forming this competence. This circumstance makes it necessary to create a model of methodical system of formation of grammatical competence.

Any methodical system is a certain orderly and well-organized set of interrelated objects, forming a unity. The components included in the system, constitute an integral complex, allowing to simulate the process of training and education. Thus, the modeling of the pedagogical process of formation of grammatical competence (syntactic aspect) student bakalavrita towards training "future teachers" assumes its consideration as a system that includes elements such as the purpose, objectives, content, approaches, principles, components, steps, forms, , methods, techniques, criteria, indicators, levels of organizational and methodical conditions, results.

Under the concept of grammatical competence we understand a person's ability to communicative expediency and situationally-appropriate use of grammar knowledge of foreign language and skills to implement their verbal behavior in this foreign language in the communication process.

Grammatical competence is an integral part of the linguistic (language) competence, which, in turn, is part of communicative competence. Linguistic competence ensures the possession of the vocabulary of the language and the ability to integrate lexical units into meaningful statements through the knowledge of grammar and speech processing. It's traditionally represented as a set of teaching units in the vocabulary section, grammar and phonetics.

Grammatical competence is associated with knowledge of grammatical resources and ability to appropriately use them in speech. It includes:

a) The ability to understand and express a certain meaning, processing it in the form of statements, constructed according to the rules of the language;

b) Knowledge of grammar, lexical units that convert into a meaningful statement;

c) Skills to adequately use grammatical phenomena in speech activity in a variety of situations of communication to solve communication problems.

Grammatical competence is based on certain knowledge, skills and ability to use them effectively in the communicative and educational process that allows students to not only speak a foreign language at the level of communication and adequate communication to solve the problem, but also a professional to use it as a learning tool.

Use of the term "grammatical competence" implies maturity from the language of the person's willingness and ability to not only understand, but also to express yourself some merit, processing it at the same time in the form of phrases and sentences, using a system of grammatical rules of the language.

Formation of grammatical competence is to create the ability to use grammatical language facilities, based on knowledge of the principles that govern the combination of lexical elements into meaningful phrases, that is the ability to understand and recognize the well-formulated proposals speaker and express their own thoughts in the process of speech production (as opposed to merely memorizing and further reproduction frozen samples). It is the ability to combine and modify words to construct grammatically correct phrases and sentences is one of the most important conditions for the practical acquisition of language, i.e., its use as a means of communication [2, p. 52].

The practical importance of mastering the grammatical competence lies in the fact that the grammar, by virtue of a general nature of its laws, promotes the mastery of a foreign language.

In the study of a foreign language subject of cognitive activity of students favor the language itself, so when we talk about the activation of cognitive activity in the process of working on the language, we mean an active mastery of language as a means of communication, receive and impart information. One way to facilitate this is correctly organized autonomous activities of students in the classroom.

In summary, it should be noted that under the grammatical competence in this study refers to the willingness and ability of a person to a communicative-situational appropriateness and adequate use of foreign language grammar knowledge and skills to implement their verbal behavior in this foreign language in the communication process.

Using the term "grammatical competence", we mean that the person is formed willingness and ability to not only understand, but also to express yourself some merit, processing it at the same time in the form of phrases and sentences, using a system of grammatical rules of the language.

General Introduction of competency as a scientific category, we look at the analysis of some definitions of "competence", "educational competence" taken from several sources:

• competence (*lat. Competens - suitable, appropriate, adequate, capable, knowledgeable*) – the quality of a person who has comprehensive knowledge in any field and whose opinion is therefore valid, authoritative.

• competence – the ability to implement a real, life-action and qualifying characteristic of the individual, taken at the time of its inclusion in the activity; because every action, there are two aspects - the resource and productive, it is the development of competence determines the conversion of the resource into a product.

• competence – willingness to solve potential problems with knowledge of the matter; includes substantive (knowledge) and procedural (skills) components and assumes knowledge of existing problems and the ability to solve it; constant updating of knowledge, knowledge of the new information for the successful application of this knowledge in specific circumstances, i.e., the possession of operational and mobile knowledge.

• competence – is the possession of the defined competencies, i.e., knowledge and experience of their own activities, allowing to make judgments and decisions.

Thus, competence – is the willingness and ability of the individual to use the theoretical knowledge and practical experience to resolve certain problems. The cognitive approach to the study of the grammar of a foreign language teacher helps in stimulating the cognitive mechanisms of students in the organization of their self-reflexive activity, which provides a comparative analysis, understanding, remembering, assignment and adequate use in speech grammatical structures of a foreign language.

Perspective development of language education in school is mainly focused on the effectiveness of educational activities and the development of an autonomous identity in the logic of competence approach. Productive autonomous training ensures the implementation of personal creativity, learning and the accumulation of their particular set of competencies to effectively use a foreign language to self-determination and self-realization, as well as for the development of its education and in this case, the

language environment. The key in this case is a foreign language communicative competence, the successful establishment of which is impossible without the grammatical competence, which in turn is to a certain extent determines the quality of mastering a foreign language and culture. Possession of these competences is confirmed by degree of freedom, independence and efficiency of studying a foreign language, and so far he has shown the willingness and ability to self-study language and autonomous development of their linguistic identity [3, p. 47].

Literature:

1. Бисембаева Ж.Н. Формирование коммуникативной компетенции у будущих офицеров на основе современных педагогических технологий. – Алматы, 2013. – 89 с.

2. Сакаева А.Н. Формирование грамматической компетенции (синтактический аспект) студентов по направленю «юриспруденция» на основе дискурсивного подхода. – М., 2015. – 108 с.

3. Драгунова А.А. Формирование иноязычной коммуникативной компетенции у студентов факультетв иностранных языков через использывание учебных интернет-ресурсов на основе технологий ВЕБ 2.0. – Ярославль, 2014. – 102 с.

***

Кисметова Г.Н., Қарабай А.А.

Болашақ мұғалімдердің оқу мазмұны мен грамматикалық құзіреттіліктерін қалыптастырудағы құзіреттілік тәсіл методологиялық негіз ретінде

Қазіргі қоғам дамуы оқу процесі мен тәрбиенің жоғары деңгейде болуына байланысты. Сарапшылардың пікірінше, бәсекеге қабілетті адам, ол көптеген жағдаяттарда қолдана алатын, өзінің қабылдау қабілетіне және білімін дамытуға, дағдысы мен құзіреттілігіне байланысты. Құзіреттілік тәсіл ол субъектінің оқуда жаңа қызмет игеруі, оқушылар мен студенттердің жаңа бағдарламаны орындай алуда байқалады. Құзыреттілік - білімнің тікелей нәтижесі, қатысушылардың нақты жинақталған қабілеттерінің қызметі. Ол оқу нәтижесінің арқасында, өзінің қызметін басқарып, өзіндік «ресурстық пакетін» құзіреттілікті қалыптастыру үшін қалыптастыра бастайды.

Тірек сөздер: *Құзіреттілік, құзіреттілік тәсіл, грамматикалық құзіреттілік, грамматикалық түсінік, коммуникативтік тәсіл, концептуальдық тәсіл.*

Кисметова Г.Н., Қарабай А.А.

Компетентностный подход как методологическая основа формирования грамматической компетенции у будущих учителей

Современный этап развития общества характеризуется повышенным вниманием к совершенствованию процесса образования, воспитания. Конкурентоспособность человека на современном рынке труда, по мнению специалистов, во многом зависит от его способности приобретать и развивать умения, навыки и компетенции, которые могут использоваться применительно к целому ряду ситуаций.Компетентностный подход в обучении проявляется в освоении новой деятельности для субъекта, когда он приобретает умения выполнять новые для ученика или студента действия.Компетентность - непосредственный результат образования, выражающийся в овладении учащимися определенным набором способов деятельности. Он начинает управлять своей деятельностью, используя различные результаты образования, формируя собственный «ресурсный пакет», необходимый для формирования компетенции.

Ключевые слова: *Компетентность, компетентностный подход, грамматическая концепция, грамматическая компетенция, коммуникативный подход, концептуальный подход.*

***

ӘОЖ 373.2

Мендалиева Д.К. – химия ғылымдарының докторы, профессор
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: mendalieva_dina@mail.ru
Серікұлы Н. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: nurbek_445@mail.ru

МЕКТЕП БАҒДАРЛАМАСЫНДА ФИЗИКАЛЫҚ ХИМИЯ ТАРАУЛАРЫ БОЙЫНША ЕСЕП ШЫҒАРУДА КОМПЬЮТЕРДІҢ МҮМКІНДІКТЕРІН ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. *Бұл мақалада мектеп бағдарламасында физикалық химия тарауы бойынша есеп шығаруда кездесететін қиыншылықтар туралы айтылған. Шешім жолы күрделі есептерді жаңа технологияларды, яғни компьютерді қолдану арқылы шығарудың жолы қарастырылды. Химиялық реакцияның реттілігін есептеуде көп уақыт қажет ететіндігін ескеріп, сол есептерді компьютерлік бағдарлама арқылы оңай, әрі жылдам шешілетін әдіс қарастырылды. Мұндай тәсіл химияның теориялық негіздерін терең меңгеруге мүмкіндік туғызады, химиялық және математикалық білімдерінің интеграциясын, ақпараттық мәдениетін қалыптастырады.*

Тірек сөздер: *Microsoft Excel, жаңа технология, физикалық химия, кинетика.*

Химия – табиғаттың неғұрлым жалпы және іргелі заңдары туралы ғылым. Көптеген жаратылыстану ғылымдары химиялық заңдылықтарға сүйенеді. Ал физикалық химия тарауларын оқушылар жақсы игеріп алуы үшін оның ажырамас бөлігі химиялық есептерді шығару арқылы іске асырылады [1]. Физикалық химия есептері – бұл оқушылардан білім әдістеріне негізделген ойлау мен практикалық әрекеттерді талап ететін ситуация. Физикалық химияның маңызды тарауларынын бірі ол химиялық кинетика. Химиялық кинетикаға байланысты есептерді шешуді әр оқытушы немесе ізденуші өз тәжірибесін, оқыту әдісі мен бар шеберлігін қолдана отырып, оқушының санасына жеткізуге тырысады. Қазіргі кезде арнайы әдістер және есеп шығару тәсілдері баршылық. Есеп шығарудың өзі көп ізденісті талап еткендіктен, оқушылар үшін ең тиімдісі алгоритмдік әдіс болып табылады. Алгоритмдік әдістер есепті қолайлы жолмен шығаруға мүмкіндік туғызады [2]. Орта мектепте көптеген физикалық химия тарауларына кіретін есептер қарапайым формулалардың көмегімен шығаруды ұсынады, және олардың көпшілігі нақты жағдайдан алшақ болады. Оқушылардың химиялық құбылыстарды тереңірек түсінуі үшін, сонымен бірге пәнге деген қызығушылығы арту үшін нақты өмірге жақын есептерді шығартқан жөн.

Жалпы білім беретін мектеп жүйесіндегі химия курсында есептерді шығару сабақтары оқу үдеріснде маңызды орын алады. Оқу үдеріснде, әдетте, физикалық химия есептері оқытушы мен оқушыға қиындықтар туғызады, ол жалпы алғанда логиқалық тұжырымның көмегі арқылы химиянын заңдары мен әдістері негізінде математикалық есептеулер мен эксперименттің көмегімен шығарылады. Әйткенмен, мұндай сабақты, әдістемелік тұрғыдан алғанда дұрыс құру және өткізу біршама күрделі. Химия сабақтарында оқушыларды компьютерлік техникаға қатыстырудың әр түрлі тәсілін қолдануға болады. Олардың бірі — компьютердің көмегімен физикалық химия тарауынан есептерін шығару. Қазіргі уақытта мектептерде компьютерлердің кеңінен қолданылуына байланысты көптеген есептеулерді техника көмегімен шығару мүмкіндігі бар. Яғни аналитикалық жолмен шешуге болмайтын есептердің жуық теңдеулері сандық әдіспен алынып одан кейін компьютердің көмегімен оңай шығарылады [3; 4]. Ондай есептерге келесілер жатады:

1. Бір формуланың көмегімен бірнеше рет есептеуді қажет ететін есептер. Әсіресе графиктер арқылы орындалатын есептер.

2. Шешу барысында жоғары дәрежелі теңдеулер немесе трансценденттік теңдеулер кездесетін сандық әдіспен оңай шешілетін есептер.

3. Функциялардың экстремумдарын табу ұсынылып, ал оны аналитикалық жолмен табуға болмайтын есептер.

4. Тек сандық әдістермен шешуге болатын анықталған интегралды табуға арналған есептер.

5. Дифференциалдық теңдеулерге келтірілген есептер. Шешімі сандық әдісті қолдану арқылы табылады.

6. Теңдеулер жүйесін шешуге арналған есептер.

Мектеп бағдарламасында физикалық химия тарауынан есептерді шығару көптеген мақсаттарды көздейді: химиялық құбылыстардың мазмұнын түсінуге, ұғымдарды қалыптастыруға, оқушылардың шығармашылық ойлауын дамыту және оларға өз білімдерін іс жүзінде қолдана білуге үйрету, оқушыларды тәрбиелеу, білімдерін, дағдылары мен іскерліктерін қадағалау және есепке алу. Осы маңызды мақсаттарға қол жеткізу үшін есептің шартын терең түсіну қажет, оған жетудің жаңа технологиялық жолдарынын бірі - есеп шығаруда компьютерді пайдалану. Оқыту машиналы графиканы пайдалана отырып, экранда суреті көрсетілген бағдарлама жазуға, сондай-ақ қозғалысқа келтіруге болады. Компьютерлік бағдарламаның бұл мүмкіндігі көзге байқалмайтын кейбір химиялық үдерістерді демонстрациялап көрсетуге мүмкіндік береді. Атап айтқанда, альфа-белшектердің шашырауы, тізбекті реакция және т.б. MS Excel пайдаланып есеп шығарғанда химия теориясын, құбылыстардың және үдерістердің қолдану шекарасын анықтап, оларды аналогтық амал арқылы жүзеге асыруға болады.

Мектеп бағдарламасына кіретін химиялық кинетика, термодинамика және тағы басқа физикалық химия тарауларынан есептерді шығару үшін көп уақыт жұмсалатыны белгілі. MS Excel электрондық кестелерді қолданудың артықшылықтарына мына жағдайларды айтуға болады:

1. Автоматты түрде есептік мәндерді есептеу.

2. Формулалық қатынастармен байланысқан барлық ұяшықтарды автоматты түрде қайта есептеу.

3. Есептеу үдерісінде барлық формулалар анық, барлық мәндер қол жетімді.

4. Графикалық есептерді түсіндіре білу мүмкіншіліктері бар.

5. Түрлі қосымшалар үшін бекітілген функциялар бар.

MS Excel есептеу артықшылықтарын химиялық кинетика тарауындағы есеп шығару арқылы көрсетуге болады.

Мысал 1. Бензоилпероксид 100*С дан жоғары температурада ыдырайды. Берілген реакциялар үшін келесі кинетикалық деректер берілген [5]:

t, мин	15	30	45	60	75	90	120	150	180
C, моль/л	0,0140	0,0100	0,0070	0,0050	0,0036	0,0025	0,0013	0,0006	0,0003

Бензоилпероксидтің бастапқы концентрациясы 0,02 моль/л. Кинетикалық қисық тұрғызып,уақыт бойынша реакцияның жылдамдығының графигін салыныз. Реакция реттілігі мен орталама жылдамдық тұрақтылығын анықтаныз.

Реакция реттілігін айқындау үшін аналитикалық және графикалық әдістерін қарастыруға болады.

Аналитикалық әдіс («таңдаулы теңдеулер» әдісі, «сынамалар мен қателер» әдісі) уақыттың концентрациясына және реакцияның реттілігіне байланысты эксперименттік деректерді алмастыруға негізделген [6; 7].

а) $k_0 = 1/t(C_0-C)$, б) $k_1 = (1/t)\ln(C_0/C)$, в) $k_2 = 1/t(1/C-1/C_0)$, г) $k_3 = 1/2t(1/C^2-1/C_0^2)$.

Әртүрлі уақытта, берілген температурада k реакциясының тұрақты жылдамдығының нақты болуы реацияның анықталған реттілігіне сәйкес келеді.
Графикалық әдісі графиктегі уақыт арқылы түзу сызық беретін концентрациялық функцияға негізделген. Кинетикалық теңдеулерге байланысты, осындай функциялар жатады: нөлдік реттілік реакциялар үшін – C; реттілігі бірге тең реакциялар үшін – InC; реттілігі екіге тең реакция үшін – 1/C.

MS Excel программасындағы есептеу тәртібі:

1 кестедегі бастапқы деректер A және B бағандарына жатқызылады. Деректер бойынша Мастер диаграммның көмегімен концентрацияның уақытқа байланысты нүктелі диаграмма тұрғызылады. Бұл кинетикалық қисық деп аталады (сурет 1).

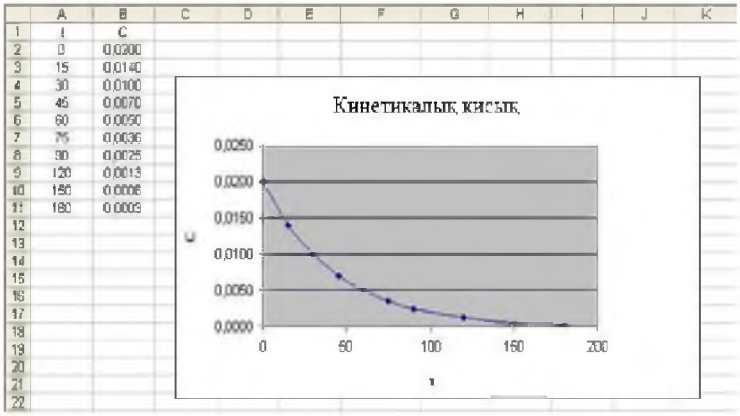

Сурет 1 – Кинетикалық қисық

Аналитикалық әдіспен реакция реттілігін анықтау үшін C3 ұяшығына мынадай формула енгізіледі а) t=15 болған жағдайда k_0 есептеу үшін. Excell–де ол (B2-B3)/A3 болып қабылданады. Ары қарай B2 ұяшығына C_0 бастапқы концентрациясының таңба орны бекітіледі. Оны белгілеу үшін міндетті түрде B2 мекеніне екі рет тышқанды басып, F4 пернесіне басу қажет. Содан соң B2 ұяшығы абсолютті болады, баған әріпінен бұрын және мекен-жай жолағының номерлерін $ символы көрсетеді. Формула ($B$2-B3)/A3 қалпын сақтайды. B2 мекенінің формуласының ауыстырылуы, B3 мекеніне қарағанда, ешнарсе өзгермейді. Маркердің көмегімен C3 ұяшығының формуласын он бірінші сызыққа дейін түсіру керек. Бұдан кейін кестенің C бағанасына t уақытының барлық мәндері үшін k_0 мәні толтырылады.

Аналитикалық түрмен б), в), г) формулаларының көмегімен D, E, F ұяшықтары толтырылады. Excell-дің сәйкес формулалары D3 ұяшығында: =LN(($B$2)/B3)/A3; E3 ұяшығында: =(1/B3-1/$B$2)/A3; F3 ұяшығында: =(1/B3^2-1/$B$2^2)/A3.

	A	B	C	D	E	F
1	*t*	*C*	*k0*	*k1*	*k2*	*k3*
2	0	0,0200				
3	15	0,0140	0,0004	0,023778	1,42857	173,46939
4	30	0,0100	0,0003	0,023105	1,66667	250,00000
5	45	0,0070	0,0003	0,023329	2,06349	397,95918
6	60	0,0050	0,0003	0,023105	2,50000	625,00000
7	75	0,0036	0,0002	0,022864	3,03704	995,47325
8	90	0,0025	0,0002	0,023105	3,88889	1750,00000
9	120	0,0013	0,0002	0,022778	5,99359	4910,13314
10	150	0,0006	0,0001	0,023377	10,77778	18501,85185
11	180	0,0003	0,0001	0,023332	18,24074	61714,50617
12				**0,023197**		
13						

Сурет 2 – Реакцияның реттілігін аналитикалық жолмен анықтау үшін есептеулер нәтижесі

Есептеулердің нәтижесінде алынған мәліметтен (сурет 2), берілген реакцияның реттілігі бірге тең екенін көруге болады, себебі әр түрлі уақытта реакцияның жылдамдық шамасы k_1 тұрақты шама болып қалады. D12 ұяшықта ортақ тұрақты жылдамдық шамасы есептеледі. Ол үшін құрылған кітапханалық функциядан СРЗНАЧ статистикалық функциясын пайдалану керек. Excel формуласы D12 ұяшығында: =СРЗНАЧ(D3:D11) түрін қабылдайды, ал есептеулердің нәтижесінде - жылдамдықтың тұрақты орталаша шамасы 0,02319 тең. Реакциялардың реттілігін анықтау үшін графикалық әдіспен G,H,I бағаналарындағы ln C,1/C,1/C^2 белгілерін есептейді. Excel-дің сәйкестендірілген формулалары: G3 ұяшықта =(B3) LN, LN функциясы кітапханалық функцияның «математикалық» категориясына жатқызылады; H3 ұяшығында: = 1/B3; I3 ұяшығында: = 1/B3^2. Ал қалған ұяшықтардағы G, H ұяшықтарының бәрі маркер көмегімен толтырылады.

	A	B	C	D	E	F	G	H	I
1	*t*	*C*	*k0*	*k1*	*k2*	*k3*	*lnC*	*1/C*	*1/C^2*
2	0	0,0200							
3	15	0,0140	0,0004	0,023778	1,42857	173,46939	-4,2686979	71,42857	5102,041
4	30	0,0100	0,0003	0,023105	1,66667	250,00000	-4,6051702	100	10000
5	45	0,0070	0,0003	0,023329	2,06349	397,95918	-4,9618451	142,8571	20408,16
6	60	0,0050	0,0003	0,023105	2,50000	625,00000	-5,2983174	200	40000
7	75	0,0036	0,0002	0,022864	3,03704	995,47325	-5,6268214	277,7778	77160,49
8	90	0,0025	0,0002	0,023105	3,88889	1750,00000	-5,9914645	400	160000
9	120	0,0013	0,0002	0,022778	5,99359	4910,13314	-6,6453910	769,2308	591716
10	150	0,0006	0,0001	0,023377	10,77778	18501,85185	-7,4185809	1666,667	2777778
11	180	0,0003	0,0001	0,023332	18,24074	61714,50617	-8,1117281	3333,333	11111111
12				**0,023197**					

Сурет 3 – Реакцияның реттілігін графикалық жолмен анықтау үшін есептеулер нәтижесі

Сурет 3-те көрсетілген мәліметтер бойынша мастерлік диаграмма көмегімен C,ln C,1/C,a/C^2 t уақытының (сурет 4) тәуелділігіне байланысты график тұрғызылады. Берілген реакцияның реттілігі бірге тең екенін көруге болады, себебі, тек lnC t-ға тәуелділігі түзу сызықты болады.

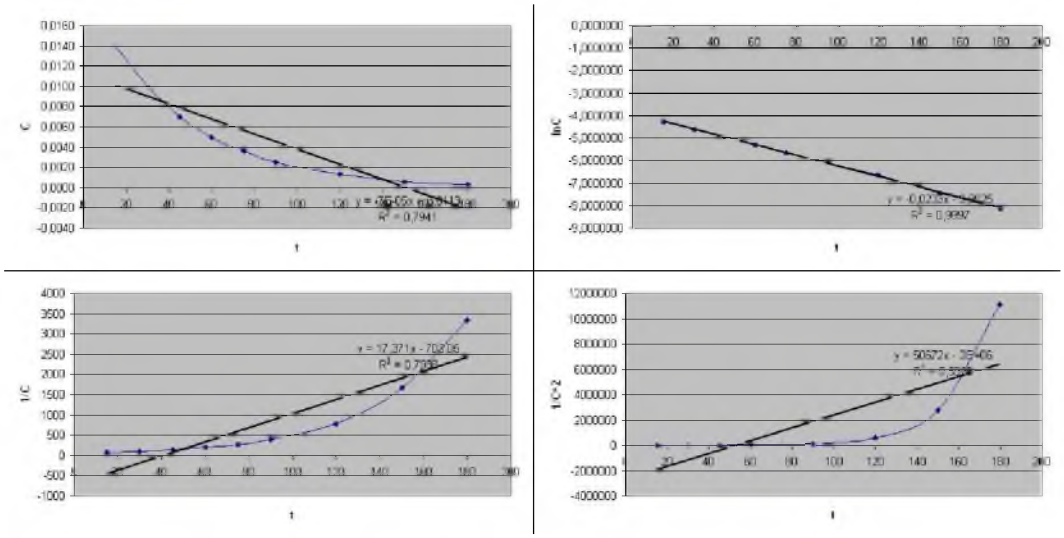

Сурет 4 – Реакцияның реттілігін графикалық әдіспен анықтаудың көрсетілімі

MS Excel электронды кестесін қолдана отырып, информатика сабағындай есептерді шешу, сол сияқты интегралданған сабақтарда, мысалы, компьютерлік сыныпта жүргізілетін химиялық тұтастығын оқыту бағдарламаларын жүргізуге іске асырылады. Мұндай тәсіл химияның теориялық негіздерін терең меңгеруге мүмкіндік туғызады, химиялық және математикалық білімдерінің интеграциясы, ақпараттық мәдениет қалыптасады, сонымен бірге мұндай тәсіл химия, ықпалдаудың теориялық негіздерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда компьютерлік бағдарламаны мүмкіндігінше тек қажетті кезде ғана пайдалану керек. Физикалық химия тарауынан есептерді шығаруда 10-20%-не ғана компьютерлік бағдарламаны пайдаланса тиімді болады. Көбіне төмендегі көрсетілген есептер түрін шығаруда пайдаланған дұрыс болып табылады [7]:

а) Белгілі формулалар бойынша көп қайталап есептеу жүргізуді талап ететін есептер.

ә) Химиялық, процесті модельдегенде трансцендентті немесе жоғары дәрежелі теңдеулермен өрнектелетін есептер.

Бұндай есептерде әр түрлі сандық әдістерді пайдалануға тура келеді. Әдетте, сандық әдістердің көбі бірнеше рет қайталап есептеуді талап етеді.

б) Химиялық, үдерістерді модельдегенде, кейбір құбылыстарды сөзбен түсіндіру, көзбен көру киын болатын есептер.

Есептерді іріктеу кезінде төмендегі талаптарды ескерген жөн:

— есеп тек компьютерлік бағдарламаның көмегімен шығарылады немесе шешілуі өте қиын;

— компьютерлік бағдарламаны қолданғанда есеп тез шығарылады және сәйкес бағдарламаны құру көп уақытты талап етпейді;

— есептер оқушылардың логиқалық ойлауын дамытатындай, оларға сабақ болатындай мағыналы болуы тиіс.

Компьютерді пайдаланып есеп шығару процесін шартты түрде бірнеше кезеңдерге бөлуге болады:

— есептің қойылуы;

— математиқалық модель құру;

— алгоритм құру;

— компьютерде бағдарламалау;

— алынған нәтижелерді талдау.

Физикалық химиялық есептерді шығару үдерісінде көп жағдайда электронды есептеу техникасын пайдалану оқушылардың жұмысының өнімділігінін артуына

ықпалын тигізеді. Компьютер әдеттегі химия есептерін жаңа мазмұнмен толықтыруға мүмкіндік береді, оларды анағұрлым қолайлы, қызықты етеді. Физикалық химия тарауынан есептерді компьютерде шешу - информатика сабағында құратын программа басқа пәнді оқыту кезінде немесе күнделікті өмірде қажетті болатын қандайда бір жұмысты жеңілдетуге, уақытты үнемдеуге көмек жасайтын болса, оқушының бағдарлама құрып үйренуге барынша қызыға түсері сөзсіз.

Ғылым мен техниканын үздіксіз дамуы оқушы назарынан тыс қалмауы тиіс. Сондықтан біздің мақсатымыз логикалық байланыс негізінде өтілетін мәліметтерді, яғни тақырыптар мен бөлімдерді оқушылар жедел ұғынатындай етіп түсіндіру. Қазіргі кезде кейбір химиялық эксперименттің қымбатқа түсуіне байланысты оларды көрсету мүмкіндігі келмейтін себебінен химиялық құбылыстардың оқылып — түсіндірілуіндегі қиындықтардың көптігі біршама күрделі мәселе. Осының барлығы біздің заманымызда химия және оның оқытылуына компьютердің тигізетін көмегінің зор екендігін көрсетеді. Компьютерлік бағдарламаның физикалық химияның кеңінен қолданылуы — жаңа методологиллық зерттеу әдісі, яғни сандық эксперимент арқылы жүзеге асуда. Оның көмегімен өте күрделі де көп параметрлі үдерістерді бейнелеуге болады. Сонымен қатар компьютер пайдалану тәжірибені жарыққа шығаруға, дамытуға және әртүрлі гипотезалардың дұрыс-бұрыстығына неғұрлым тезірек көз жеткізуге мүмкіндік береді. Химия, математика пәндерінен ұлттық мазмұнды есептерді шығаруға арналған бағдарламалар құрып, оны сол пәнді өткізу барысында пайдаланылса, онда сабақтың тиімділігі арта түседі [7].

Оқушылар физикалық химия тарауынан есептерін компьютердің көмегімен шығаратын болса, біріншіден олардың химиялық үдерістердің нақты жағдайда қалай өтетіндігімен тереңірек танысуға мүмкіндік бола алады, екіншіден химиялық құбылыстар жөніндегі білім тереңдей түседі, үшіншіден компьютерлік бағдарламалау элементтерімен танысады, төртіншіден оқушылар жаңа технологияны пайдалана отырып, өте қуатты “барлығы қолынан келетін” сандық әдістердің негізгі идеаларын түсініп олардың есеп шығаруға деген қызығушылығы артып компьютердегі есептеу жолдарын жетілдіреді.

Әдебиеттер:

1. Абдыкеримова Э.А. Динамикалық компьютерлік модельдерді практикада қолдану мысалдары // Қазақстан жоғары мектебі. – 2004. – №1. – Б. 133-142 .

2. Абдыкеримова Э.А. Физикалық құбылыстарды түсіндіруде динамикалық компьютерлік модельдерді пайдаланып оқыту // Информатика-физика-математика. – 2001. – №6. – Б.12-14.

3. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М., 1995. – 250 с.

4. Қараев Ж.Қ. Компьютерді оқыту үдерісіне пайдалануға кіріспе. – Алматы: Рауан. – 1992. – 40 б.

5. Байрамов В. М. Химическая кинетика и катализ: Примеры и задачи с решениями: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Изд. центр «Академия». – 2003. – 320 с.

6. Задачи по физической химии: учебное пособие / В.В. Еремин, С.И. Каргов и др. – М.: Изд. «Экзамен». – 2005. – 320 с.

7. Таланов, В. М. Сборник вопросов и задач по Периодическому закону: учеб. пособ. Для студентов химических специальностей высших технических учебных. – М.: Изд. «Академия Естествознания», 2007. – 103 с.

***

Мендалиева Д.К., Серікұлы Н.

Использование возможностей компьютера при решении задач в физической химии по школьной программе

В данной статье рассмотрены вопросы решения задач из разделов физической химии, входящих в школьной курс химии. Предлагается решение усложненных задач в курсе химии с применении новых технологий. Показано, что решение задач с использованием компьютеров позволяет интегрировать химические и математические знания учащихся, и проводить интегрирование уроков химии и информатики.

Ключевые слова: *Microsoft Excel, новая технология, физическая химия, кинетика.*

Mendalieva D.K., Serikuly N.

The usage of the computer functions in solving physical chemistry problems

This article describes the difficulty of solving physical chemistry problems included in the school chemistry course. This article considers usage of new technologies, computers, in solving hard problems. Also there is an example of solving the problem using analytical and graphical methods. The usage of computers can increase interest of students. This method is convenient for solving hard physical chemistry problems

Keywords: *Microsoft Excel, new technology, physical chemistry, kinetics.*

***

ӘОЖ 372.3/4

Албытова Н.П. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
профессор м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
E-mail: nalbytova@mail.ru
Сламбекова Т.С. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
профессор м.а., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
E-mail: tolkyn_1969@mail.ru

ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕ ЗАМАНАУИ ТАЛАПҚА СӘЙКЕС МАМАН ДАЯРЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. *Мақалада әлемдік жаңарулар кезеңіндегі жетістіктердің басында адами капиталдың, оның білімінің тұратындығы туралы айтылады. Қазақстан Республикасында жоғары білім беруде басымдылық теориялық білімді өндіріспен тығыз байланыста даярлауға берілетіндігі қарастырылып, осы бағыттағы әлемдік тәжірибедегі дуальді білім беру, педагогтар шығармашылығының бірлестігі, еріктілер (волонтерлік) қызметіне тоқталады.*

Тірек сөздер: *Адами капитал, жоғары оқу орны, негізгі құзыреттілік, пәндік құзыреттілік, дуальді білім, педагогтар шығармашылығының бірлестігі, еріктілер (волонтерлік) қызметі.*

Әлем жаңа технологиялық жетістіктер мен инновацияларды енгізу, IT-технологиялардың қарқынды дамуы және адам ресурстарының ұтқырлығы күн сайын артып, ақпараттар легінің түрлі көзқараста алмасып келіп жатқан кезеңінде өмір сүруде.

Осы жағдайда білім және ғылым өзгерістердің алдыңғы қатарында тұруы тиіс және ол – Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму Бағдарламасының (БҰҰДБ) адами даму рейтингінің негізгі үш субъективті факторының бірі.

Тәжірибе көрсеткендей, әлемде экономикалық жетістіктер адам капиталы есебінен жоғары деңгейге қол жеткізеді. Оған жаңа білім беру стратегиялары мен

саясаты ықпал ететіні анық. Білім саласы қашанда күн тәртібінде ең өзекті мәселе болып саналады.

Қазақстандық білім берудің барлық деңгейлерінде толық теңдік негізінде әрбір білім алушының қабілеті мен ынтасына қарай сапалы білім алудың қолжетімділігі іске асырылуды.

Осы орайда бәсекелестікке қарсы тұратын берік білімді қамтамасыз ету мақсатында жоғары және ЖОО-дан кейінгі білімнің үш деңгейлі моделінің білім беру бағдарламаларының сабақтастығын шешу бағытында жұмыстар атқарылып келеді.

Білім берудің алғашқы сатысы ретінде республика мектептерінде 2016 жылдың қыркүйегінен бастап 1- сыныпқа келген оқушылардың жаңартылған білім мазмұны бойынша білім алуды бастағаны белгілі. Жаңартылған білім мазмұны оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуды мақсат етеді. Ал оның нәтижесі білім алушылардың алған білімдерін практикалық жағдайларда тиімді және әлеуметтік бейімделу процесінде сәтті пайдалануға мүмкіндік беретін негізгі және пәндік құзыреттіліктер жүйесін меңгеруі болып табылады. Ұлттық жоспарда орта мектепті бітірушінің басқарушылық (проблеманы шешу қабілеті); ақпараттық (өзіндік танымдық қызметке қабілеті немесе өмір бойы білім ала білуі); коммуникативтік (қазақ, орыс және ағылшын (шет) тілдерінде ауызша, жазбаша және нәтижелі қарым-қатынас жасауға қабілеті); әлеуметтік (әлеуметтік өзара іс-қимыл жасауға қабілеті); тұлғалық (өзіндік іске асыру, өзін-өзі жетілдіру, өмірлік және кәсіби өзін-өзі анықтау, төзімді болу қабілеті); азаматтық (қазақстандық сана-сезім мен мәдени ұқсастық негізінде өзінің отаны үшін жауапкершілікті сезіну қабілеті); технологиялық (тиімді пайдалану деңгейінде технологияларды, оның ішінде ғылыми, сандық технологияларды пайдалану қабілеті) сияқты ***негізгі*** және оқу пәні шеңберінде меңгерілген ерекше білім, іскерлік, дағды ретіндегі ***пәндік құзыреттіліктер*** белгіленген.

Австралия, Финляндия, Жапония, Жаңа Зеландия, Италия, Оңтүстік Корея және т.б. елдердің нәтижесі көрсеткендей, оқушылардың функциялық сауаттылығын дамытуға мынадай факторлар әсер етеді:

1) білім беру мазмұны (ұлттық стандарттар, оқу бағдарламалары);

2) оқыту нысандары мен әдістері;

3) білім алушылардың оқудағы жетістіктерін диагностикалау мен бағалау жүйесі;

4) мектептен тыс, қосымша білім беру бағдарламалары;

5) мектепті басқару моделі (қоғамдық-мемлекеттік нысан, мектептердің оқу жоспарын реттеудегі дербестігінің жоғары деңгейі);

6) барлық мүдделі тараптармен әріптестікке негізделген достық қалыптағы білім беру ортасының болуы;

7) ата-аналардың балаларды оқыту мен тәрбиелеу процесіндегі белсенді рөлі [1].

Осы аталған факторлардың әрқайсысы зерттеліп жүрген және зерттеле беретін жеке-жеке өзіндік орны бар институт. Дегенмен, біртұтас педагогикалық үдеріс мәселесінде педагог мамандардың орны, мемлекет алдындағы қызметі ерекше жауапкершілікті. Өйткені, білім беру сапасы, бірінші кезекте, арнайы даярлығы бар жоғары деңгейдегі педагогтармен айқындалады.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев 2012 жылғы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Біз бүкіл еліміз боынша әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметін көрсетуге қол жеткізуіміз керек»,-деп атап көрсетті [2]. Сапалы білім беру қызметін көрсету – білім мекемелері мен педагогтар алдында тұрған міндет білім сапасы ең алдымен мақсаттың және нәтиженің сапасы, одан кейін басқарудың, ұстаздың, педагогикалық іс-әрекеттің, оқушының сапасы, ең соңында педагогикалық үдерістің сапасы. Осындай сапалылықты қамтамасыз ететін сапалы мұғалімдер шығармашылығы жоғары оқу орындарында даярлануы қажет.

Қоғам өзгеріп, дамыған сайын адам табиғатын зерттеп, тани түскенде құндылық, мораль, оларды сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізу белгілі бір өзгерістерге

ұшырап отырады. Адамзат мәдениет пен білім беруді әлеуметтік институт ретінде тасымалдаушы тұлғаларды «мұғалім-педагог» деп атады. Бірқатар зерттеулерде маманның тәжірибе жинақтау, тума дарындылық арқылы қалыптасатындығын айтады. Бұл зерттеушілердің ойынша, арнайы педагогикалық білім алу жеткіліксіз, сондықтан қабілеттіліктің болуы міндетті. Бірақ, бірқатар зерттеулерде жас педгогтардың түрлі деңгейдегі сайыстарда жағары кәсіби деңгейдегі жетістіктеріне куә болып жүргендіктен, студенттің жоғары оқу орнын аяқтаған соң кәсібілікке жету үшін уақыт өткізбей, шығармашылық белсенділік танытқаны дұрыс дегенді құптайды.

Студенттік кезінде жас адамда бірте-бірте өз бетімен іс тындыру, дұрыс әрекет ету қабілеті пайда болады, сонымен бірге онда өз іс-әрекеті үшін жауапкершілік сезімі де, өмірге деген парасатты көзқарасы да қалыптасады, адамдармен мәнді де баянды қатынас орнатуға, кәсіби міндеттерін бар ынтасымен және шығармашылықпен шешуге ұмтылысы байқалады. Ең бастысы, студенттің өз міндеттерін біліп, оларды мүлтіксіз орындауын талап ету. Бұл міндеттер бірқатар педагогикалық әдебиеттерде (Р.В. Овчарова, Е.И. Рогов, Н.Н. Никитина, О.М. Железнякова, М.А. Петухов, К.М. Левитан, Л.И. Рувинский т.б.) талқыланып, қарастырылған [3].

Жоғары оқу орындарындағы оқу – тәрбие процесінде болашақ мұғалімдердің кәсіби даярлығын қалыптастыру мәселелеріне Н.Д. Хмель, К.С. Успанов, Д.М. Жүсіпәлиева, А.А. Калюжный, С.Т. Каргин, А.А. Молдажанова және тағы басқаларының еңбектері арналған [4]. Ғалымдар еңбектерінде педагогикалық іс – әрекеттің құрылымы, кәсіби даярлау жүйесінде және тәлімгерлік жұмысының барысында болашақ мұғалімдердің кәсіби жағынан маңызды сапаларының қалыптасу жолдары айқындалып, педагогикалық жоғары оқу орындарының тәжірибесі сарапталған, кәсіби – педагогикалық бағдарлау жұмысы жүйеленген.

Ұзақ жылдар бойы болашақ педагог тұлғасын тәрбиелеу оларды кәсіби оқытуда педагогикалық білімдер жүйесін меңгерту үдерісінде іске асырылды. Ал, нақты мектеп өмірі теориялық біліммен қатар практикалық іскерлік пен дағдылардың қажет екендігін алға тартып отыр. Сондай-ақ, жас педагогтар оқушымен өзара әрекеттестікте өздерінің жеке тұлғалық дайындығы болуының қажет екендігін саналы ұғына бастады.

Заманауи кезең жан-жақты, кез келген жағдаятқа икемделгіш, өзін қызмет нысанына байланысты өзгерте алатын, ұтқыр да кәсіби жоғары деңгей танытатын мамандарды қажет етеді. Бүгінгі мұғалім еңбегі ғалым-зерттеуші еңбегіне жақын. Себебі, мұғалім жоғары деңгейде оқытудың дидактикалық үдерісін жобалап, ұйымдастырып, өз пәнін оқытудың түрлі технологияларын меңгеруі тиісті. Осы орайда жаңа типті мектеп сұранысына жауап беретін педагог мамандарды даярлаудың мақсатын, мазмұнын қайта қарастыру жағдайы туындап отыр [4]. Білім беруді реформалауды іске асырудағы басты міндет – жоғары білімді мамандарды даярлаудың практикалық бағыттылығына баса назар аудару болғандықтан, бұл оқу үдерісін түгел өзгертуді талап етеді. Өйткені мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту мамандарды жаңа форматта даярлауды жаңарту шеңберінде білім берудің басым мақсаттарының бірі ретінде айқындалады.

Мемлекеттік бағдарламалардағы нақты сілтемелерде: «Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (ЭЫДҰ) және оның әріптестерінің 36-сының 27-сінде педагогикалық мамандыққа іріктеудің селективті өлшемшарттары қолданылады. Педагог кадрларды даярлау бағдарламаларына қабылдау талапкерлердің қабілеттерін және ынталарын бағалау үшін міндетті түрде әңгімелесуді, тест өткізуді қарастырады. ЭЫДҰ-ның 32 елінде педагогикалық практика міндетті болып табылады. Практиканың ұзақтығы 70–120 күнді құрайды. ЖОО оқытушылары студенттердің педагогикалық практикасына қатысады. Мектеп менеджменті жас мұғалімдерге қолдау көрсетуге жауапты. ЭЫДҰ-ның 17 елінде негізгі және жоғары мектепте жұмыс істеу үшін магистр дәрежесі талап етіледі. Мұғалім мансабының бастапқы кезеңі кәсіпке жіберу үшін талаптарды арттыруды

көздейді. ЭЫДҰ-ның 18 елінде лауазымға міндетті енгізу жүргізіледі, 14 елінде мұғалімдердің тағылымдамасы қолданылады. Әлемдік практикада мұғалімнің қоғам дамуына қосатын үлесі негізгі болып саналады. Оқытушылық мансап ретінде қарастырылады. Педагог кадрлардың жұмыстан кетуі 5 %-дан кем» - деп көрсетіледі [1; 5]. Осындай мақсатта Қазақстан Республикасының білім беру кеңістігіне көшуіне байланысты білім беру жүйесіндегі қарқынды өзгерістерді түсіндіре келіп, ғалымдар Н.М.Кушеров, М.Р.Касымов, Д.М.Наурузбаев елімізде жаңа форматтағы мұғалімдер дайындауда төмендегідей міндеттердің шешілуін ұсынады:

- заманауи талаптарға сәйкес мұғалімдер даярлауда педагогикалық мамандықтар Жалпыға міндетті білім беру стандарттарын педагогикалық қызметкерлердің квалификациялық сипаттамасын ескеріп қайта қарастыру;
- 12 жылдық мектептің білім беру деңгейлері үшін мамандық бойынша педагогикалық қызметкердің білім деңгейіне қатысты квалификациялық талаптары ескерілген квалификациялық сипаттамасын дайындау;
- білім берудегі кредиттік жүйені ескере отырып, оқушылардың оқу нәтижелері мен жоғары оқу орындарындағы дайындықты бағалаудың бірыңғай жүйесін дайындау және енгізу;
- құзыреттілік негізінде жаңа форматтағы мұғалім профессиограммасын жетілдіру;
- үздіксіз білім беру жағдайында интеллектуалды зиялылыларды қалыптастыруда приориттетті бағыттар мен тәрбие кеңістігінің мазмұнын анықтау;
- 12 жылдық білім беру мәселелері бойынша үздіксіз педагогикалық білім беру мазмұны, формасы және әдістерімен айналысатын ғылыми-зерттеу институтын (орталығын) ашу;
- Әлемдік стандарттар деңгейінде материалдық-техникалық, инновациялық және информациялық базаны модернизациялау;
- Педагогикалық мамандықтың беделін көтеріп, әлеуметтік статусын жоғарылату мақсатында педагогикалық қызметкерлерді қолдау тетіктерін дайындау (педагогикалық қызметкерлерге жеке жетістіктеріне қарай жалақы дайындауды енгізу);
- Жоғары педагогикалық білім беру жүйесінде «Үздік базалық оқулық (оқу құралы)» атты реапубликалық конкурс ұйымдастыру [6].

Жоғары білім республика экономикасының барлық салалары үшін құзыретті және бәсекеге қабілетті мамандарды кәсіби даярлауды қамтамасыз етуде, теория мен практиканы біріктіруде маңызды рөл атқарады. Сондықтан жоғары оқу орындарында педагогикалық мамандықтар даярлау барысында түлектердің жаңартылған білім мазмұны бойынша оқушының функционалдық сауаттылығын дамытуға дайын болуын қамтамасыз ету- уақыт талабы. Көптеген жұмыс берушілер жоғары оқу орындары оқытып шығаратын мамандар сапасына қанағаттанбайды. Білім беру бағдарламалары жұмыс берушілердің күткен нәтижелеріне жауап бермейді және өндіріс талаптарына сәйкес келмейді. Осылайша жасалған қорытындылар жоғары мектептегі кәсіби даярлық барысын теориялық және өндіріске бейімделу жағынан қайта қарап, әлемдік тәжірибелерді сараптап, заманауи қалыпта қолдану қажеттігін тудырды. Мемлекетіміздің білім беру жүйесі мынадай екі түрлі маңызды үдерісті жүзеге асыруға бағытталған: ұлттық білім беруді жаңа арнаға салу; әлемдік білім кеңістігімен ықпалдасу [7]. Біздің міндетіміз – еліміздің білім беру жүйесін 30 дамыған елдің қатарына көтере отырып, қазақстандық бірегейлігімізді, мемлекеттік тілімізді және «Мәңгілік Ел» платформасын дамытуды сақтап қалу. Рухы биік, еңбегі ерен, бірлігі мығым Мәңгілік ел болу үшін жоспарланып отырған Қазақстан Республикасы білімді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы Тәуелсіз Қазақстан жастарының жарқын болашығының кепілі.

Қазақстанның жоғары мектебін 125 жоғары оқу орны құрайды. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016 – 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында мамандарды даярлау әлеуметтік тапсырыс ретінде ескеріле отырып жүзеге асырылуы белгіленіп отыр. Онда ЖОО-ның білім

беру бағдарламаларының мазмұнын анықтаудағы академиялық еркіндігі бакалавриатта 55 %-ға, магистратурада 70 %-ға, докторантурада 90 %-ға дейін ұлғайтылды. ЖОО-ның білім беру қызметі нарығында олардың бәсекеге қабілеттілігін күшейтуге ықпал ететін білім беру бағдарламаларының кең спектрін ұсына алады [8]. Яғни, жоғары мектеп өз оқу жоспарын құруда жұмыс берушілердің талап-тілектеріне сәйкес қажетті пәндерді енгізуге құқылы.

Жоғары оқу орындарында меңгерілген теориялық білімді тәжірибе жүзінде атқарып байқау мақсатында бірнеше бағытта жұмыстар атқарылып келеді. Осындай уақыт талабына сәйкес білім беру формаларының бірі – дуальді білім беру, педагогтар шығармашылығының бірлестігі, еріктілер (волонтерлік) қызметі және т.б.

Дуальді білім беру жүйесі бойынша болашақ маман өзі таңдап алған мамандығы бойынша өзара тәуелсіз екі мекемеде дайындықтан өтеді. Біреуі – кәсіби мектеп, екіншісі – білім беруші мекеме, екеуі өзара серіктестікте болады. Дуальді білім берудің мәні білім алушының теориялық меңгерген білімін өндірісте іске асыра алуға, практикалық машықтарға дағдыландыру. Бұл жүйе арқылы білім алушы оқу уақытының тең жартысын кейін өзі қызмет атқаратын өндірісте жалғастырып, білімін әрі қарай тереңдетіп, өз бетімен кеңейтіп, іскерлік пен дағдыларын жетілдіреді. Сонымен қатар еңбек ұжымындағы қарым-қатынас іскерліктерін меңгеруге мүмкіндік алады. Жалпы, дуальдық білі беру үш жақты (білім алушы, жоғары оқу орны, кәсірорын (немесе мекеме) тиімді екендігі танылып келеді:

- студент қажетті тәжірибе жинақтайды, оған жоғары оқу орнынан соң тұрақты жұмыс орнын табу оңай болады;
- студент жоғары оқу орнынан соң өндіріске араласып кетуге уақыт жібермейді, адаптация уақыты үнемделеді;
- білім алуға деген жоғары мотив туындап, болашақ маманның психологиясы қалыптасады;
- студент өз бетімен өмір сүруге ерте жастан дағдыланады;
- жұмыс беруші өндіріске дайын, өзіне қажетті маманмен қамтамасыз етіледі;
- дуальді жүйе арқылы жұмыс берушіге ең үздік мамандарды таңдап алуға мүмкіндік туады;
- дуальді жүйе арқылы жұмыс беруші маман іздестіруге уақыт жібермейді;
- жоғары сапалы маман даярлау арқылы жоғары оқу орнының беделі артады;
- бітірушілерді жұмысқа орналастыру жоғары пайызға көтеріледі.

Білім берудегі мұндай қатынас арқылы мемлекет тарапынан кәсіби мамандар даярлау міндеті де мінсіз орындалады.

Жоғары оқу орындарында болашақ педагог мамандарды мектеп жұмысына дайындауда түрлі деңгейдегі (облыстық, қалалық, аудандық, мектепішілік) педагогтар шығармашылығының бірлестігі жұмыстарына жаңаша сипат беру қажет. Мәселен, оқытудың инновациялық әдістерін, қазіргі заманғы білім беру және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайлану негізінде сабақтар үлгісін бірлесе отырып дайындап, ең үздік оқытушылардың сабақтарын түрлі желілермен тарату. Педагогикалық шығармашылық бірлестігі ұсынған сабақтарды, сыныптан, мектептен тыс іс-шараларды шағын жинақты мектептерге (ШЖМ) ұсыну әріптестік қарым-қатынас орнатудың бірден-бір жолы. Осындай жұмыстар барысында ұйымдастыру, орындау, тарқату шараларына: материалдар жинақтау, педагогтар арасында байланыс орнату, дайын материалдарды ақпараттық құралдармен жеткізу, сабаққа қатысу, талдау және т.б. жұмыстарға студент жастарды тарту қажет. Осылайша педагогтар шығармашылығының бірлестігі бір орталыққа біріксе, ал студенттер болашақ мамандықтарын әр қырынан танып, әріптестерімен тығыз жұмыс жасау үдерісіне еркін енетін болады.

«Экономикалық дамудың жоғары деңгейіне мектептерді «үздік» және «нашар» деп бөлмейтін елдер қол жеткізуде. Алдыңғы қатарлы әлемдік білім беру жүйелерінің назары мектеп оқушыларының білім жетістіктерін теңестіруге

бағытталған. Сабақ үлгерімі нашар балаларға үй тапсырмасын орындауда қолдау көрсету бойынша студенттердің волонтерлік қызметі кең тараған» [8]. Яғни, педагогикалық жоғары оқу орындары студенттердің волонтерлік қызметін оқу орнында оқып бастаған күннен жоспарлы атқаруды жолға қойғандары абзал. Бұл педагогикалық практикадан өтудің тиімді жолы болмақ. Волонтерлік қызметті атқара жүріп студент оқу процесін неғұрлым икемді етіп, практикалық бағыттауға мүмкіндік алады, мұғалім мен оқушы арасындағы әріптестік және достық қарым-қатынас орнату туралы теориялық білімдерін практикалық түрде нақты жүзеге асырады.

Олай болса, жоғары оқу орындарында педагог мамандарды даярлауда Қазақстанның білім кеңістігінде қалыптасып жатқан осы заманғы білімін реформалау бағыттары жалпы әлемдік бағдар мен үндес келіп, жаңа белестерге көтеріледі деп сенеміз. Қазақстандағы педагогикалық білім беру жүйесі төмендегідей міндеттердің шешімін табады:

- ЖОО-дағы оқуды өндіріспен үздіксіз жүргізу бағыт-бағдары;
- білім беру жүйесінде әріптестілікті дамыту үшін жағдайлар жасау;
- оқыту мен тәрбиелеу жүйесінің бірлігін қамтамасыз ету;
- білім мен ғылымның іс жүзінде интеграциялануын қамтамасыз ету;
- ресурстарды жұмылдыру және білім беру жүйесінің тиімділігін арттыруда қамтамасыз ету;
- ЖОО-дағы білім беру нәтижелерінің сапасын арттыру;
- білімді гуманизациялау;
- оқу желісінде оқытушының оқыту жұмыстарынан гөрі білім алушылардың танымдық әлеуметтену, қарым-қатынасқа түсу және т.б. іс-әрекеттеріне көбірек мән беру т.б.

Осы іс бағыты бойынша тегеурінді қимыл жасауды қолға алу – заман талабы. Сондықтан педагогикалық мамандық бойынша білімдендіру үдерісіне батыл бетбұрыс керек.

Әдебиеттер:

1. Мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012-2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары. – Астана, 2012. – http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200000832. Пайдаланған уақыты: 15.07.2016 ж.

2. Назарбаев Н.Ә. 2012 жылғы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 2012. – http://www.akorda.kz/kz/addresses/kazakstan-halkyna-zholdauy-2012-zhylgy-14-zheltoksan. Пайдаланған уақыты: 15.07.2016 ж.

3. Кертаева Г. М Педагогикалық деонтология негіздері: оқу құралы. – Павлодар, 2015. – 298 б.

4. Хмель Н.Д. Теоретические основы профессиональной подготовки учителя / Автореф... докт. пед. наук. – Киев, 1986. – 46 с.

5. Львова Ю.Л. Творческая лаборатория учителя. – М : Просвещение, 1992. – 224 с.

6. Кушеров Н.М., Касымов М.Р., Д.М.Наурузбаев. Ключевые проблемы подготовки учителя новой формации в Республике Казахстан // Вестник Таразского государственного педагогического института – 2016. – №7. – С.87-89.

7. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы, 2007 ж. 27 шілдедегі №319. – http://www.adilet.gov.kz/kk/node/989. Пайдаланған уақыты: 25.07.2016 ж.

8. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, 2016 ж. – http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000205. Пайдаланған уақыты: 17.07.2016 ж.

***

Албытова Н.П., Сламбекова Т.С.

Проблемы подготовки специалистов в соответствии с современными требованиями высшей школы

В статье рассматриваются мировые достижения как результат человеческих знаний. При подготовке специалистов в высшей школе Республики Казахстан отдается приоритет тесной связи теории с производством. В этом

направлении рассматриваются дуальное образование, творческое обьединение педагогов, волонтерская деятельность, применяемые в зарубежной практике.

***Ключевые слова**: Человеческий капитал, высшее учебное заведение, функциональная грамотность, ключевая компетентность, предметные компетенции, дуальное образование, творческое обьединение педагогов, волонтерская деятельность.*

Albytova N.P., Slambekova T.S.

Problems of training in accordance with modern requirements of high school

The article deals with global achievements as a result of human knowledge. When training in high school the Republic of Kazakhstan is prioritized close connection between theory and production. In this direction is considered a dual degree, unification of creative teachers, volunteer activities, applied in international practice.

***Keywords**: Human capital, higher education, functional literacy, key competencies, subject specific competences, dual education, creative unification of teachers volunteering.*

***

УДК 811:372851

Кульжумиева А.А. – кандидат физико-математических наук, доцент, ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: aiman-80@mail.ru
Негметов М.Ж. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: meirambek_negmetov@mail.ru

РЕАЛИЗАЦИЯ ПРОГРАММЫ ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБУЧЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ КУРСА «ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫЕ УРАВНЕНИЯ»

***Аннотация.** Данная статья посвящена вопросам полиязычного образования. Особое внимание уделяется методике проведения лекционных и практических занятий на английском языке по дисциплине «Дифференциальные уравнения» для студентов специальности 5В010900 – Математика.*

***Ключевые слова:** Полиязычное образование, дифференциальные уравнения, презентация, мультимедийные технологии, результаты обучения.*

Идея триединства языков впервые озвучена Президентом Республики Казахстан, Лидером Нации Н. Назарбаевым ещё в 2004 г. В октябре 2006г. на XII сессии Ассамблеи народа Казахстана Президент вновь отметил, что знание, как минимум, трех языков важно для будущего наших детей. А уже в 2007 году на государственном уровне был принят Национальный культурный проект «Триединство языков», цель которого - поднять уровень казахского языка до мирового, создать в стране все необходимые условия для равного и полноценного изучения и употребления трех языков: государственного, русского и английского. В нем Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев говорит о том, «…что для современного казахстанца владение тремя языками – это обязательное условие собственного благополучия. Поэтому считаю, что к 2020 году доля населения, владеющего английским языком, должна составлять не менее 20 процентов» [1]. Именно с этого момента и начинается отсчёт новой языковой политики Казахстана. Полиязычное образование было закреплено следующими законодательными актами: Конституция Республики Казахстан, Закон Республики Казахстан «О языках», Закон «Об образовании», Государственная программа функционирования языков в Республике Казахстан на 2001-2010 гг., Концепция развития иноязычного

образования Республики Казахстан и другими, которые и составили его правовую основу. Перечисленными выше документами определены роль и место полиязычного обучения, принципы создания современной эффективной системы управления полиязычным образованием [2].

Целью Концепции полиязычного образования является реализация полиязычного образования, направленного на подготовку конкурентоспособных специалистов, путем внедрения в учебный процесс инновационных технологий обучения на трех языках.

Достижение поставленной цели возможно при реализации следующих задач:

✓создать условия для развития профессиональных компетенций обучающихся посредством реализации полиязычного образования;

✓внедрить полиязычное обучение в университетах Республики Казахстан;

✓разработать учебно-методическое сопровождение;

✓подготовить и издать учебники, учебные пособия на английском языке, в том числе на электронном носителе;

✓внедрить уровневую модель изучения языков;

✓разработать компетентностно - языковую модель образовательных программ.

Принципы полиязычного образования строятся в соответствии с основными принципами образования и науки и направлены на интернационализацию, успешную адаптацию студентов-выпускников на международном рынке труда [3].

Реализация целей и задач полиязычия ставит перед системой образования задачу внедрения новейших методик уже дошкольной подготовки и раннего полиязычия. Так в 32 вузах с 1 сентября 2012 г. внедрена подготовка более 5,5 тысячи студентов специальных отделений, что позволит в ближайшее время получить не только конкурентоспособных, владеющих тремя языками специалистов, но и осуществить массовое внедрение полиязычия на всех этапах образования «дошкольное образование — школа — вуз — дошкольное образование» [4]. Для того чтобы сделать процесс полиязычного образования непрерывным необходимо начать с методики преподавания учебных дисциплин, с подготовки учителей, удовлетворяющих современным требованиям к целям обучения. В условиях современной системы обучения большую роль при этом могут играть соответствующие элективные курсы и оптимальное использование современных образовательных технологий.

Поставленным Президентом Республики Казахстан задачам по повышению качества подготовки бакалавров и магистров, участию в процессе глобализации высшего образования соответствует, проводимая в ЗКГУ имени М. Утемисова модернизация структуры и содержания учебного процесса. Кафедрой физики и математики в продолжении работы по реализации программы, направленной на подготовку высококвалифицированных, конкурентноспособных выпускников созданы полиязычные группы, в которых дисциплины читаются на государственном, русском и английском языках. Преподавателями кафедры проведена необходимая учебно-методическая работа:

- обновлены образовательные программы и каталоги элективных дисциплин;
- пересмотрены существующие и разработаны новые учебно-методические комплексы дисциплин по кафедре;
- разработана компетентностно-языковая модель образовательных программ с участием работодателей – учителей инновационных школ.

Внедрению полиязычного образования способствует функционирование в университете мультимедийных языковых классов, оснащенных современной цифровой аудио, видеоаппаратурой, компьютерами, подключенными к сети Интернет, интерактивными досками и другими средствами, позволяющими

компенсировать отсутствие языковой среды. Приглашаются зарубежные профессора для чтения лекций.

Принцип предметной и профессиональной направленности обучения учителей физики и математики находит отражение в структуре рабочего учебного плана, включающего специальные и методические дисциплины с учетом целей и задач полиязычия в подготовке специалистов. Разработанный рабочий учебный план включает в себя 50% дисциплин на родном языке, 30% - на английском языке и 20% - на втором языке. Полиязычие при изучении математики, как и других предметов, предполагает одновременное изучение и предмета и совершенствование соответствующего языка. При этом обучению на русском и казахском языках способствует наличие языковой среды и большого количества учебных и учебно-методических пособий на этих языках в школе и вузе. Использование английского языка при изучении специальных дисциплин осложняется отсутствием языковой среды. Это должно находить отражение в методике проведения занятий. Как показывает опыт работы со студентами, обучающимися в полиязычных группах, формированию умений и навыков писать математическую терминологию на английском языке способствует использование мультимедийных технологий, представление текста лекционного материала в виде презентации на слайдах. При этом слова, термины, определения, теоремы проговариваются на трех языках. Визуализация представляемого материала, использование различных схем и таблиц могут оказать существенную поддержку обучаемым. Справочные материалы должны быть написаны максимально «интернациональным» языком - языком формул и знаков.

Полиязычие в обучении предполагает межпредметную интеграцию специальной дисциплины и языков. При этом для обучаемого создаются условия познания окружающего мира через изучаемый предмет и формирования коммуникативной компетенции в профессиональной сфере [5].

Опыт работы в полиязычной группе представим на примере дисциплины «Дифференциальные уравнения» на английском языке: специальность 5В010900 – Математика, 3 кредита, 4 семестр. Объем предмета лекций– 15 часов, практических занятий – 30 часов, СРСП – 45 часов; СРС – 45 часов.

Цель изучения курса: совершенствование подготовки выпускника бакалавриата путем интеграции изучения предмета и языка.

Задачи курса:

1) Изучить и освоить основные понятия и факты теории дифференциальных уравнений.

2) Выработать умения и навыки применять различные методы теории дифференциальных уравнений для решения задач в различных областях математики, естествознания и техники.

3) Формировать навыки английского языка в устной и письменной форме.

Для организации учебного процесса по изучению математической дисциплины на английском языке нами по принятой в университете структуре разрабатывается силлабус. Он включает следующие материалы:

- лекционный комплекс, развернутый план-конспект на английском языке;
- темы практических занятий по решению задач, которые предлагаются обучаемым на английском языке;
- систему контрольных заданий по предмету для текущего, рейтингового и итогового контроля на английском языке;
- критерий оценивания, учитывающий достижения обучаемых по предмету и умению выразить свои знания на английском языке в устной и письменной форме.

Разработанные учебно-методические материалы предлагаются студентам в начале семестра в качестве учебно-методического пособия.

Изучение предмета на английском языке способствует и совершенствованию знаний английского языка, пониманию математического текста, особенностей

представления теоретического содержания курса «Дифференциальные уравнения» и формулировки задач на английском языке, развитию письменной и устной речи. Важное значение имеет приобретение навыка чтения математических знаков, операций, законов и формул, теорем и т.п. на английском языке. Изучение специального предмета опирается на знания студентами английского языка, полученные ими при изучении иностранного языка в цикле общеобразовательных дисциплин. Освоение математической терминологии на английском языке связано с пониманием специфики слов-синонимов, обращая внимание студентов на то, какой из терминов используется в зыке математики. Например, в русско-английском словаре для слова «решение» в переводе предлагается несколько слов, среди которых: «solution», «decision»; в математике используется термин «solution». В ходе учебного процесса студентами формируется трехязычный глоссарий с транскрипцией английского термина.

Далее представлено разработка темы «Equations with separated variables» («Уравнения с разделяющимися переменными»). На занятии чтение лекции на английском языке сопровождается презентацией лекционного материала на слайдах. Звуковое сопровождение ключевых слов, законов, формул на родном языке осуществляется нажатием значка.

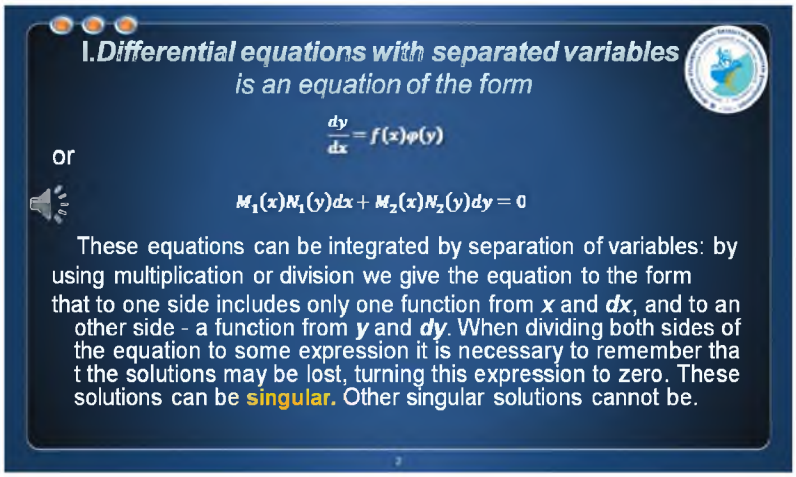

II. If the equation is given as

$$\frac{dy}{dx} = f(ax + by + c)$$

- it can be reduced to an equation with separable variables by using substitution $z = ax + by + c$, where c – any number.

EXAMPLE 1. Solve the equation $\sqrt{y^2+1}dx = xydy$.

- **SOLUTION:** We divide both sides by $\sqrt{y^2+1}$:

$$\frac{dx}{x} = \frac{ydy}{\sqrt{y^2+1}}.$$

- The variables are separated. We integrate both sides of the equation

$$\int \frac{dx}{x} = \int \frac{ydy}{\sqrt{y^2+1}};$$

$$\ln|x| = C + \sqrt{y^2+1}.$$

- When dividing by $x\sqrt{y^2+1}$ the decision could be lost $x = 0$ and Clearly, $x = 0$ – a singular solution.

EXAMPLE 2. Solve the equation $\frac{dy}{dx} + y = 2x + 1$

- **SOLUTION:** Doing a change $z = y - 2x - 1$, we lead this equation to the equation with separable variables

$$\frac{dz}{dx} = -(z + 2).$$

- Now we divice the var ables: $-\frac{dz}{(z+2)} = dx$. By integrating

$$-\int \frac{dz}{z+2} = \int dx,$$

we find

$$-\ln|z+2| + \ln C = x,$$

where

$$z = Ce^{-x} - 2.$$

then

$$y = 2x - 1 + Ce^{-x}.$$

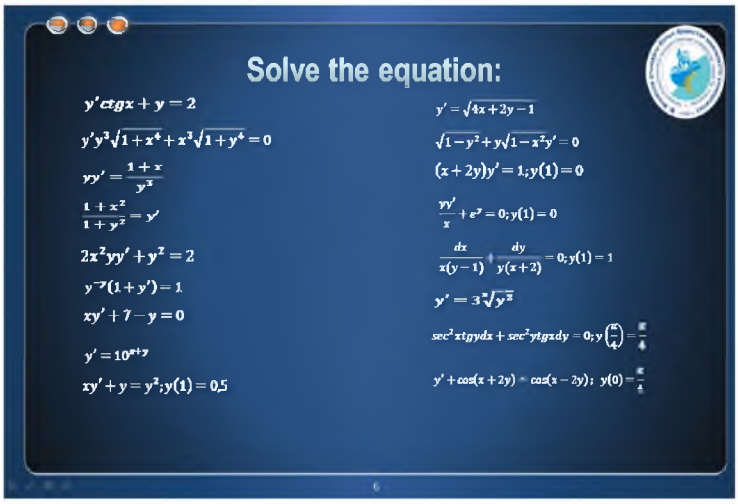

Обратная связь осуществляется в форме вопросов, которые могут возникнуть у студентов по ходу лекции, на которые преподаватель отвечает на английском, а в случае необходимости дополнительного разъяснения на родном языке. На этапе рефлексии проверяется освоение ключевых вопросов темы. После каждого проведенного занятия студенты при закреплении изученного материала дополняют глоссарий новыми терминами по теме.

Для выпускника бакалавриата, будущего учителя важно как изучение предмета на английском языке, так и освоение методики организации и проведения занятий по математике в школе.

Результаты исследования прошли апробацию и внедрены в учебный процесс вуза.

Литература:

1. Назарбаев Н.А. Новый Казахстан в новом мире // Казахстанская правда. – 2007. – 1 марта. – № 33(25278).

2. Закон Республики Казахстан «О языках» от 11 июля 1997 года. – http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000. Дата обращения: 03.09.2016 г.

3. Государственная программа развития языков в Республике Казахстан на 2011-2020 годы. – www.edu.gov.kz. Дата обращения: 05.09.2016 г.

4. Жетписбаева Б.А., Аринова О.Т. От идеи «Триединство языков» Н.А. Назарбаева до полиязычного образования в Казахстане // Вестник КарГУ. – 2012. – №4. http: //articlekz.com/node/1411. Дата обращения: 05.09.2016 г.

5. Закон «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III // Казахстанская правда. – 2007 г. – № 127. – 15 августа.

***

Кульжумиева А.А., Негметов М.Ж.

«Дифференциалды теңдеу» курсын үйрету кезінде көптілді оқыту бағдарламасын іске асыру

Осы мақала көптілді білім беру мәселелеріне арналған. Мақалада 5В010900 – Математика мамандығының студенттері үшін «Дифференциалды теңдеу» пәні бойынша ағылшын тілінде дәріс және практикалық сабақтар өткізу әдістемесіне баса көңіл бөлінеді.

Тірек сөздер: *Көптілді білім беру, дифференциалды теңдеу, презентация, мультимедиялық технологиялар, оқу нәтижелері.*

Kulzhumieva A.A., Negmetov M.Zh.

Realization of program of multilingual education in the study of the course «differential equations»

This article focuses on multilingual education. The special attention is paid to the method of lecture and practical lessons in English of the discipline «Dıfferential equations» for students of 5B010900 – Mathematics speciality. The aim is to create the necessary conditions of provide multilingual education.

Keywords: *Multilingual education, dıfferential equations, presentation, multimedia technology, learning outcomes.*

***

ӘОЖ 330.31

Медешева А.Б. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: medeshovaa@mail.ru
Касымова А.Х. – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлы-техникалық университеті
E-mail: kasimova_ah@mail.ru

ИНОВАЦИЯЛЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ОҚУ ҮРДІСІНДЕ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Алдына мақсат қоймайтын
адам әрқашан артта қалады.
Дж. Герберт

Аңдатпа. *Мақалада еліміздегі түрлі ғылым саласына инновация ұғымының енуі және қолданылуы сөз болады. Автор инновация терминінің мағынасын түрлі зерттеушілер ұсынған тұжырымдамалар бойынша салыстырып, оның негізгі қызметі жаңалық, жаңашылдықпен тікелей байланысты екенін көрсетеді. Әсіресе Қазақстанның қазіргі білім беру саласындағы өзгерістері инновациямен ұштасып жатқанына тоқталады. Оқытудың инновациялық технологиясын, оның ішінде, жобалау технологиясының өзіндік ерекшеліктері мен оны қолданудың мүмкіндіктері зор екеніне баса көңіл бөледі.*

Тірек сөздер: *Инновация, технология, оқыту әдісі, үрдіс, іс-әрекет, жоба, жобалау.*

Бүгінгі таңдағы Қазақстанның әлемдік білім кеңістігіне енуге деген мүдделілігі осы салада халықаралық әлеуметтік және экономикалық тұрғыдан озық деп танылған оқыту модельдерін өз мүмкіндігімізге сай үйлестіре қолдану үшін заман талабына лайық отандық білім беру стратегиясы мен тактикасын жаңалаудың қажеттілігін арттырып отыр. Өйткені «ұлттың бәсекелестік қабілеті, бірінші кезекте, оның білімділік деңгейімен айқындалады. Әлемдік білім кеңістігіне толығымен кірігу білім беру жүйесін халықаралық деңгейге көтеруді талап ететіні сөзсіз».

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған Жолдауында «Біздің жас мемлекетіміз өсіп, жетіліп, кемелденеді, біздің балаларымыз бен немерелеріміз онымен бірге ер жетеді. Олар бабалардың игі дәстүрін сақтай отырып,қазіргі заманғы нарықтық экономика жағдайларында жұмыс істеуге даяр. Олар қазақ, орыс, ағылшын тілдерін еркін меңгереді, олар бейбіт, айбат, жылдам өркендеу үстіндегі күллі әлемге әйгілі, әрі сыйлы өз елінің патриоттары болады» - деп көрсетілгендей, ертеңгі келер күннің бүгінгіден гөрі нұрлы болуына ықпал етіп,

адамзат қоғамын алға апаратын құдіретті күш тек білімге тән. Жалпы, технология идеясы өте жаңа ұғым емес [1].

Технология – грек тілінен аударғанда шеберлік деген ұғымды білдіреді. Бұл сөздің мағынасы педагогика саласында қолданғанда шеберлікпен өнім алу, нақты нәтижеге жету, белгілі бір жүйемен оқыту деген ұғымдарға барабар. Педагогикада оқыту әдісі мен білім сапасы бір-бірінен ажыратуға болмайтын, өзара тәуелді, өзара сабақтас егіз ұғымға айналды. Себебі оқыту әдісінің тиімділігі сапалы нәтижелерге әкелетін факторларды үйлесімділікпен басқаруға тікелей байланысты болса, ал үйлесімді басқару жүйелілік арқылы сапаға қол жеткізудің басты шарты болып саналады [2].

Қазіргі таңда білім берушілер инновациялық және интерактивтік әдістемелерін сабақ барысында пайдалана отырып сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізуде. «Инновация» ұғымын қарастырсақ, ғалымдардың көбі оған әртүрлі анықтамалар берген. Мысалы, Э.Роджерс инновацияны былайша түсіндіреді: «Инновация – нақтылы бір адамға жаңа болып табылатын идея». Майлс «Инновация – арнайы жаңа өзгеріс. Біз одан жүйелі міндеттеріміздің жүзеге асуын, шешімдерін күтеміз» дейді. Ендеше инновация ұғымы – педагогикалық сөздік қорына ежелден енген термин. Ол кейбір ғалымдардың еңбектерінде «жаңа», «жаңалық енгізу», деп көрсетілсе, кейбіреулер оны «өзгеріс» деген терминмен анықтайды.

Қазақстанда «инновация» ұғымын пайдалануды қазақ тілінде анықтаған ғалым профессор Н.Нұрахметов. Ғалым «инновация, инновациялық үрдіс деп отырғанымыз – білім беру мекемелерінің жаңалықтарды жасау, меңгеру, қолдану және таратуға байланысты бір бөлек қызметі» деген анықтаманы ұсынады. Ол инновация білімнің мазмұнында, әдістемеде, технологияда, өзінің жіктемесінде инновацияны, қайта жаңарту кеңістігін бірнеше түрге бөледі: жеке түрі; модульдік түрі; жүйелі түрі.

«Инновация» сөзі – қазіргі уақытта барлық өндіріс, медицина, техника салаларында өте жиі қолданып жүрген термин. Қазір бұл сөз жаңа, өзгеру, жаңаша деген мағынаны білдіреді және дәл қазіргі жаңа заманға да жаңа, жаңаша өзгерудің мазмұны терең және анық екендігі белгілі. Бұл ұсыныс негізінде үйренушінің дербес қабілеті, белсенділігін қалыптастыру, оқыту материалдарын өзінше пайдалану арқылы танымдық белсенділігін арттыру алға шығады. Инновациялық әдіс – тәсілдерді қолдануда білім беруші өз пәнініңбарысын дайын күйінде бағалайды, әрбір білім алушының өзі ізденіп, ғылыми негіздерін өз бетінше игеріп, ғылыми зерттеуді көздейді, ал білім алушының негізгі міндетіне білім алушының іс-әрекетін бақылау жатады [3].

Қ.Құдайбергенова «инновацияны» - нақты қойылған мақсатқа сай алынған жаңа нәтиже деп есептеп төменднгідей аудармалар жасаған «инновация» - жаңалық, «нововедение» - енген жаңалық, «новое» - жаңа, «новшество» - жаңалық, «инновационный үрдісс» - жаңарту үрдісі. Сондықтан, әр елде бұл құбылысқа қандай көзқарас қалыптасқанын анықтау мақсатымен ғылыми-педагогикалық, техникалық, саяси әдебиеттер мен баспа беттерін зерттей келе, Ресейде, шет елдерде, ТМД елдерінде, Қазақстанда “инновация” ұғымына көптеген анықтамалар берілгенін көреміз. Ресейде “инновация” ұғымына өте күдікпен қарағаны мәлім. Мәселен, XIX-XX ғасырдың басындағы бірде-бір білім реформаларында бұл термин кездеспейді. Негізінде реформа жүзеге асқан, яғни, инновациялық үрдіс өткен, бірақ инновация термині еш жерде аталмайды [4].

Қазақстан мемлекетінде инновация ұғымын пайдалану соңғы бес жылдың еншісінде. Оқытудың инновациялық үрдісінде әдіс-тәсілдерін қолданудың мынадай ерекшеліктеріғалымдар еңбектерінде атап көрсетілген:

- ізгілендіру технологиясында ғылымда алдыңғы қатарлы ғылыми жаңалықтарды енгізе бастайды да, ал ғылыми білімдер оның тұрмысының әлеуметтік жағдайы мен іс-әрекетінің әлеуметтік нәтижесінің бірлігінде қарастырады;

- ақпараттық бағдарламалап оқыту – оқытудың мазмұнын пәнаралық байланыс тұрғысынан ұйымдастыру;

- дербес оқыту технологиясы білім беру үрдісінде ғылымның негіздерін игерту үшін ізгілік, адамгершілік қасиеттерді қалыптастыра отырып, жеке тұлғаның әлеуметтік- жауапкершілігін арттырады.

Ал, жалпы инновацияны модификациялық, комбинаторлық, радикалдық деп үш түрге бөлуге болады:

- модификациялық инновация – бұл бұрын қолда барды дамытумен, түрін өзгертумен айналысу. Бұған В.Ф. Шаталовтың математикаға жазған тірек конспектісі және оны көптеген мұғалімдердің пайдалануы мысал бола алады.

- комбинаторлық модификация – бұрын пайдаланылмаған, белгілі әдістеме элементтерін жаңаша құрастыру. Бұған пәндерді оқытудың қазіргі кездегі әдістемесі дәлел.

- радикалдық инновация – білімге мемлекеттік стандарттарды енгізу жатады. Мемлекеттік стандарт білім беруде, негізінен, мөлшерлерді, параметрлерді, деңгейлік және сапалы оқытудың көрсеткіштерін қалыптастырады.

Қазір республика оқу орындары ұсынып отырған көп нұсқалыққа байланысты өздерінің қалауына сәйкес кез-келген үлгі бойынша қызмет етуіне мүмкіндік алды. Бұл бағытта білім берудің әртүрлі нұсқадағы мазмұны, құрылымы, ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа идеялар, жаңа технологиялар бар. Сондықтан әртүрлі оқыту технологияларын оқу мазмұны әрбір білім алушының жас және жеке дара ерекшеліктеріне орай маңызы зор.

Қазіргі күні инновация деп көбінесе жаңа технологияларды, әдістер мен құралдарды жасау және қолдануды айтса, сонымен бірге жаңа идеяларды, үрдістерді бірлкте жетілдірудің де жүйесі. Сондықтан оқыту мен тәрбиедегі жаңа технология инновациялық идеяларды енгізу, жаңарту нысаны болып табылады. Инновация өзінің даму барысында белгілі бір өмірлік даму сатыларынан тұрады:

- жаңа идеяның пайда болуы;
- мақсат қоюшылық;
- тарату және жойылу.

Инновациялық үрдістерді ендіру үш өзара байланысты күштер анықталады:

- енгізілген технологияның ерекшеліктерімен;
- жаңашылдардың инновациялық әлеуетімен;
- жаңалықты енгізу жолдарымен. Сондықтан бұл уақыт ағымына байланысты дамиды, бірқалыпты өзгеріске ұшырайды, жағдайына байланысты білім беруші мен білім алушылардың өзара байланысы болып саналады. Алайда, инновация ұғымының шығу кезеңі мен тарихын дәл анықтау мүмкін болмаса да, бұл ұғым қоғамдық ғалымдарға жаратылыстану ғылымдарынан келген деп есептеледі. Өйткені, инновациялар көбіне агрономия, өнеркәсіп және медицина салаларында кеңінен қолданылады. Инновациялар қоғамның пайда болу кезеңінен бері жүзеге асырылып келе жатса да қолданысқа енгізілді. Мұның басты себептерінің бірі – олардың мағынасының түрліше түсінілуінде. Кейбір ғалымдар инновациялардың анықтамасын берер кезде оның түрлеріне де ерекше тоқталып өтеді [5].

Білім берудегі жаңалықтарды жіктеу барысында инновацияның адам қызметінің ең маңызды түрлерінің бірі екендігін ескерген жөн. Бұл қызметті қатаң шектеуге және бөлшектеуге болмайды. Білім берудің барлық құрамдас бөліктері мен аспектілеріне жаңалық енгізу қиын, тіпті мүмкін емес болғанымен, оларды құрамдас бөлікке біріктіру одан сайын қиынға соғады. Сондықтан білім беру мазмұнындағы жаңалықтар міндетті түрде ұйыммен және тиісінше, жұмыс істеу әдістемесімен өзара ықпалдасып отырады.

Қазіргі уақытқа дейін ғылыми әдебиеттерде инновациялық үрдісті мынадай кезеңдерге бөледі:

- идеяның немесе инновация тұжырымдамасының пайда болу кезеңі мұны шартты түрде, іргелі де қолданбалы ғылыми зеттеулердің нәтижесі болып табылатын жаңалықтың ашылу кезеңі деп те атайды.

- ойлап табу кезеңі, яғни қандайда бір нысанға, материалдық немесе рухани өнім үлгіге айналған жаңалықты құру немесе ашу кезеңі.

- жаңалықты енгізу кезеңі,мұнда ойлап табылған жаңалық іс жүзінде қолданысқа еніп, қайта өңделеді және жаңалықтан тұрақты нәтиже алынады.

Бұдан кейін бұл жаңалық өз бетінше жаңалық бола бастайды да, инновациялық үрдіс жаңалыққа деген алғырлық қалыптасқан жағдайда келесі кезеңге аяқ басады. Жаңалықты пайдалану кезінде мынандай кезеңдер орын алады:

- жаңалықты тарату кезеңі, мұнда жаңалық кеңіненқолданысқа енгізіліп, жаңа салаларға кіреді.

- нақты бір салада жаңалықтың үстемдік ету кезеңі,мұнда жаңалық бұрынғы жаңашылдық қасиеттерін жоғалта бастайды да оны едәуір тиімді жаңалықпен ұтымды алмастыру үрдісі қарастырылады.

- жаңалықтың қолдану аясын қысқарту кезеңі,мұнда жаңалық жаңа өніммен алмастырылады.

Инновациялық білім беру үрдісінің мән-маңызы, біздің пікірімізше, оның инновацияны бастау, жаңа өнімдер мен мәмілелерді дайындау, оларды нарықта сату және одан әрі қолданысқа енгізу жөніндегі мақсатты іс-әрекеттер тізбегін қамтитығынан көрінеді. Инновациялық білім беру үрдістерін басқаруды кәсіби қалыптастырудың тиімділігін бағалау критерийлеріне инновациялық білім беру үрдісінің шынайылығы, жүзеге асырылғыштығы, инструменталдылығы, инновациялық деңгейі, гуманитарлығы, өңделгендігі және таралу мүмкіндігі жатады. Ғылыми әдебиеттерде инновациялардың төмендегідей түрлерін бөліп көрсетеді: білім беру мазмұнындағы инновациялар, оқыту технологиясындағы инновациялар, білім беру жүйесінің функциясы саласындағы инновациялар, оқу құралдар жүйесіндегі инновациялар. Көп жылдар бойы білім беру жүйелерінің дамуы экзогенді факторлармен анықталып келеді. Мұның өзі осы дамудың қажетті жағдайын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ Қазақстан Республикасының ғылыми әлеуеті көптеген бағыттары бойынша әлемдік деңгейге сәйкес келеді. Сондықтан ол білім берудегі инновациялық саланы дамытуға негіз бола алады деп нақты айта аламыз.

Инновациялық үрдістің негізі – жаңалықтарды қалптастыру, қолданылу, жүзеге асырудың тұтастық қызметі. Кез-келген жаңа әдіс жекелік, сондай-ақ уақытша жоспарға жатады. Бұл яғни, бір тәрбиеші үшін табылған жаңа әдіс, жаңалық болса басқа тәрбиеші үшін өтілген материал тәрізді. Инновациялық мәселелермен айналысып жүрген бірқатар ғалымдардың еңбектерін, жазған анықтамаларынқарастырып, талдай келе бізбұл ұғымның түп-төркінін белгілі уақыт арасында жаңашыл идеяны қайта қарау, жаңалау деп айтқанды жөн көрдік. Сәл ертерек кездің өзінде белгілі қолданылып жүрген идеялар жаңа бағытта ұсынылса, мұның өзі инновациялы деп аталған. Осыларды негізге ала отырып, инновацияны «жаңалық», «жаңа әдіс», «өзгеріс», «әдістеме», «жаңашылдық», ал инновациялық үрдісіті «жаңа әідістеме құралы» деп ұғатын боламыз [6].

Инновациялық технологиялардың соңғы жылдары білім беру үрдісіне кеңінен енуіне сәйкес біз жобалауға тоқталамыз.

Жобалау әдісіне қатысты ғылыми ізденістер уақыт өткен сайын жаңарып, жаңғырып, толығып, дамып келеді. Зерттелген сайын оның жаңа өрістерінің де кеңейе түсуі бұл мәселенің өміршеңдігін танытады. Жобалау әдісінің алғашқы соқпағы XYII ғасырдағы Париждің Корольдік сәулет академиясының тәжірибесінен басталады. XX ғасырдың ортасынан бастап АҚШ-тың, Германияның білім беру саласында, ал ғасыр соңында ТМД елдерінің оқыту жүйесінде кең өріс алғаны белгілі. Жобалау әдісінің теориясын алғаш негіздеген ғалымдар Д.Дьюи мен

В.Килпатрик болатын. Олар бұл технологияның әмбебаптық сипатын дәл анықтап, оның интеллект дамытудағы маңызын жоғары бағалады. Кейін бұл әдістің теориясын дамыткан Е.С. Полат, В.Д. Симоненко, М.Б. Павловтардың зерттеулері болды.

Жоба – белгіленген мәселені шешу үшін өз жүргізілетін оқушылардың өзіндік зерттеу әрекеті. Жоба ұғымы дидактикалық мақсатқа жету үшін бір идеяны, белгілі бір бұйымды немесе өнімді жасауды, есеп шығаруды, схема құрастыруды жүзеге асыратын, жұмыс нәтижесі практикалық бір жазба, сызба немесе есеп түрінде көрсетілетін жұмыс дегенді білдіреді.

Жоба өнімінің сыртқы нәтижесі - жобалау нәтижесінде алынатын жоба өнімі оны көруге, тәжірибеде қалдануға және меңгеруге болады.

Жоба өнімінің ішкі нәтижесі – жоба қызметінде алынатын тәжірибе, оқушыларды оқыту, олардың білімдерін дамыту, тәрбие беру және олардың ұжымдық жұмысқа үйрету болып саналады.

Жоба – мұғаліммен арнайы ұйымдастырылатын және оқушылардың өз бетімен жасалатын қандайда бір проблемалардың шешілу кешені.

Жоба өнімі – бұл жоба қызметінің нәтижесі мен мақсаты болып есептеледі. Ол нәтиженің сапалы болып шығуы үшін ресурстарды және шығынды, қандайда бір уақыт аралығын талап етеді. Жоба өнімі теория, модель, формула, алгоритм, парадигма немесе материалды объекті түрінде болуы мүмкін. Төменде республикалық сайыстарда жүлдеге ие болған, зияткерлік куәлігіне ие бірнеше жобаны мысалға келтіруге болады [7; 8].

Сурет 1 – Студенттердің электрондық жобалары

Мұндай мультимедиалық мүмкіндігі жоғары электрондық жобалар ғалымдармен бірлесе дайындалады және мұндай олар оқу құралдары ретінде оқушылардың білім деңгейін жоғарылататыны сөзсіз. Бұл өнімдер жобалау үрдісі арқылы дайындалды.

Жобалау – бұл (латын projectus - сөзінен аудағанда алға тасталу, қарау дегенді білдіреді) жобаны жүзеге асырудың ең шекті өнімдік үрдісі. Ол жобаның болашақ

үлгісі, мүмкін болатын объект немесе ойластырылған ойлардың жүзеге асрылған өнімі [9].

Жобалау әдісі негізінде: практикалық немесе теориялық бір мәселені бастан-аяқ қарастырып шығатын жобаның түпкі идеясын жүзеге асыру, бір нәтижеге қол жеткізу ісі жатады. Бұл тәсіл практикалық іздеу, зерттеу, таңдау тәсілдерінің кең спктрін пайдаланып, оған сыртқы факторлардың әсерін қарастыру болып табылады. Осындай жұмысты орындау барысында балалар алған білімін толық пайдаланып, өздері де жаңа бастама, идея беру керек. Жобалау әдісін сауатты түрде қолдана білу үшін алдын-ала көп дайындалу, тұрақты түрде жобаны жетілдіру, толықтыру ісін жүргізе білу қажет. Жобалау әртүрлі типте – зерттеу, шығармашылық жұмыстары, ойындық түрде, ақпараттық (мәлімет жинақтау, оны талдау, өңдеу, орналастыру, безендіру) жұмыстар, практикаға бағытталған істер сияқты болып құрастырыла береді [10].

Кесте 1 – Жобаға қатысушы тұлғалардың іс-әрекеттері

Оқушы:	Мұғалім:
- Оқушы-оқыту субъектісі.	- Жеке тұлғаға қарай бағытталған ұсынушы, нақты мақсат қоюшы.
- Мақсатқа дербес өз іс-әрекетімен жетуші белсенді субъект.	- Бағыт-бағдар беруші, кеңесші.
- Өзін-өзі және бір-бірін оқытушы.	- Оқушының жетістігін құптаушы.
- Өнерпаз, жасампаз еңбектің иесі.	- Ынталандырушы, мақсат қоюшы.
- Өз ізденісімен табысқа жетуші шығармашылық тұлға.	- Мақсаттарға жетелеуші.

Жобалау әдісінің қазіргі түсіндірмесі: «Мен жаңа білімді меңгеруде оның не үшін қажеттігін, оны қай жерде және қалай қолдана алатынымды білемін». Жобалау әдісі оқушылардың өз бетімен жұмыстануын өзектілейді, ол әрекетін белсенді іздену деңгейіне дейін әкеледі: бұл білімді өз бетімен табу іскерлігін, танымдық дағдыларды, ақпарат кеңістігінде бағыт таңдауды дамыту. Оқушылар даярлпайтын жобалар олардың практикалық және шығармашылық ойын дамытуға, түрлі мәселелерге деген қызығушылығын оятуға, зерттеу жүргізуге ұмтылысын туғызуға мүмкіндік береді [11].

Оқыту үрдісінде жобалау қызметі зерттеу рөлін атқарады. Мысал ретінде оқыту жобаларын (дипломдық, курстық жұмыстарды) атауға болады.

Жобалау әдісінің тиімділігінің теориялық позициялары.

- басты назарда – оқушы, және шығармашылық қабілетінің дамуына қолдау көрсету;
- білім беру үрдісі оқулық негізінде құрылмайды, ол оқушының оқуға мотивациясын көрсететін және ол үшін жеке маңыздылығы бар қызмет логикасында құрылуы қажет;
- жобамен жұмыстың жылдамдығы әрбір оқушыға өзінің деңгейіне байланысты шығуын қамтамасыз етеді;
- базалық білімді терең меңгеру және оны әр түрлі жағдайларда әмбебап қолдана білуді қамтамасыз етеді.

Жобалау нәтижесі өнім болуы ықтимал. Оны жобаны дайындаушы тұлға көпшілікке демонстрациялайды. Мәселен, оқу орнының бір телехабарын дайындау үрдісін қарастырайық. Ол мына бөліктерден тұрады (сурет 2). Мұнда жобаның ұжымдық формада дайындалатынын түсінуге болады.

Сурет 2 – Телехабар жобасының таныстырылымы

Инновация білім деңгейінің көтерілуіне жағдай туғызады. Кейінгі кезеңдегі ғалымдар өз зерттеулерінде оқу-тәрбие ісіне жаңалықтарды енгізіп, тарату мәселесін карастырады. Жаңа инновациялык окыту технологиясы кәсіптік кызметтің ерекше түрі болып табылады. Инновациялык окыту технологиясын меңгеру үшін білім берушінің аса зор тәжірибені жұмылдыру қажет. Бұл өз қызметіне шығармашылыкпен карайтын, жеке басының белгілі іскерлік касиеті бар адамды қажет ететін жұмыс. Шындығында да әрбір білім беруші жаңа инновациялық технологияны меңгеру барысында өзін-өзі дамытады және өзін-өзі калыптастырады.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. «Қазақстан – 2050» Стратегиясы. – http://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs. Пайдаланған уақыты: 25.08.2016 ж.

2. Молдашбаева Л.П. Инновационные технологии в системе услуг образования // Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ 20-жылдығына жене экономика ғылымдарының докторы, профессор, ХАА жене Ресейлік Жаратылыстану Академиясының академигі, «Қаржы» Садвокасова К. Ж 60-жас мерейтойына арналған «Жаңа нақты жаһандық жағдайда Қазақстан Республикасының қаржы-несие жүйесінің дамуы» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының еңбектері. – Астана: Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 2016 . – 595 б. Б. 161-163.

3. Рысбаева А.Қ. Педагогикалық қызметтегі инновациялық бағыт. – http://studopedia.su/10_124322_slayd-.html. Пайдаланған уақыты: 25.08.2016 ж.

4. Садықов А.Ә., Қосаяқова А.К. Қазақстандағы келесі қатар телефониясының дамуы // Сборник статей Межд. науч. конференции «Инновационное развитие и востребованность науки в современном Казахстане». – Алматы, 2010. – 280 с. С. 61-65.

5. Альманах «Продуктивное образование»: проекты в продуктивном образовании: сборник научных статей / Под ред. Е.А. Александровой, Е.Е. Симдянкиной. – М , 2005. – 125 с.

6. Медешова А.Б. Бастауыш сынып оқушыларының оқу икемділігін ақпараттық технология арқылы дамытудың педагогикалық шарттары: монография. – Орал: М Өтемісов атындағы БҚМУ Баспа орталығы, 2015. – 198 б.

7. ҚР СТ 34.017-2005. Электрондық оқу басылымы. – Астана, 2005.

8. Рудометов Е., Рудометов В. Шпионские штучки. Электронные средства коммерческой разведки и защита информации. – СПб: Полигон, 2000. – 224 с.

9. Что такое проектно-исследовательская деятельность. – http://paidagogos.com/?p=7597. Пайдаланған уақыты: 25.08.2016 ж.

10. Проектная методика как форма активизации учебной и внеклассной деятельности. – http://ped-kopilka.ru/pedagogika/metodika/proektnaja-dejatelnost-v-shkole.html. Пайдаланған уақыты: 28.08.2016 ж.

11. Понятие «проектная деятельность» – https://infourok.ru/raskrytie_ponyatiya_proektnaya_deyatelnost-153534.htm. Пайдаланған уақыты: 29.08.2016 ж

***

Медешова А.Б., Касымова А.Х.

Особенности применения инновационных технологий обучения в учебном процессе

В данной статье автор исследует понятие «инновация», отмечает, что инновации характерны для любой профессиональной деятельности человека, и, естественно, становятся предметом изучения, анализа и внедрения. Рассмотрены подходы различных ученых к определению понятия «инновация». По мнению автора, инновации в образовании выступают как средство и способ развития образования и подводит к выводу, что изменения в образовании Казахстана напрямую связаны с инновациями.

Ключевые слова: *Инновация, технология, методы обучения, педагогический процесс, деятельность, проект, проектирования.*

Medeshova A.B., Kasymova A.H.

Features of the application of innovative learning technologies in the educational process

The author explores the concept of innovation in this article, notes that innovation characteristic for any professional human activities, and naturally become the subject of study, analysis and implementation. The approaches of various scientists to the definition of innovation. According to the author, innovations in education act as a means and a method for the development of education and leads to the conclusion that changes in Kazakhstan's education is directly related to innovation.

Keywords: *Innovation, technology, teaching methods, teaching process, activity, project, design.*

***

УДК 796.8

Анарбаев А.К. – кандидат педагогических наук, доцент,
Международный казахско-турецкий университет им. А.Ясави
Баймуханбетов Б.М. – доктор философии (PhD), и.о. доцента,
Международный казахско-турецкий университет им. А.Ясави
E-mail: almas_6262@mail.ru

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ОПТИМАЛЬНЫХ ИНТЕРВАЛОВ ПОВТОРНЫХ АТАК У БОРЦОВ С РАЗЛИЧНЫМИ МАНЕРАМИ ВЕДЕНИЯ БОРЬБЫ

Аннотация. *В статье представлены исследовательские материалы по организации тактических атакующих действий в виде повторных атак для борцов технического, силового и функционального стиля в греко-римской борьбе. Повторные атаки являются одним из составных частей тактической подготовки. Они представляют собой реализацию технических действий, либо воздействие на атакуемого в определенной последовательности с соблюдением временного*

интервала (пауза между действиями). В связи с этим нами предполагалось, что целевое планирование с использованием имитаций на тренажёрном устройстве (ТУ) рационального количества атакующих действий, а также время паузы с учетом индивидуальных особенностей борцов и сведений о противниках повысит надежность и эффективность технико-тактических действий (ТТД) и позволит борцам рационально применять свои индивидуальные и ведущие качества в целях достижения успехов на международной арене.

Ключевые слова: *Тактические атакующие действия, повторные атаки, тренажёрное устройство, индивидуальные качества.*

Одним из задач большого спорта, всей системы подготовки борцов высокого класса является повышение функциональной подготовленности и на этой базе поднятие тактико-технической подготовки. Для более целенаправленного воздействия на те или иные двигательные качества все большее значение приобретают тренажёры и тренировочные установки. Это обусловлено тем, что тренажеры дают возможность количественно учитывать энергетические затраты и направленно строить тренировочный процесс, эффективно воздействовать на частоту сердечных сокращений (ЧСС), дыхательную и другие системы организма, способствуют развитию основных физических качеств в определенной динамической ситуации, реализуя определенную тактико-техническую деятельность, создавая противодействие на противника.

Мы исходили из того, что организация тактических атакующих действий в виде повторных атак является наиболее эффективным средством реализации технико-тактического мастерства (ТТМ), решение тактических задач в процессе соревновательных поединков. Повторные атаки являются одним из составных частей тактической подготовки. Они представляют собой реализацию технических действий, либо воздействие на атакуемого в определенной последовательности с соблюдением временного интервала (пауза между действиями). В дальнейшем ходе работы будем использовать термины повторные атаки или повторные атакующие действия. В соответствии с функциональными характеристиками стенда имитатора мы выделили для исследования повторные атаки в виде «прессинга» – имитация активности посредством давления на манекен силой 40% от максимального и «вязка рук» вращая ручной эргометр мощностью 330 Вт; повторные атаки в виде «натиска» - швунга манекена вперед-назад с максимальной силой и атака – осаживание манекена и отрыв - подбив с максимальной силой и быстротой; повторные атаки в виде «выжидания» - разведка, активный отдых на основе вращения ручного эргометра без нагрузки и давления на манекен.

В связи с этим предполагалось, что целевое планирование с использованием имитаций на ТУ (тренажёрное устройство), рационального количества атакующих действий, а также время паузы с учетом индивидуальных особенностей борцов и сведений о противниках повысит надежность и эффективность (ТТД) и позволит борцам рационально применять свои индивидуальные и ведущие качества в целях достижения успехов на международной арене.

При этом мы исходили:

- из современных тенденций совершенствования (ТТД) борцов высших разрядов предпочтительную для каждого стиля ведения схватки, при организации повторных атак;
- структуры функциональной подготовки.

В модельном эксперименте участвовали 20 борцов греко-римской борьбы, мастера спорта, представители технического, силового и функционального стиля. На 1-ом этапе борцы выполнили два 5-ти мин. теста специальной выносливости, броски через плечо несопротивляющегося партнера с 20 сек. атаками через 40 сек., относительно умеренной по интенсивности работы (5 бросков).

И тест с бросками партнера через плечо также с 20 сек. атаками, но через каждые 20 сек. Выполнение второго теста ставило организм борца в экспериментальное условие, т.к. тренировочная нагрузка (ТН) при его выполнении было выше соревновательной. Затем ту же самую нагрузку дублировали на (ТУ). При тестировании регистрировались динамические и кинематические параметры.

При обследовании борцов было установлено, что относительно низкие показатели плотности технические действия (ТД) в соревновательных действиях (СД) обусловлены низким и средним уровнем специальной выносливости. Каждый спортсмен выполнял перечисленные тесты с двух дневным интервалом.

Анализируя динамику технической активности мы пришли к заключению о том, что борцы технического стиля наиболее эффективно выполняют броски (ТД) в 1-ом и в начале 2-го теста после I мин. отдыха. Для борцов функционального стиля характерны следующие особенности выполнения теста № I, на 1-ой минуте количество бросков по сравнению со средними показателями представителей технического несколько ниже 8, средняя оценка атакующих действий – 4,86± 0,14; (ЧСС) = 134 ± 4,82 уд/мин.

Но затем, вплоть до 5-ой мин., все изучавшиеся показатели улучшаются. Лишь к концу 5-ой мин. прослеживается тенденция к снижению количества атакующих действий до 7 при значении (ЧСС) 157,4 + 7,8 уд/мин.

Столь значительные различия между борцами разных стилей при контрольном тестировании объясняются меньшей приспособленностью борцов технического стиля к предъявляемым ситуациям в условиях нарастающего утомления [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Это подтверждается и нашими данными относительно сдвигов (ЧСС) у борцов технического стиля, которые достоверно выше по сравнению с борцами функционального стиля.

Таким образом, достоверные снижения физических возможностей у борцов технического стиля при использовании 20-секундных интервалов отдыха, а также ухудшения в этих условиях качественных и количественных показателей выполняемых бросков требуют увеличения в соревновательной схватке интервалов между атаками у борцов этого стиля до 30-40 сек, так как в большинстве исследований рассматривались различные варианты повышения эффективности борьбы в процессе отдельно взятой схватки, а не на протяжении всего турнира, то возникла необходимость исследовать результативность борцов технического и функционального стиля в условиях моделирующих турнирные соревнования, в которых минимальный интервал между схватками равен 20 мин (интервалы отдыха предусматриваются правилами соревнований). С целью регистрации специальной работоспособности борцы троекратно выполнили 5-ти минутный тест-прессинг в виде атакующих действий с последующими бросками через плечо, прогибом с интервалом через 20 сек. Было установлено, что у борцов технического стиля в 1-ом 5-ти минутном тесте количество выполненных атакующих действий недостоверно меньше (количество бросков также снизилось), чем у функционального стиля. После 20-ти сек. отдыха во 2-ом и 5-ти минутном задании количество бросков недостоверно возросло, педагогическая оценка существенно не изменилась. При 3-м выполнении 5-ти минутного теста отмечается недостоверное снижение работоспособности по сравнению с 1-м и 2-м заданиями. Регистрация (ЧСС) говорит о высокой напряженности выполненной работы. Затраты энергии выражаются в 2300 кДж. Весьма характерно, то, что работоспособность у борцов комбинационного стиля при повторном выполнении 5-ти минутного теста недостоверно возросла.

Главная задача данных исследований заключается в том, чтобы определить в какой зоне интенсивности борется тот или иной борец высокого класса (точнее какая зона интенсивности соответствует манере ведения схватки), какой механизм энергообеспечения нужно развивать, какими средствами, их соотношения и соответственно какую методику применять. То есть каждый тип борца (технический,

силовой, функциональный) предполагает определенную функциональную, развитую вегетативную функцию, позволяющую использовать свои ведущие качества, создающие преимущество при реализации двигательной задачи. Так, при классификации тренировочных нагрузок борцов высокого класса определили три типа тренировочных заданий, которые соответствовали определенным манерам ведения схватки.

1-ый тип тренировочных заданий характеризуется наибольшим объёмом (ТД) с выполнением в зоне интенсивности, где (ЧСС) – 144-162 уд/мин и составляет 23% всей нагрузки, чистое время тренировочных занятий составило в среднем 100,4+3,8 мин., общее время отдыха составило 25,5 мин. Такой тип заданий соответствует борцам высокого класса, которые решают задачи динамической ситуации за счет преимущественно двигательных качеств общей выносливости «функциональный».

Тренировочный процесс осуществляется в следующей последовательности (табл. 1), три серии, десять подходов, чистое время работы 100,4 +3,8 мин, общее время отдыха 25,5 мин.

Первая серия состояла из трёх подходов:
13,1 ± 3,1 мин., время отдыха 1,5 мин.
12,5 ± 3,3 мин., время отдыха 1,3 мин.
11,6 ± 2,9 мин, время отдыха 1,2 мин.
Сумма нагрузки составила 37,2± 3,1 мин., интервал отдыха 4 мин.
Вторая серия состояла также из трех подходов:
I) 10,7 ± 1,9 мин., время отдыха 1,5 мин.
2) 11,2 ± 1,8 мин., время отдыха 1,8 мин.
3) 10,9 ± 2,8 мин., время отдыха 2,8 мин.
Сумма нагрузки составила 32,8 ± 2,1 мин., интервал отдыха 5,2 мин.
Третья серия состояла из 4 подходов:
11,1 ± 3,1 мин., время отдыха 2,1 мин.
9,1 ± 2,9 мин, время отдыха 2,3 мин.
8,4 ± 3,5 глин,, время отдыха 1,9 мин.
4) 8,2 ± 3,1 мин., отдых до полного восстановления.
Сумма нагрузки составила 36,8 ± 3,2 мин., интервал отдыха 9,1 мин.
Между каждой серией давался отдых 5 минут.

Таблица 1 – Оптимальные интервалы тренировочных нагрузок борцов функционального типа

Тип соревновательной деятельности	Кол-во серий	Кол-во подходов	Интервалы тренировочных нагрузок, мин.	Интервалы отдыха, мин.	Частота сердечных сокращений уд/мин.
1	2	3	4	5	6
Функциональный			13,1 ±3,1	1,5	
	3	3	12,5 ± 3,3	1.3	
			11,6 ± 2,9	1,2	
			37,2 ± 3,1	4	
				5 мин.	144 -162

		3	10,7 ± 1,5	1.5	
			11,2 ± 1,8	1,8	
			10,9 ±2,8	1,9	
			32,8 ± 2,1	5,2	
				5 мин.	
		4	11,1 ± 3,1	2.1	
			9,1 ± 2,9	2,3	
			8,4 ± 3,5	1,9	
			8,2 ± 3,1	Отдых до полного восстановления	
			36,8 ± 3,2	9,1	
Общая сумма	3	10	100,4 + 3,8	25,8	

Второй тип тренировочных заданий характеризуется проведением (ТД) в зоне выполнения, где интенсивность выполнения нагрузки находится в пределах (ЧСС) 168-180 уд/мин. Такая нагрузка соответствует борцам, которые реализуют динамические ситуации преимущественно за счет силовых качеств («силовики») (табл. 2).

Таблица 2 – Оптимальные интервалы тренировочных нагрузок борцов силового типа

Тип соревновательной деятельности	Количество серий	Кол-во подходов	Интервалы тренировочных нагрузок, мин.	Интервалы отдыха, мин	Частота сердечных сокращений уд/мин
1	2	3	4	5	6
Силовой			8,9 ±1,3	1,6	
	3	3	8,7 ± 1,3	1.4	
			8,5 ± 1,4	1,4	
			26,1 ± 1,3	4,4	
				5 мин.	168-180
		4	8,8 ± 1,2	1.4	
			7,7 ± 2,1	1,5	
			7,5 ±2,3	1,3	

			6,9 ± 2,5	1,2	
			31,4 ± 2,2	5,5	
				5 мин.	
		3	6,7± 3,1	1,5	
			6,2 ± 3,3	1,4	
			6,1 ± 3,3	Отдых до полного восстановления	
Общая сумма			19 ± 3,2	2,9	
Общая сумма	3	10	72,3 + 1,8	22,8	

Чистое время тренировочных занятий, составило 72,3 + 1,8 мин, общее время отдыха 22,8 мин.

Тренировочный процесс осуществлялся в следующей последовательности: три серии, десять подходов.

Первая серия состояла из трёх подходов:

8,9 ± 1,3 мин., время отдыха 1,6 мин.

8,7 ± 1,3 мин., время отдыха 1,4 мин.

8,5± 1,4 мин., время отдыха 1,4 мин.

Сумма нагрузки составила 26,1±1,3 мин., интервал отдыха 4,4 мин.

Вторая серия состояла из четырёх подходов:

8.8 ± 1,2 мин, интервал отдыха 1,5 мин.

7,7 ± 2,1 мин., время отдыха 1,5 мин.

7,5±2,3 мин., время отдыха 1,3 мин.

6,9 ± 2,5 мин., время отдыха 1,2 мин.

Сумма нагрузки составила 31,4± 2,2 мин. интервал отдыха 5,5 мин.

Третья серия состояла из трёх подходов:

6,7 ± 3,1 мши, время отдыха 1,5 мин.

6,2 ± 3,3 мин., Бремя отдыха 1,4 мин.

6,1 ± 3,3 мин., отдых до полного восстановления.

Сумма нагрузки составила 19±3,2 мин., интервал отдыха 2,9 мин.

Между каждой серией давался отдых 5 мин.

Третий тип тренировочных заданий характеризуется меньшим объемом (ТД), но их выполнение требует большой напряженности, что повышает (ЧСС) до 186 уд/мин, и выше. Такая нагрузка соответствует борцам, которые реализуют динамические ситуации за счёт тактико-технических действий скоростно-силового характера «технический» (табл. 3).

Учебно-тренировочный процесс осуществляется в следующей последовательности: три серии, десять подходов.

Первая серия состояла из четырех подходов:

6,7 + 2,1 мин., время отдыха 2,9 мин.

6,5 + 1,5 мин., время отдыха 2,7 мин.

6,3 + 1,1 мин., время отдыха 2,7 мин.

5,9 + 1,3 мин., время отдыха 2,5 мин.

Сумма нагрузки составила 25,4- ±1,5 глин. интервал отдыха 10,8 мин.

Вторая серия состояла из трёх подходов:

5,7 ± 1,3 мин., время отдыха 1,1 мин.

5,3 ±1,7 мин , время отдыха 2,3 мин.

5,1 ±1,5 мин., время отдыха 2,5 мин.

Сумма нагрузки составила 16,1 ± 1,5 мин., интервал отдыха 7 мин.

Третья серия состояла также из трёх подходов:
4,9 ± 1,2 мин., время отдыха 2,5 мин.
4,7 ± 1,8 мин., интервал отдыха 1,8 мин.
5 ± 1,7 мин., отдых до полного постановления.
Сумма нагрузки третьей серии составила 18,1 ± 1,5 мин., сумма отдыха 5,2 мин.

Чистое время тренировочных занятий составило 55,6 ± 1,5 мин., общее время отдыха 33,5 мин. Между каждой серией давался отдых 5 мин.

Таблица 3 – Оптимальные интервалы тренировочных нагрузок борцов технического типа

Тип соревновательной деятельности	Кол-во серий	Кол-во подходов	Интервалы тренировочных нагрузок, мин.	Интервалы отдыха, мин.	Частота сердечных сокращений уд/мин
1	2	3	4	5	6
Технический			6,7 + 2,1 мин., время отдыха 2,9 мин.	6,5 + 1,5 мин., время отдыха 2,7 мин.	
	3	3	6,3 + 1,1 мин., время отдыха 2,7 мин.	5,9 + 1,3 мин., время отдыха 2,5 мин.	
			6,7 + 2,1 мин., время отдыха 2,9 мин.	6,5 + 1,5 мин., время отдыха 2,7 мин.	
				5 ми н.	168-180
		4	8,8 ± 1,2	1.4	
			7,7 ± 2,1	1,5	
			7,5 ±2,3	1,3	
			6,9 ± 2,5	1,2	
			31,4 ± 2,2	5,5	
				5 мин.	
		3	6,7 ± 3,1	1.5	
			6,2 ± 3,3	1,4	
			6,1 ± 3,3	Отдых до полного восстановления	
			19 ± 3,2	2,9	
Общая сумма	3	10	72,3 + 1,8	22,8	

Как показали лабораторные исследования тренировочных нагрузок и их влияние на работоспособность и эффективность выполнения тактико-технических действий зависят от времени выполнения тактических заданий, зоны интенсивности, а также от времени отдыха.

Так, продолжительность-1-го перерыва, который наступает после окончания разминки оказывает прямое влияние на время начала выполнения 1-ой тренировочной нагрузки (г =0,51), а длительность выполнения 1-ой нагрузки значительно сказывается (r=0,66) на длительность выполнения 2-ой нагрузки. Выявлены сильные взаимосвязи (г=0,7) длительности (ТН) и отдыха в конце основной части учебно-тренировочного процесса и взаимосвязи длительности (ТН) и отдыха во 2-ой половине тренировки. Чем раньше в учебно-тренировочном процессе (УТП) начинается отдых перед моделированием соревновательной ситуации, тем длительнее выполняется в нужном режиме тренировочное задание. Непосредственное влияние на эффективность выполнения совершенствования технико-тактических действий (СТТД) оказывает 3-я и 5-ая (ТН) (г = 0,85). На эффективность работы в той или иной зоне оказывает сложность реализации динамической ситуации, зависящая от количества проведенных атакующих действий, в виде повторных атак. Сильная взаимосвязь между продолжительностью перерыва и направленными заданиями тренера (г = 0,78). На эффективность выполнения 7-ой и 9-ой (ТН) оказывает длительность перерыва между (ТН).

Таким образом, общая характеристика и корреляция различных факторов, характеризующих тактические задания, отнесенные к 1-ой манере ведения борьбы показал, что длительность выполнения (ТН) и небольшой короткий отдых оказывает серьезной влияние на функциональную подготовку и требуют совершенных физических качеств, способствующих реализации определенных динамических ситуаций.

Манера борьбы зависит также от владения (ТД), от созданных и успешно преодоленных противодействий. Системно-структурный анализ учебно-тренировочного процесса и соревновательной деятельности борцов высокой квалификации приверженные к силовой манере борьбы показал, что реализация динамической ситуации связана с инициативой, в навязывании своей борьбы, выигрыша площади ковра, в умении взять захват за счет силовых качеств и, как правило, в 1-ые минуты схватки. Учебно-тренировочный процесс (УТП) строится таким образом, чтобы усилить показатели надежности атаки, и надежности защитных действий, соблюдая оптимальный интервал атаки.

Фактором, объединяющим все основные характеристики функциональной подготовки, является прежде всего временная характеристика - это длительность выполнения специальных упражнений (ТН), интервалы отдыха, объем чистого времени, затраченный на развитие специализированных двигательных качеств, продолжительность выполнения 1-ой (ТН), 2-ой (ТН) и реализации динамических заданий в 4-ой и 6-ой (ТН). Не менее важным фактором, объединяющим временные характеристика фрагментов 2-ой половины (УТП) является информация о продолжительности (ТН)-8 и 10, а также отдых между интервалами ТН; 3-ий фактор, который необходимо учесть - это информация об общем количестве (ТД) и продолжительность заключительной (ТН).

Литература:

1. Новиков А.А., Акопян А.О. Функциональная система управления подготовкой спортсменов в различных видах единоборств. Теория и практика физической культуры. – 1983. – № 11. – С. 20-22.

2. Телюк С.И. Контроль за совершенствованием технического мастерства и физических качеств борцов вольного стиля высокой квалификации: Методические рекомендации. – М., 1986. – 41 с.

3. Дахновский В.С., Венглярский Г.А. Велоэргометрическое тестирование специальной работоспособности дзюдоистов // Спортивная борьба. Физкультура и спорт, 1982. – Вып. 1. – С. 52-61.

4. Ашмарин В.А. Теория и методика педагогических исследований в физическом воспитании. – М : Физкультура и спорт, 1978. – 223 с.

5. Бубе Х. Тесты в спортивной практике / Пер. с нем. – М.: физкультура и спорт, 1988. – 239 с.

6. Малков О.Б. Основы тактики борьбы с позиции теории конфликтной деятельности // Теория и практика физической культуры. – 1999. – №2. – С. 89-95.

***

Анарбаев А.К., Баймуханбетов Б.М.

Әр түрлі үлгілермен күрес жүргізетін балуандардың қайталама шабуылдардың оңтайлы аралықтарын айқындау

Мақалада балуандардың техникалық түрінде шабуылдың тактикалық әрекеттерді ұйымдастыру жөніндегі зерттеу материалдар, грек-римдік балуандардың қайта шабуылы үшін күш және функционалдық стилі ұсынылған. Қайталанатын шабуылдар тактикалық дайындық компоненттерінің бірі болып табылады. Олардың негізгі іске асырушы техникалық іс-шаралары, немесе белгілі бір ретпен уақыт аралығында нысанға әсердің сәйкестігін (іс-әрекеттер арасындағы үзіліс) жүзеге асыруды білдіреді. Осыған байланысты, біз мақсатты жоспарлау пайдалана отырып модельдеу (тренажерлық жабдықтар) ұтымды қадамдар шабуыл саны, сондай-ақ үзіліс уақыты, назарға күрескерлердің жеке сипаттамаларын ескере отырып, бұл болжауда, ал қарсылас туралы ақпарат (әдіс-тәсілдерінің іс-әрекетті) ӘТӘ сенімділігі мен тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді және күрескеркерлері халықаралық аренада табысқа қол жеткізу үшін олардың жеке және ұтымды жетекші сапасын пайдалануға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: *Тактикалық шабуыл, іс-қимыл, қайталап шабуылдар, тренажерлер, жеке қасиеттер.*

Anarbaev A.K., Baimukhanbetov B.M.

Determine the optimal retry intervals attacks wrestlers with a different manner of fighting

The article presents research materials on the organization of tactical attack in the form of repeated attacks for technical fighters, power and functional style in Greco-Roman wrestling. Repeated attacks are one of the components of the tactical training. They yourself implementation of technical actions or effects on the target in a certain sequence in compliance with the time interval (pause between actions) .In this connection, we assumed that the target planning using simulations on TU (fitness equipment) rational number of attackers action and pause time, taking into account the individual characteristics of the fighters, and information about the enemy will increase the reliability and efficiency of TTA (technical and tactical actions) and will allow the fighters to use their individual rational and leading.

Keywords*: Tactical offensive action, repeated attacks, fitness equipment, individual qualities.*

***

ӘОЖ 371.731

Құлмағамбетова С.С. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: svetlana-sk-68@mail.ru
Иманалина Г.М. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: gtasmagambetova@inbox.ru
Сапанова С.З. – экономика ғылымдарының магистры,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: samalsapanova@mail.ru

ШЕТ ТІЛДІК КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ («БИОЛОГИЯ» ПӘНІ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. *Мақалада шет тілін жетік меңгеру, еркін қарым-қатынас жасай білу туралы қарастырылады. Шет тілін меңгеру әр білімді адамның, оған қойылған қоғам талаптарына сәйкес, қажеттілігіне айналды. Шет тілі адамдардың мәдени деңгейіне айтарлықтай әсер етеді, қарым-қатынас жасауының дамуына ықпал жасайды. Қарым- қатынас жасау құзыреттілігін қалыптастыру шет тілін оқытудың негізгі мақсаты болып табылады.. Шет тілінде қарым-қатынас жасау үшін грамматикалық ережелерді білу шарт, лексикалық қорын ұдайы толықтырып отыру, тілдің фонетикалық ерекшеліктері туралы білу, оқытылатын елдің мәдениеті мен әдебиетін білу, әрине, сөйлеу дағдыларын дамыту керек.*

Тірек сөздер: *Құзыреттілік, коммуникативтік құзыреттілік, коммуникативті технологиялар, шет тілін оқыту, көптілділік, көпмәдениеттілік.*

«Еліміздің ертеңі бүгінгі жас ұрпақтың қолында, ал жас ұрпақтың тағдыры – ұстаздың қолында» деп елбасымыз Н.Ә. Назарбаев атап өткендей бүгінгі таңда заманына сай зерделі, ой-өрісі жоғары, жан-жақты дамыған жеке тұлғаны қалыптастырып тәрбиелеу мемлекеттің ең маңызды стратегиясы ретінде мұғалімдер қауымына зор жауапкершілік жүктеп отыр [1].

Тілді меңгеруге деген қызығушылықты ынталандыру, жан-жақты дамыған, үш тілді – қазақ, орыс және ағылшын тілдерін жетік меңгерген көптілді тұлғаны қалыптастыру бәсекеге қабілетті қоғам құрудың бірден бір негізі болып табылады.

Бүгінгі таңда жалпы орта білім беруді жетілдірудің негізінде құзіреттілік тәсілді қолдану ұсынылып жүр, білімге бағытталған мазмұнды құзіреттілікті дамыту, яғни нәтижеге бағдарланған білім мазмұнына алмастыру қажеттілігін көреміз.

Құзыреттілік – бұл алынған білімдер мен біліктерді іс-жүзінде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық мәселелерді шешуге қолдана алу қабілеттілігі. Заман талабы оқушылардың бойында түйінді құзыреттіліктерді қалыптастыру болып табылады.

Құзіретті адам – ол жеке тұлға. Ол туындаған проблеманы жеке және топтарда (коммуникативтік) шеше алуға, өмірде және жұмыс орнында үнемі жаңашылдыққа ұмтылуға, қабілетті болуға тиіс, өз бетімен және басқаның көмегімен қажетті ақпаратты іздестіріп, қолдана алады. Осы аталған сапалар мен қасиеттер кез келген іс – әрекеттерге қажет. Содан да олар негізгі құзіреттер деп аталады. Бұл адамның бойында өзіндік, жауапкершілік, коммуникабельдік, жаңалықты жоғары қабылдайтын, мәселені шеше алатын, адамгершілігі мол, білімі жоғары, жаңа технологияларды меңгере алатын, ұжымда жұмыс жүргізе алатын, белсенділік қасиет - қабілеттерінің болуы [2].

М.К. Кабардовтың пікірінше, қатысымдық құзыреттілік – бұл этно және әлеуметтік-психологиялық үлгі-нұсқаның, стандарттың, стереотиптердің жүруі [3]. Ал И.А. Зимняяның айтуынша, қиын қатысымдық дағдылар мен іскерліктерді меңгеру, жаңа әлеуметтік құрылымда теңбе-тең іскерлігін қалыптастыру және

сөйлесу кезінде шектелу, ырымдары, салт-дәстүрлер, сөйлесу әдебін білу, сыпайылық таныту; ұлттық ділге тән қатысымдық әдісте бағдар ұстау [4].

А.В. Хуторскийдің айтуынша, оқу үдерісіне өту үшін құзыреттілікті іскерлік формасында беру керек. Бұл жағдайда құзыреттілік өзі сәйкес келетін оқу әдісінің мәнін анықтайтын болады. Ол қатысымдық құзыреттілік тұжырымдамасына келесі мысалдарды ұсынады:

- өзін ауызша және жазбаша елестете алу, сауалнама, өтініш, түйіндеме, хат, құттықтау хат жазу;
- өз сыныбын, мектебін, елін мәдениетаралық тілдесу жағдаятында елестете алу, бұл үшін шетел тілі білімін қолдану;
- айналадағы мен алыстағы адамдармен және оқиғалармен өзара әрекеттесу тәсілдерін меңгеру;
- ауызша хабарлама айту, сұрақ қоя білу, диалогты жақсы өткізу;
- түрлі сөйлесу іскерліктерін (монолог, диалог, оқу, хат), лингвистикалық және тілдік құзыреттіліктерді меңгеру;
- топта бірлескен іскерлік тәсілдерін, тілдесу жағдаятында әрекет негіздерін меңгеру; ымыраларды іздеу және таба білу;
- көпмәдениеттік, көпэтникалық және көпконфессионалдық қоғамда тарихи күретамыр және әртүрлі ұлттық жалпылық пен әлеуметтік топтардың дәстүрлерді білудің негізінде құрылған позитивтік дағдылар тілдесуіне ие болу [5].

Білім беру жүйесінде оқушының бойында коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруда ақпараттық-коммуникативтік технологияның рөлі ерекше. Бұл технологияны қолдану оқушылардың қызығушылығы мен белсенділігін және жұмыс істеу шеберлігі мен қабілеттіліктерін арттырады. Бағдарламаны жақсы меңгеруге, өз жұмысын жоспарлауға, өз бетімен жұмыс жасауға үйретеді. Оқушының қазіргі заман талабына сай білім алуына, білім сапасына тікелей әсер ететіндер – ақпараттық құралдар.

Қазіргі кезде оқушыларға ағылшын тілін оқытудың әртүрлі деңгейлеріне сәйкес оқытудың жаңа технологияларын, ақпараттық және компьютерлік жүйелер арқылы ізденіс жұмыстарын жандандыра түсудің барлық мүмкіндіктері жасалған. Шетел тілін оқытуда лингафондық құрал-жабдықтар, аудио, видео кешені – оқушылардың ауызша және жазбаша аударудағы білімін жетілдіру, сөздік қорын қосымша жаңа сөздермен байыту, толықтыру, ой-өрісін дамыту мақсатында қолданылады. Сондай-ақ оқыту процесінде мультимедия бағдарламасының көмегімен, ғаламтордан алынған әлемдік жағдайлар, педагогикалық технологиялардың түрлі әдіс – тәсілдері, комуникативтік бағыттағы оқыту элементтері кең қолданылады.

Компьютермен сабақ өткізу арқылы оның қолданылуын үйрене отырып телесабақтарды тың, жаңа деңгейде өткізуге, оқытушы мен оқушының қарым-қатынасының педагогикалық және әдістемелік тұрғыдан сараланып алынған алуан түрлі қызмет түрлерінің қолданылуы жүзеге асады. Компьютерді қолдану барысында өздерін қызықтыратын әр түрлі мәселелерді шешуге болады және талқылайды. Компьютермен бала жазады, оқиды, түрлі тесттер орындайды. Техникалық құралдарды пайдаланудың ең тиімді жағы уақытты ұтасың, дәл, тиянақты оқу-материалдарын алдын-ала дайындап, оқушыға беріп отырсаң өзінен-өзі жасауға тырысады, қызығады, жасамай, үлгермей отырған оқушы болмайды, себебі оның алдында бәрі дайын тұр. Сонымен қатар мұғалім қазіргі мектептегі ақпараттық құралдарды жетік меңгеру, Power Point, Active Studio бағдарламаларымен жұмыс жасап қана қоймай үнемі интернет жүйесіндегі жаңалықтар мен өзгерістерді өзінің кәсіби шеберлігіне қолдана білу, білім кеңістігін кеңейту, ашу бағытындағы өзгерістер мен әлемдік білім беру кеңістігіне кіруге талпыну керек. Соңғы кезде уақыт көрсетіп отырғандай, мұғаліммен салыстырғанда оқушыда көп ақпарат болатыны кейінгі көрсетілген тәжірибелер дәлелдеп отыр. Сондықтан әрбір мұғалім

өз қызметіне ақпараттық технологияны пайдалана білуі кажет. Бұл мәселе білім беруді ақпаратттындырудың қажетті шартына айналып отыр.

Қазіргі кезде адамның кәсіби шеберлігіне, білім өрісіне, зиялылық және танымдылық деңгейіне өмірдің өзі биік талаптар қойып отыр. Бүгінгі күні көкейкесті болып отырған білімнің құзырлылық ұстанымын жүзеге асыру құралы ретінде педагогикалық технологиялар мен белсенді оқыту әдістерінің алар орны ерекше. Әрекетке негізделген технологиялық оқыту танымдық белсенділігі жоғары, өмірде әртүрлі мәселелерінен хабардар, кез келген тапсырманы орындауға қабілетті, қолынан іс келетін (құзырлы) азаматтарды қалыптастырады.

Бас тілдік құзыреттіліктерінің қалыптасуы мен тілдік білім беруді дамытудың ең тиімді құралы – тілі оқытылатын елде болу. Алайда, тілден тыс ортада шет тілін үйренуші оқушылардың кәсіби шеттілдік құзыреттілігін нақты қоршаған ортаға негіздеп дамытудың неғұрлым тиімді құралдарын табу қажет. Яғни, олар ағылшын тіліндегі негізгі және элективті курстар, шынайы виртуалды интерактивті тіл ортасын пайдалану, яғни әр түрлі тілдерде әр түрлі ресурстардың кең спектрін ұсынатын Интернет көздерін пайдалану.

Уақыт талабына байланысты XXI ғасырда Қазақстандықтар мемлекеттік немесе жеке бас істер барысында халықаралық қатынастар жасайды (саяси, экономикалық және техникалық байланыстар болуы мүмкін) [6]. Пәндерді ағылшын тілінде оқытудағы мақсат – ғылым мен технология саласында жарысу, артта қалмау. Сапалы аудармалар жасап, мемлекетке білім мен технология жаңалықтарын енгізу де – шет тілін білудің жемісі. Демек, жартылыстану пәндерін ағылшын тілінде оқыту – дүниежүзілік қатынас тілін меңгерту – Қазақстан мемлекетінің болашағы мен жастары үшін пайдалы.

Әртүрлі тақырыптардағы лексиканы қайталау мен бекітуді Wisc-Online сайтында орналасқан ресурстар көмегімен біріктіруге болады.

Wisc-Online – «оқу объектілері» («learning objects») деп аталатын электронды білім беру ресурстарының сандық кітапханасы. Сандық кітапхананы дайындауға Висконсин Техникалық жүйелік колледжінің оқытушылары мен білім беру ресурстарын дайындау бойынша мамандар қатысты.

1999 жылдан бері олар әртүрлі техникалық және гуманитарлық пәндер бойынша білім беру объектілерін дайындады. Мобильді тиімді оқу объектілері білімдерін арттыру, техникалық анимация көрсету, проблемалық шешу дағдыларын арттыру, идеялар, және жұмыс күшінің оқытуын қамтамасыз етеді.

Сайтты пайдаланушылар оқыту объектілерін талқылап бағалай алады, санаттары бойынша басқа да элементтерін таңдап және орындауға болады.

Денсаулық, ғылым, математика, технология, өнеркәсіп, білім беру саласындағы сарапшылар және жалпы пайдаланушылар жоғары сынақ балл алуға көмектесу үшін оқу-әдістемелік қамтамасыз етеді.

Мысалы, анатомиялық терминологияны, «Дене бөлшектері» тақырыбындағы ағылшын лексикасын зерделеп, ресурсын пайдалануға болады.

1. Интерактивті Anatomical Terminology: Relative Position дененің ұстау қалпын сипаттау үшін пайдаланылатын терминдерді үйренуіне көмектеседі.

Ресурсты пайдалану өзектілігі:

Биология. Адам анатомиясы – адам денесінің морфологиясын, оның органдары мен жүйелерін зерттейтін биология саласы. Адам анатомиясының зерттеу аспектілерінің бірі адам денесінің пішіні мен құрылымы болып табылады. Анатомия саласындағы дене ұстау қалпы сипаттау арнайы терминологияны білуді талап етеді. Оқу материалы аралық және қорытынды бақылау ресурстарымен қамтамасыз етілген.

Ағылшын тілі. «Дене бөлшектері» тақырыбындағы лексика бастауыш мектептің бірінші сныбынан бастап оқытыла бастайды. Одан әрі қарай сөздік қорлары «Сіздің денсаулығыңыз өзіңізге байланысты», «Дәрігерге қаралу» сияқты

тақырыптарды өткенде дами бастайды. Латын негізіндегі биологиялық және медициналық терминология сияқты, жаңа арнайы лексиканы игеру көп қиындық тудырмайды.

Мақсаты:

- анатомияда дене ұстау қалпын сипаттау терминологиясын саналы түсінуге мүмкіндік беру;

- «Дене мүшелері» (жалпы лексика), «анатомиялық терминдердегі жазықтық түсінігі» (арнайы лексика) тақырыптары бойынша шеттілдік құзыреттілігін қалыптастыруды жалғастыру.

Міндеттері:

- анатомияда дене ұстау қалпын сипаттау терминолгиясын оқыту: жоғары (басжақ) – төменгі (құйрықтұс), алдыңғы (құрсақтұс) – артқы (сыртқы), ортаңғы (орта тұс) – бүйірлік (латералдық); проксималды – дисталдыф;

- анатомия саласындағы дене мүшелері қалпын сипаттау терминологиясын үйрету: superior (жоғары) – inferior (төменгі), anterior (алдыңғы) – posterior (артқы), medialis (ортаңғы) – lateralis (бүйірлік), proximalis (проксималды) – distalis (дисталды);

- «Анатомиялық терминдердегі жазықтық түсінігі» тақырыбында арнайы лексиканы үйрету;

- «Дене мүшелері» тақырыбындағы жаңа лексиканы бекіту, жаңа жағдайда лексиканы пайдалану (дене ұстау қалпына байланысты сипаттау);

- білім беру және өз білімін жетілдіру мақсатында шет тілді ақпарат көздерінен ақпарат алу құралы ретінде ағылшын тілін пайдалануға үйрену;

- электрондық білім беру ресурстарымен жұмыс істеуге үйрену;

- оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру, топта, ұжымда жұмыс жасауға үйрету.

Жабдықтар: Интернет желісіне қолжетімді оқытушы компьютері, мультимедиялық проектор, интерактивті тақта, оқушылар компьютері; суреттер: «Адам денесінің осі және кеңістіктері», «Ағылшын тілінде дене мүшелері»; электронды ресурстар:

- Anatomical Terminology: Relative Position. Интерактивті құрал
- Directional Terms 1.
- Directional Terms 2. Интерактивті құрал
- Ағылшын тілінде дене мүшелері.

1 сурет – Адам денесінің негізгі жазықтықтары

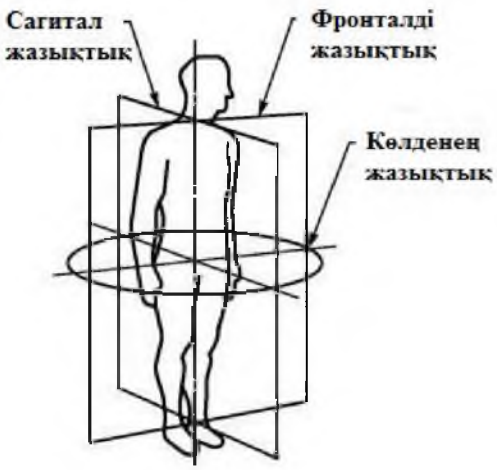

2 сурет – Адам денесінің жазықтықтары және олардың бағыттары.

Кесте 1 - «Анатомиялық терминдердегі жазықтық түсінігі» тақырыбындағы арнайы лексика

Сөз	***Транскрипция***	***Аудармасы***
superior	[s(j)u:'pɪərɪə]	жоғары, жоғары орналасқан
inferior	[m'fɪərɪə]	төмен, төмен орналасқан
anterior, ventral	[æn'tɪərɪə] ['ventr(ə)l]	алдыңғы, құрсақ (құрсақтұс)
posterior, dorsal	[pɔs’tɪərɪə] [‘dɔ:s(ə)l]	Артқы, арқалық (сыртқы)
medial	['mi:dɪəl]	Ортаңғы,орта тұс, ортасында орналасқан
lateral	['læt(ə)r(ə)l]	бүйірлік
axial	['æksɪəl]	біліктік
axis	['æksɪs]	білік
appendicular	[æpən'dɪkjulə]	соқырішектік
proximal		проксималды
distal		дисталды

Қазіргі таңда мектептерде шетел тілін оқыту жүйесі жан-жақты дамыған түрде қарастырылуда. Мектеп тәжірибесі көрсеткендей шет тілі сабақтарында интерактивті тәсілдер оқушылардың интеллектуалдық белсенділіктерін, танымдық қасиеттерін, логикалық ой, талдау, салыстыру қабілеттерін жетілдіріп еңбексүйгіштікке тәрбиелейді. Яғни түрлі тілдік ойындар , танымдық ойындар, эстафеталар, түрлі жағдаяттарға құрылған рольдік ойын , диалогтар, дебаттар, білім сайыстарын сабақта қолданудың маңызы зор. Топпен жұмыс істеу оқушылардың бірін бірі тануына, тыңдау мен пікір алысу мәдениетінің қалыптасуына да өз әсерін тигізеді.

Құзыреттілік ұстанымын іске асыру қазіргі мектеп үшін төңкеріс сипатына тән емес. Бүгінде оның элементтері, мысалға, оқушылардың дербес таным жұмысын ұйымдастырумен байланысты ізденіске бағдарлайтыны қазіргі технологияларға тәуелді, ал оның оқу үрдісіне енгізілуіне сәйкес кейбір элементтері кеңінен қолданылып жүр.Бүгінгі таңда білім беру жүйесін дамытпалы оқу технологиясына ыңғайлау қажеттілігі туды. Дамыта оқыту мен жеке тұлғаны қалыптастыру идеясын

жүзеге асыруға мүмкіндік беретін. Ж.Қараевтың «Оқытудың үш өлшемді әдістемелік әдістемелік жүйесінің педагогикалық технологиясы». Ағылшын тілін оқытуда бұл технологияның басты тиімділігі:

- оқушыны үнемі әрекетке қосады;
- тілдік категориялардың лексика-грамматикалық құрылымын игертіп, ауызша, жазбаша, тілді қолдану аясын кеңейтуге мүмкіндік береді.
- оқушы әрі талдай, әрі салыстыра отырып, негізгі білімді өздігінен меңгеруге әрекеттенеді.

Оқушыларға білім беруде, тілді оқытуда, тәрбие беруде олардың бойында коммуникативтік құзіреттілікті қалыптастыруда тіл үйретушінің алатын орны зор. Тілді меңгертуде жоғарыда қарастырылғын мәселелер ескерілсе, ісімізден нәтиже шығары сөзсіз.

Қорыта айтатын болсақ, көптілді білім беру бағдарламасы аясында үштілді меңгеру тәжірибесін жинақтап, әлемдік деңгейде көтерілуіміз керек. Бұл оқушылардың халықаралық жобаларға қатысуын кеңейту, шетелдік әріптестермен ғылыми байланыстарын нығайтуға, шетел тілдеріндегі ақпарат көздеріне қол жеткізуіне мүмкіндік береді. Елдің ертеңі өресі биік, дүниетанымы кең, кемел ойлы азаматтарын өсіру үшін бүгінгі ұрпаққа ұлттық рухани қазынаны әлемдік озық ой-пікірімен ұштастырған сапалы білім мен тәрбие берілуі қажет.

Әдебиеттер:

1.Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсултан Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы: Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы. Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында (01.03.2006 ж.). – Астана, 2006.

2.Шүйіншина Ш. Мектептегі білім беру жүйесіне 12 жылдыққа көшу мәселесінің енуі // 12 жылдық білім беру Республикалық ғылыми-әдістемелік және ақпараттық- сараптамалық журналы. – 2008. – №3. – Б.18-19.

3.Кабардов М.К. Роль индивидуальных различий в успешности овладения иностранным языком / Автореф. канд. дис. – М., 1983. – 211 с.

4.Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. – М.: Московский исследовательский центр подготовки специалистов, 2004. – 42 с.

5.Хуторский А.В. Дидактическая эвристика. Теория и технология креативного обучения. – М.: Изд-во МГУ, 2003. – 416 с.

6.Жаңа заман ұрпағының ерекшілігі – көп тілде ойлау және сөйлеу. http://oo.ssn.kz/kaz/print.php?type=N&item_id=23. Пайдаланған уақыты: 19.11.2016 ж.

***

Кулмагамбетова С.С., Иманалина Г.М., Сапанова С.З.

Формирование иноязычной коммуникативной компетенции (на основе предмета «биология»)

В данной статье рассматривается вопрос о свободном владении иностранным языком и иноязычной коммуникативной компетенции. Владение иностранным языком каждого образованного человека, исходя из требований общества, стало необходимостью. Иностранные языки значительно влияют на культурный уровень человека и воздействует на развитие установления связи людей. Формирование коммуникативной компетенции является главной задачей обучения иностранному языку. Для коммуникации на иностранном языке нужно знать грамматические правила, фонетические особенности языка, необходимо постоянно пополнять лексический запас, знать культуру и литературу страны изучаемого языка и, конечно же, развивать навыки разговора.

Ключевые слова: *Компетенция, коммуникативная компетенция, коммуникативные технологии, изучение иностранных языков, многоязычие, мультикультурность.*

Kulmagambetova S.S., Imanalina G.M., Sapanova S.Z.
Formation of foreign-language communicative competence (on the basis of the subject «biology»)

In this article is considered about fluent foreign language skills and foreign-language communicative competence. Knowing of foreign language nowadays proceeding requirements of society became a necessity for each educated person. Foreign languages considerably influence the cultural level of the person and influences to development of communication establishment of people. Forming of communicative competence is the main task of training in a foreign language. For communication in a foreign language it is necessary to know grammatical rules, phonetic features of language, constantly fill up a lexical inventory, to know culture and literature of the country of the learned language and, of course, to develop skills of a conversation.

Keywords: *Competence, communicative competence, communicative technologies, learning of foreign languages, multilingualism, multiculturalism.*

***

УДК 378.02:37.016

Амельченко В.И. – кандидат географических наук, доцент, ЗКГУ им. М. Утемисова
Жомартова А.М. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: ivan_avin@mail.ru

ПОСТРОЕНИЕ КОМПЕТЕНТНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННЫХ ЗАНЯТИЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ В БАКАЛАВРИАТЕ КУРСА «МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИИ»

Аннотация. *Статья посвящена использованию на практических занятиях по «Методике преподавания географии» эпических произведений казахского народа. Педагогический эксперимент показал, что этот методический приём повышает эффективность формирования специальных компетентностей, которые необходимы учителям географии для их профессиональной деятельности.*

Ключевые слова*: компетентностно-ориентированные занятия, критерии оценки, казахские устные эпические произведения.*

В Республике Казахстан в последние годы активно осуществляется переход от знаниево- центрического подхода в образовании к компетентностно-ориентированному подходу. В этом направлении сделано немало, но предстоит сделать во много раз больше.

Мы предлагаем следующие специальные компетентности бакалавра по специальности «География» [1; 2].

I. Компетентность разрешения проблем (самоменеджмент):

1. Идентификация (определение проблемы)

- Способность определять и формулировать проблемы из образовательной области «Земля», «Географическое образование»;

- Опыт проведения анализа проблем из образовательной области «Земля», «Географическое образование», «Географическая культура».

2. Целеполагание и планирование деятельности

- Готовность ставить цели по формированию и развитию географического мышления учеников на основе альтернативных способов разрешения проблемы.

3. Применение технологий

- Опыт применения рецептурных методик преподавания географии с учётом изменения параметров обучаемого объекта к объекту того же класса и составляет развёрнутый план-конспект урока, других форм обучения, воспитания и формирования географических компетентностей учеников;

- Способность применения известной или описанной в методической литературе методики обучения географии с учётом возраста, сформированности познавательного интереса ученика или группы учеников (при этом комбинирует несколько алгоритмов последовательно или параллельно). Опыт использования инновационных технологий по развитию географической культуры, по обучению географии и по составлению на этой основе календарно-тематического плана и планов других видов профессиональной деятельности.

4. Планирование ресурсов

- Готовность проводить анализ альтернативных ресурсов (средств и методов обучения географии, научного поиска в географии) и обосновывать эффективность использования того или иного ресурса для решения образовательно-воспитательной или научно-исследовательской задачи в образовательной и научной области «Земля».

5. Оценка деятельности

- Способность предлагать или отвергать внесение изменений, в свою учебно-методическую деятельность, корректировать её по результатам текущего контроля географических знаний и компетентностей учеников;

6. Оценка результата (продукта деятельности)

- Способность предложить набор статистических показателей и картографических материалов, для доказательства выдвинутых географических и образовательно-методических гипотез;

7. Оценка собственного продвижения (рефлексия)

- Способность аргументировать возможность использования полученных при решении научной или образовательно-методической задачи ресурсов (географические знания, умения, опыт полевых исследовательских работ и т.п.) в других видах научной и учебно-методической работы.

II. Информационная компетентность

1. Планирование информационного поиска

- Способность планировать информационный поиск в соответствии с задачами, стоящими перед географической культурой в области воспитания и образования. Опыт планирования информационного поиска в Географической информационной системе в соответствии с поставленной научной или учебно-методической задачей.

- Способность обоснованно использовать, в соответствии с целью дидактической или научной деятельности, различные источники географической, педагогической, методической и другой необходимой информации, исходя из цели исследования.

- Готовность самостоятельно планировать перечень показателей, необходимых для географической характеристики определённого объекта или явления, осуществлять извлечение этой информации из статистического и картографического источников и в результате проведения полевых исследований.

2. Извлечение первичной информации

- Опыт самостоятельного планирования и извлечения информации из статистических, картографических и вербальных источников.

- Готовность самостоятельного проведения мониторинга СМИ, планируя его цель и ход в соответствии с актуальной географической или педагогической задачей информационного поиска.

3. Извлечение вторичной информации

- Способность самостоятельно формулировать основания для извлечения географической и методической информации, исходя из собственного понимания целей пространственного анализа и методики обучения географии.

4. Первичная обработка информации

- Готовность систематизировать извлечённую информацию в виде выделения естественных групп, физико- и экономико-географического районирования, составления картограмм, локализованных диаграмм и графического представления данных в рамках самостоятельно избранной сложной структуры.

- Опыт проведения сопряжённого анализа системы географических карт, результатов математической обработки статистических данных по изучению географических объектов и явлений, в результате которого сложная по составу информация переводится из графического и формализованного представления в текстовое. И наоборот, перевод текстовой информации из исторических документов, образцов устного народного творчества, дневников путешественников в картографическое, графическое и формализованное представление данных;

5. Обработка информации

- Способность делать вывод об эффективности методики пространственного анализа или учебно-методического процесса на основе критического анализа разных точек зрения, сопоставления первичной и вторичной географической, статистической, картографической и методической информации;

- Готовность подтверждать выдвинутые гипотезы собственной аргументацией или самостоятельно полученными статистическими, картографическими материалами и данными, собранными в полевых условиях и во время педагогического наблюдения или педагогического эксперимента.

III. Коммуникативная компетентность

1. Письменная коммуникация

- Опыт представления результатов обработки статистической и картографической информации в письменном продукте нерегламентированной формы (физико-географическая или экономико-географическая характеристика объекта, явления, района; развёрнутая легенда к самостоятельно составленной карте, научная статья, отзыв классного руководителя на ученика, рецензия на ученическую работу и т.п.).

2. Публичное выступление

- Готовность самостоятельно определять цель в области роли географической культуры в системе воспитания и образования детей и взрослых разного возраста и целевую аудиторию для коммуникации на основе цели деятельности (пропаганда географической и экологической культуры, рационального природопользования).

- Опыт применения в своей речи логических или риторических приёмов, соответствующих психологическому состоянию слушателей, приёмов обратной связи с одновозрастной или разновозрастной аудиторией различной направленности своих познавательных интересов.

- Способность активизировать процесс обучения, применяя в своей речи в процессе проведения эвристической беседы на уроке географии логические или риторические приёмы обратной связи с классом.

- Опыт самостоятельно готовить картографические, графические и другие наглядные материалы, адекватные теме урока и грамотно использовать их;

3. Диалог

-Способность воспринимать содержание фактической информации в ответе ученика, в диалоге с родителями учеников или в дискуссии при обсуждении проблемной ситуации в классе, или на заседании научной географической секции, определяя тему сообщения, звучащие предложения, аргументы, доказательства, выводы;

4. Продуктивная групповая коммуникация

- Опыт выявления области совпадения и расхождения позиций в процессе обсуждения проблемного вопроса во время классного собрания или проведения эвристической беседы в процессе изучения новой географической темы, раскрывая суть разногласий; способность давать сравнительную оценку предложенных идей относительно темы урока или цели группового обсуждения в классе [1; 2].

В опубликованных работах по педагогике и методике преподавания много внимания уделяется определению понятия «компетентность», которое пришло к нам из Европы. Так же много статей посвящено такому вопросу, как методические приёмы и способы применения и развития компетентностного подхода во время проведения практических занятий. Некоторые авторы в своих публикациях сравнивают значения понятий «компетенция» и «компетентность» [3, 4, с.51-55; 5, с.7].

В своей работе мы рассматриваем результаты проведённого нами эксперимента по изучению эффективности использования компетентностного подхода в проведении практических занятий по Методике преподавания географии. По-нашему мнению, именно компетентностно ориентированные практические занятия позволяют использовать почти весь арсенал методических приёмов, которые включают работу в малых группах, фронтальную эвристическую беседу по обсуждению полученных результатов, индивидуальную работу студентов для самоорганизации и информационного поиска. Это способствует более эффективному формированию и развитию основных профессиональных и специальных компетентностей у студентов-географов.

В своей статье, мы представляем результаты нашего педагогического эксперимента по использованию компетентностно-ориентированных практических работ, на которых студенты формируют и развивают свои специальные компетентности учителей географии.

Будущему учителю необходимо быть готовым так организовать урок географии, чтобы он стимулировал познавательный интерес учеников к предмету, формировал и развивал у них способности получать географическую информацию из самых разнообразных источников, укреплял краеведческую основу географического образования. Одним из примеров такой организации учебного процесса, мы считаем использование в обучении географии литературных произведений и, в частности – устное народное творчество, народные эпические произведения.

География всегда была сильна тем, что интегрировала в себе информацию и методы других дисциплин. Так как одной из ключевых задач в обучении географии является процесс формирования образов определённых территорий и ландшафтов, в географическом образовании используются не только материалы изобразительного искусства, но и вербальные образы, созданные классиками литературы. Произведения устного народного творчества полезно использовать в географическом образовании не только для формирования географических образов, но и для получения географической информации. Эти произведения в течение длительного времени прошли своеобразную народную редакцию. Из них было убрано лживое, второстепенное и не имевшее место в действительности.

В художественной литературе всегда присутствует описание каких-либо географических объектов. О близости географии и литературы написано немало научных работ [6, с. 337-347; 7, с. 88-89; 8, с. 176]. Некоторые авторы классических художественных произведений были, в определённые периоды своей жизни, учителями географами.

Художественная литература, особенно народные эпические произведения, представляют большой интерес для географов не только как источник эмоционального воздействия для формирования географических образов, но и как источник ценной географической информации, так как во времена создания этого эпоса ещё не практиковался сбор и сохранение статистических данных. В то же время народный эпос представляет собой своеобразную вербальную, вполне

достоверную модель того, что было в определённое время в определённой местности. Эти данные необходимо уметь увидеть, собрать и обработать для последующего сопоставления с современной ситуацией и проведения географического мониторинга важных для жизни общества явлений.

Для того, чтобы ученики развили у себя эту компетентность, которая в той или иной мере пригодится им в жизни, необходимо, чтобы их учителя сами обладали этой компетентностью и умели формировать её у своих учеников.

С этой целью мы использовали компетентностно- ориентированные занятия по «Методике преподавания географии», на которых рассматривалось использование эпических произведений казахского народа при изучении «Физической географии Казахстана» в 8 классе.

Казахское устное народное творчество богато разнообразными описаниями географических объектов. Это такие произведения, как: легенды и, остроумные поговорки, замысловатые загадки, способствующие расширению кругозора, развитию логического мышления, и обогащению словаря и, наконец, афоризмы, пословицы и поговорки, характеризующие все аспекты жизни народа в прошлом. Наряду с перечисленными видами в казахской устной поэзии, широко распространено множество разнообразных эпических, лирико-эпических поэм, исторических песен.

Педагогический эксперимент мы провели на естественно-географическом факультете со студентами 3 курса специальности 5В060900 и 5В011600 - «География». Студенты должны были выявить и использовать в своей географической и методической деятельности эпические произведения.

Для эксперимента были взяты следующие произведения: Камбар Батыр (народный казахский эпос), Козы Корпеш и Баян – сулу и Кыз Жибек (казахская народная лирико-эпическая поэма). Во время проведения практических работ, мы использовали исследовательский метод обучения, который способствует достижению наиболее высокого уровня познавательной активности студентов.

Перед тем, как приступить к изучению первого произведения - народного казахского эпоса Камбар Батыр [9, с. 320], студенты должны были составить план своей работы и провести корректную работу по поиску в этом произведении географической информации. Например:

...Тағы да қоймай аулады
Таудағы киік, бұғыны
Қарсағы бар қасында,
Тазысының алғаны
Түлкінің арлан қызылы,
Құлақтары салынып,
Жаратқанға жалынып,
Бір жар тасқа қамалып
Бөрілер қорқып ұлиды.
(Кездессе тобы Қамбарға,
Бірі қалмай құриды)
Қазақ емес, сарт емес,
Қамбардың түбі ноғайлы,
Азусыз аңды тауысып
Қоймады қырып оңайды.
Құлан менен киіктің
Далада жатқан бірі жоқ
Бұрынғы қызық болмайды,
Тұлпарын көлден суарып,
Аралап жүріп келеді,
Ағашы қалың тоғайды.
Етпетінен жығылып,
Ішіне шаттың тығылып,
Тұмсығынан қан аққан
Көреді өлген торайды.
Хадиса деп бұл қандай,
Төңірекке қараса,
Құйрығын қысып бұтына
Жолбарыс жатыр ыңранып
Шабуға таппай орайды,
Оттай көзі қызарып
Ыңыранған даусы зорайды.
Қаһарға мініп ер қамбар
Қайтесін, - деп, - сен заңғар
Құдайдан мәдет сұрайды.
Жатқандай болды шөккен нар,
Айбаты күшті арыстанның
Қасына қайтып жақындар...

Не переставая ловили сайгака, оленя в горах
Его борзая собака словила лисицу и орлана
Волки боятся, умоляя бога с опущенными ушами, и прячась за камнями
(Если они встретятся с Камбаром то они исчезнут без следа)
Он не казах, не сарт, его предки Ногаи.
Он исчерпал всех безклыкастых животных
Он не оставил ни единого сайгака и кулана
Не будет весело как раньше
Не будет поить лошадей на озере....
Идя по густой роще увидели воробья, который истекает кровью
Что за Хадиса, осмотрев вокруг увидели тигра который готовится к нападению
Глаза его покраснели, и он разозлился очень.
Сказав : За что?
Просит пощады у бога
Разъяренный лев лежал как верблюд
Как он сможет приблизиться к нему

В этом отрывке студенты находят перечень животных, которые были во времена Камбара Батыра. По их составу пытаются реконструировать ландшафты того времени. В качестве материала для дискуссии может быть рассмотрен вопрос о возможности обитания в этих местах в те далёкие времена льва и тигра.

Во время проведения первого занятия проводилась контролная оценка сформированности у студентов основных специальных компетентностей. Для этого были определены критерии оценки, которые были сведены в виде таблицы, заполняемой преподавателем.

Таблица 1.

	САМОМЕНЕДЖМЕНТ				ИНФОРМАЦИОННАЯ									КОММУНИКАТИВНАЯ				
ФИО	% полноты составления плана	Участие в обсуждениях	% вклада в оптимизацию группового плана	Самоорганизованность во время выполнения индив.плана	Информация с карты	Из литературных источников	Статистическая таблица	оформление	Вторичная информация	расчеты	обобщение	Группирование информации	выводы	Умение слушать	Выражение мыслей	Картографические коммуникативные компетентности	Умение идти на компромисс	Итого

Компетентность самоменеджмента оценивается по готовности студента составить полный план проведения своей работы, по его участию в обсуждении в малых группах своего плана и планов других студентов, по оптимизации этого плана, по уровню полноты выполнения собственного плана. При этом 100%-ное выполнение оцениваеся в 5 баллов. Информационная компетентность оценивается по таким показателям, как: умение получать информацию, используя географическую карту, способность находить необходимую информацию в литературных произведениях, навыки сбора информации из статистических публикаций, оформление полученной информации в виде карты, таблицы, графической схемы, текста; готовность студента получать вторичную информацию в результате расчётов, обобщения в виде группировки полученного статистического материала, его обобщения (генерализации). Оценка коммуникативной компетентности

включает оценку умения слушать, выражать свои мысли, способность с помощью карты представлять свою информацию, проводить общение, готовность идти на компромисс в обсуждении вопросов. Каждая графа таблицы оценивается от 0 до 5 баллов.

На каждом этапе эксперимента, так же проводится оценка степени сформированности у студентов ключевых специальных компетентностей. Наша гипотеза состоит в том, что, для развития у студентов какого-либо качества, в данном случае необходимых ему специальных компетентностей, необходимо проводить упражнения, тренировки по использованию этого качества.

В рамках проведения экспериментального практического занятия студенты заранее прочитали эпос Камбар Батыр. Во время занятия им было дано задание по составлению каждым из них своего плана для достижения поставленной цели.. В своих планах студент должен указать конкретные фрагменты произведения, на которые он считает нужным обратить свое внимание, географические карты, которые необходимо использовать, способы оформления результатов своей работы. Составив план действий, студенты в малых группах обсуждали свои индивидуальные планы, решали вопрос по их оптимизации.

В процессе фронтального обсуждения и обобщения изученного материала, студенты реконструировали животный, а по его характеристике - и растительный мир для территории Казахстана в древности.

Для второго упражнения на следующем практическом занятии мы предложили студентам поэму Кыз Жибек [9, с. 464-465]. Выполняя своё исследование на основе опыта, уже полученного на предыдущем занятии, студенты обратили внимание на следующий фрагмент произведения:

Атамның атын айтайын
Халықтан асқан Базарбай.
Қой, ішінде марқа-ды
Омырауда ділдә алқа-ды,
Шешемнің атын айтайын
Алпыс жасар Қамқа-ды.
Өліп кетсем артымда,
Сансызбай атты інім бар
Жібегім неге қорқады?!
Жаман-жақсы болса да
Алланың болар әмірі.
Жалғыз ағаш кесілсе,
Қуарып қалар тамыры.
Олай-бұлай боп кетсем,
Тоғыз жасар артымда,
Жеткіншегім бар еді.
Қараша болып жауды қар,
Дұшпандардың пиғылы тар.
Сәлем де, Жібек қорықпасын,
Өліп кетсем Жібекті,
Еш жаманға қор қылмас,
Сансызбай атты інім бар.
Шын тілесе бендеге
Тәңірім тілек береді.
Көктемде мұнда келіп ем
Енді қыс боп келеді.
Елімнің ақын, көсемі,
Батыр Шеге дер еді,
Олай-бұлай боп кетсем
Сансызбайға басшы боп.
Еліңізге жетіп келеді.
Тірі тұрса жанымыз,
Есен болса тәніміз,
Көктем шағы болғанда,
Казбен бірге келем деп,
Не салса да құдайым
Жібек үшін көрем деп,
Жібекке дұғай сәлем, - деп
Енді атына мінеді.
Жеңгесі мен Төлеген
Қол ұстасып қоштасып,
Хош алла деп жөнеді.

Студенты обратили внимание на слова Тулегена: «Көктем шағы болғанда, Казбен бірге келем деп,» (Когда придет весна, с гусями вместе я), и решили, что действие происходит на одном из главных направлений миграции птиц, определили, какой же путь проделал герой поэмы. Для этого использовали карту «Миграция птиц»[10], по которой изучили путь перелета гусей именно весной. Таким образом, студенты определили путь Тулегена и соответственно место действия самой поэмы.

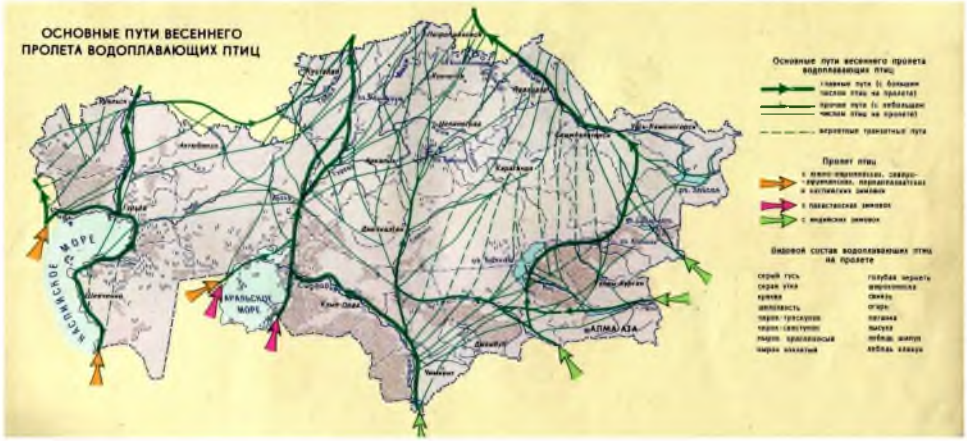

Рис.1 – Основные пути весеннего пролета водоплавающих птиц.

Проведённая во время второго занятия оценка сформированности у студентов основных специальных компетентностей дала более высокие, по сравнению с первым занятием, результаты. Положительная динамика была по всем критериям: студенты уже увереннее представляли свои работы, особое внимание они уделили карте «Миграция птиц», что помогло им научиться добывать информацию при помощи карты, делать расчеты, обобщать и группировать полученную информацию.

В качестве третьего примера для завершающего по данной теме практического занятия, студентам было предложено изучить произведение «Козы Корпеш и Баян – сулу» [9, с. 380-387]. На этот раз практически все студенты показали хороший уровень развития ключевых компетентностей. Быстро выполнили все этапы исследования. Обратив внимание на следующий фрагмент произведения:

Қарабай тоқсан мыңмен өрге салды,
Жылқыдан ақ қайыңды мініп алды.
Су аяғы құрдымнан ара-қонып,
Осы тұрған Семейге жетіп барды.
Дамыл, аял көрмейді көзі малын кернеп.
Дамыл жоқ та, тынып жоқ көше беру,
Өне бойы жағалап Ертісті өрлеп.
Көше-көше талай жер барып қалды,
Барғанменен барқадар таба алмады.
Көл қара су бойына жетіп барып,
Қайқиып, құм жағалап қайта салды.
Ала таудың жағалап аржағымен,
Іле басы Құлжаңға тағы барды.
Ол жерде келіспеді мал тойымы,
Сірә тоқтау болмады іш орынды.
Іледен қайта көшіп Шыршық барды,
Ұдай көшіп барады Сыр бойына,
Аз ғана Сыр бойына дамыл алды.
Бір күні ол қаңғырып, Қоқан кепті,
Қоқаннан көрді талай кереметті
Тоқсан атқа бір белбеу сатып алып,
Көрмессің Қарабайдай жарым есті,
Азырақ өзінен де қатыны есті.
Қырық күндік ыстық шөлге қайта көшіп,
Бетпақтың сыр даласы барып түсті.
.....
Көрмессің Қарабайдай жарым есті,
Бір талай көше-көше күні кешті.
Бетпақта бос қалалып жата алсын ба,
Одан көшіп Қарекең Шуға түсті.
.....
Елінен іздеп шыққан тоқсан бала,
Ақылы тоқсанының тоқсан сала.
Бір өзінде тоқсан кісінің қуаты бар,
Баласы Қаратоқа Бұлан қара.
Елінен іздеп шыққан тоқсан ері,
Әр бірі жанға өлшеусіз көңілдері.
Қайсы бірін айайын осалы жоқ,
Аяғы бес кісілік Көсем сері.
Бәрі де жапан түзде бек сөйлесті,
Қайғысын Баян қыздың жеп сөйлесті.
«Біріміз-бірімізді» күндемелік,
«Бағымызды сынайық» деп сөйлесті.
Қаратау, тарбағатай жерге келді,
Жәйтөбе, Қатынсу көлге кеді.
Басынан ақ Сәулінің дүрбі салып,

«Не қыласыз» - дегенде, «шұлғау» депті.
Көшеді қысы, жазхы дамыл көрмей
Біраз елі қалады оған ермей.
Сағынып Сары арқаны қайта көшті,
Мазалы ел ішінде рахат көрмей.
Отырған Аягөзде елді көрді...

Студенты отметили, что в этом произведении дается очень много географических названий, по которым они составили маршрутную карту. Полученную таким образом карту, они сопоставили с современной географической картой и определили территорию, в пределах которой действовали герои эпоса.

По результатам нашего педагогического эксперимента можно сделать следующие выводы:

1. Наша гипотеза была доказана. для развития у студентов какого-либо качества, в данном случае необходимых ему специальных компетентностей, необходимо проводить упражнения, тренировки по использованию этого качества.

2. Использование исследовательского метода обучения, УИРСа, предложенного нами комплекса разнообразных форм организации студенческой работы на занятии, который включает индивидуальную, групповую и фронтальную работу, оказалось очень эффективным.

3. В трех взятых нами для проведения эксперимента казахских эпических произведениях имеются большие возможности для географического анализа и развития ключевых специальных компетентностей. Каждое произведение имеет свои возможности для формирования компетентностей. Например, в Камбар Батыре в процессе получения данных о фауне нашей страны, более эффективно развивается информационная компетентность. В Кыз Жибек имеется хороший материал для формирования картографической информационной компетентности во время анализа карты, показывающей миграционные перелёты птиц. В Козы Корпеш и Баян- сулу была задействована картографическая коммуникативная компетентность для построения нанесения на карту маршрута. В работе над всеми тремя произведениями развивалась способность к самоменеджменту, так как каждый студент должен был в начале своего исследования составить свой индивидуальный план. Самое главное, у студентов сформировалась и развилась устная, письменная, картографическая и графическая компетентности.

Литература:

1.Амельченко В.И., Амельченко Л.Б. Критерии оценки формирования компетентностей у студентов // Материалы Международной научно-практической конференции «Образование, наука и инновация в высшей школе: вчера, сегодня и завтра», посвящённой 80-летию ЗКГУ им. М Утемисова (23 ноября 2012 г.). – Уральск: ЗКГУ им. М.Утемисова. – С. 55-59.

2.Амельченко В.И., Амельченко Л.Б. Формирование педагогической компетенции будущих специалистов как необходимое условие повышения качества образования // Инновационные технологии обучения и интерактивные методы в высших учебных заведениях: Материалы республ. научно-практ. конференции – Уральск, 2006. – С.137-139.

3.Хуторской А.В. Методика личностноориентированного образования. Как обучать всех по-разному? Пособие для учителя. – М : Владос, 2005. – 383 с.

4.Введенский В.Н. Моделирование профессиональной компетентности педагога // Педагогика. – 2003. – №10. – С. 51-55.

5.Чошанов М А. Гибкая технология проблемномодульного обучения. – М.: Народ. образование, 1996. – 157с.

6.Саушкин Ю.Г. Избранные труды. – Смоленск: «Универсум», 2001. – 416 с.

7. *Гоголь Н.В. Вечера на хуторе близь Диканьки. – М : ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – 352 с.*
8. *Есенжанов Х. Яик светлая река. – Алма-Ата: Жазушы, – 1971. – 576 с.*
9. *Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы. – Алматы – 1959. – 539 б.*
10. *Атлас Казахской ССР. Т.1 – М.: ГУГК, 1982. – С. 75.*

***

Амельченко В.И., Жомартова А.М.

«Географияны оқыту әдістемесі» бакалавриат курсын оқу барысында құзыретті – бағдарланған сабақтарды құру

Мақалада қазақ халқының эпостық туындыларын географияны оқыту әдістемесі бойынша сармандық сабақтарда қолдануға арналған. Педагогиқалақ тәжірбие көрсеткендей, бұл әдістемелік тәсіл география пәнінің оқытушыларына олардың кәсіби қызметтеріне қажетті арнайы құзыреттілікті қалыптастастыру тиімділігін арттырады.

Тірек сөздер: *Құзыреттілікке бағыталған сабақтар, бағалау критериялары, қазақтың ауызша эпостық туындылары.*

Amelchenko V.I., Zhomartova A.M.

The construction of the practical classes oriented to development of the competences when studying with students the Course of Methodology of Teaching Geography

The article is devoted to the use on a practical training on Methodology of Teaching Geography the folk Kazakh epos. Pedagogical experiment showed that this methodical technique increases the efficiency of the formation of the special competencies that are needed for teachers of geography for their professional activities.

Keywords: *The practical lesson soriented to competence, evaluation criteria, oral Kazakh epos.*

***

УДК 357.8

КузьмичеваА.Е.– *кандидат физико-математических наук, профессор, ЗКГУ им.М Утемисова*
Золотарь М.В. – *магистрант, ЗКГУ им.М.Утемисова*
E-mail: *mashysiky@mail.ru*

ЭЛЕКТРОМАГНИТНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ В ОБУЧЕНИИ И В СИСТЕМЕ ФУНДАМЕНТАЛЬНЫХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЙ

Аннотация. *Статья посвящена рассмотрению роли и места электромагнитного взаимодействия в содержании обучения и в развитии физической науки.*

Ключевые слова: *содержание обучения, вещество и поле, волны и частицы, квантование поля, неопределенность, переносчики взаимодействий, великое объединение, суперобъединение, заряд и константа взаимодействий.*

Открытие и исследование фундаментальных взаимодействий играет большую роль в развитии физической науки. В соответствии с дидактическим принципом научности и доступности содержание обучения физике соответствует достижениям науки, включает основные понятия, законы, фундаментальные теории с учетом возрастных особенностей обучаемых [1, с.6; 2, с.35]. Электромагнитное взаимодействие в истории физической науки было обнаружено после гравитационного. Этому виду взаимодействия, как и гравитационному, уделяется большое внимание на всех этапах обучения физике в школе и в вузе. Его изучение

начинается с изучения понятий электрического заряда и поля (электрического и магнитного), их основных свойств и законов, которым они подчиняются. Электрические и магнитные явления, обусловленные электромагнитным взаимодействием, широко распространены в природе и находят широкое применение в практической деятельности, в жизни современного человека (электричество, радио, телевидение и т.п.). Поэтому учащиеся изучают их на протяжении всего периода обучения, начиная с 8 класса. В программу обучения входит изучение явлений, связанных с неподвижными и движущимися зарядами, электрическим током, электрическими, магнитными, электромагнитными полями, электромагнитными волнам [3]. Один из заключительных разделов физики – физика атома, атомного ядра и элементарных частиц. Структурные составляющие атома (ядро и электронная оболочка) и значительная часть элементарных частиц имеют электрический заряд. Поэтому, несмотря на то, что в микромире становятся значимыми другие виды взаимодействия (сильное, слабое), значимость электромагнитного взаимодействия в этой области также велика. Таким образом, в содержании обучения, как и в физической науке, электромагнитное взаимодействие играет большую роль, поэтому его исследованию и изучению уделяется большое внимание. Для более глубокого понимания обучаемыми значимости электромагнитного взаимодействия в физической картине мира целесообразно обратить внимание на логику влияния исследований этого взаимодействия, особенностей его проявления на формирование фундаментальных физических теорий, которые являются основой современной физической науки. Этому вопросу посвящено данное исследование.

Электромагнитное взаимодействие является одним из четырех известных в настоящее время фундаментальных взаимодействий. Все они в своей совокупности дают современное представление о физической картине мира. Их проявление зависит от условий, структурного уровня материи, на котором рассматривается конкретное физическое явление. Сильное и слабое взаимодействие обеспечивают процессы в мире элементарных частиц. Гравитационное взаимодействие универсально, но вследствие малой величины гравитационной постоянной, его роль особенно значима, если взаимодействуют тела большой массы. Поэтому роль гравитационного взаимодействия велика в масштабах Космоса. Электромагнитное взаимодействие по своей интенсивности занимает второе место после сильного взаимодействия. Оно является результатом существования в природе электрических зарядов, электрических и магнитных полей, являющихся составляющими физической картины мира.

Началом исследований электромагнитных взаимодействий является исследование электростатического взаимодействия, то есть взаимодействия неподвижных зарядов (закон Кулона). Движущиеся электрические заряды создают не только электрическое, но и магнитное поле. Упорядоченное движение заряженных частиц создает электрический ток. Магнитное взаимодействие было обнаружено как взаимодействие проводников с током. Данные вопросы входят в программу физики 8 класса, то есть на начальном этапе изучения физики. В дальнейшем изучаются более сложные вопросы, часть из которых входит в содержание обучения учащихся физико-математического профиля и студентов соответствующих специальностей [4, с.12].

Следствием электромагнитного взаимодействия являются связи частиц в физических системах: ионная, ковалентная (обменная), металлическая, водородная. Эти типы связей обеспечивают, например, существование кристаллической решетки твердого тела, существование металлов, представляющих собой положительную ионную кристаллическую решетку и газ свободных электронов. Электромагнитное взаимодействие вместе с сильным обеспечивает взаимодействие кварков в адронах и взаимодействие нуклонов в ядрах, обеспечивая строение ядер и взаимодействие электронов с ядрами в атомах, обеспечивая строение атомов и молекул [5, с.4; 6, с.5].

Значимость электромагнитных взаимодействий в окружающем нас мире, в структуре материи и характере протекающих процессов определяет принципиальную

роль исследования этих взаимодействий в развитии фундаментальной физической науки. С ними связаны радикальные изменения в представлениях о характере физических законов. Известно, что физика делится на релятивистскую и нерелятивистскую, классическую и современную (квантовую). Возникновение такого деления в физической науке непосредственно связано с изучением электромагнитных явлений. Разработанная Дж. Максвеллом теоретическая электродинамика поставила проблемы перед классической физикой. Ее уравнения оказались неинвариантными к принятым в классической физике преобразованиям координат и времени (преобразования Галилея). Требования инвариантности к преобразованиям является одним из основных требований к физической теории. Вторая проблема связана с проблемой света, который, согласно теории Дж.Максвелла, является электромагнитными волнами определенного диапазона, и который, как показали эксперименты, не подчиняется классическому закону сложения скоростей. Анализ сложившейся ситуации привел, в конечном счете, к созданию специальной теории относительности (СТО) А.Эйнштейна. Лежащие в основе СТО два постулата и преобразования Лоренца определяют область применимости классической физики, как область малых скоростей по сравнению со скоростью света. Возникла новая релятивистская физика, физика высоких скоростей. В такой терминологии классическая механика Галилея - Ньютона называется нерелятивистской [7, с.18].

С проблемой света связано и возникновение современной квантовой физики. В рамках классической физики принималось существование двух принципиально различных объектов исследования: движение частиц и распространение волн. Каждый из них подчиняется своим закономерностям. Движение частиц описывается законами Ньютона, распространение волн – волновыми уравнениями. Относительно света долгое время оставался нерешенным вопрос о том, представляет ли он собой поток частиц или это волновой процесс. Исследованию природы света уделялось большое внимание на всем протяжении развития физической науки, ей посвящено большое количество экспериментов, которые приводили к противоречивым результатам. Эти исследования сопровождались различными открытиями. Фундаментальным является известное утверждение о наличии у света и волновых, и корпускулярных свойств, которое окончательно вошло в физику после работ Эйнштейна по фотоэффекту. В физику вошло представление о дуализме [8, с.182; 9, с.34].

Таким образом, излучение, создаваемое электрическими зарядами, может рассматриваться как электромагнитные волны, или как поток частиц. Свет как волновое явление – это электромагнитные волны, как квантовое – поток частиц, фотонов. Электромагнитное поле оказалось дискретным, квантованным. Это привело ученых к необходимости более глубокого рассмотрения механизма взаимодействия электрических зарядов, что оказало принципиальное влияние на понимание механизма и других фундаментальных взаимодействий. В электромагнитном взаимодействии участвуют электрически заряженные частицы и некоторый посредник взаимодействия. С точки зрения классической электродинамики таким посредником взаимодействия электрических зарядов является электромагнитное поле, существующее вокруг заряженных частиц. Одно заряженное тело (частица) взаимодействует с полем другого заряженного тела (частицы). Но если учесть дискретный характер поля, то возникает вопрос о механизме взаимодействия зарядов. Принятие представления о фотонах, как квантах электромагнитного поля, привело к представлению о существовании в природе еще одного механизма взаимодействий, в котором посредником взаимодействия являются кванты поля. Это обменный характер взаимодействия.

Таким образом, понимание дуализма, двойственной природы света, как электромагнитного явления, привело к пониманию электромагнитного взаимодействия как обмена фотонами и представлению об обменном характере взаимодействия. Оно оказалось применимым и для других видов взаимодействий и

стало одним из основных элементов фундаментальной физической теории. Для каждого вида фундаментальных взаимодействий характерны свои посредники взаимодействия, кванты соответствующего поля. Уже в содержании школьного курса физики отмечается, что посредниками сильного (ядерного) взаимодействия между протонами и нейтронами в ядрах атомов являются π —мезоны, которые рассматриваются как кванты ядерного поля.

Одной из характеристик фундаментальных взаимодействий является радиус взаимодействия. Известно, что силы, определяющие взаимодействия, делятся на дальнодействующие и короткодействующие. К дальнодействующим относятся силы гравитационного и электростатического взаимодействия: $F = G\frac{m_1 m_2}{r^2}$, $F = k\frac{q_1 q_2}{r^2}$. Из формул видно, что силы этих взаимодействий только при неограниченном возрастании расстояния стремятся к нулю. Сильное (ядерное) взаимодействие проявляется только на малых расстояниях. Короткодействующим является взаимодействие протонов и нейтронов в ядре. Объяснение величины радиуса действия тех или иных фундаментальных сил находят в квантовой физике на основе соотношения неопределенностей для энергии и времени $\Delta E\,\Delta t \geq h$. Здесь ΔE - принципиальная неопределенность измеренного значения энергии, которая остается даже при идеальной точности приборов. Δt – продолжительность существования состояния, энергия которого измеряется. Энергия может быть измерена точно $(\Delta E = 0)$, только если состояние существует бесконечно долго $(\Delta t \to \infty)$. Это следует из выражения $\Delta E \geq \frac{h}{\Delta t}$ [10, с.454].

Проблема закона Кулона в связи с обменным характером взаимодействий и соотношением неопределенности для энергии и времени рассмотрена в [11, с.21]. Для понимания электромагнитного и других взаимодействий важно другое толкование соотношения неопределенностей для энергии $\Delta E \Delta t \geq h$. Если обнаруживается несоответствие энергии системы в двух состояниях на величину неопределенности ΔE в течение времени Δt, то это нельзя рассматривать как нарушение закона сохранения энергии. Это нарушение кажущееся. Если такое кажущееся нарушение происходит в каком-то процессе, то оно не является нарушением закона сохранения энергии. Для величин ΔE и Δt, удовлетворяющих указанному выше соотношению неопределенностей, говорить о нарушении закона сохранения смысла не имеет. Это имеет значение при определении радиуса действия в фундаментальных взаимодействиях.

Обменный механизм электромагнитного взаимодействия означает испускание и поглощение фотонов (квантов электромагнитного поля) взаимодействующими электрически заряженными частицами. Если заряд неподвижный, то его энергия после испускания фотона не изменилась, но фотон унес энергию $W = h\upsilon$. Появляется кажущееся нарушение закона сохранения энергии. Оно будет кажущимся, если происходит в течение интервала времени $\Delta t = \tau$, удовлетворяющим соотношению неопределенности, в котором $\Delta E = W$. Тогда $\tau \geq \frac{h}{W}$. Но за время τ переносчик взаимодействия должен или встретить другой заряд и поглотиться им, или вернуться к первоисточнику (к своему заряду). Такие процессы, идущие с кажущимся нарушением энергии, называются виртуальными процессами. А частицы, кванты поля, которые осуществляют взаимодействие, называются виртуальными частицами, обнаружить их невозможно. Но, если увеличить энергию излучающей частицы, то есть сообщить ей ускорение, то фотоны могут стать реальными. Аналогично в ядре, например, осуществляется сильное взаимодействие между нуклонами. Переносчиком взаимодействия является

π —мезон. В ядре π —мезоны являются виртуальными. Но, если сообщить нуклону дополнительную энергию, то Пи-мезон может стать реальным, то есть уйти от частицы, которая его излучила и существовать независимо от частицы, которая его испустила. Виртуальные частицы могут уйти от своего источника на расстояние, которое определяется свойствами этой виртуальной частицей. Если предположить максимально возможную скорость переносчика взаимодействия, то уйти виртуальная частица может на расстояние ct:

$$r = ct = c\tau = \frac{c\hbar}{W} = r_{вз} \text{ (радиус взаимодействия).}$$

Согласно теории относительности Эйнштейна энергия виртуальной частицы $W = mc^2$. Тогда радиус взаимодействия представляется в форме $r_{вз} = \frac{\hbar}{mc}$, где $m = m_0$ – масса покоя переносчика взаимодействия. Переносчиком электромагнитного взаимодействия является фотон, у которого $m_0 = 0$, а поэтому $r_{вз} \to \infty$. Поэтому электромагнитное взаимодействие является дальнодействующим, то есть оно осуществляется при любых сколь угодно больших расстояниях.

Примечание: *Закон Кулона* $F = k\frac{q_1 q_2}{r^2}$. *Сила гравитации* $F = G\frac{m_1 m_2}{r^2}$. *Характер зависимости гравитационного взаимодействия от расстояния аналогичен электрическому. Следовательно, оно тоже является дальнодействующим. А это означает, что квант гравитационного поля – гравитон должен иметь нулевую массу покоя. Многие ученые в настоящее время не сомневаются в этом. Трудность обнаружения гравитона связана со слабостью гравитационного взаимодействия, с малой величиной гравитационного поля.*

У взаимодействий, переносчики которых имеют не нулевую массу покоя, радиус взаимодействия ограничен и чем больше масса переносчика, тем меньше радиус взаимодействия. Такие взаимодействия называются короткодействующими.

Таким образом, с точки зрения обменного характера взаимодействия, частицу, способную к взаимодействиям окружают переносчики взаимодействия, образуя облако виртуальных частиц, которое простирается на различные расстояния, поэтому частица с разных расстояний выглядит одинаково.

Объединение взаимодействий. Одной из проблем современной физики является проблема создания единой теории поля, то есть создание единой теории взаимодействия. Для решения этой проблемы необходимо определить, при каких условиях различия между взаимодействиями становятся несущественными, так чтобы они проявлялись как одно взаимодействие. Взаимодействия различаются по радиусу действия, различен и характер зависимости сил взаимодействия от расстояния. На очень малых расстояниях силы различных взаимодействий могут оказаться близки друг другу, и тогда различий между ними не будет. Это будет единое взаимодействие. Для получения такой ситуации в эксперименте необходимы частицы высоких энергий, чтобы они могли сблизиться на малые расстояния. Следовательно, проблема создания единой теории поля связана с проблемой получения частиц высоких энергий. Радиус действия какого-либо взаимодействия зависит от переносчиков взаимодействия. Чем больше энергия взаимодействующих частиц, тем глубже они проникают друг в друга (сближаются облака соответствующих переносчиков). При этом возникают соответствующие взаимодействия. При очень высоких энергиях взаимодействие будет единым, произойдет суперобъединение всех взаимодействий. Такой метод рассуждения является одним из подходов к созданию единой теории поля [6, с. 3; 12, с.183; 13].

С другой стороны, проблемы физики высоких энергий в настоящее время оказались связанными с проблемами космологии, проблемами происхождения и развития Вселенной. По современным представлениям в момент времени $t \sim 10^{-41}$с. энергия частиц была выше 10^{19} ГэВ, что соответствует температурам выше 10^{32} К.

При таких высоких энергиях взаимодействия неразличимы, должны были проявляться как одно взаимодействие. Такое состояние называют суперобъединением фундаментальных взаимодействий. К таким высоким энергиям стремится современная наука, говоря об условиях объединения всех четырех взаимодействий. С возрастом Вселенной в результате ее расширения энергия частиц уменьшается, температура понижается. Первым из суперобъединения выделяется гравитационное взаимодействие при энергиях меньше 10^{-19} ГэВ, температура ниже 10^{32} К. Оставшиеся три взаимодействия остаются единым взаимодействием, называемым по современной терминологии Великим объединением. Из этого объединения при уменьшении энергиях меньше 10^{14} ГэВ, при температурах ниже 10^{27} К выделяются сильное взаимодействие и электрослабое. Только при энергиях меньше 10^{2} ГэВ, температурах ниже 10^{15} К электрослабое взаимодействие разделяется на электромагнитное и слабое.

Физика высоких энергий стремится пройти этот процесс в обратном направлении, используя ускорители для получения частиц высоких энергий. Естественно, что первым достижением было объединение электромагнитного и слабого в единое электрослабое, так как это не требовало очень высоких энергий. В настоящее время проблемой является достижение таких энергий частиц, которые позволили бы подтвердить суперобъединение. Таким образом, экспериментальное и теоретическое исследование фундаментальных взаимодействий при высоких энергиях ведут к построению единой теории поля и в то же время могут дать подтверждение современного представления о происхождении и развитии Вселенной, опирающиеся на модель Большого Взрыва.

Для понимания проблемы создания единой теории взаимодействия необходимо понимание заряда и константы взаимодействия как основных характеристик взаимодействия. При этом под термином «заряд», исторически введенного как характеристики особого вида взаимодействия – электрического, имеется ввиду не только электрический заряд. В теории взаимодействий **заряд** характеризует способность тел (частиц) создавать поле. В этом смысле заряд (не только электрический) приписывается частицам при разных видах взаимодействий, то есть понятие заряда расширяется. В квантовой теории поля заряд определяет меру активности, или интенсивности испускания и поглощения «заряженными» частицами переносчиков взаимодействия. Именно в этом смысле и рассматриваются «заряды» сильного и слабого взаимодействия. Но «заряды» сильного и слабого взаимодействия по некоторым свойствам отличаются от электрического заряда. Например, испустив или поглотив фотон, электрически заряженная частица не превращается в другую, а только меняет свое состояние. Поэтому в не квантовом, то есть классическом полевом представлении в случае электромагнитного взаимодействия проявляются частица сама по себе, а поле (совокупность фотонов) само по себе. Процессы сильного и слабого взаимодействия сопровождаются взаимными превращениями частиц. Например, при β — распаде в начале появляется промежуточный бозон как переносчик взаимодействия, который затем распадается:

$$n \to p + W^-, \qquad W^- \to e^- + \tilde{\nu}_e.$$

При рассмотрении обменного характера взаимодействия важно **число частиц**, способных к данному виду взаимодействия, и **способность** к данному виду взаимодействия. От этого зависит как часто и с какой интенсивностью протекает взаимодействие. В общем смысле заряд как характеристика фундаментальных взаимодействий, в том числе электромагнитного, определяется числом частиц, способных к данному виду взаимодействия. В этом смысле заряд - величина сохраняющаяся, то есть заряд сохраняется во всех взаимодействиях, как **способность** к данному виду взаимодействия. Но как **мера** способности к данному виду взаимодействия заряд не сохраняется даже электрический, поэтому кроме заряда вводится **константа взаимодействия** как их характеристика. Именно она является

мерой способности частиц к данному взаимодействию, мерой превращения одних частиц в другие, в результате испускания переносчиков взаимодействия. Константу взаимодействия можно представить как величину равную энергии взаимодействия двух частиц, находящихся на определенном расстоянии и имеющих определенный заряд. Отсюда видно, что константа взаимодействия зависит от расстояния, потому что от расстояния зависит плотность потока переносчиков взаимодействия. Связь между зарядом и константой взаимодействия в том, что частица, имеющая какой-либо заряд способна к данному виду взаимодействия. Заряды и константы гравитационного и электромагнитного взаимодействия при малых энергиях полностью соответствуют друг другу. С изменением расстояния между частицами константа взаимодействия изменяется, а число частиц (заряд) не меняется. Изменить расстояние можно, если изменить энергию частиц. При больших энергиях частицы сближаются на меньшее расстояние, и константа взаимодействия возрастает. Например, при энергиях 10^{14} ГэВ константы взаимодействия становятся равными, и это является основанием для разработки теории великого объединения, то есть объединения сильного, слабого и электромагнитного взаимодействий [6, с.3].

Таким образом, исторически первым было обнаружено гравитационное взаимодействие, после него - электромагнитное, а затем сильное и слабое. Все эти виды взаимодействий входят в содержание обучения в различные разделы физики. Для более глубокого понимания их роли целесообразно на заключительном этапе изучения физики обратить внимание на необходимость проведения обобщающих занятий, на которых могут быть рассмотрены фундаментальные взаимодействия, которые в своей совокупности определяют физическую картину мира. Отметить, что значимость каждого из них определяется областью исследования. Обратить внимание на то, что, как отмечено выше, роль электромагнитного взаимодействия в физической науке определяется не только областью явлений и процессов, связанных с наличием в природе электрического заряда. С исследованием электромагнитных взаимодействий связаны принципиальные изменения в представлениях о физической картине мира. При изучении электромагнитных явлений в физике возникла идея дискретности (квантования), несвойственная классической физике. Одним из следствий такого представления явилось понимание обменного характера взаимодействия. На основе многочисленных теоретических и экспериментальных исследований было принято представление о двойственной корпускулярно-волновой природе света, как электромагнитного явления, которое в последующем было распространено на все физические объекты, что привело к возникновению квантовой механики с ее соотношением неопределенностей. Разработка теоретической электродинамики и соответствующие эксперименты привели к представлению о существовании в природе максимальной скорости материальных объектов с ненулевой массой покоя. Единство физического мира подтверждается тем, что представления о свойствах электромагнитного взаимодействия оказались плодотворными при исследовании всех фундаментальных взаимодействий. Такое обобщение позволит показать обучаемым не только многообразие явлений природы, но и их единство в единой физической картине мира.

Литература:

1. Кузьмичева А.Е., Коннов Ю.В. Принцип научности в процессе обучения физике: Учебно-методическое пособие – Уральск: РИЦ ЗКГУ им. М.Утемисова, 2014. -135 с.

2. Бушок Г. Ф., Венгер Е. Ф. Методика преподавания общей физики в высшей школе. – К., 2009. – 415 с.

3. ГОСО РК 2.3.4.01-2010 утвержден и введен в действие приказом министра образования и науки Республики Казахстан от 09. 07. 2010 г. №367

4. Калашников С.Г. Электричество: учебн. пособие. — 6-е изд., стер. – М., 2003. - 624 с.

5. Епифанов Г. И. Физика твердого тела: учебное пособие. 4-е изд., стер. – СПб., 2011. – 288 с.

6. Михайлов В.К. Физика ч.2 Иерархия взаимодействий тел. Электромагнитное поле: учеб. пособие / Моск. Гос. Строит. Ун-т. М.: МГСУ, 1998. – 72с.

7. Василевский А.С., Мултановский В.В. Курс теоретической физики: Классическая электродинамика: учеб. пособие для студ. физ.-мат. фак. пед. ин-тов. – М., 1990. –272 с.

8. Трофимова Т.И. Основы физики. В 5 кн. Кн. 4. Волновая и квантовая оптика: учеб. пособие. – М., 2007. – 215 с.

9. Савельев И В. Курс общей физики т.5 Квантовая оптика, атомная физика, физика твердого тела, физика атомного ядра и элементарных частиц, –СПб.,2011. - 384с.

10.Шпольский Э. В. «Атомная Физика» том 1, -М., 1984. – 552 с.

11.Смондырев М.А. Квантовая электродинамика и опыт, М., 1984. — 64 с.

12. Трофимова Т.И. Основы физики. В 5 кн. Кн.5 Атом, атомное ядро и элементарные частицы: учебное пособие. – М., 2007. – 215 с.

13.Бухбиндер И. Л. Статья «Фундаментальные взаимодействия» http://www.modcos.com/articles.php?id=52.

***

А.Е. Кузьмичева, М.В. Золотарь

Білім беру және фундаменталды әсерлесу жүйесіндегі электромагниттік өзара әсерлесу

Аннотация. *Мақала физикалық ғылымның дамуында және білім беру жүйесіндегі электр-магниттік өзара әсерлесудің маңыздылығымен рөліне арналып жазылған.*

Кілті сөздер: *білім беру, дене мен өріс, толқындар және бөлшектер, өрісті кванттау, белгісіздік, өзара әсерлесуді тасымалдаушылар, ұлы бірігу, супер бірігу, заряд жане әсерлесу тұрақтылары.*

A. Kuzmicheva, M. Zolotar

Electromagnetic interaction in the content of educationand in the fundamental interactions

Summary. *The article considers the role and place of electromagnetic interactionin the content of education and in the development of physical science.*

Keywords: *learning process, substance and field, waves and particles, the quantization of field, uncertainty, interaction carriers, grand unification, superunification, charge and constant of interaction.*

***

УДК 614-057.87

Рустенова Р.М. – кандидат сельскохозяйственных наук, доцент
ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: b4658866@yandex.ru

РОЛЬ И ФОРМИРОВАНИЕ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ В СОХРАНЕНИИ И УКРЕПЛЕНИИ ЗДОРОВЬЯ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация. *В данной статье представлены экспериментальные данные состояния здоровья учащихся, и их отношение к формированию здорового образа жизни.*

Ключевые слова: *Здоровый образ жизни, вредные привычкам, физическая нагрузка, адаптация.*

По данным Министерства здравоохранения Республики Казахстан и Российской Федерации, до 60-70% школьников к выпускному классу имеют нарушения органов зрения, 30% - хронические заболевания. Состояние здоровья детей и подростков неуклонно ухудшается. Доля здоровых детей к концу обучения в школе не превышает 20 – 25 %, а здоровых выпускников всего 3 – 4 % [1; 2]. Поэтому проблема здоровья человека в контексте общечеловеческих ценностей приобретает все большее значение.

Изучение отношения современных школьников к основам здорового образа жизни и физической культуре как неотъемлемой слагаемой формирования его является актуальным, так как содержит важную информацию для работников общеобразовательных учебных заведений, родителей и учителей [3].

На первом этапе наших исследований мы провели анонимное анкетирование среди популяции мальчиков и девочек в возрасте 13-17 лет. Результаты анкетирования по оценке здорового образа жизни учащихся представлены на рисунке 1.

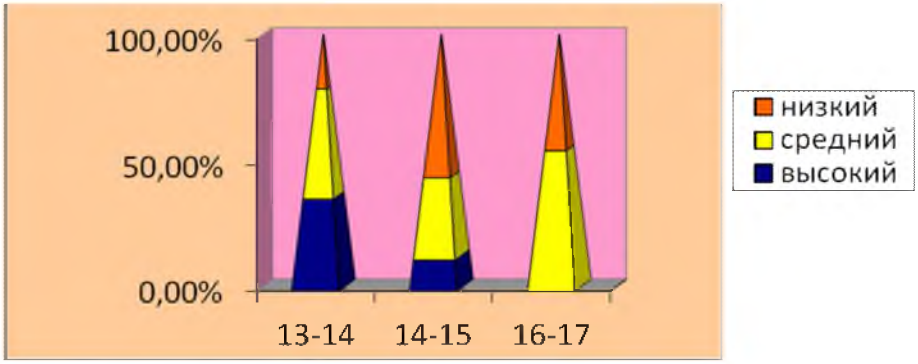

Рис. 1 – Результаты анкетирования по оценке здорового образа жизни учащихся

Нами установлено, что у подростков в возрасте 13-14 лет (7 класс):
высокий уровень оценки здорового образа жизни соответствовал 35,7%;
средний уровень оценки здорового образа жизни составил 42,8%;
низкий уровень оценки здорового образа жизни соответствовал 21,5%.

Анализ тестирования указывает на то, что группа школьников 7 класса, знакома с основами здорового образа жизни, но не всегда их придерживается в своей жизнедеятельности.

Если подростки 13-14 лет придерживаются ведения здорового образа жизни, то этого нельзя сказать о подростках в возрасте 14-15 лет (8 класс). Нами отмечены следующие показатели:

низкий уровень оценки ведения здорового образа жизни соответствовал 56% – 1 место;

на 2 месте – *средний уровень* оценки ведения здорового образа жизни и он составил 32%;

на последнем месте – *высокий уровень* оценки ведения здорового образа жизни соответствовал только 12%.

Такие плачевные результаты, возможно, указывает на то, что у испытуемых заложены стереотипы поведения нездорового стиля жизни, а следовательно и недостаточно серьезного отношения к своему здоровью, к его сохранению и укреплению.

Промежуточное положение по ведению здорового образа жизни занимают учащиеся в возрасте 16-17 лет (10 класс). Показатели были следующие:

высокий уровень оценки здорового образа жизни соответствовал 0 %;

средний уровень оценки здорового образа жизни составил 54,5%;

низкий уровень оценки здорового образа жизни соответствовал 45,5%.

Таким образом, ведение здорового образа жизни, который соответствует высокому уровню – отсутствует. Средний уровень незначительно превышает низкий всего лишь на 9%.

В целом по трем группам испытуемых ведение здорового образа жизни нами оценено на 33,3%, что соответствует среднему уровню.

Что касается распределения ведения здорового образа жизни по уровням (высокий, средний, низкий), то средний и низкий находятся почти в одинаковых пределах – 43,1% и 41% соответственно и только 15,9% подростков уделяют особое внимание состоянию своего здоровья, что оставляет желать лучшего.

На ведение здорового образа жизни влияет и склонность к вредным привычкам. Нами проведено анонимное анкетирование по употреблению алкогольных напитков и табачных изделий (рис. 2).

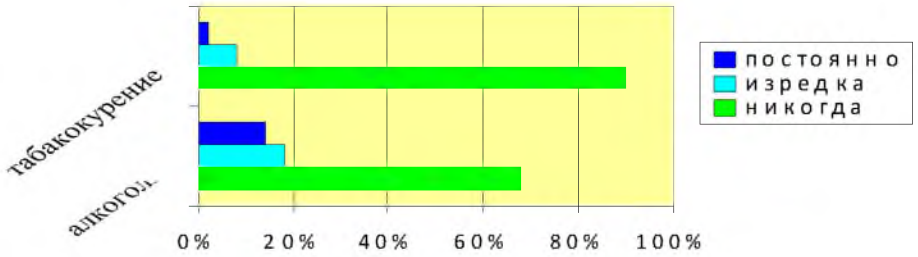

Рис. 2 – Результаты склонности учащихся к вредным привычкам

Из 50 учащихся задействованных в эксперименте по изучению склонности к вредным привычкам 34 (68%) подростка никогда не пробовали алкогольные изделия. В среднем изредка и постоянно употребляющих алкогольные напитки 16 (16%) человек. Отрадно отметить, если это достоверные факты анкетирования, 90% подростков никогда не пробовали табачные изделия, а остальные 8% изредка употребляют и 2% постоянно. В среднем по двум показателям (табакокурение, распитие алкогольных напитков) никогда не принимавших 79%, изредка и постоянно употребляющих школьников 21%.

Результаты второго Национального исследования по выявлению уровня употребления алкоголя в республике среди детей 11-14 лет составляет около 7,2%, а

среди молодежи в возрасте 15-17 лет – 37,1%. Результаты анкетирования по употреблению алкоголя почти соответствует результатам второго Национально исследования по Республике Казахстан.

Казахстан входит в число стран, где самый высокий уровень распространенности табакокурения среди детей 11-14 лет данный показатель составляет 4,1 %, среди подростков 15–17 – 11,4 %. Что касается табакокурения, то наши данные тоже согласует с данными Национального исследования по Республике Казахстан.

Также важным слагаемым здорового образа жизни является рациональное питание, обеспечивающее правильный рост и формирование организма, способствующее сохранению здоровья, высокой работоспособности и продлению жизни. Поэтому в ходе проведения анкетирования, мы учли и режим питания школьников (рис. 3).

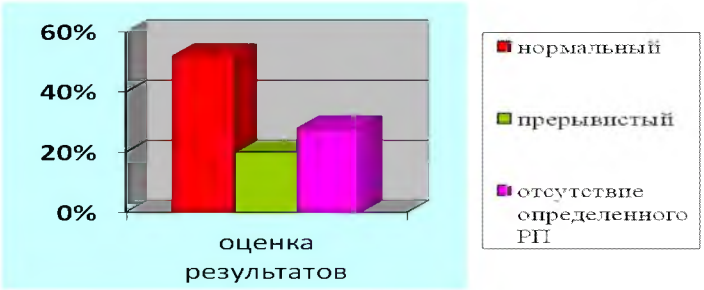

Рис. 3 – Анализ режима питания школьников

По результатам анонимного анкетирования следует отметить, что учащиеся, соблюдающие нормальный режим питания составляют 26 (52%), а с прерывистым (без завтрака, обеда) составляют 20% и 28% то есть, режим питания не соблюдают. Возможно, это зависит не от самих учащихся, а от беспечности их родителей и материального обеспечения. Данных по анализу режима питания школьников Национальным комитетом не проводилось и мы соответственно не можем их сопоставить.

Главным составляющим здорового образа жизни является занятие физической ультурой и ежедневная физическая нагрузка. Физические упражнения влияют не изолированно на какой-либо орган или систему, а полностью на весь организм в целом. Они вызывают изменения не только в мышцах суставах и связках, но и во внутренних органах их функциях а также в обмене веществ. Под влиянием физической работы и однократных физических упражнений возрастает потребление тканями кислорода, а это рефлекторно вызывает значительные изменения в деятельности дыхательной и сердечно-сосудистых систем [4; 5].Поэтому при проведении анкетирования нами были учтены и эти факторы (рис. 4).

При изучении физических нагрузок в жизни школьников мы учитывали их занятия в секциях, выполнение утренней зарядки, посещение урока физической культуры и активный отдых с родителями. Анализируя данные таблицы 4, следует отметить, что уроки физической культуры регулярно посещают 50% школьников, 36% занимаются в спортивных секциях, 32% по утрам выполняют утреннюю зарядку и 30% активно отдыхают с родителями (походы, работа на дачах, субботниках, пикники и т.д.). Однако, хочется отметить, что 36% подростков не занимаются физическими нагрузками, а свое свободное время проводят за компьютером (игры, социальные сети и т.д.).

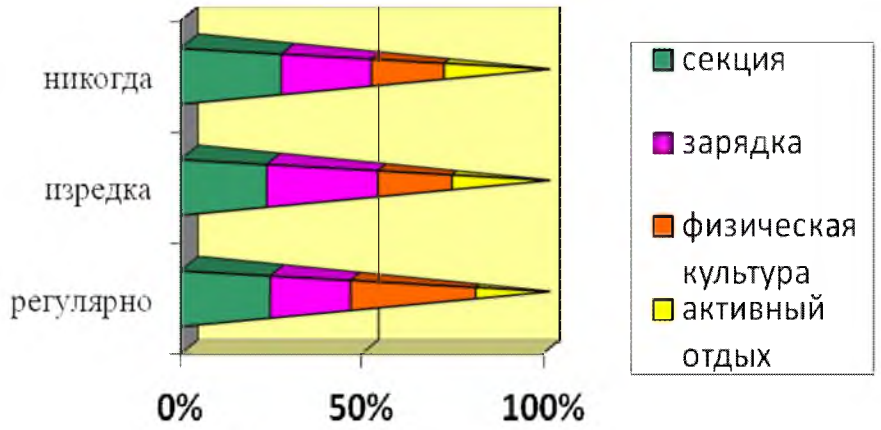

Рис. 4 – Физические нагрузки в жизни школьников

Состояние здоровья мы оценивали по результатам медицинских карт, зарегистрированных в классных журналах (таблица 1, рис. 5).

Анализируя, данные таблицы 5мы констатируем, что действительно здоровье учащихся из года в год ухудшается.Если среди учащихся 13-14 лет процент здоровых детей составляет 71,6%, то среди 14-15 летних - 56%, а учащиеся 16-17 лет – 45,5%, то есть за 3 года обучения процент здоровья снизился на 26,1%. Количество учащихся с заболеваниями органов зрения с каждым годом увеличивается с 7,1% до 27,2%.

Таблица 1 – Сравнительные результаты состояния здоровья учащихся

Диагноз	Возраст		
	13-14	14-15	16-17
Здоров	71,6%	56%	45,5%
Миопия	7,1%	16%	27,2
Хронические заболевания ЖКТ	-	4%	9,09%

В возрасте 15-16 лет появляются хронические заболевания желудочно-кишечного тракта.С каждым годом количество учащихся с данным заболеванием возрастает от 4% до 9,09%, то есть в 2 раза.

Из-за несоответствия по стандарту школьной мебели в возрасте 15-17лет проявляются такие заболевания как сколиоз (4%) и деформация грудной клетки (9,1%).

У отдельных подростков встречаются такие заболевания как синдром дефицита внимания, гиперактивности и диффузный зоб. Таким образом, результаты нашего исследования совпадают с мнениями современных авторов о том, что в современном обществе наблюдается тенденция потери здоровья школьников.

Поэтому мы считаем, что первостепенной задачей, стоящей перед учителями физической культуры и педагогами, заключается в том, чтобы обеспечить как можно большему числу детей, а в идеале - всем, возможности для укрепления

здоровья средствами физической культуры и отказом самих учащихся от употребления вредных привычек.

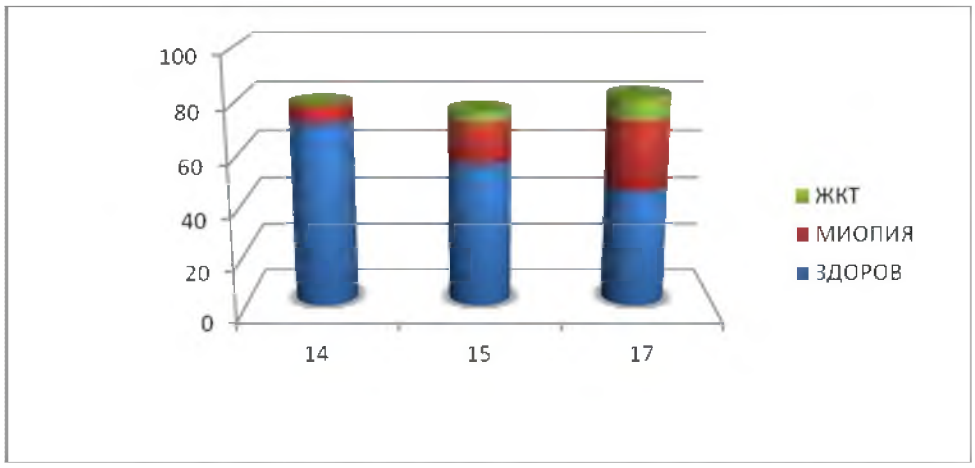

Рис. 5 – Сравнительные результаты состояния здоровья учащихся

Адаптационные возможности организма – это фактически «запас здоровья», которые индивидуум может расходовать на выполнение своих социально-трудовых функций. Оценка функционального состояния сердечно-сосудистой систем один из параметров, по которым можно судить о состоянии адаптивных возможностях организма учащихся. Основными показателями состояния сердечнососудистой системы являются такие показатели, как артериальное давление (АД) и частота сердечных сокращений (ЧСС) до и после нагрузок. Анализирую таблицы 2 и 3 «Результаты оценки адаптационных возможностей учащихся» (группы мальчиков и девочек)следует отметить, что в среднем по группе мальчиков ЧСС – 32,2%, что соответствует нормативным данным и составляет оценку «удовлетворительно».

Таблица 2 – Результаты оценки адаптационных возможностей учащихся (группа мальчиков)

№	Ф.И.О.	ЧСС кол-во ударов/мин		Процент учащения ЧСС	АД мм рт. ст	
		в покое	после нагрузки		в покое	после нагрузки
1.	Абаев Д.	60	85	41,6%	108/60	128/80
2.	Айткалиев Д.	65	80	23,07%	109/61	126/79
3.	Бердигалиев Ж.	67	90	34,3%	108/61	127/81
4.	Васьков Д.	68	91	33,8%	110/60	128/80
5.	Гапонов А.	70	92	31,4%	108/61	126/80
6.	Гурин Н.	70	82	17,1%	110/62	127/78
7.	Гуров А.	69	83	20,2%	108/61	128/80
8.	Даниловский А.	69	95	37,6%	109/62	125/80
9.	Долгов А.	62	92	48,3%	110/61	128/82
10.	Дурманов И.	64	86	34,3%	110/61	127/81
11.	Иванчук Д.	67	89	32,8%	110/62	126/78
12.	Исполов А.	70	91	30%	109/60	128/80
	Коваль А.	68	90	32,3%	109/61	128/82
	Козловский А.	67	86	28,3%	108/62	127/81

	Муратов А.	68	92	35,2%	108/60	128/82
	Пазников А.	64	82	28,1%	110/60	128/80
	Подольный А.	64	87	35,9%	110/61	130/83
	Портнов Е.	63	86	36,5%	109/60	127/81
	Сарсенбаев А.	61	91	49,1%	110/62	128/81
	Симонов В.	60	92	53,3%	110/60	129/82
	Сламихин С.	70	93	32,8%	109/62	127/80
	Струздюмов А.	69	85	23,1%	108/61	129/79
	Фролов Д.	69	83	20,2%	109/62	130/80
	Фролов В.	67	84	25,3%	110/60	128/79
	Федосов А.	66	84	27,3%	110/61	129/80
	Шарафян В.	67	85	26,8%	108/62	130/80
Среднее значение:		66	88	32,2%	109/61	128/80

После физической нагрузки пульс может учащаться в 2 раза по сравнению с состоянием покоя, что вполне естественно, но уже спустя 2 минуты частота его не должна превышать полуторного отклонения, а спустя 10 минут должна приблизиться к исходной величине.

Таблица 3 – Результаты оценки адаптационных возможностей учащихся (группа девочек)

№ п/п	Ф.И.О.	ЧСС кол-во ударов/мин		Процент учащения ЧСС	АД мм рт.ст	
		в покое	после нагрузки		в покое	после нагрузки
1	Бутенко В.	65	85	30,7%	106/62	128/80
2	Войцещук И.	70	90	28,5%	107/61	127/81
3	Головина В.	70	86	22,8%	108/60	130/83
4	Давидян К.	66	87	31,8%	108/62	131/82
5	Демесинова Д.	60	82	36,6%	108/61	129/80
6	Ермуханова Р.	62	83	33,8%	107/60	128/81
7	Имангалиева К.	64	91	42,1%	108/62	129/80
8	Исаева Ф.	63	92	46%	106/61	126/79
9	Князева Г.	65	86	32,3%	107/62	128/75
10	Куманеева М.	66	90	36,3%	108/61	129/82
11	Леонтьева А.	69	87	26%	107/62	129/80
12	Мясникова А.	70	86	22,8%	107/61	125/75
13	Панфёрова Н.	69	81	17,3%	108/62	126/73
14	Подольная Д.	68	83	22%	108/61	129/80
15	Полянская И.	67	91	35,8%	107/62	130/80
16	Попова Е.	66	85	28,7%	106/62	128/80
17	Попова Л.	69	86	24,6%	107/60	127/79
18	Сатанова А.	65	89	36,9%	107/61	125/78
19	Скачкова Е.	60	91	51,6	106/62	130/75
20	Созинова В.	63	92	46%	107/61	129/76
21	Таирова К.	61	93	52,4%	107/62	130/75
22	Ташкинова М.	60	95	58,3%	108/61	128/78
23	Трёкина Н.	62	85	37%	108/62	130/75
24	Трошкина А.	63	86	36,5%	108/61	130/73
Среднее значение:		65	88	34,8%	107/61	128/78

У тренированных людей в состоянии покоя пульс реже, чем у людей, не занимающихся физической культурой, в том числе и спортом. Понижение числа ударов пульса в результате тренировки может отметить каждый, кто начал регулярно тренироваться (после 6-7месяцев пульс может снизиться на 3-4, а после годичного – на 5-8ударов и более в минуту)

После пробы при здоровой реакции на физическую нагрузку систолическое (верхнее) артериальное давление возрастает на 25-40 мм рт. ст., а диастолическое (нижнее) или остается на прежнем уровне, или незначительно (на 5-10 мм рт. ст.) снижается. Восстановление пульса длится от 1 до 3, а АД – от 3 до 4 минут.

Однако,среди 26 испытуемых мальчиков4 имеют исключительный результат. Их ЧСС варьирует от 17% до 23,07%, что указывает на хорошую адаптационную оценку.

К сожалению, нами не выявлены испытуемые с отличным показателем ЧСС.

Что касается АД до и после нагрузки, то следует отметить, что в среднем у группы подростков в состоянии покоя АД составляет 109/61 мм.рт.ст., а после нагрузки 128/80 мм рт. ст. АД как и ЧСС в покое варьировало в пределах от 108/60 мм рт. ст. до 110/62 мм рт. ст., при норме оно должно соответствовать 120/80 мм рт. ст. Низкое артериальное давление как систолическое, так и диастолическое говорит о не тренированности сердечно-сосудистой системы.После физической нагрузки результаты у популяции мальчиков в среднем составили 128/80 мм рт. ст. Этот показатель в пределах группы варьировал от 126/78 мм рт. ст. до 130/83 мм рт. ст. Эти данные еще раз свидетельствуют о не тренированности сердечно-сосудистой системы у мальчиков.

Аналогичные исследования по состоянию сердечно-сосудистой системы до и после нагрузки проводились и в группе девочек, результаты исследования приведены в таблице 7 «Результаты оценки адаптационных возможностей учащихся (группа девочек)». Данные таблицы показывают, что процент учащения пульса у популяции девочек в среднем составляет 34,8%, что соответствует адаптационной оценке «удовлетворительно». Следует отметить, что этот показатель в группе девочек варьирует в покое от 60 до 80 ударов/мин. После физической нагрузки от 81 до 95 ударов/мин., что в процентном выражении составляет соответственно – 17,3% и 58,3%. В процентном выражении изменчивость ЧСС после нагрузки у группы девочек на 35,2% выше, чем у популяции мальчиков.

АД до и после нагрузки в группе девочек в состоянии покоя в среднем составляет 107/61 мм рт. ст., а после нагрузки 128/78 мм рт. ст. АД в покое варьировало в пределах от 106/61 мм рт. ст. до 108/62 мм рт. ст., при норме оно должно соответствовать 120/80 мм рт. ст. Низкое диастолическое и систолическое артериальное давление указывает на не тренированность сердечно-сосудистой системы. У группы девочек в среднем после физической нагрузки АД составило 128/78 мм рт. ст. Показатель варьировал от 125/75 мм рт. ст. до 131/82 мм рт. ст. Эти результаты повторно свидетельствуют о не тренированности сердечно-сосудистой системы у подростков.

На заключительном этапе нашей работы мы провели исследования по анализу успеваемости учащихся за I–IIIчетверти (рис. 6).

Успеваемость подростков в I четверть намного ниже, чем в последующих четвертях.

В начале учебного года учащиеся не адаптировались к умственной работоспособности. Они еще не собраны после летних каникул. Данный факт подтверждает следующее: средний уровень учащихся успевающих на оценку «хорошо» варьирует по четвертям от 37% до 47,2%; на «удовлетворительно» – от 54% до 43,8%. Средний показатель успевающих учеников на «отлично» стабилен – 9%.

Что касается индивидуальной успеваемости в зависимости от класса, то в 7 классе средний показатель успевающих на «отлично» в 3-х четвертях стабилен. Уровень успевающих на «хорошо» с I по III четверть варьирует от 35,7% до 57,2%; а уровень успевающих на «удовлетворительно» снизился от 57,1% до 35,7%.

Успеваемость обучающихся на «отлично» в 8 классе стабильна во всех четвертях и соответствует 20%; успевающие ученики на «хорошо» в I и III четверть составило 48%, а во II четверть этот показатель снизился на 8% и составил 48%; такая же ситуация прослеживается с успевающими учащимися на «удовлетворительно».

BI и III четверть они составили 32%, то во II четверть этот показатель повысился на 8% и составил – 40%.

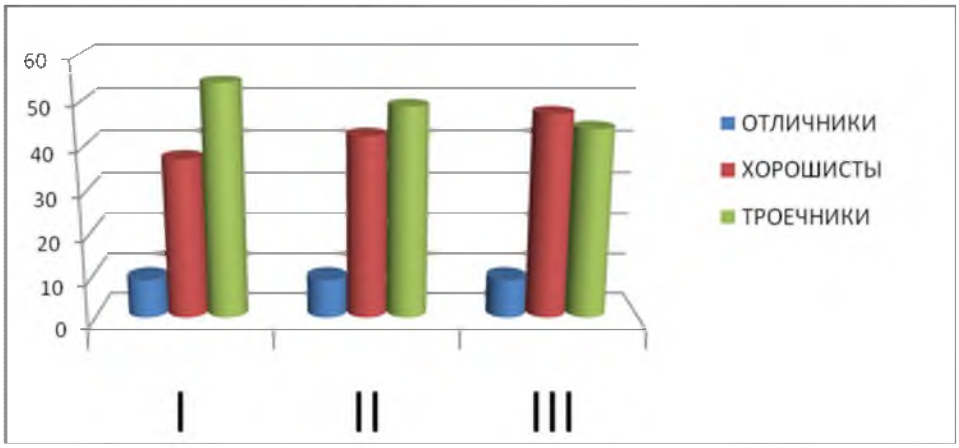

Рис. 6 – Данные анализа успеваемости школьников за I, II, III четверть

При анализе успеваемости в 10классе нами установлено, что уровень успевающих на «отлично» во всех четвертях составил 0%; показатель успеваемости на «хорошо» увеличился за период проведения эксперимента на 9,1%, а на «удовлетворительно» следовательно, понизился на этот же процент.

Таким образом, показатель успеваемости учащихся носит скачкообразный характер. Возможно, это объясняется индивидуальными способностями, а возможно и влиянием времени года.

Выводы:

1. Уровень ведения здорового образа жизни школьников с каждым годом снижается.
2. Учащиеся СОШ, в которой проводился эксперимент никогда не пробовали: табачные изделия – 90%; алкоголь – 68%.
3. Нормальный режим питания подростков соответствует 52%; прерывистый – 20%; отсутствие определенного режима питания – 28%.
4. Результаты физических нагрузок, оцененных, по параметрам соответствуют: в секции занимаются регулярно – 36%, изредка – 28%, никогда – 36%; выполняют зарядку регулярно – 32%,изредка – 36%, никогда – 32%; посещают занятия физической культуры регулярно – 50%,изредка – 24%, никогда – 36%; проводят активный отдых совместно с родителями регулярно – 30%; изредка – 32%; никогда – 28%;
5. Уровень состояния здоровья учащихся начинается, с 13 по 17 лет снижается от 71,6% до 45,5%.
6. Адаптационные возможности сердечно-сосудистой системы после физических нагрузок превышают исходные показатели, что указывает на недостаточную тренированность подростков.
7. Умственная работоспособность в зависимости от состояния здоровья и возможно времени года носит скачкообразный характер.

Литература:

1. *Зусманович Ф.Н. Валеология: учебное пособие. – Курган: Прима, 1998. – 56 с.*
2. *Хасин Л.А., Громыко В.В., Рафалович А.Б. Тест для определения уровня физической подготовленности учащихся 7-17 лет. – Малаховка,1999. – 73 с.*
3. *Коростелев Н.Б. слагаемые здоровья. – М.: Знание, 1990. – 120 с.*

4. Абаскалова Н.П. Теория и практика формирования здорового образа жизни учащихся и студентов в системе «школа-вуз» / Автореферат дисс. на соис. уч. степени док. пед. наук. – Барнаул, 2000. – 48 с.

5. Мотылянская Р.Э., Каплан Э.Я. Двигательная активность – важное условие здорового образа жизни // Теория и практика физической культуры. – 1980. – №1. – 14 – С. 24.

***

Rustenova R.M.

The role of a healthy lıfe sty je in protection and strengthen of schoolchildren: psychological personality type

In this article are presented experimental results of research on the formation of a healthy lıfestyle of students: the adaptation possibilities, the addiction to bad habits, the attitude to physical activity, diet, and also there are revealed the patterns of a healthy lıfestyle and given their modern analysis of actual health.

Keywords : *Bad habits, exercise, adaptation, healthy lıfe-style.*

Рустенова Р.М.

Оқушылардың денсаулығын сақтау және нығайтудағы салауатты өмір салтының рөлі

Мақалада оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыру бағытындағы: зиянды әдеттерге әуесқойлық, ауыр жұмыс жүктемелері, ұтымды тамақтану режимі, салауатты өмір сүру стереотипін анықтау, бейімделгіштік мүмкіндіктері және оқушының нақтылы денсаулығын зерттеу нәтижелері берілген.

Тірек сөздер*: Салауатты өмір салты, денеге түсетін ауырлық, бейімделу.*

***

УДК 37.014.54:64.011.34

Сакеев Р.К. – аспирант Республиканского института профессионального образования (г.Минск, Беларусь)
E-mail: sakeev78@mail.ru

УПРАВЛЕНИЕ РАЗВИТИЕМ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ РЕСУРСОВ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

Аннотация. *В статье рассматриваются теоретико-методологические основы организации управления развитием человеческими ресурсами деятельности образовательной организации, позволяющие осуществить переход к современным формам управления профессиональным развитием педагогических кадров инновационного развития образовательных организаций.*

Ключевые слова: *Дополнительное педагогическое образование, модели организации дополнительного педагогического образования, модель профессионального развития, смешанное обучение, сетевое сообщество, сфера образования, инновационное развитие.*

Развитие технологий и способов коммуникаций, в том числе образовательных; стремительный рост общего объема информации; превращение знаний в фактор национальной экономики; принятие меж- и наднациональных государственных соглашений в области образования; сокращение периода обновления информации, связанные со становлением информационного (постиндустриального) общества,

принципиально изменяют соотношение формального, неформального и информального образования в структуре образования, в том числе и дополнительного педагогического образования (ДПО).

Современное дополнительное педагогическое образование не просто элемент существующей системы образования, а самостоятельный источник образования, способствующий приобретению компетентностей в различных сферах жизненного и профессионального самоопределения педагогов профессиональной школы.

Новая миссия дополнительного педагогического образования: научно-методическая и образовательная поддержка неформального образования. А, образовательные институты дополнительного педагогического образования (в том числе и организации профессионального образования) выступают как центры компетенций в области управления человеческими ресурсами, человеческим капиталом и человеческим потенциалом сферы образования в целом и профессионального в том числе.

Названные обстоятельства и задачи модернизации профессионального и технического образования (ТиПО) в Казахстане требуют обновления моделей управления развитием человеческих ресурсов образовательных организаций ТиПО.

В современном дополнительном педагогическом образовании можно выделить, по крайней мере, две модели его организации: *адаптационную,* направленную на адаптацию специалиста к изменяющимся условиям работы, и *модель профессионального развития*, ориентирующую на развитие у педагогических кадров активности, способности принимать решения и нести ответственность за сделанный выбор и осуществляемые действия.

Анализ реализации дополнительных профессиональных образовательных программ, форм профессионального развития педагогических кадров и способов распространения информационно-образовательных ресурсов, позволяет выделить *основные модели адаптивного формального образования (повышения квалификации-ПК) педагогических кадров.*

Модель 1. Повышение квалификации в форме традиционных программ дополнительного профессионального образования на базе ИПК. В данной форме ПК раскрываются: актуальные вопросы развития образования; современные технологии образовательного процесса, информатизация образования; инновационная деятельность в образовании; вопросы повышения квалификации педагогических кадров по приоритетным направлениям развития образования, в т.ч. по идеологии государства, технике безопасности, энергосберегающим и энергоэффективным технологиям и др.

Модель 2. Повышение квалификации в форме традиционных программ дополнительного профессионального образования на базе ведущих зарубежных институтов ДПО. Тематика программ дублирует приоритетные направления первой модели, но отличие этих программ заключается в том, что они проектируются на базе ведущих образовательных площадок, и предполагается, что в содержание программ интегрируется лучший международный опыт.

Модель 3. Индивидуальные и коллективные стажировки на отечественных и зарубежных инновационных образовательных площадках. Стажировки являются одной из официальных форм повышения квалификации кадров, но имеют небольшое распространение в сравнении с другими институциональными формами. Особенность и ценность программ стажировок для педагогов заключается в 1) участии отправляющей стороны в проектировании и/или согласовании образовательной программы стажировки; 2) высокой мотивации обучающихся на освоение программы; 3) формировании и развитии основных компетенций обучающихся на основе деятельностного подхода с выходом на конкретные востребованные учреждениями образования и самим педагогом результаты, например освоение нового оборудования, готовность развивать инновационную

инфраструктуру «своее» образовательной организации, применять полученный в процессе стажировки опыт на практике, осуществлять педагогическую деятельность с использованием новых методов, в новых направлениях и др. Модель индивидуальных и коллективных стажировок вписывается в современные тенденции развития академической мобильности кадров образования и будет иметь дальнейшее распространение.

Модель 4. Дополнительные образовательные программы повышения квалификации с включением электронного обучения и институционализацией участия в методических и научно-методических мероприятиях. Методические и научно-методические мероприятия обладают серьезным образовательным и развивающим потенциалом при условии высокой мотивации и активной вовлеченности участников. Научно-методическое событие встраивается в качестве стажировочного или практического модуля в дополнительную профессиональную образовательную программу и дополняется другими, как правило, теоретическими модулями, изучение которых происходит самостоятельно на базе электронных форм обучения (электронные материалы). С формальной точки зрения такие программы могут считаться состоявшимися при наличии итоговой аттестации в форме зачёта, экзамена, защиты реферата или аттестационной работы и организации изучения теоретических модулей с выполнением всех требований к электронному обучению. Выделенная модель это наглядный пример институциональных процессов в системе ДПО, свидетельствующих о необходимости развития вариативных форм повышения их квалификации, выхода за рамки образовательной тематики в сферу научно-практической деятельности.

Модель 5. Корпоративные программы повышения квалификации, образовательные модули или методические мероприятия находятся на границе между формальным и неформальным обучением, так как их освоение иногда происходит без организации итоговой аттестации и выдачи соответствующего документа по окончании программы или модуля. Вместе с тем данная модель представляет интерес, так как является продуктивной формой удовлетворения коллективных и индивидуальных потребностей и запросов в профессиональном развитии и развитии структурных подразделений и учреждения образования в целом. Ценность данных программ заключается в самостоятельном формировании их тематики на базе учреждения образования с участием его работников, свободном, исходя из задач программы, отборе лекторов (тренеров, тьюторов и др.), в согласовании ценностей и направлений дальнейшего развития по заявленной тематике всеми участниками программы, возможности реализовать результаты на практике.

Модель 6. Индивидуальные образовательные программы повышения квалификации в виде набора образовательных модулей и научно-методических мероприятий. Индивидуальные дополнительные профессиональные образовательные программы это востребованный, но пока мало развитый продукт системы ДПО педагогов. Решение этой перспективной задачи связано как с преобразованием существующей формализованной системы ДПО, формальных дополнительных профессиональных образовательных программ, так и с институционализацией форм профессионального развития педагогов, обладающих высоким образовательным потенциалом (неформальное, информальное образование) [1].

Модель 7. Смешанная модель — интегрированные образовательные программы повышения квалификации педагогов в виде набора образовательных модулей и научно-методических мероприятий, организуемых в реальной (на рабочем месте, в отечественных и зарубежных институтах ДПО, инновационных площадках) и виртуальной (Интранет, Интернет) средах через различные виды образования.

По нашему мнению модель смешанного обучения (blendedlearning) дополнительного педагогического образования – это наиболее перспективная форма

обучения, при которой происходит сочетание сильных сторон традиционного (очного), дистанционного обучения и самостоятельной работы слушателей. Соотношение очной и дистанционной доли обучения может меняться в зависимости от целей, на которые направлен тот или иной курс ПК, ПП или стажировка.

Смешанное обучение как педагогическая категория новой дидактики, раскрывающей особенности организации процесса обучения в различных образовательных средах, появилось недавно, поэтому многие его аспекты находятся в стадии проведения научных исследований, расширяющих и углубляющих поле инновационной педагогической теории и практики. Модель смешанного обучения, как одна из форм управления знаниями, направлена, в частности, на развитие профессионально педагогической мобильности, как *новой ценности*, нематериального актива организации и важнейшего качества *педагога-инноватора,* лежащего в основе человеческого ресурса, от уровня развития которого во многом будет зависеть *конкурентоспособность выпускников* организаций профессионального образования в условиях перехода к *экономике знаний* [2].

Для более глубокого понимания значимости управления знаниями в реализации моделей смешанного дополнительного педагогического образования обозначим некоторые из наиболее ярко проявляющихся тенденций в образовании в условиях развития информационного общества:

– усиление прогностической направленности дополнительного педагогического образования (оказание комплексной поддержки в развитии способностей слушателей «предвидеть» и определенным опережающим образом удовлетворять потребности грядущих поколений обучающихся);

– переход от концепции поддерживающего образования к концепции опережающего образования [3, с. 3-11], который осуществляется посредством создания и реализации сред обучения нового типа;

– непрерывность дополнительного педагогического образования (необходимость и доступность образования не только в начале жизненного пути человека, но и на всем его протяжении, что обусловлено стремительным возрастанием объемов знаний, информационных потоков, совершенствованием технологий во всех сферах деятельности общества и человека; «обеспечение организационного и содержательного единства, преемственности и взаимосвязи всех звеньев образования» [4];

– перманентное расширение возможностей информационной образовательной среды, в основе которой лежат новые информационные, коммуникационные технологии, в частности дистанционное образование, позволяющее получать качественное дополнительное педагогическое образование в любое время, в любом месте, на протяжении всей жизни человека;

– открытость образования (способность к саморазвитию, предполагающая новый подход к определению целей и результатов образования, взаимодействию учителя и учащихся, к личности ученика и педагога, содержанию образования: *во-первых*, выбор человеком своей индивидуальной образовательной траектории на протяжении всей жизни за счет возникновения новых источников знания, таких, как СМИ, сети и др., и коренного изменения технологии получения знания на основе таких важных дидактических свойств компьютера, как индивидуализация и дифференциация учебного процесса при сохранении его целостности; *во-вторых*, изменение роли педагога в информационных условиях, главной компетенцией которого становится роль помощника, консультанта, навигатора как в мире знаний, так и в становлении у ученика «целостного качества быть Личностью» [5]; *в-третьих*, эволюция лозунга образования от «учить знаниям» через «учить учиться» к актуальному для информационного общества «учить оптимальному выбору индивидуального образовательного маршрута» ученика и способов его прохождения, т. Е. «навигации в образовании», а может быть, и еще шире — выбору образа жизни, области саморазвития);

– эволюция новых информационных технологий в образовании как универсального, полифункционального средства познания (системообразующий, синтетический характер новых информационных технологий в образовании, обеспечивающий эффективную поддержку его целостности);

– становление информатики как метапредмета (*детерминированность* информационной деятельности как методологической основы любой деятельности [5], в том числе и в контексте ПК и ПП);

– развитие и углубление *мировоззренческой функции информатики* в дополнительном педагогическом образовании (формирование информационной картины мира);

– ориентация дополнительного педагогического образования на *социальные аспекты информатизации общества;*

– поддержка образования на *интегративной основе* сбалансированием, комплексированием и дополнением содержательными и структурными изменениями в предметных областях философии, психологии, педагогики, культурологии, этики, экологии и др.);

– глобализация, интернационализация и интеграция образования в мировое и европейское образовательное пространство;

– стремительное появление и развитие различных образовательных сред (дистанционных, визуальных, виртуальных и др.);

– переход развитых стран к инновационной экономике, в которой главную роль играют интеллектуальные ресурсы. Организация использования этих ресурсов относится к разряду наиболее сложных задач современного менеджмента, решение которых требует формирования специфических подходов к управлению, способствующих созданию, систематизации, распространению и продуктивному применению знаний;

– поиск *новых востребованных и экономически целесообразных моделей* организации дополнительного педагогического образования взрослых на протяжении всей жизни.

В публикациях, освещающих мировой опыт внедрения смешанного обучения, выделяются и описываются *шесть его моделей.* За видовое выделение моделей смешанного обучения, взяты особенности (типы) процессов организации педагогической коммуникации (непосредственная, опосредованная или смешанная) обучающего и обучающихся, среди них [6]:

1. Модель «Face to FaceDriver». Значительная часть учебной программы изучается в аудитории при непосредственном взаимодействии с преподавателем. Электронное обучение используется в качестве дополнения к основной программе, чаще всего работа с электронными ресурсами организуется за компьютерами в течение учебного занятия.

2. Модель «Rotation». Учебное время распределено между индивидуальным электронным обучением и обучением в аудитории вместе с обучающимся. Преподаватель, работающий очно в аудитории, также осуществляет дистанционную поддержку при электронном обучении.

3. Модель «Flex». Большая часть учебной программы осваивается в условиях электронного обучения. Преподаватель сопровождает каждого обучающегося дистанционно, для отработки тем, сложных в понимании, он организует очные консультации с малочисленными группами или индивидуально.

4. Модель «OnlineLab». Учебная программа осваивается в условиях электронного обучения, которое организовано в аудиториях, как правило, в кабинетах оснащённых компьютерной техникой. Онлайн обучение сопровождают тьюторы. Обучающиеся, помимо онлайн-курсов, могут проходить обучение и в традиционной форме.

5. Модель «Self-blend». Модель является традиционной для высших учебных заведений. Студенты самостоятельно выбирают дополнительные к основному образованию курсы. Поставщиками образовательного контента могут выступать разные образовательные учреждения.

6. Модель «OnlineDriver». Большая часть учебной программы осваивается с помощью электронных ресурсов информационной образовательной среды. Очные встречи с преподавателем носят периодический характер. Обязательными являются процедуры очных консультаций, собеседований, экзаменов.

В рамках модели смешанного обучения *стажировка* как форма образовательной деятельности, в том числе и дополнительного педагогического образования, направлена на формирование и совершенствование профессиональных компетентностей стажёров посредством включения их в практику образовательной организации- носителя актуального (или инновационного) опыта. Данная форма создает условия для проектирования стажёрами на основе изученного инновационного опыта собственных вариативных моделей профессиональной деятельности, адаптированных к условиям конкретной образовательной организации.

При этом стажировка структурно может включать 3 модуля:

– *пропедевтический модуль* (или традиционный), направленный на активное и интерактивное «погружение» в предлагаемую тему стажировки посредством традиционного обучения;

– *смешанный индивидуальный стажировочный модуль* (или самостоятельный), предполагающий участие слушателя в международных программах профессиональной мобильности на основе частно-государственного соглашения (договора) с другой структурой, осуществляющей международную деятельность;

– *дистанционный модуль* (электронный), направленный на самообразование, самореализацию и рефлексию в контексте заявленного содержания стажировки [2].

Для встраивания информальных и неформальных форм профессионального развития кадров необходимо создать соответствующие условия, связанные с развитием «культурно-образовательной среды, способствующей самообразованию и непрерывному образованию» через: создание общедоступных национальных библиотек цифровых образовательных ресурсов; модернизацию работы библиотек; государственную поддержку услуг дистанционного самообразования через формирование общедоступных сервисов самообразования через Интернет на основе новых технологий работы со знаниями и с сознанием; развитие системы образовательного консультирования и поддержки непрерывного образования, которая будет включать центры консультирования по получению дополнительного образования при службах занятости и организации, предоставляющие услуги карьерного консультирования (профессиональной и образовательной ориентации) в школах и других учебных заведениях [7].

Предпосылкой такой трансформации ДПО может стать усиление роли неформального и информального дополнительного образования педагогических кадров. Именно индивидуальное профессиональное самообразование, предполагающее активный поиск и изучение печатных и цифровых источников информации; освоение программного обеспечения и сервисов web 2; приобретение индивидуального опыта применения знаний, умений, способностей; организацию личной базы знаний и персональной образовательной среды, а также коллаборативное образование (образование во взаимосодействии) становятся личностно и общественно значимым педагогическим явлением (необходимым условием интеграции неформального и формального образования).

Сегодня модель профессионального развития наиболее полно коррелирует с востребованными профессиональными умениями и качествами современного педагога, призванного непрерывно технологизировать образовательный процесс на всех уровнях управления им.

В качестве ключевых характеристик модели профессионального развития выделяют: 1) стремление человека к самореализации, что стимулирует его к выдвижению новых целей и ценностей и проявляется в поиске и освоении принципиально нового; 2) максимальную ответственность, что обеспечивает возможность делегирования полномочий управления рядовым работникам; 3) дух

команды, сотрудничества, творческая атмосфера; 4) сочетание автономности и индивидуализма с коллективизмом и командной работой; 5) самообучаемость; 6) ценностные ориентации, базирующиеся на социальных целях и этических ценностях; 7) стремление к нововведениям, в основе которого лежит глубокий анализ противоречий настоящего, что позволяет быстро реагировать на внешние условия и изменять их [8].

Модель профессионального развития реализуется на основе следующих принципов: а) открытости и социального партнерства, б) нелинейности образовательных систем, в) учета внутренних тенденций развития образовательной системы и согласования поставленных с ними целей, г) сочетания управления развитием и саморазвитием, д) неоднозначности полученных результатов.

Организационно модель профессионального развития является распределенной моделью [9], сущность которой заключается в распределении функций и полномочий между площадками/образовательными организациями, участвующими в программах неформального профессионального образования, при консолидации целей, ценностей и ответственности на основе мобильного и динамичного сетевого профессионального взаимодействия. Распределенная модель обладает следующими инновационными признаками, отличающими ее от традиционно организованного профессионального образования, когда вся образовательная деятельность ведется в головном образовательном учреждении: 1) наличием инфраструктуры (сети) образовательных учреждений, являющихся опорными площадками для распределения образовательных услуг и ресурсов; 2) интеграцией деятельности всей инфраструктуры при обеспечении ее координации через определение общей стратегии деятельности, мониторинг работы, обмен опытом, методическое (разработка и распространение учебных и методических материалов), техническое и технологическое сопровождение; 3) организацией подготовки тьюторов опорных площадок и делегированием им ряда полномочий; 4) созданием возможности разноуровневой подготовки специалистов при обеспечении преемственности различных уровней в рамках всей программы на основе её блочно-модульного построения; 5) обеспечением непрерывности профессионального роста специалистов; 6) формированием и развитием информационно-образовательных ресурсов поддержки процесса профессионального образования специалистов на основе компетентностного подхода, т. е. ориентированных на развитие профессиональной компетентности как способности и готовности решать профессиональные задачи в условиях неопределенности; 7) внедрением новых образовательных технологий, позволяющих наиболее эффективно использовать преимущества ИКТ, в том числе дистанционных образовательных технологий; 8) наличием послекурсового сопровождения.

Реализовать эти характеристики в программах профессионального образования специалистов помогает организация работы сетевых сообществ, значимость и ценность которых заключаются в том, что к существовавшему ранее вертикальному взаимодействию (преподаватель — обучающийся) добавляется существенная для модели профессионального развития возможность горизонтального (обучающийся – обучающийся) и проблемно-ситуационного сотрудничества (обучающийся, преподаватель – эксперт-специалист). Деятельность сообществ осуществляется по моделям неформального и информального образования.

Так понимаемое образование не ограничивается рамками системы образования, оно приобретает открытый сферный характер. К сферам образования относятся формальное, неформальное и информальное образование, векторы которых следуют в различных направлениях, пересекаются, дополняют друг друга, «будят» фоновые знания, заставляют эти сферы взаимодействовать, что, бесспорно, отражается и на качестве формального профессионального образования.

Таким образом, теоретико-медологическую основу организации управления развитием человеческими ресурсами модернизации деятельности образовательной

организации составляют адаптационная модель и модель профессионального развития, реализуемые организацией последовательно и параллельно в соответствии с динамикой факторов, определяющих требования к качеству профессионального образования и его человеческих ресурсов, главными из которых являются интеллектуальные ресурсы педагогических коллективов, определяющие способность образовательных организаций к их инновационному развитию.

Литература:

1. Игнатович Е.В. Формы профессионального развития научно-педагогических кадров вуза // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 6. – http:// www.science-education.ru/106-7541. Дата обращения: 08.08.2015 г.

2. Луцевич Л.В., Самуйлич А.А., Сороковик Т.И. Некоторые аспекты проектирования смешанного обучения (blended-learning) как инновационного потенциала дополнительного педагогического образования // Материалы межд. науч. конф. «Информатизация образования – 2014: педагогические аспекты создания и функционирования виртуальной образовательной среды» (Минск, 22-25 октября 2014 г.) / Отв. ред. В.В. Казаченок. – Минск: БГУ, 2014. – С. 258-264.

3. Урсул А.Д. Становление информационного общества и модель опережающего образования // Научно-техническая информация. Сер. 1. Организация и методика информационной работы. – 1997. – №2. – С. 3-11.

4. Колесникова И.А. Педагогическая реальность в зеркале межпарадигмальной рефлексии. – СПб, 1999. – 242 с.

5. Машбиц Е.И. Психолого-педагогические проблемы компьютеризации обучения. – М., 1988. – 192 с.

6. Кондакова ЛМ, Латыпова Е.В. Смешанное обучение: ведущие образовательные технологии современности // Вестник образования. – 2013. – №9. – С. 54-64.

7. Волков А. Модель для инновационной экономики: российское образование – 2020» / Под ред. Я.Кузьмина, И Фрумина. – http://www.hse.ru/data/714/734/1235/education-2020.pdf. Дата обращения: 18.09.2012 г.

8. Каргуль Ю. Непрерывное образование как предмет и результат эволюции образования и процессов глобализации: от непрерывного образования к самообучению на протяжении всей жизни. – http://lifelong-education.ru/index.php/ru/ literatura/nepreryvnoe-obrazovanie-kak-sotsialnyj-fakt/142-nepreryvnoe-obrazovanie-kak-predmet-i-rezulta.html. Дата обращения: 25.11.2014 г.

9. Фрумина ЕЛ Непрерывное образование для педагогов: модели и особенности. – http://www.isras.ru/files/File/Publication/Monografii/obraz/4_3_Nepreryvnoe_obrazovanie.pdf. Дата обращения: 12.08.2014 г.

***

Сакеев Р.К.

Білім беру ұйымы қызметінің адами ресурстарды дамытуын басқару

Мақалада білім беру ұйымының инновациялық дамуының педагогикалық кадрларының кәсіби дамуын басқарудың заманауи формаларына өтуге мүмкіндік беретін білім беру ұйымы қызметінің адами ресурстарды дамытуын басқаруды ұйымдастырудың теориялық-әдістемелік негіздері қарастырылған.

Тірек сөздер: *Қосымша педагогикалық білім, қосымша педагогикалық білімді ұйымдастырудың үлгілері, кәсіби даму үлгісі, аралас оқыту, желілік қауымдастық, білім беру саласы, инновациялық даму.*

Sakeyev R.K.

Management of human resources development of the educational organization activities

Theoretical and methodological foundations of the development of human resources management of educational organization allowing perform transition to modern forms of professional development management of pedagogical staff of educational organization innovative development are considered in this article.

Keywords: *Additional pedagogical education, models of additional pedagogical education organization, professional development model, mixed learning, network community, education field, innovative development.*

***

ӘОЖ 373.3

Ергалиева Г.А. – педагогика ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: E77ASK@yandex.ru
Кайрлиева У.Б. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты,
E-mail: zhako_anglo94@mail.ru

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА РУХАНИ –ІЗГІЛІК ТӘРБИЕ БЕРУДЕ ОТБАСЫНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Аңдатпа. *Мақалада бастауыш сынып оқушыларына рухани-ізгілік тәрбие беру соның ішінде «Ақиқат», «Дұрыс әрекет», «Сүйіспеншілік», «Ішкі тыныштық», «Қиянат жасамау» жалпыадамзаттық құндылықтарды бағалау арқылы ішкі әлемдегі өмірлік бағдарды дамыту, ізгілік ақылдың шешіміне, ізгі жүрек, ізгі сезім, махаббат пен жанашырлықтың саналы және санадан тыс әрекеттердің дұрыс қалыптасуына негіз болатын бағыттары қарастырылады.*

Тірек сөздер: *Ізгілік, махаббат, мейірім, адамгершілік, қиянат, дұрыс әрекет, тыныштық.*

Қоғамда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістердің адамзат баласының жеке тұлғалық сапалық қасиеттерінің қалыптасуына ықпалы бүгінгі таңдағы көкейкесті мәселелердің бірі болып отыр. Ол туралы «Адам құқығы конвенциясында», қоғамымыздағы демократиялық жаңғыруларға сай жалпы азаматтық ұлттық құндылықтарға, адамгершілік ойларға негізделген «Қазақстан Республикасындағы гуманитарлық білім беру тұжырымдамасында» (1996 ж.) және Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында (2007 ж.) қарастырылады. Білім берудің маңызды мақсаты – адамды әдеттегі үйреншікті сана-сезім шеңберінен алып шығып, мәдениеттің биік деңгейіне көтеру, өз гуманистік дүниетанымы мен адамзат табыстарына негізделген өзіндік сенім көзқарастарын қалыптастыруға мүмкіндік тудыру, жеке тұлғаның ізгілік қасиеттері мен мәдениеті арқылы өркениетті көтеруін көздейді [1].

XXI ғасырдың басындағы еліміздегі және әлемдегі болып жатқан әлеуметтік-экономикалық, саяси жаңарулар жаңа проблемалардың пайда болуына әкеліп соқтыруда. Осы кезекте еліміздің болашағы жас өркендердің бой түзеп, заманға сай тәрбие алуы, адамгершілік құндылықтарды бойына сіңіруі жан-жақты азамат болып қалыптасуының негізі отбасы тәрбиесін арттыру алдыңғы қатарлы мәселелердің бірі болып отыр.

Рухани-адамгершілік құндылықтар негізі және оның тәлім-тәрбиелік маңызы туралы құнды ой-пікірлер туралы қазақ даласындағы ұлы ғұламалар Әл-Фараби, Махмұд Қашқари, Жүсіп Баласағұни, Қ.А. Ясауи және т.б. ағартушылар Ы.Алтынсариннің, Ш.Уәлихановтың, А.Құнанбаевтың, қазақ зиялылары Ж.Аймауытов, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев т.б. болашақ ұрпақты адалдық,

парасаттылық, шыншылдық сынды қасиеттерге тәрбиелеудегі халық даналығын жоғары бағалағандығы және соған талпынғаны да аңғарылады. Мектеп оқушыларына ізгілік тәрбие беру мәселесін зерттеуде Ш.Амонашвилидің ауқымды үлесін қосса, жеке тұлғаны жан-жақты тәрбиелеу мен оның психологиялық жағы Л.М. Божович, Л.С. Выготский, С.Т. Шацкий, С.Л. Рубинштейн, А.С. Макаренко, В.А. Сухомлинский, Л.И. Рувинский, Ю.Азаров және т.б. ғалымдардың еңбектерінде баяндалған.

Жаңа ғасыр толқыны әкелген жаңалықтарға сәйкес қазіргі заманда адамның тұлғалық дамуына баса назар аударылып, жас жеткіншектерге берілетін білім негіздері олардың жеке даралық қабілеттерін жетілдіруге қызмет етеді. Әр баланың ішкі мүмкіндігі мен өзіндік қарымын дамытуға әсер ететін рухани адамгершілік қағидалары жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуының, өзін-өзі ізгілік тұрғыда жүзеге асыруының аса қажетті шарты болып табылады. Жоғары ізгілік мұраттардың ең құндысы – руханилық. Өзін-өзі жетілдіретін тұлға үнемі ізгілік ұстанымдарын өз бойында шыңдап, жетілдіруге ұмтылады. Тұлғаның руханилық санасы – өмірдің мәнін, өз тағдырын халықтың тағдырымен ортақ деп түсіну қабілетін дамыту, жақын адамдарының алдындағы жауапкершілігін сезінуден басталып, өзінің жеке басына тән азаматтық және адамгершілік парызын орындау болып табылады.

Әр тарихи кезеңнің өзіндік құндылықтар жүйесі қалыптасып, оның өзегіне адам өмірінің мән-мазмұны, дүниеге деген көзқарасы алынатыны белгілі. Қазіргі кезеңдегі тәрбиенің басты мақсаты – жастардың тұлғалық қасиеттерін адамгершілік бағытта дамыту. Адамгершілік жалпы алғанда дүниетаным принципі десек, адам мүмкіншілігінің шексіз екендігін мойындау, өзін-өзі дамыту қабілетіне деген сенімі мен ерік бостандығын және абыройын қорғау, адамның бақытқа жету жолындағы құқығы мен оның барлық сұраныстарын қамтамасыз ету – қоғамның түпкілікті мақсатына айналып отыр.

Адамзат жинақтаған тәжірибені келесі ұрпаққа беру мақсатында сақтай отырып, оқытуды ізгілендіру үрдісінде негізгі бағдарды жеке тұлғаның азаматтық белсенділігін арттыруға, рухани-адамгершілік қуатын қалыптастыруға назар аударылуда.

Рухани-адамгершілік қасиетін қалыптастыру отбасынан басталып, орта балабақша мен мектеп табалдырығында жалғасын табады. М.Жұмабаевтың «Жас бала – жас бір шыбық. Жас күнінде қалай исең, өскенде сол иілген күйінде қатып қалмақ. Теріс иіліп қалған шыбықты артынан түзейміз десең, сындырып аласың», - деген пікірі ұрпақ тәрбиесімен айналысатын ата-аналар мен педагогтарға үлкен жауапкершілікті жүктейді. Рухани-адамгершіліктің мәні – адам еңбегіне құрметпен қарау, шығармашылық күші мен мүмкіншілігін дамытудағы ролінен көрінеді. Ал еңбек отбасындағы қарапайым күнделікті тіршіліктің тәлім-тәрбиесінен бастау алатыны сөзсіз. Рухани-адамгершілік мәдениеті жалпы адамгершілік тұрғысынан алғанда, ол адамның жемісті іс-әрекеті болып табылады. Рухани-адамгершілік қасиеттер адамдардың еңбек мәдениетінде, қоғамдық мәдениеттің көркем және эстетикалық, ғылыми және білім беру компоненттерін өзара байланысын, қоғамдық қатынастағы мәдениетін, рухани-адамгершілік көзқарасын қалыптастырады. Осы сөздеріміздің дәлелі ретінде, әлемдік ой-сананың асқар биігіне көтерілген Әл-Фараби бабамыздың «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие беру керек, тәрбиесіз берілген білім адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның өміріне опат әкеледі» деген сөздері, В.Г. Белинскийдің «Тәрбие ұлы іс, тәрбие арқылы адам тағдыры шешіледі» деген, Д.И. Менделеевтің «Тәрбиесіз білім – есуастың қолындағы қылыштай» дегені, Я.А. Коменскийдің «Тәрбиені мойындамау–адамдардың, жан-ұяның, мемлекеттің және бүкіл әлемнің құруы» деп айтуы әлі күнге дейін маңызын жоғалтпаған. Рухани-адамгершілік туралы айтқанда біз тәрбие салаларын толық қамтимыз. Себебі олар бір-бірімен тығыз байланысты. Тұлғаның өмірге, еңбекке көзқарасын, дүниетанымын қалыптастыруда оқытуды тәрбиелеуді өмірмен байланыстыруда рухани-адамгершілік яғни адалдық, кішіпейілдік, ниеттілік, жомарттылық, жауапкершілік т.б. қасиеттерді дамытады. Аталған сапалық қасиеттерді қалыптастыру арнаулы орта

білім беретін және жоғары оқу орындарында оқушыларды рухани адамгершілікке тәрбиелеу негіздері курсын бөлек пән ретінде оқытуды қажет етеді.

Тәрбиелі мінез адам бойында ибалық қасиеттердің бар екендігін көрсетеді. Рухани дүниесі бай, қажеттіліктері мен қызығушылықтары, талғамы, ой-өрісі кең адамдарды толық мінезді адам дейміз. Мінездің тұрақтылығы адамның адамгершілік түсініктерінен туындайды. Рухани адамгершілік тәрбиесінде тәрбиеші оқу шебері тұлға ретінде тани біліп қана қоймай, үш кезеңді ескеруі, оның дамуын көре білуі қажет:

- бұрынғысы;
- қазіргісі;
- болашағы.

Мұғалімнің негізгі қызметтерінің ең бастысы оқушы тәрбиесіндегі сәттілікті айтуға болады.

Қазіргі уақыттағы оқушыларды тәрбиелеу ісінде олардың ішкі жан дүниесі мен рухани әлемін тану, дамыту, жетілдіруге арналған бірнеше іс-шаралар жүзеге асуда. Халықтық дәстүр, рухани мәдениет негізінде баланы рухани адамгершілік тәрбиесін дұрыс жолға қою міндеттерін жүзеге асыру басты мақсат болатыны белгілі. Қазақ даласында түңғыш рет мектеп ашып, болашаққа оқу-білім сәулесін таратқан халқымыздың ағартушы-педагогы, балалар әдебиетінің атасы – Ы.Алтынсариннің тәрбие саласындағы мұраларын жас ұрпаққа үлгі ету, тәрбие жұмысында пайдалану - баршамыздың парызымыз. Оның әңгімелерінің жастарға тәлім-тәрбие беруде маңызы өте зор. Ол жастарды әдептілікке, сабырлылыққа («Алтын шеттеуік»), қанағатшылдыққа («Қанағат»), мейірімділікке («Шеше мен бала»), ұқыптылыққа («Бір уыс мақта»), әділдікке («Әділдік»), еңбексүйгіштікке («Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш»), т.б. өнегелі істерге үгіттейді.

Ғұлама Абай да адамның адамгершілік, имандылық, моральдық эстетикалық сезімдеріне айрықша мән береді. Осындай сезімдерді бойға дарытуда адам жаман мінездерден айрылып, өзін-өзі тәрбиелеуі керек деп есептейді. «Ғылымды, ақылды сақтайтұғын мінез бұзылмасын! Көрсеқызарлықпен, жеңілдікпен, я біреудің орынсыз сөзіне, я бір кез келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады», - деп ескертеді [2, 28 б.].

«Қараңғы қазақ елінің көгіне өрмелеп шығып күн болуды» аңсаған әрі ақын, әрі ағартушы-педагог С.Торайғыров адамның әділ, адал болуы тәрбиеге байланысты, өмірдің өзгертуші, адам мінезін қалыптастырушы ұлы күш саналы тәрбиеде деп түйіндейді.

Философ, шежіреші, өз бетімен ғылым-білім биігіне жоғары көтерілген ғұлама Ш.Құдайбердиевтің жастарға үсынған адамгершілік жолы – адамдық пен ғылымды меңгеру. Осы екі жол кісіні қиындықтан құтқарады, надандықтан арылтады, адамгершілік қасиеттерге баулиды. Адалдық пен адамдықты борышым деп сана, дүниедегі не сұмдықтың бәрі араны ашылған қу нәпсіден, тойымсыздықтан туады деген терең тұжырым жасайды.

Жан-жақты, жарасымды дамыған тұлғаны тәрбиелеу туралы орыс педагогы К.Д. Ушинскийдің пікірлері күні бүгінге дейін өз құндылығын жойған емес. Ол балаларды басқа адамдарға деген шынайы қарым-қатынасқа тәрбиелеу үшін адамгершілік, ізгілік туралы сөздердің биік мәнісін олар тек түсініп қана қоймай, сезіну керек дейді. К.Д. Ушинскийдің адамгершілік сана, сезім және мінез-құлықтың байланысы туралы идеяларының әрі қарай дамуы ағартушы-демократтар Н.Г. Чернышевскийдің, Н.А.Добролюбовтың педагогикалық еңбектерінен көрінеді.

Отбасы әлеуметтенудің алғашқы сатысы, мұнда пікірлер, көзқарастар, құндылықтар мен мінез-құлықарды меңгере бастайды. Дәстүрлі отбасылар сияқты кеңейтілген отбасылар да әлеуметтік жүйе болып табылады, онда әрбір отбасы мүшесі басқа мүшелеріне тікелкй және жанама түрде ықпал ете алады. Отбасы жағымды ата-аналар бірлестігін, бір-бірін қолдаушы ата-аналар күшін құрай алатын болса, балалар неғұрлым жақсы тұрады.

Отбасы сонымен қатар дамушы әлеуметтік жүйе болып табылады. Қоғамдық және мәдени ортаға енетіндіктен, барлық болып жатқан жағдайлар отбасының қызмет атқаруына ықпал етіп отырады. Отбасына әсер ететін әлеуметтік өзгерістерге,

жалғызбасты ересектердің көпшілігі, неғұрлым кеш некеге тұру; туылудың азаюы; әйел адамдардың жұмысқа араласуы; толымсыз отбасылар және аралас отбасылар және де кедейлік жағдайда өмір сүріп жатқан отбасылар баршылық [3, 56-58 бб.]

Отбасы-нақты өмірлік құндылықтарды, түсініктерді, қоғаммен өзара қатынаста бағыттар бірлігін білдіретін адамдар бірлестігі, мәдени бірлестік. Дәл осы қызметтердің сипаты бірлестігі,мәдени бірлестік. Дәл осы қызметтердің сипаты некенің мазмұны, формалары және тұрақтылық критерийлерін болжайды. Отбасы психологиялық ерекшеліктерден тұратын шағын топ ретінде әлеуметік психологияның зерттеу нысаны болып табылады.

Отбасы әлеуметтенудің алғашқы сатысы, мұнда пікірлер, көзқарастар, құндылықтар мен мінез-құлықарды меңгере бастайды. Дәстүрлі отбасылар сияқты кеңейтілген отбасылар да әлеуметтік жүйе болып табылады, онда әрбір отбасы мүшесі басқа мүшелеріне тікелкй және жанама түрде ықпал ете алады. Отбасы жағымды ата-аналар бірлестігін, бір-бірін қолдаушы ата-аналар күшін құрай алатын болса, балалар неғұрлым жақсы тұрады.

Бала ересектермен қарым-қатынастың белгілі бір кезеңінде жағымды эмоциялық қатынаста тапшылықты сезінсе немесе осындай қатынаста қандай да, бір ауытқулар байқалса, оның дамуында тежеушілік пайда болады. Бұл Н.М. Аксаринаның, Е.К. Когбериннің т.б. зерттеулерінде дәлелденді [3; 4].

Ғылыми зерттеулерге теориялық талдау жасай келе отбасында жас жеткеншектердің тәрбиесінің келесі негіздері қаланатындығы анықталды: Біріншіден үздіксіз тәрбиенің негізі – ұлттық тәлім-тәрбие. Әр халықтың тәлім-тәрбиелік мұрасы – мәдениеттің құнды бөлігі. Қазақ халқының бағалы педагогикалық ой-пікірлерін әр отбасында құндылықтарға айналып, бала өмірінің тәрбиесінде жалғасын табуға көмектеседі. Өнегелі тәрбие ісін дүниежүзілік ғылыми және рухани қазынасы ұлттық мұрамен ұштастыруға отбасы негіз болады. Екіншіден жас ұрпақты адамгершілік іс-әрекетке баулу. Балалар мен жастарды ақыл-ой әрекетімен қатар іскерлік пен пысықтыққа машықтандыру, өнімді еңбек етуге бейімдеу отбасынан басаталады. Сонымен бірге ата-ана мен бала қарым-қатынас өзара сенімге, қайырымдылыққа, имандылыққа, бір-біріне сый-құрметпен қарауға негізделіп баланы қоғамғамдағы қоршаған ортаға толеранттылыққа тәрбиелеуге негіз болады. Тәрбие барысында психологиялық жағынан жайдарлылық, үйлесімділік ахуал туғызу, жас азаматтың өзіне деген сенімін арттыру, қамқоршылық сезімін дамытуға негіз болады.

Ең бастысы ана сүтімен дарыған туған тілін дамыту отбасындағы қарым-қатынастан бастау алатыны сөзсіз.

Отбасы белгілі дәстүрлердің, жағымды өнегелердің, мұралардың сақтаушысы. Онда бала алғашқы рет өмір жолымен танысады, моральдық нормаларды игереді. Сондықтан отбасылық өмір жеке адамның азамат болып өсуінің негізі.

Отбасы- оқыту мен тәрбие жұмысындағы мектептің одақтасы. Ол бала тәрбиесі жөнінде мектеппен тығыз байланысты болуды өте жақсы түсінеді. Өйткені бала тәрбиесінің отбасында, мектепте нәтижелі болуы осындай ынтымақтастыққа негізделеді.

Отбасы тәрбиесі-бұл қоғамдық тәрбиенің бір бөлігі, мемлекет алдындағы ата- аналардың борышы. Оған дәлел: балалар мекемелері жөнінде халықтың қажеттілігін толық қанағаттандыру, балалардың еңбек, спорт лагерлерінің, жас натуралистер станцияларының, ғылыми- техникалық және көркемдік шығармашылық үйірмелерінің жүйесін кеңейту; ананы, балалық шақты қорғауға ерекше көңіл бөлу; отбасы мүшелерінің демалуы үшін санаторийлердің, демалыс үйлерінің жүйесін кеңейту; аналар жағдайын еске алып, әйелдердің халық шаруашылығына қатысуын үйлестіру.

Отбасында басты мәселелердің бірі - баланың тіршілік әрекетін ұйымдастыру. Бұған баланың күн ырғағы, міндеттері, қойылатын талаптар, оның үй еңбегіне қатысуы, оқу- әрекеті бос уақытын ұйымдастыру жатады.

Отбасы, барлық уақытта да, өсіп келе жатқан ұрпақтың тәрбиесі мәселелерін шешуде үлкен мүмкіндіктерге ие болған. Қазіргі заманғы отбасының өсіп келе жатқан ұрпақтың тәрбиесі мәселелерін шешудегі ерекшелігі – ата-ананың білім және жалпы мәдени деңгейінің жоғары болуы.

Балалардың отбасынбағы тәрбиесі оның белгілі бір тұрақты әлеуметтік институт ретінде анықталады. Ол отбасы мүшелері арасындағы өзара қатынастардың қалыптасуы мен дамуына септігін тигізетін адамдардың жақындығы, туыстық қатынастар, өзара үйелмендік, тұрмыстық өмір. Отбасы тәрбиесінің артықшылығы да осы қатынастарда, оны тәрбиенің ешкандай да түрі алмастыра алмайды.

Отбасы – болашақ азаматтың әлеуметтену жолындағы алғашқы қадамдарын жасайтын бастапқы адым. Ол балаға моральдық қалпы туралы алғашқы түсініктер береді, оны еңбекке баулып, өз-өзіне қызмет ету дағдыларын қалыптастырады. Ата-ананың іс-әрекеті мен мінез-құлқы, өмір сүру салты арқылы балаға дүниетанымдық, адамгершілік, әлеуметтік-саяси құндылықтар беріледі.

Отбасы тәрбиесінің қоғамдық және мемлекеттік тәрбиеге қарағанда артықшылығы басым. Алайда, қазіргі қоғамдық өмірде болып жатқан әлеуметтік, экономикалық және демографиялық өзгерістер отбасына белгілі бір қиыншылықтар туғызады.

Ата-аналардың білім деңгейіне байланысты да отбасында ерекшеліктер орын алады. Мысалы: ата-аналардың білімі жоғары болған сайын олардың балалары мектепте жақсы оқиды. Қазіргі ата-аналар жұмыс басты болғандықтан бала тәрбиесі көбінесе білімі төмен ата мен әжелерге жүктеледі.

Қоғамда жүріп жатқан тұрғындардың материалдық жағдайға байланысты жіктелуі отбасы тәрбиесіне материалдық жағдайы әртүрлі ата-аналардың қарым-қатынасына әсер етеді. Отбасында балаларға отбасылық бюджеттің 25-50% жұмсалады. Материалдық кірісі мол отбасыларда педагогикалық көзсоқырлық, тойынғандық жағдайға алып барады. Тойынғандық дегеніміз- өмірге,өмірдегі материалдық және рухани құндылықтарға деген жеккөрінішті, келекетті қатынас.

Отбасы - адам баласының өсіп - өнер алтын ұясы. Адамның өміріндегі ең қуанышты қызық дәурені осы отбасында өтіп жатады. Бала өмірінің алғашқы күнінен бастап ата - ана өздерінің негізгі борыштарын - тәрбие жұмысын атқаруға кіріседі. Ата - ана да өздері жанұя құрған кезде бір - біріне шексіз сүйіспеншілікпен, махабббатық сезімдері табысқан кезде қалыптасады. Әке мен ананың арсындағы сыйластық, өз ара түсінушілік, олардың бір - бірін ұғынысуы, сыйласуы, қандай мәселер болсын, материалдық, әлеуметтік, қоғамдық және экономикалық мәселерді шешуде пайымды шешімдер тауып жатса, бұл отбасының берекесі мен берері де мол болатыны мәлім. Осы мәселе қазіргі кезде еуропалық дәстүрге көбірек бой ұрып барады. Яғни қазақ болмыстан айырылып, бала тәрбиесі, отбасы берекесі келеңсіз жәйттерге бой ұра бастады. Ата - аналардың татулығы отбасының күре тамыры болып табылады. Өйткені ол балаға берілетін тәрбие және әлеуметтік мәселелердің тууына әкеп соқтыратын осыдан туындап жатады. Ал олардың атқаратын міндеттері шексіз де шетсіз де. Ата - аналардың балалары алдында олардың денсаулығының дұрыс жетіліп өсуін қамтамасыз ету, тәрбие беру, білім беру, үй болып, аяққа тұрып ел қатарына қосылып кетуін қамтамасыз ету сияқты міндеттерін орындауы, ал балалары алдында ата - анасын қамқорлыққа алып, сүйеніш болуы секілді міндеттері ұштасып жатады. Бүгінгі таңдағы отбасы тәрбие бүгінгі тәрбие берудің негізгі міндеттерінің өзі «ең алдымен дені сау, ұлттық сана сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, ар - ожданы мол, мәдениетті, парасатты, еңбекқор, іскер, бойында басқа да ізгі қасиеттер қалыптасқан адамды тәрбиелеу» деп көрсетілген Қазақстан Республикасының тәлім - тәрбие тұжырымдамасында.

Осыған орай, біздер өзіміздің ғылыми зерттеулерімізде «Бастауыш мектеп оқушыларын отбасы тәрбиесі арқылы рухани-адамгершілік құндылықты қалыптастыру» бағдарламасын ұсынамыз. Бұл бағдарлама келесі бөлімдерді қамтиды: Отбасы – асыл қазына; Отан – отбасынан басталады; Дәріптейік дәстүрді;

Жас ұрпақтың рухани-адамгершілік санасы, рухани-адамгершілік сезімі, рухани-адамгершілік мінез-құлқы, рухани-адамгершілік дамуын қалыптастыруға арналған бағдарлама сыныпттан тыс өзін-өзі тану бағдарламасына косымша факультативтік сабақтар жүргізу барысында қарастырылды. Отбасы тәрбиесі барысында бастуыш сынып оқушыларына ата-ана және үлкендер тарапынан көрсетілген қамқорлық пен үлгі-өнеге оның болашақта рухани-адамгершілігі дамыған, жан-жақты жетілген азамат болуына косар үлесі мен бағдарлама тиімділігін тексеру калыптастыру экспериментінен кейінгі корытынды тәжірибе барысында колданылған оқушылардың эмоциянальды және інтелекті дамуын анықтауға арналған зерттеулерден көруге болады [5].

Бастауыш сынып оқушыларының бойында рухани адамгершілікті қалыптастырудағы ата-ана ролін анықтау барысында эксперименттік жұмыстар жүргізіліп келеді. Отбасы психотерапиясын жүргізу барысында жағымды катынасты қалыптастыру, ұйымдастырушы эмоционалды және интелектуалды себептердің салдарынан отбасы мүшелерімен оның катысушылары үшін киын болғанымен қажетті, сондықтан экспериментке қатысудың күшті және тұрақты мотивациясын калыптастыру максаттары көзделді.

Тәжірибелік бөлімде эксперименталді алаң ретінде, Батыс Қазақстан облысының жалпы білім беретін мектебінің бастауыш сынып оқушылары алынды. Алдымен ата-аналар мен бастауыш жасындағы балалармен әңгіме әдісін колдана отырып, ара катынасын байқауға сауалнама жүргізілді. Оқушылар мен ата –аналарға «**Отбасылық қобалжуды анықтау»** сауалнамасы қолданылды. Әдістеменің авторы Э.Г. Эйдемеллер және В.Юстицкис (2000) Әдістеменің мақсаты: Индивидтің жалпы кобалжуын зерттеу, оның отбасына деген көз-карасы және отбасының оны калай кабылдайтынын анықтау. «Отбасылық кобалжу» дегенде отбасының бір мүшесі үшін, калған мүшесі бейсанада кобалжиды.

Кесте 1 – Отбасылық қобалжуды анықтау

Нәтиже көрсеткіштері	Бақылау тобы		Эксперимент тобы	
	Ата-ана	бала	Ата-ана	бала
Суб шкала В	8- 46%	7 -50%	5-30%	6-40 %
Суб шкала Т	5- 36%	5 -30%	6-40%	5-35 %
Суб шкала Н	2-18%	3- 20%	5-30%	4- 25 %

«Отбасылық қобалжуды анықтау» сауалнамасының нәтиже көрсеткішін 1-суреттен көруге болады.

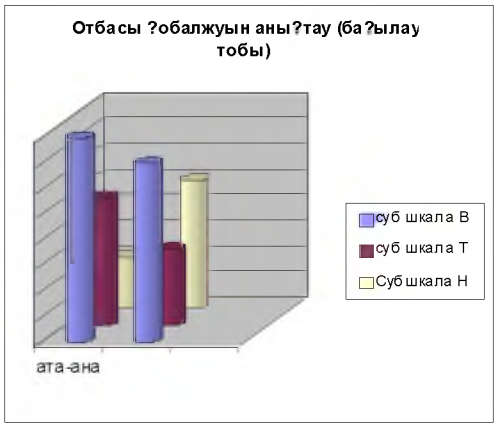

1 сурет – Отбасылық қобалжуды анықтау

«Отбасылық социограмма» телімелі тесті

Максаты: Жағдайды «казір осы жерде» бірер минутта анықтауға болатын жедел диагностика. Субьекті отбасы коммуникациясына калай түседі, тұлғааралық

қатынастағы хал-ақуалы, оны тура және жанама түрінде анықтауға, мүмкіндік береді. Бұл әдіс түрі, суретті телімелі әдіске жатады. Әдістеменің өтілуі: Зерттелушіге жауап беру іс-қағазы берілді, онда шеңбер сызылған диаметрі 110 мм тұрады. Нұсқауды түсіндіру. Қағазда бірнеше шеңбер сызылған. Сол шеңберге алдымен өзінді «Мен» және отбасы мүшелерін дөңгелекпен белгілеңіз. Әр дөңгелекке аттарын жазып қойыңыз. Отбасы мүшелері бір-бірімен кеңеспей жеке дара толтыруды өтіну.

Бірінші белгі бойынша бағалау: отбасы мүшелерін қатар қойып шынайы өмірмен салыстыру. Отбасы мүшелерінің бірімен қақтығыста жүрсе ол шеңберге кірмей қалады немесе бір жануарға теңей салады.

Екінші белгі бойынша дөңгелектің көлеміне назар саламыз, егер үлкен шеңбер жаққа салынса ол адамның өзіндік бағалауы жоғары, ал дәл ортасына өзін немесе жақын адамын салса дарашыл тұлға бағытында. Ал төмен жағына салынса, өзіндік бағалауы төмен.

Үшінші белгіде дөңгелектердің орналасу тәртібіне көңіл бөлеміз. Кім–кіммен жақын, маңызды орында деген сұрақтарға жауап аламыз. Шеңбердің ішінде орналасуы басқамен салыстырғанда үлкен шеңберде болса, зерттелуші көзқарасында ол маңызды адам қатарына жатады. Төртінші белгіде бір-бірінің үстіне салып, жаза берсе, отбасында дұрыс қатынастың болмауы туралы немесе өзара шекара жоқтығынан хабар береді. Отбасындағы өзара қатынас мұқият назар салып талдауды қажет етеді.

Кесте 2 – «Отбасылық социограмма» телімелі тесті

Нәтиже көрсеткіштері	Бақылау тобы		Эксперимент тобы	
	Ата-ана	бала	Ата-ана	бала
өзіндік бағалауы жоғары	5- 35%	4 -28%	6-42%	4-26 %
өзіндік бағалауы төмен	2- 12%	5 -32%	4-24%	5-30 %
Отбасында маңызды орын алады	5-35%	3- 20%	2 -16%	2-18 %
Отбасында бірге қатынас жоқ	3-18%	3-20%	3%-18	4-26%

Сурет 2 – «Отбасылық социограмма» телімелі тесті

4. «Отбасында эмоционалды қатынасты анықтау» Әдістеме авторы – Е.Бене және Д.Антони (1999). Әдістеме отбасындағы баланың эмоционалды қатынасы мен көз-қарасын анықтауға арналады. Тест арқылы отбасы мүшелеріне деген баланың сезімін, қатынаста өзін қалай қабылдауын сандық және сапалық

жағынан бағалауға мүмкіндік алады. Баланың қандай психологиялық қорғану типін қолданып жүргенін анықтауға болады.

Әдістеменің екі түрі бар:1) 4-6 (8) жас кіші балалары үшін. 2) 6-(8) 10 жас және жеткіншектер үшін. Кішкентай балалар үшін қатынас келесі мазмұнды береді:- баладағы жақсы сезім өзгеден алынатын жағымды сезім ретінде.

- балада жағымсыз сезімнің пайда болуы, өзгеден шығатын күйзелісті қайталау түрінде.

-өзгеге тәуелді.

Ол 20 фигурадан тұрды. Барлық жастағы адамдардың түрін, мөлшерін, көлемін бейнелейді, себебі отбасы мүшелерін арнайы жасауға көмектеседі. Әдістеменің әрбір сұрағы бөлек жеке жолаққа жазылған. Балаға осы сөздер кімге арналады соны байқап сол фигурамен бірге жәшікке салыңыз деп өтінеміз. Әдістеме міндеті –баланы келесі субьектіні көру эмоционалды реттелу арқылы жүргізілді. Бала ыңғайлы дене күйінде отбасы мүшелерін көрсететін фигураларға жақын жерде орналасады. Бала фигураларды таңдайды, ал зерттеуші одан отбасы мүшелерінің қайсысын көретінін сұрайды. Ол фигураларға қатынас жасағанда отбасы мүшелерімен жасағандай қарастырады.

Кесте 3 – Отбасында эмоционалды қатынасты анықтау

Сыналушы топтар	Жағымды қатынас	Жағымсыз қатынас	Тәуелді қатынас
Бақылау тобы	5-35%	6-42%	4-23%
Тәжірибе тобы	7- 40%	4-25%	5- 35%

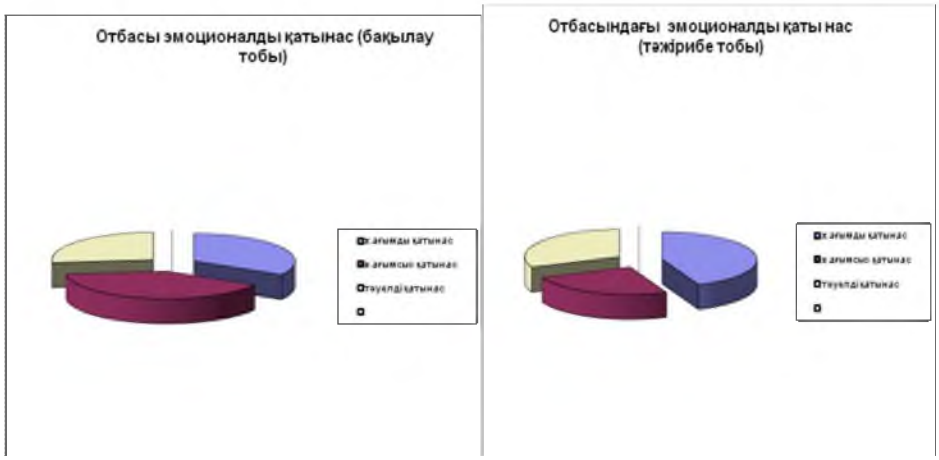

Сурет 3 – Отбасында эмоционалды қатынасты анықтау

Ата-ана роліндігі баламен қатынасын да өзалдына бөлек қарастырдық:

«Отбасылық серия» телімелі әдісі үш вариантта «Менің идеалды отбасым», «Менің шынайы отбасым» және «Менің қажет ететін отбасым» сурет арқылы (арт терапия) деңгейінде анықтауды негізге алдық. Анықтауға ыңғайлы және артынша жұмыс жүргізуге мүмкіндігін тигізеді.

Бастауыш мектеп оқушыларының мінез-құлқын қоршаған ортада реттеу деңгейі мен агрессияның төмен деңгейі толық отбасында 17%, ал жарты кеш отбасында 83% көрсетті. Индивидтерде сүйіспеншілік сезімдерінің бастау алуы толық отбасында 60%, ал жарты кеш отбасында 21% көрсетті. Бастауыш мектеп оқушыларының жасындағы балалардың мінез-құлқын қоршаған ортада реттеу

деңгейі мен агрессияның төмен деңгейі толық отбасында 70 %, ал жарты кеш отбасында 36% көрсетті. Индивидтерде сүйіспеншілік сезімдерінің бастау алуы толық отбасында 60%, ал жарты кеш отбасында 75% көрсетті.

Рене Жиль проективті әдістемесі баланың отбасы дағдырысының жүйе бөліктерінде, оның отбасылық рөлдер мен шекараны анықтауына арналып, баланың әлеуметтік бейімделуін меңгеруін, сонымен бірге оның отбасындағы орнын, қатынасын анықтайды. Әдістеме визуалды- вербалді балалар немесе балалармен ересектер бейнеленген 42 суреттен құралған.

Оның бағыты – балаға маңыздысын және басқа тұлғааралық қатынаста тиісті әр түрлі тұрмыстық жағдайларда мінез-құлық ерекшеліктеріне байланысты өзін басқаруын айқындау.

Балалар суреттерді көру арқылы жауап беру керек. Олар суретті көріп, тыңдап немесе сұрақтарды оқып, жауап берді. Бала суреттегі адамдардың арасынан өзінің орнын тауып алуы керек. Белгіленген адамға жақын немесе алыс жерді таңдауға да болады. Балаға мәтіні бар тапсырмалар, сол сияқты мінез-құлық формаларын таңдау керек. Сонымен, әдістеме баланың айналасындағы түрлі адамдармен және құбылыстармен қатынасына байланысты ақпараттарды алуға мүмкіндік берді. Қарапайым және схема түрінде болғандықтан, басқа проективті тестерге қарағанда Р.Жиль әдістемесінің ерекшелігі балаға жеңіл берілгендігімен бірге, оның формализациясы және квантификациясына мүмкіндік береді. Нәтижелердің бағалауы сапалы түрде болуымен қатар, баланың тұлғааралық қатынасының проективті әдістемесі психологиялық зерттеудің нәтижесі сандық және өзгермелі түрде болады.

Баланың тұлғалық қатынасы жүйесін көрсететін психологиялық материалды, шартты түрде 2 үлкен өзгермелі топқа бөлуге болады:

1) Өзгермелі, баланың нақты-тұлғалық қатынасын суреттейтін: отбасындағыларға қатынасы (әке, шеше, апа, апай және т.б.), досқа немесе жолдасына қатынасы, авторитарлы ересектерге және т.б.

2) Өзгермелі, баланың өзін және әр түрлі қатынасты суреттейтін: ашықтығы, бақылампаздығы, мінез-құлықтың әлеуметтік тепе-теңдігі Әдістемені бейімдеген барлық авторлар 12 белгілерді айқындайды:

- анаға қатынасы
- әкеге қатынасы
- ата-анаға қатынасы
- ата-әжеге қатынасы
- аға-әпкеге қатынасы
- ерекше қызығушылық
- доминанттылық
- досқа қатынасы
- мұғалімге қатынасы
- ашықтық
- тұйықтық
- әлеуметтік-адекваттылық қатынасы.

Анықталған адамға қатынасын сол адамды таңдаған санына байланысты білуге болады. Р.Жиль әдістемесін таза проективті әдіс деп айтуға болмайды, ол анкета, проективті тестер арасында өтетін форма арқылы жүзеге асады. Тұлғаның терең зерттеуге арналған құрал болып табылады, сонымен бірге өлшемдер және статистикалық талдаулар жасауға мүмкіндік береді. Салыстырмалы түрде әлеуметтік дағдарысты толық анықтау мақсатында «әлеуметтік атом» үш түрлі сурет салдырамыз (Я.Морено).

4 кесте – Рене Жиль әдістемесінің бақылау тобындағы нәтиже көрсеткіші

Анықталынар белгілер	Толық отбасы балалары (%)	Жарты кеш отбасы балалары (%)
анаға қатынасы	16	38
әкеге қатынасы	14	25
ата-анаға қатынасы	34	50
ата-әжеге қатынасы	16	31
аға-әпкеге қатынасы	15	24
ерекше қызығушылық	10	5
Доминанттылық	14	28
доска қатынасы	18	31
мұғалімге қатынасы	43	59
Ашықтық	43	56
Тұйықтық	13	10
әлеуметтік-адекваттылық қатынасы	23	43

5 кесте – Рене Жиль әдістемесінің эксперимент тобындағы нәтиже көрсеткіші

Анықталынар белгілер	Толық отбасы балалары (%)	Жарты кеш отбасы балалары (%)
анаға қатынасы	14	29
әкеге қатынасы	13	23
ата-анаға қатынасы	30	45
ата-әжеге қатынасы	14	28
аға-әпкеге қатынасы	12	20
ерекше қызығушылық	8	2
Доминанттылық	12	24
доска қатынасы	24	31
мұғалімге қатынасы	30	25
Ашықтық	40	36
Тұйықтық	25	35
әлеуметтік-адекваттылық қатынасы	25	45

Р.Жиль әдістемесі бойынша алынған көрсеткіштер Пирсонның **X** квадраттамасы бойынша өңделді, оның нәтижелерін 3-кестеден көре аламыз.

6 кесте – Рене Жиль әдістемесі бойынша алынған нәтижелердің мәнділігін анықтау кестесі

	Эксперименттік топ			Бақылаушы топ		d	d^2
1	71	-27	1	72	-26	1	1
2	60	-6	2	55	-5,5	0,5	0,25
3	61	-8,5	3	60	-10	1,5	2,25
4	55	-2,5	4	63	-13	10,5	10,25
5	64	-17,5	5	71	-24,5	7	49

6	63	-15	6	68	-21	6	36
7	67	-22	7	68	-21	1	1
8	68	-24	8	73	-27	3	9
9	67	-22	9	71	-24,5	2,5	6,25
10	58	-4	10	57	-7,5	3,5	12,25
11	67	-22	11	58	-9	13	169
12	63	-15	12	65	-16,5	1,5	2,25
13	60	-6	13	51	-2	4	16
14	62	-11,5	14	70	-23	11,5	132,25
15	69	-25	15	67	-29	6	36
16	61	-8,5	16	53	-4	4,5	20,25
17	55	-2,5	17	50	-1	1,5	2,25
18	60	-6	18	61	-11,5	5,5	30,25
19	62	-11,5	19	61	-11,5	0	0
20	62	-11,5	20	57	-7,5	4	16
21	66	-20	21	65	-16,5	3,5	12,25
22	62	-11,5	22	66	-18	6,5	42,25
23	64	-17,5	23	64	-14,5	3	9
24	65	-19	24	64	-14,5	4,5	2,25
25	63	-15	25	52	-3	12	144
26	28	-14	26	57	-27	10	100
27	7,5	-15	27	60	-3	4,5	20,25
28	15	-16	28	65	-6,5	8,5	72,25
E	1750	-589	E	1744	-398	140	5804

$$X = d - \left\{ \frac{(\partial \le 0{,}05)}{(\partial \le 0{,}01)} \right\}$$

$$X_s = 1 - \frac{6 * 879.25}{19 * 656} = 1 - \frac{5275}{19656} = 1 - 0{,}28 = 0{,}71$$

Анықтау эксперментінің нәтиже көрсеткішін негізге ала отырып, коррекциялық жұмыс жүргізуді мақсат еттік. Арнайы ұйымдастырылған топтарға қатысу, тұлғааралық қатынастар мәселелерін шешуге көмектеседі. Психокоррекциялық топтарда сыналушы көзқарастары мен мінез – құлқына ықпал етуші факторлар анықталады, топ қатысушысы ұқсас проблемасы немесе тәжірибесі бар топ мүшелерінен кері байланыс пен қолдау алуына мүмкіндік беріледі.

Тәжірибелік бөлімде экспериментті үш деңгейде қарастыртырдық. Анықтау экспериментінде ата-ана мен жас жеткіншек арасындағы қарым-қатынасынта қақтығыс мәселелері бірнеше әдістемелер негізінде қарастырылды. Нақтылап өтсек:

«*Отбасылық қобалжуды анықтау»* сауалнамасы. «*Отбасылық социограмма» телімелі тесті. «Отбасында эмоционалды қатынасты анықтау» әдістеме. «Отбасылық серия»* осы психодиагностикалық әдістемелер тақырып көлемінде қарастырылды. Нәтиже көрсеткіштері өңделіп, гистограмма мен диаграммаға түсірілді. Анықтау экспериментінде тәуелді топтар мен қобалжуы жоғары сыналушылар алынды. Осы төмен көрсеткіштермен жеке және топтық әрі тақырыптық тренингтер қарастырылды. Соңында нәтижелі дәлелді көрсеткіштер алу мақсатында бақылау экспериментін жүзеге асырдық. Бақылау экспериментінде де екі тест ала отырып, ата-анамен жас жеткіншек арасындағы қарым-қатынастағы қақтығыс мәселелерін қарастырдық. Соңғы жетістікті салыстырмалы қарастырдық. Қорыта келгенде оқушылар бойындағы жағымды мінез құлық пен адамгершілік қарым-қатынасты қалыптастыру жаттығуларын жас және дара ерекшелігін есепке ала отырып жүзеге асыруда нәтижеге жетуге болатынын эксперимент арқылы көз жеткіздік.

Әдебиеттер:

1. *Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Білім – Образование. – 2004. – №1. – Б. 4.*
2. *Джуринский А.Н. История образования и педагогической мысли. учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – М., 2003. – 221 с.*
3. *Қаплиева А.Қ. Оқушылардың салауатты өмір сүру дағдыларын руханиадамгершілік құндылықтар негізінде қалыптастыру // Пед. ғылым. канд. авторефераты. – Атырау, 2003. – 28 б.*
4. *Селиванов В.С. Основы общей педагогики: Теория и методика воспитания. – М., 2000. – 258 с.*
5. *Колесникова И.А. Теоретико-методологические основы современного процесса воспитания. – Л.,1988. – 122 с.*

***

Ергалиева Г.А., Кайрлиева У.Б.

Роль семьи в образовании духовно нравственных ценностей в начальных классах

В статье рассматриваются вопросы духовно–нравственного воспитания младших школьников, в том числе развитие жизненных ориентаций внутреннего мира, правильное формирование чувства сострадания, любви и милосердия через общечеловеческие ценности как «Истина», «Праведное поведение», «Любовь», «Покой», «Ненасилие».

Ключевые слова: *Доброта, любовь, милосердие, нравственное, злоупотребления, неправильного использования, мир.*

Yergalieva G.A., Kayrlieva U.B.

Spiritual benefits of education at elementary schools the role of families

Elementary school students spiritual and humane education, including the "Truth", "right", "Love", "inner peace", "Do not abuse the" universal values through the development of the internal lıfe of the world through the landmark decision of the human mind, the good news heart, feeling good, love and compassion consciously and subconsciously considered the basis for the formation of the correct directions.

Keywords: *Goodness, love, mercy, moral, abuse, misuse, peace, etc.*

***

УДК 372.830

Мустафина А.С. *– старший преподаватель ЗКГУ им. М.Утемисова*
E-mail: *Aigul.mustafina@inbox.ru*

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ УЧЕТНЫХ ДИСЦИПЛИН

Аннотация. *При изучении учетных дисциплин у студента должны быть сформированы представления о бухгалтере как профессии, о бухгалтерском учете как деятельности, о целях бухгалтерского учета, конкретном выражении результатов бухгалтерской деятельности и об общих теоретических и методических подходах к организации и ведению бухгалтерского учета. В статье раскрываются основные задачи, стоящие перед преподавателями учетных дисциплин, помогающие студентам сформировать эти представления, а также целевые ориентации педагогического процесса при преподавании учетных дисциплин.*

Ключевые слова: *Учетные дисциплины, формирование знаний, принципы к организации педагогического процесса, целевые ориентации педагогического процесса.*

В Послании Президента РК Н.А. Назарбаева «Единая цель, единые интересы, единое будущее» - говорится, что все развитые страны должны иметь уникальные качественные образовательные системы. Результатом обучения студентов должно стать овладение навыками критического мышления, самостоятельного поиска и глубокого анализа информации. Большие задачи стоят перед нами, преподавателями экономических дисциплин, в том, чтобы дать соответствующие знания своим студентам.

Успешность работы преподавателя учетных дисциплин в решении стоящих перед ним образовательных и воспитательных задач зависит, прежде всего, от глубокого понимания им сущности методической работы по предмету, знания содержания методики преподавания, ее основных функций.

В основе любой образовательной технологии, любого подхода к преподаванию той или иной учебной дисциплины лежит определенная цель. Вслед за выделением педагогической цели определяются методы и средства, а также само содержание обучения.

В современной теории педагогики выделяются следующие основные целевые ориентации педагогического процесса:

- формирование знаний, умений и навыков;
- формирование способов умственных действий;
- формирование эстетических и нравственных отношений;
- формирование действенно-практической сферы и развитие творческих способностей;
- формирование самоуправляемых механизмов личности.

Необходимость каждой из этих целей признается, как правило, любой педагогической технологией и, соответственно, должна в той или иной степени учитываться в каждой учебной дисциплине. Цели, сформулированные лаконично и конкретно, определяют направленность педагогического процесса, и только в этом случае можно будет оценить эффективность обучения относительно поставленного перед ним комплекса целей [1].

Цели обучения реализуются через обучающие, развивающие и воспитывающие задачи.

Обучающие задачи педагогического процесса заключаются в формировании полных, научных, действенных знаний, действенность которым придают умения и навыки: формировать представление, понятие, умение; обобщать, систематизировать; закреплять, совершенствовать навык и др.

Развивающие задачи заключаются в формировании, совершенствовании интеллектуальной, эмоциональной, волевой сфер личности: развивать креативность мышления (решение нетипичных задач, или задач, в которых стандартные способы решения противоречат правильному решению в данной ситуации), формировать

умения выделять главное и второстепенное, умение устанавливать контакт, развивать наблюдательность к деталям.

Воспитывающие задачи заключаются в формировании этических понятий, мировоззрения, норм поведения, например, при изучении дисциплины «Финансовый учет» формировать интерес к деятельности бухгалтера, развивать уверенность в себе, формировать уважение к мнению своих коллег, формировать потребность в самосовершенствовании.

В зависимости от того, какая задача является ведущей, педагогический процесс меняет свою направленность, например, если преобладает воспитывающая задача, то такой процесс можно назвать воспитательным, если преобладает обучающая задача, - учебным.

Сущность педагогического процесса заключается в том, что это целенаправленный, двухсторонний процесс между преподавателем и студентом, основанный на деятельности и общении, в котором происходит обучение, развитие и воспитание. Его качество зависит не только от профессиональной подготовки преподавателя, но и от готовности студента воспринимать учебный материал. Эта готовность может определяться практическим интересом студента, связанным с его будущей специальностью.

Педагогический процесс имеет несколько этапов:

- подготовительный, который включает в себя диагностику и прогноз;
- основной этап, на котором происходит изложение содержания, обратная связь, контроль;
- заключительный этап, на котором анализируются полученные результаты.

Эффективность педагогического процесса определяется тем, насколько целевой этап соответствует результативному этапу.

Следовательно, качество обучения учетных дисциплин повысится, если преподаватели будут профессионально ставить цель, обучающие, воспитывающие и развивающие задачи курса, темы, занятия.

Для эффективного достижения поставленных цели и задач необходимо соблюдать определенные принципы к организации педагогического процесса, т. е. основные положения, отражающие закономерности процесса обучения и определяющие правила обучения. Рассмотрим эти принципы.

Принцип научности - заключается в отражении современного состояния наук, он заложен в программах и учебниках. При соблюдении этого принципа не должно быть искажений научных знаний, должны быть учтены последние изменения в законодательстве, также студенты должны быть ознакомлены с научными методами познания.

Принцип систематичности и последовательности - заключается в организации занятия и изложении материала в определенном порядке. При соблюдении этого принципа, обучение должно идти в соответствии с программой, учебный материал должен излагаться логически, действия преподавателя должны быть последовательны.

Принцип наглядности – заключается в обеспечении максимального восприятия учебного материала на основе включения всех анализаторов обучающихся. При соблюдении этого принципа должны соблюдаться следующие требования: наглядность должна предъявляться и убираться во время; необходимо правильно стоять у доски; при показе использовать указку; убирать лишние записи с доски; использовать схемы, таблицы, информационные технологии.

Принцип доступности - заключается в учете психологических и возрастных особенностей обучающихся. При соблюдении этого принципа важно: учитывать особенности, которые накладывает профессиональная деятельность на обучающихся (бухгалтеры ориентированы - на четко структурированное изложение материала) и опираться на их личный опыт.

Принцип прочности - заключается в запоминании, воспроизведении и практическом применении. Здесь можно отметить следующее: четкие установки на длительность и точность запоминания, формирование умения, где и как можно найти

нужную информацию.

Принцип сознательности и активности - заключается в формировании познавательного интереса. В начале проведения занятий необходимо сообщать план работы. В процессе занятий создавать проблемные ситуации, проводить дискуссии и поощрять интеллектуальную инициативу студентов.

Принцип развивающего и воспитывающего характера обучения - заключается в том, что: обучая, мы воспитываем и развиваем, воспитывая – обучаем и развиваем. Без обучения и воспитания нет развития. Следовательно, при соблюдении этого принципа необходимо ставить воспитывающие и развивающие задачи, максимально использовать содержание материала в этих целях, использовать возникающие ситуации для развития и воспитания. А также необходим личный пример преподавателя.

Принцип связи теории с практикой - заключается в формировании действенных знаний, т.е. формирование умений и навыков, использование примеров из практической деятельности в области бухгалтерского учета, показ области применения полученных знаний [2].

Те навыки, которые получают студенты при изучении учетных дисциплин, должны способствовать становлению специалиста, который способен обеспечить обслуживание хозяйствующих субъектов соответствующей профессиональной подготовкой будущих специалистов бухгалтерского учета, где важным компонентом являются знания и навыки, полученные студентами при изучении данных дисциплин.

Имея только теоретические знания, невозможно стать профессиональным бухгалтером. В учебной аудитории можно познакомить студента с основами теории бухгалтерского учета, ведения финансовой отчетности и т. д., но невозможно освоить всю специфику финансово-экономической деятельности организации в отрыве от них.

Для современного бухгалтера уже недостаточно знаний теории и практики бухгалтерского учета. Сегодняшний день предъявляет качественно новые требования к образовательному уровню бухгалтера, а именно:

- знание законодательной базы для принятия правильных решений;
- владение автоматизированными бухгалтерскими системами для более эффективной работы;
- владение элементами анализа для оценки финансового состояния своей организации.

Выпускники специальности «Учет и аудит» должны обладать объемом теоретических знаний и практических навыков, необходимых и достаточных для успешного трудоустройства и работы бухгалтером в организациях любых отраслей и форм собственности. Студенты специальности «Учет и аудит» изучают законодательные акты, регулирующие бухгалтерский учет в РК, нормативные документы разных уровней, ведут расчет финансовых результатов деятельности компании и составляют финансовую отчетность, т.е. занимаются тем, без чего грамотное освоение профессии просто невозможно.

Преподавание учетных дисциплин строится исходя из требуемого уровня базовой подготовки экономистов в области бухгалтерского учета и аудита. Основной задачей изучения учетных дисциплин является реализация требований, установленных в ГОСО к подготовке бакалавров экономики и бизнеса по специальности 5В050800 «Учет и аудит».

Практическое выражение педагогические цели находят непосредственно при разработке учебных программ и преподавании конкретных учебных дисциплин, поэтому следует рассмотреть педагогические цели, исходя из которых, возможно построение программы обучения учетных дисциплин.

Первая цель - формирование знаний, умений и навыков.

В традиционном подходе к обучению отдается приоритет передаче студентам максимального объема знаний, умений и навыков. Предполагается, что это должно привести к развитию личности и формированию базы для саморазвития.

Преподавательская и учебная деятельность осуществляются в процессе общения, которое должно стимулировать познавательную деятельность, в процессе которой обучающиеся приобретают знания, умения и навыки. Но, отметим, что преподаватель передает не знания, а учебную информацию. Так как знания – это усвоенная учебно-познавательная информация; умения – освоенные способы выполнения действия; навык – автоматизированное умение.

При изучении учетных дисциплин у студента должны быть сформированы представления о бухгалтерском учете как деятельности, о целях бухгалтерского учета, конкретном выражении результатов бухгалтерской деятельности и об общих теоретических и методических подходах к организации и ведению бухгалтерского учета.

Также важным является получение студентами представления о бухгалтере как профессии. При этом, педагог должен показать действительную ситуацию на рынке бухгалтерских услуг и рынке труда бухгалтеров, характеристики и особенности бухгалтерского учета как профессии.

Важным навыком, являющимся обязательным для дальнейшего обучения и профессиональной деятельности студентов и имеющий определяющее значение – это навык самостоятельной работы.

Таким образом, согласно первой цели педагогического процесса - формирование знаний, умений и навыков, в результате изучения учетных дисциплин, студенты должны знать:

- основные принципы бухгалтерского учета и базовые общепринятые правила ведения бухгалтерского учета активов, обязательств и собственного капитала в организациях;
- систему сбора, обработки и подготовки информации финансового характера;
- проблемы, решаемые бухгалтерами в процессе формирования информации для характеристики состояния и изменения основного и оборотного капитала, собственных и заемных источников финансирования активов организации, движения финансовых потоков за отчетный год и формирования доходов и расходов.

Умение студентов должно проявиться в использовании ими системы знаний о принципах бухгалтерского учета для управления бизнесом, решении вопросов оценки, учетной регистрации и накоплении информации финансового характера с целью последующей ее оценки и анализа.

Студенты также должны иметь представление о том:

- как и для каких целей используется учетная информация в процессе принятия управленческих решений;
- о содержании бухгалтерской информации и возможности ее использования пользователями;
- об основных концепциях бухгалтерской отчетности.

Следующая педагогическая цель: формирование эстетических и нравственных аспектов личности студентов. Специфика этой цели отражается в методах ее достижения. Достижению этой цели может способствовать личный пример педагога, который может попытаться воспитать в обучающихся уважение прав и свобод других индивидуумов, привить им правовой способ решения конфликтов и правовую активность.

Уровень влияния определяется профессиональными качествами педагога, характеристиками его личностного развития и педагогическим талантом. Рассматриваемая цель - формирование эстетических и нравственных аспектов личности студентов - в большей степени характерна для начальных этапов образования, и в высшей школе ее достижение объективно затруднено.

Следующая из педагогических целей - развитие творческих способностей учащихся или способностей к нестандартному мышлению достигается не содержанием учебного процесса, а его методами (эвристические и проблемные методы обучения). Но, такое развитие осуществляется в течение очень длительного

срока и не только в системе образования.

Основными препятствиями для развития творческого мышления являются страх и закомплексованность. Первое препятствие решается дидактическими средствами в процессе педагогического общения. Результат второго зависит от успешности достижения еще одной педагогической цели - формирования эффективных способов умственных действий студентов, которая может быть решена за счет увеличения самостоятельности студентов при разрешении проблемных ситуаций, что не только влияет на эффективность усвоения знания, но и формирует активную познавательную деятельность.

Обучение должно быть динамичным, давать не столько знания, сколько способы самостоятельного получения, осмысления и освоения знаний. Необходимо обеспечить студенту базу для устойчивого активного сознательного овладения профессиональным опытом.

Отсюда следует необходимость и еще одной педагогической цели - формирование самоуправляемых механизмов личности, т. е. создание предпосылки для сознательного профессионального и интеллектуального роста обучающихся. Средства для этого в преподавании учетных дисциплин следующие: воспитание самостоятельности и инициативности дидактическими методами и формирование внутренней мотивации студентов.

У большинства студентов способности к самостоятельному мышлению имеются (большой потенциал логического, теоретического, критического мышления), но, по всей видимости, система обучения, все еще носящая в своей основе традиционный характер, не только не дает ему раскрыться, но, возможно, и подавляет его. Поэтому, основной педагогической задачей в высшей школе на современном этапе следует считать преодоление умственной закомплексованности, развитие самостоятельного, свободного, активного мышления студентов.

В условиях стремительной компьютеризации неотъемлемой частью профессиональной подготовки будущих специалистов в области бухгалтерского учета являются новые компьютерные технологии. Появление и развитие пакетов прикладных программ создают огромные возможности для их использования в бухгалтерском учете. Умение эффективно использовать новые информационные технологии при подготовке квалифицированных специалистов – одно из важнейших требований, предъявляемых к преподавателям современного вуза.

Информационные технологии выполняют одновременно несколько функций: визуализируют учебный материал, экономят учебное время, обеспечивают доступность и прочность знаний, способствуют выработке умений и навыков, позволяют быстро и своевременно контролировать процесс обучения, делая тем самым выпускника вуза конкурентоспособным на рынке труда [3].

Необходимо чтобы студенты изучали наиболее распространенные на рынке программных продуктов автоматизированные бухгалтерские системы. Использование пакета прикладных программ «1С-Бухгалтерия» - удачный методический прием. К несомненным достоинствам указанного пакета можно отнести: простоту освоения и приемлемую мощность (средств пакета достаточно для большинства, практически встречающихся задач).

Следовательно, при изучении бухгалтерского учета особую актуальность приобретает использование современных компьютерных технологий. В результате обучения студенты приобретают умения:

- открывать аналитические счета к синтетическим;
- формировать первичные кассовые документы и соответствующие им проводки;
- формировать платежные документы, регистрировать выписки банка из расчетного счета с разноской сумм по счетам и занесением проводок в единую книгу хозяйственных операций;

- заполнять карточки персонального учета, формировать и корректировать лицевые счета сотрудников;
- составлять всевозможные ведомости, осуществлять расчет заработной платы и отчислений в фонды;
- получать оборотные ведомости по счетам, синтетические и аналитические отчеты, кассовую книгу, баланс, отчет о финансовых результатах и другие формы отчетности.

Таким образом, информационно-технические средства обучения являются неотъемлемой составной частью учебного процесса вуза, в особенности при заочной форме обучения и позволяют четко и оперативно решать задачи бухгалтерского и налогового учета.

Обобщая изложенный материал, отметим, что преподавание дисциплины «Бухгалтерский учет» предусматривает формирование основных педагогических целей, которые определяют направленность педагогического процесса.

В результате выполнения педагогических целей достигается конечная цель преподавания учетных дисциплин– формирование у будущих специалистов твердых теоретических знаний и практических навыков: по организации бухгалтерского учета предпринимательской деятельности; подготовке и представлению финансовой информации различными пользователями для выработки, обоснования и принятия управленческих решений [4].

Литература:

1 Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности. – М., 1995. 196 с.

2 Профессиональная педагогика / Под ред. С.Я. Батышева. – М., 1997. – 512 с.

3 Специфика организации учебного процесса в заочном вузе (из опыта подготовки специалистов экономического профиля) / Под ред. к.ф.н., проф. В.П. Матвеева, к.и.н. В.В. Вострикова, к.п.н. С.Н. Леоновой, к.ф.-м.н. Е.С. Филоновой. – Орел: Издатель Александр Воробьев, 2008. – 304 с.

4 Якушин В.А. Психология учебно-познавательной деятельности студентов. – М., 1994. – 365 с.

***

Мустафина А.С.

Бухгалтерлік есеп пәндерін оқыту әдістемесі

Есеп пәндерін оқыған кезде, студенттер бухгалтер мамандығы, бухгалтерлік есеп қызметі, бухгалтерлік есептің мақсаттары, бухгалтерлік қызметтің қорытындыларын көрсету және бухгалтерлік есепті жүргізу мен ұйымдастырудың жалпы теоралық және әдістемелік жолдары туралы ақпаратты білу қажет. Бұл мақалада студенттерге осы ақпаратты білуге көмектесетін және есеп пәндерін оқытуда педагогикалық процестің мақсаттарының негізгі міндеттері көрсетілген.

Тірек сөздер: *Есеп пәндері, білімді қалыптастыру, педагогикалық процесті ұйымдастыру қағидалары, есеп пәндерін оқыту.*

Mustafina A.S.

Method of teaching of the accounting disciplines

In studying the accounting disciplines the student must be formed ideas about the accountant as a profession, about accounting as an activity, for accounting purposes, the concrete expression of the results of financial activity and about general theoretical and methodological approaches to the organization and conducting an account. The article reveals the main problem, before teachers accounting disciplines, to help students to develop these ideas, as well as the target orientation of the pedagogical process in teaching accounting disciplines.

Keywords*: Accounting discipline, creation of knowledge, the principles to the organization of the pedagogical process, the target orientation of the pedagogical process.*

***

ӘОЖ 373.016: 811.512.122' 36

Текесбаева Г.М. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты
E-mail: guljantal@mail.ru

СИНТАКСИСТІ ОҚЫТУДА ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа. *Мақалада автор синтаксисті меңгерту барысында интербелсенді әдістерді қолданудың жолдарына тоқталады. Синтаксисті оқытуда интербелсенді әдістерді тиімді қолданған жағдайда күтілетін нәтиже ретінде оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігі қалыптасады деп тұжырымдайды.*

Тірек сөздер: *Синтаксис, сөз тіркесі, құрамалас сөйлем, интербелсенді әдістер, ауызша, жазбаша, әдістеме, оқыту.*

Қазіргі уақытта елімізде болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен заман талабы адам тағдырына жаңа көзқараспен қарауды, осыған сәйкес оқушылардың таным қажеттілігі мен пәнге қызығушылығына көңіл аударуды, психологиялық және тұлғалық қасиеттерін, оның ерекшеліктерін дамытуды, оның қабілеттерін толық ашуға мүмкіндік болатын жағдайды жасауды талап етіп отыр. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында жалпы білім беретін мектептерде Қазақстан Республикасының зияткерлік, дене бітімі мен рухани дамыған азаматын қалыптастыру, оның тез өзгеретін құбылмалы әлемге әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз ететін білім алудағы қажеттіліктерін қанағаттандыру болып табылатындығын атап өтеді [1]. Білім берудің мазмұнын жетілдіре отырып, үздіксіз білім беру арқылы оқушыларды жан-жақты жетілдіру мәселесі бүгінгі күн тәртібіне қойылып отырғанын көріп отырмыз. Мұндай әлеуметтік сұраныстан педагогикалық тұрғыдан қамтамасыз ету мәселесінен жалпы білім беретін мектептің төменгі сыныбынан бастап озық әдіс-тәсілдермен оқыту қажеттілігі туындайды.

«Білім – тұл, тілден шығып есілмесе»,- дейді Жүсіп Баласағұн. Тілдік білімді оқушының саналы әрекетін дамытатын, өмірлік қажеттілігін анықтайтын тегеурінді тетікке айналдыру үшін сол білімнің өзегінде, біріншіден, өзіндік көзқарас, дүниетаным мен сенім қалыптастыратын, екіншіден, ортаға тез бейімделу, жаңа ақпаратты түсіну, қабылдау, өзгелермен қарым-қатынас жасай алу қабілеттерін дамытатын компоненттердің қатар қамтылуына назар аударыла бастады. Сондықтан тәуелсіздік алған алғашқы жылдардан бастап-ақ Қазақстанның білім жүйесін реформалауда оқушының дара тұлғалық қабілеттерін дамыту мәселесі күн тәртібіне қойылды.

Академик И.Я. Лернер пікірі бойынша білім мәліметтер мен деректер, икемділіктер мен дағдылар, шығармашылық іс-әрекеттер, көңіл күй құндылықтары бағдарларынан тұрады [2, 89 б.]. Осы пікірді ескерсек, оқытудың озық, белсенді әдіс-тәсілдеріне негізделген сабақтарда осы аталған бағдарлардың іске асып, нәтижесін беретіндігіне күмән болмайды.

Қазіргі таңда ғалымдар интербелсенді әдістерді мазмұндық, қолдану жағынан, технологиялық сипаттары бойынша түрліше жіктеуде.

Педагогикалық әдебиеттерде белсенділік 2 түрлі мәнде қолданылады: 1) оқу әрекетіндегі тұлға қасиеті; 2) әрекетті орындау жағдайы (қалпы). Тұлға қасиеті ретінде қарастырған ғалымдар, оқушы белсенділігін көтеруді үш деңгейге жіктейді: 1) қабылдау белсенділігі – білімді қабылдау, ес-жадыда берік ұстау; 2) интерпретациялық белсенділік – білімді іс жүзінде қолдану; 3) шығармашылық белсенділік – өзіндік ізденісі, танымдық қызығушылығы.

А.Вербицкий белсенді оқытуды таңбалы-контекстілік немесе контекстілік әдістер дей келе, оған проблемалық ситуация, тренажер, ситуациялық жағдаят, рөлдік, іскери ойындарды жатқызады [3, 118 б.]. Ал М.Е. Вайндорф-Сысоева мен Л.П. Крившенко оқытудың белсенді әдістері үйренушінің өнімді шығармашылық, ізденушілік әрекетімен сипатталады дей келе, оған дидактикалық ойындар, нақты жағдаяттарды талдау, проблемалық тапсырмалар шешу, алгоритмдік және миға шабуыл әдістерін жатқызады. [4, 99 б.].

Психолог ғалым Б.Ц. Бадмаев программалық оқыту, проблемалық оқыту, интерактив әдістер деп топтаса [5, 122 б.], Г.К. Селевко ойын, проблемалық, оқу материалын сызба және таңбалық модельдеу деп [6, 78 б.], ал М.В. Буланова-Топоркова проблемалық дәріс, нақты жағдаяттарды талдау (case-study), ойын, дөңгелек үстел, ми шабуылы деп топтайды [7, 145 б.]. Е.Дайрабаев оқытудың белсенді әдістеріне дидактикалық ойындар, нақты ситуацияны талдау (case-stady), пікірсайыс, айтарыңды айтып сал (мозговой штурм, мозговая атака, брейнсторминг), синектикалық әдістерді жатқызады [8, 71 б.]. Д.В. Чернилевский дидактикалық ойындар, модульдік, модульді-рейтингілік, проблемалық деп топтайды [9, 176 б.].

Қазақ тілі сабақтарында синтаксисті меңгертуде интербелсенді әдістерді қолданудың маңызы зор. «Интерактив» сөзі бізге ағылшын тілінің «interact» деген сөзінен келген. «Inter»- бұл «өзара», «act» - әрекет ету дегенді білдіреді. Яғни, интерактивті оқыту – бұл, ең алдымен, сұхбаттасып оқыту, оның барысында мұғалім мен оқушының өзара әрекет етуі жүзеге асырылады. Интерактивті оқытудың басты мақсаты – оқушыларды өз бетінше ой қорытып, жауап табуға үйрету. Әсіресе табиғатынан тұйық, өз ойын жеткізе алмайтын, өздеріне сенімсіздеу оқушыларға пайдасы зор. Ал мұғалімнің міндеті – оқушының неғұрлым белсенділік танытуына жағдай жасау, қажет кезде жол көрсету болып табылады. Мұнда мұғалімнің шығармашылықпен жұмыс істеуі үлкен рөл атқарады.

Интербелсенді әдістің ерекшелігі - оқушыға жаттанды білім беру емес, керісінше әр оқушының танымдық қабілеттерін және танымдық үдерістерді, яғни қойылған сұраққа бірнеше нұсқалы жауап беру, ойлау, ынта, қабылдауларын, коммуникативтік қабілеттері мен сөздің қорларын белсенді түрде дамыту болып табылады.

Қолданып жатқан әдістің нәтижесінде оқу үдерісі барысында оқушылар:

- мұғаліммен (оқушылар мұғалімнің сұрағына жауап берген кезде);
- оқушылармен (жұптасып жұмыс істеу барысында);
- шағын топтармен (3-4 оқушымен);
- оқушылардың үлкен тобымен (көбіне пікірталас/дебат барысында, сынып болып әлдебір мәселені талқылау кезінде);
- техниканың кейбір түрлерімен (мысалға, компьютермен, интербелсенді тақтада жұмыс істеуде) белсенді қарым-қатынасқа түседі.

Интербелсенді оқыту білім игеру процесін келесідей ұйымдастыруға ынталы:

- барлық үйренушілерге бірлескен таным процесіне белсенді араласуға мүмкіндік жасау;
- әрбір үйренушінің өзінің үйренгені мен өз білімі туралы түсініктерін ортаға салып, бірлесе талқылап, олар туралы ой толғануына мүмкіндік жасау;
- үйренушілер білімді өздігімен құрастыратын орта құру;
- терең ойлану, жеке рефлексиялық қабілеттерді дамыту;
- өз идеялары мен әрекеттерін талдау және оларға баға беру;
- оқу барысында жеке басының құндылықтары мен сенімдерін қалыптастырып, белсенді өмірлік бағытын (көзқарас, дүниетаным) ұстану;
- пікірталастарға қатысып, өз ойы мен пікірін дәлелдеу. Бұл тұлғаның тұрақты қасиеттеріне айналып, тек студенттердің аудиториясында ғана орын алып қана қоймай, сонымен бірге өмірдің басқа да жақтарынан тиянақты түрде көрінеді [10, 63-64 бб.].

Синтаксисті оқыту барысында келесі интербелсенді әдістер қолданылады:

Кейс-стади (case-study) – таңдау жасау мен шешім қабылдау дағдыларын қалыптастыратын тиімді әдіс. Ол нақты жағдаяттарды (ситуацияларды) практикалық тұрғыдан талдау мен оларды өмірде кезігетін түрінде қайталауға, «ойнап» шығуға негізделеді. Сол себепті кейс-стадиді кейде «нақты оқу ситуациялар әдісі» деп те атайды.

«Миға шабуыл» әдісі – қойылған мәселені оқушылардың шығармашылық белсенділігіне сүйене отырып шешуге бағытталған, оқушыларға мәселені шешуде жауап нұсқасын таңдауға еркіндік беріліп, оны шешудің неғұрлым көп жолдарын көрсетуге негізделген. Кейін ең жақсы идеялар, шешімдер таңдалынып алынады. Бұл әдісті кейінгі кезде «ойтүрткі», «ойшақыру» деп те атап жүр. Бұл әдісті тіл білімінің синтаксис саласының кез келген тақырыбын өткен кезде қолдануға болады. Әсіресе, жаңа тақырыпты түсіндірер алдында қолданған тиімді. Мәселен, «Сөйлем» тақырыбын өтерде «Сөйлем дегеніміз не?», «Сөйлем түрлері туралы не білесің?» деген тәрізді сұрақтар қойып, жауап алуға болады.

Кубизм – ойын арқылы оқытатын әдіс. Кубиктің алты жағына жазылған сөздер бойынша жұмыс жасалады. Қандай да бір тақырып бойынша жан-жақты талдау, талқылау жұмыстары орындалып, сол арқылы оқушылар білімдерін тиянақтап, қайталайды, жаңа білім қосады.

1. Дәлелдеңіз. Берілген сөйлемдегі сөз тіркестерін тауып, олардың сөз тіркесі екенін дәлелдеңіз.

Баянауыл – Ертістің сол жақ жағалауында орналасқан Павлодар өлкесінің ең ірі ауданы.

2. Анықтаңыз. Берілген сөйлемдегі сөздерді бір-бірімен байланыстырып тұрған тұлғаларды тауып, олардың қандай тұлға екенін анықтаңыз.

Баянауыл – жаратылыстың қазақ халқына берген қастерлі бір мекені.

3. Талдаңыз. Берілген сөйлемдегі сөз тіркестерін тауып, оларды сөз тіркестерінің айырықша белгілеріне қарай талдаңыз.

Сабындыкөл, Жасыбай, Торайғыр көлдерінің сұлулығына сөз жетпейді.

4. Астын сызыңыз. Берілген сөйлемдегі сөздерді бір-бірімен байланыстырып тұрған тұлғалардың астын сызыңыз.

Сол байлықты қорғау үшін республика үкіметінің шешімі бойынша Баянауыл ауданының аймағы қорық болып жарияланды.

5. Ажыратыңыз. Берілген сөйлемдегі сөз тіркестерін тауып, оларды байланысу түріне қарай ажыратыңыз.

Тау қойнаулары қалың жынысты орман-тоғайларға бай.

6. Зерттеңіз. Берілген сөйлемді оқып шығып, сөз тіркестерін тауып, олар қандай синтаксистік қатынаста жұмсалып тұрғанын анықтап, сөз тіркесінің түрлеріне, байланысу тәсіліне қарай талдаңыз.

Бұл аймақта туризм жақсы дамып келеді.

«Атаулар кестесі». Сабақ басында тақтаға сөз тіркесі бойынша негізгі атауларды (терминдерді) жазып, оқушыларға төмендегідей кесте түрін ұсынамыз:

Қиысу	Матасу	Меңгеру	Жанасу	Қабысу

Әр атаудың астына атау туралы білімдері, мағлұмат, түсініктері жазу тапсырылады.

Оқушылар бұл тапсырманы алдымен жеке (2-4 минут) орындап, одан кейін кестелерін топ (немесе жұп) ішінде оқып, талқылап, толықтырады (3-5 минут). Содан кейін мұғалім тақтадағы кестені оқушылардың жауаптары бойынша толтырады.

Сабақ соңында бұл кестеге қайта оралып, келтірілген мәліметтердің дұрыс немесе бұрыстығы анықталады, қажет жағдайда толықтырылады.

«Атаулар туралы үш сұрақ» әдісі. Мұғалім сабақ басында жаңа тақырып, яғни сөз тіркесі бойынша 2-3 терминді тақтаға жазып, оқушыларға осы атауларға қатысты мынандай сұрақтарға жауап беруді тапсырады:

1. Қайда? Бұл терминді сіз бұрын қайда және қандай мағынада кездестіріп едіңіз?

2. Қалай? Өз тәжірибеңізде осы атауларды қолданудың мысалдарын келтіре аласыз ба?
3. Қандай? Осы сабақта бұл атаулар қандай қолданыста болады деп ойлайсыз?

Қос жазба күнделігі – тақырып мазмұнына білім алушылардың зейінін аударып,өз көзқарасын, қабылдауы мен түсінігін жазатын кесте. Өтілген тақырып бойынша жұмыс жасағанда оқушы қағазды екіге бөліп, сол жағын «Мысалдар» деп атап, оған мысалдар жазады.

Қағаздың оң жағы «Түсіндірме» деп аталады. Мұнда білім алушы сол жақта келтірілген жазбаларының түсіндірмесін келтіреді: неліктен бұлай ойлайды? Оның себебі қандай? Өз ойларын, түсінігін, пайымдаулары мен уәждерін, дәлелдерін жария етеді. Бұл баған сол жақтағыға қарағанда маңыздырақ болғандықтан, көлемді түрде тұтас сөйлемдерден тұруы тиіс.

Сөз тіркесін өткенде «Қос жазба күнделігін» былайша қолдануға болады: берілген мәтіннен сөз тіркестері мен күрделі сөздерді теріп жазып, олардың сөз тіркесі, күрделі сөз болу себептерін түсіндіріп жазу тапсырылады.

Оқушыларға ұсынылатын мәтін үлгісі:

Қаныш Имантайұлы Сәтбаев ғұлама, энциклопедиялық білімді ғалым болды. Ол шығыс ұлттары өкілдерінен шыққан алғашқы академик еді. Қаныш Сәтбаев барлық жиған білімі мен қайратын, бүкіл өмірін бір ғана жолға жұмсады. Ол – өмір талабына жауап берерлік көп салалы ғылыми Орталық – Қазақстан ғылым академиясының негізін қалап, нығайту мен геология ғылымының мамандарын тәрбиелеу еді.

Мысалдар	Түсіндірме

Сұрақ қою, қайтадан сұрақ қою – сынып оқушыларының өтілген тақырып бойынша бір-біріне немесе топ мүшелеріне белгілі бір жүйемен сұрақ қою тәсілі. Әр оқушы өз жұбына немесе басқа топқа қоятын сұрақтарын қағазға жазып алуы керек. Мұнда басты назарды жауаптарға емес, сұрақтарға аударылады. Оқушылардың бір-біріне қойған сұрақтары олардың тақырыпты қандай дәрежеде меңгергенінің дәлелі болады. Сол себепті мұғалім сұрақтар жазылған парақтарды сабақтың соңында жинап алады, оқушы білімі қойылған сұрақтар мазмұнына сәйкес бағаланады.

Үш қадамды сұхбат – тақырып бойынша оқушылардың бір-бірінен кезектесіп интервью алу тәсілі. Бұл тәсіл «Сұрақ қою, қайтадан сұрақ қою» тәсіліне ұқсас, алайда мұнда басты назарды жауапқа аудару керек.

Шағын топ (3-4 адам) ішінде шәкірттер тақырып бойынша бір-бірінен интервьюді келесі кезекпен алуы мүмкін:

Үш оқушыдан тұратын топта:

1. А оқушы В-дан интервью алады, ал С олардың сұрақ-жауаптарын жазып отырады;
2. В оқушы С-дан интервью алады, ал А олардың сұрақ-жауаптарын жазып отырады;
3. С оқушы А-дан интервью алады, ал В олардың сұрақ-жауаптарын жазып отырады.

Төрт оқушыдан тұратын топта:

1. А оқушы В-дан интервью алады, ал С оқушы Д-дан интервью алады;
2. В оқушы С-дан интервью алады, ал Д оқушы А-дан интервью алады;
3. Төртеуі де жауаптарды бірге талқылайды.

Сөз тіркесі бойынша оқушылар мынадай сұрақтар қойып, бір-бірінен интервью алуына болады:

1. Сөз тіркесі дегеніміз не?
2. Сөз тіркесінің айырықша белгілері қандай?
3. Сөздердің сабақтаса байланысуы дегенді қалай түсінесіз?
4. Сөз тіркесінің басыңқы және бағыныңқы сыңарларының ерекшелігі қандай?
5. Сөз тіркесін құрауға тірек болатын сыңары қайсысы?
6. Сөз тіркесінің күрделі сөздер мен тұрақты тіркестерден айырмашылығы неде?
7. Сөз тіркесінің түрлерін атаңыз, т.б.

Үш қадамды сұхбатты жазбаша орындауға болады.

Бұл тәсілді қолданғанда да мұғалімнің жұмыс ретін шығармашылық тұрғыдан өзгертіп тұруына болады.

«Ойлан. Жұптас. Пікірлес» – оқушыларға кандай да болмасын сұрақ, тапсырма берілгеннен кейін оларды орындауға бағытталған әдіс.

Тақтаға сұрақ, тапсырма жазылғаннан кейін әрбір оқушы жеке өз ойлары мен пікірлерін берілген уақыт (2-3 минут) ішінде қағазға түсіреді.

Мысалы: Сөз тіркестері мен тұрақты тіркестердің ұқсастығы мен айырмашылығы кандай? деген сұрақ қойып, осы сұрақ туралы өз ойларын жазу тапсырылады.

Содан кейін оқушылар жұптасып жазғандарын талқылайды, пікірлеседі. Мұғалімнің екі-үш жұпқа өз пікірлерін бүкіл ұжымға жариялауын сұрауына болады.

«Жасырынған тұлға» – берілген сөздер мен сөз тіркестері бойынша кандай тұлғалардың жасырылғанын табуды кажет етеді.

Тақтаға сөздер мен сөз тіркестерін жазып, кай тұлғаның жасырынып тұрғаны табу тапсырылады немесе сынып оқушыларын бірнеше топка бөліп, әр топка жеке парақтарға жазылған сөздер мен сөз тіркестерін беруге болады. Мысалы:

1-топка. Құсмұрын бекеті, тұңғыш ғалым, саяхатшы, Кадет корпусы, зерттеу экспедицияларына катысты. (Шоқан Уәлиханов)

2-топка. Затобол ауданы, «Казак хрестоматиясы» тұңғыш оқулық, мектеп ашты, балалар әдебиетінің атасы. (Ыбырай Алтынсарин)

3-топка. Бұрынғы Семей облысы, ауыл молдасынан сауат ашкан, казак жазба әдебиетінің негізін калаушы, өз бетімен ізденген. (Абай Құнанбаев)

«Синквейн» тәсілі. Мұны бес жолдан тұратын өлең деп те атайды. Мұнда оқушы берілген тапсырма, мәтін бойынша өлең құрастырады. Бұл тәсіл ой толғау кезеңінде колданылады. Синквейн жазу ережесі:

1) Бірінші катарға бір сөзбен такырып жазылады (зат есім түрінде);

2) Екінші катарға такырыпты екі сөзбен келтіруі (екі сын есім түрінде);

3) Үшінші катарға үш сөзбен осы такырып төңірегіндегі іс-әрекет жазылады (етістік);

4) Төртінші катарға төрт сөзден тұратын осы такырыпка катысты сөйлем немесе сөз тіркесі;

5) Соңғы катарға такырып мәнін сипаттайтын бір сөзден тұратын синоним (метафора) жазылады.

Кім? Ұстаз

Кандай? Парасатты, білікті

Не істейді? Оқытады, тәрбиелейді, бағалайды

Сөйлем (түйін): Ұстазы жаксының – ұстамы жаксы

Синоним – Оқытушы

Бұл тәсілді оқытушы шығармашылыкпен дамытып, 1-катардағы сөз бен 2-катардағы сөзді, 1-катар мен 3-катардағы сөздерді тіркестіріп, сөз тіркесін құратып, олардың өзара ұксастықтары мен айырмашылықтарын тапкызуға болады (парасатты ұстаз, білікті ұстаз – есімді тіркес, ұстаз оқытады, ұстаз тәрбиелейді, ұстаз бағалайды – етістікті тіркес). 4-катардағы сөйлемнің құрамынан сөз тіркестерін тауып, оларды байланысу тәсілі мен түріне карай талдату да оқушылардың білімдерін тиянақтап, пысықтауға септігін тигізіп, білімін тексеруге мүмкіндік береді.

«Жұпта талқылау» – оқушылардың сөйлеу мәдениеті, бір-бірімен карым-катынас жасау дағдылары дамиды, ойлау кабілеттері артады. Берілген сөз тіркестерінің құрамындағы күрделі сөздер мен тұрақты тіркестердің бағыныңкы не басыңкы болып тұрғанын анықтау тапсырылады.

Баласы зыкысын шығарды; сөзіне құлак аспады; күзге карай оралады; жүз отыз бес бала; ак боз ат; сәби құлап кала жаздады; жыл бойы еңбектенді.

«Ойтолғау» – оқушының сабақта карастырылған такырып жөнінде өз ойлары мен түсініктерін келтіретін бағалау тәсілі.

Сөз тіркестері, күрделі сөз, тұрақты тіркестерді қатыстырып «Мейірімділік» тақырыбы бойынша шағын ойтолғау жаздыру.

«Топтастыру» немесе кластер» әдісі болып табылады. Бұл – идеялар мен ақпараттардың арасындағы байланыстарды айқындауға арналған жазба кестелер.

Негізгі тақырып немесе тірек сөз парақтың ортасына жазылады да, одан туындайтын тақырыпшалар оның жан-жағына жазылады. Оқушылар оларды бір-біріне сызықтармен қосып, өзара байланыстары туралы әңгімелейді. Тақырыпшалардың байланыстары туралы сұрақтар құрастырылып, оларға жауап іздеген де тиімді. Әдетте, кластер оқушының жеке орындауынан басталып, одан кейін жұмыс жұпта немесе шағын топта (4-6 адам) жалғасады. Мысалы, «Құрмалас сөйлем» тақырыбы бойынша мынандай кластер құрастыруға болады:

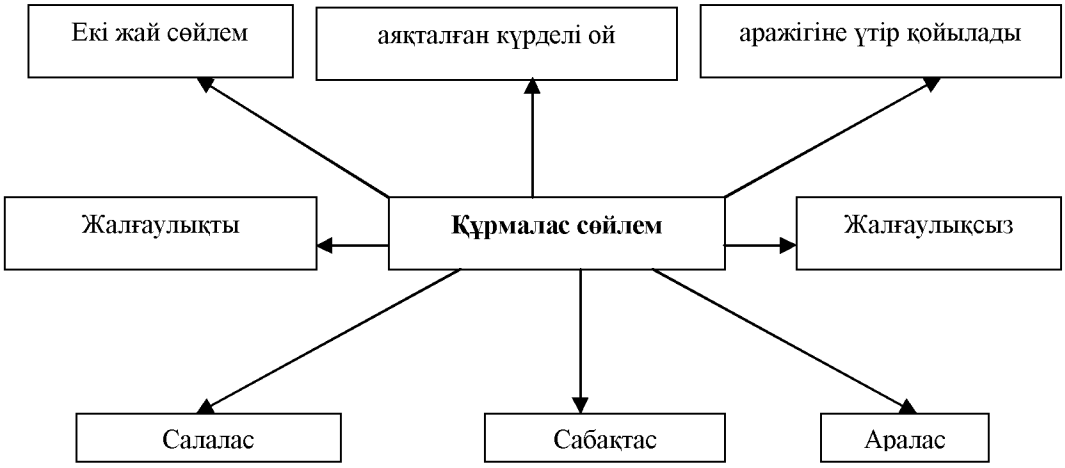

«Білемін. Үйрендім. Білгім келеді» немесе маркировка. Бұл кесте үш бөліктен тұрады. Бұл әдісті төмендегі тәртіп бойынша қолдануға болады:

1. Сыныпты бірнеше топқа бөлесіз.

2. «Сөз тіркесі туралы не білесіз?», «Ол туралы тағы не білгіңіз келеді?» деген сұрақтар арқылы оқушыларға кестенің бірінші және екінші бағандарын толтыртып, оны өзара топта талқылатыңыз.

3. Әр топ ең озық деген ойларын ортаға салады.

4. Сөз тіркесі туралы мәліметті әр оқушыға таратып бересіз. Мәліметпен танысып болғаннан кейін, оны өз топтарында талқылқылайды. Кестенің үшінші бағанын сабақтың соңында толтырады.

Білемін	Үйрендім	Білгім келеді

Интербелсенді әдістің ерекшеліктерін ескерсек, құрастырылған тапсырмаларды орындау оқушыларға оқытылып отырған тілдік материалдың практикалық тұрғыдан қолдану нәтижесін, жемісін көруге мүмкіндік береді.

Қазіргі әлем бойынша индустриялық қоғамнан интербелсенді қатынас жасауға, оны жүзеге асыратын ақпараттық қоғамға көшу үдерісі жүріп жатқанда, интербелсенді әдістерді тиімді қолдана білсек, оқушыларымызды жаңа ғасырдың бәсекеге қабілетті, білімді, ақыл-ойы дамыған азаматы етіп даярлай аламыз.

Қорыта айтқанда, синтаксисті оқытуда интербелсенді әдістерді тиімді қолданғанда күтілетін нәтиже ретінде оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруға мүмкіндік туады. Сондай-ақ, оқушылардың сабақтағы түрлі

мәселелерді шешуге жаппай жұмылуын қамтамасыз ете отырып, оларды болашақта қоғамдық-саяси мәселелерді шешуге қатысатын белсенді тұлға етіп тәрбиелейді.

Әдебиеттер:

1. *Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы / Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы № 1118 Жарлығы. – Астана, 2010.*
2. *Лернер И Я. Дидактические основы методов обучения. – М , 1981. – 186 с.*
3. *Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. Метод.пособие. – М , Высшая школа, 1991. – 207 с.*
4. *Вайндорф-Сысоева М Е., Крившенко Л.П. Педагогика. – М.: Юрайт – Издат, 2005. – 239 с.*
5. *Бадмаев Б.Ц. Методика преподавания психологии. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 304 с.*
6. *Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М : Народное образование, 1998. – 256 с.*
7. *Буланова М В. Педагогические технологии. – М., МарТ, 2004. – 336 с.*
8. *Дайрабаев Е., Дайрабаева А. Педагогика пәнінің негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 223 с.*
9. *Чернилевский Д.В. Дидактические технологии в высшей школе. – М., ЮНИТИ, 2002. – 437 с.*
10. *Әлімов А. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелелері. – Алматы, 2013. – 448 б.*

***

Текесбаева Г.М.

Пути использования интерактивных методов в обучении синтаксиса

В статье автор говорит о путях использования интерактивных методов в процессе обучения синтаксиса. Ожидаемым результатом при эффективном использовании интерактивных методов в обучении синтаксиса является формирование коммуникативной компетенции учащихся.

Ключевые слова: *Синтаксис, словосочетание, сложное предложение, интерактивные методы, устно, письменно, методика, обучение.*

Tekesbayeva G.M.

Ways to use interactive methods in the sdudy of syntax

The author suggests ways of using interactive methods in teaching syntax. The expected result of the effective use of interactive methods of learning the syntax is the formation of the communicative competence of students.

Keywords: *Syntax, word-combination, complex sentence, interactive methods, oral, written, method, teaching.*

***

ӘОЖ 78.071.2

Алимбаева Г.Б. – аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: Gulzadabak@mail.ru

БОЛАШАҚ ДИРИЖЕРЛЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аңдатпа. *Мақалада студент жастардың дирижерлік техниканы меңгерудің мәселелері қарастырылады. Болашақ дирижерлердің өзіндік жұмысын ұйымдастырудың әдістемесі талданған.*

Тірек сөздер*: Жоғары оқу орны, студент жастар, оқыту үдерісі, дирижер, дирижерлік техника, өзіндік жұмыс.*

Оркестрдің музыкалық шығарманы сәтті орындауында дирижердің үлкен рөлі бар.Дирижерлау (франц. diriger – бағыттау, басқару) – музыкалық-орындаушылық өнердің ең бір күрделі түрі; музыканттар ұжымын (оркестр) музыкалық шығарманы үйренужәнеолардың көпшілік алдында орындау үдерісінде басқару. Дирижерорындаушылықтың ансамбльдік үндестілігін және техникалық жетілуін қамтамасыз етеді, орындаушылар ұжымына өзіндік көркемдік ниетін, шығарманың өзіндік түсінігін беруге ұмтылады.

Диржерлық өнер ең алдымен дене мүшелерінің қимылын дұрыс сақтап, оны дұрыс пайдаланудан басталады. Дирижердың тұрғысы сыпайы, сырт тұлғасы сымбатты болуы тиіс. Ол оркестр алдында тұрғанда, оған тек орындаушылар ғана емес, сондай-ақ тыңдаушылар да назар аударады. Мұндай жағдайда кеуде сәл көтеріңкі, бас тік ұсталып, көз қиығы бір жаққа аударылады, қол бос ұсталып, төмен түсірілуі керек. Кеуденің қозғалысы да дирижердың еркін қимылдауына ешқандай кедергі жасамауы тиіс.

Дайындық немесе концерт кезінде оркестр алдында дирижер бетін ұжымға қаратып тұрады.Оның аяғының астында арнайы жасалған тұғыр (подмост) болуы қажет. Дирижердың осылайша орналасуы оның оркестрмен өзара тығыз қарым-қатынаста болуы үшін өте маңызды. Дирижер шығармаға жетекшілік етер алдында орындаушылардың әзірлігін шолып, тексереді. Осыдан кейін барып, дирижер дирижерлық негізгі қалыпқа көшіп, қолын көтереді.

Дирижерлау үдерісінде оның екі қолы мен бет қимылдарының (мимика) ролі өте зор. Дирижеросы екі қолы мен бет қимылдары арқылы оркестр мүшелерінің назарын аударып, шығарманың мазмұны мен қуатын орындаушыларға ұғындырады. Қол қимылдары арқылы дирижер негізгі практикалық әдістерін жүзеге асырады. Дирижердың екі қолы – музыкалық шығармалардың ішкі астарын, мазмұнын кеңінен талдап, баяндап беретін құралы.Қол негізінде қоспа,буын (кисть), білек, шынтақ және иық бөлімдерінен тұрады. Сонымен бірге дирижер әр уақытта оркестрге музыканың қандай сипатта орындалатынын және ішкі сезімін өзінің бет бейнесімен білдіреді.Ендеше,терең мағыналы философиялық үлкен ойды білдіретін күй немесе шығармаларды дирижерлық жасағанда дирижер терең ойлы көзқараста болуы тиіс.Керісінше, көңілді, шабытты күйлерді ойнатқанда соған сәйкес көңіл күйде болады, яғни орындалатын шығарманың характері мен дирижердың мимикасы қабысып жатса, онда ол тыңдаушыға да, оркестрге де жақсы әсер қалдырады.

Дирижер көзқарасымен оркестрді өзіне қаратады. Сөйтіп, «негізгі қалып» немесе «байқаңыздар» қимылымен ойнаушыларды келесі әрекетке әзірлеп, дайындайды. Бірақ, «байқаңыздар» – қимылы тым ұзаққа созылмауы керек, тәжірибесі аз жас жетекшілер мұны әр уақытта есіне сақтаулары керек. Себебі, бұл қимыл тым ұзаққа созылса, ол мағынасын жоғалтады, ұжым назарын еріксіз басқа жаққа аударады. Сондықтан, ол аз болса да уақыт тұрғысынан ұтымды, айқын, анық берілуі тиіс.

Дирижерлық өнер музыкалық орындаушылықтың дербес түрі ретінде шамамен 19 ғ. қалыптасты, бірақ оны тарихы ежелгі уақыттан басталғанын археологиялық қазбалардан алынған жәдігерлер көрсетіп отыр.

Дирижерлық өнерде өзінің тарихи даму шағында, оның қазіргідей үлгісі қалыптасқанынша бірнеше кезеңдер өтті. Солардың бірқатары:

а) орындаушылықтағы дыбыс ырғағын қолдың немесе аяқтың көмегімен соғып санау арқылы басқару;

б) дыбыстың биіктігін және ұзақтығын дене қимылдары арқылы көрсету;

в) аспапта ойнау арқылы басқару және т.б.

Қазіргі кезде дирижерларды даярлау кәсіптік деңгейге қойылып отыр. Қазіргі дирижерлық дирижердан музыкалық–теориялық даярлықты, музыкалық әдебиет аясында кең, әрі терең білімді,жоғарымузыкалық қабілеттілікті, яғни арнайы жаттықтырылған есту, жақсы музыкалық есте сақтауды, ырғақ, ритм сезімдерін, жинақы зейінді талап етеді.

Дирижерда белсенді мақсатты бағытталған ерік қажетті шарт болып табылады. Дирижер психолог, әрі белгілі бір ұйымдастырушылық қабілетке ие педагог-тәрбиеші болу керек.

Болашақ дирижер маман дирижерлық техниканы меңгеруге тиісті - бұл орындаушының санасына әсер етудің маңызды құралы болып табылады. Осыдан келіп дирижерлық техниканы меңгерудің қиындығы және ол үшін қажетті қабілеттердіңболуын талап етіледі. Дирижерлық техника орындаушының санасына әсер ету құралы ретінде тілдің функциясын орындайды.

Дирижерлық әрекетке профессор А.В. Петровскийдің мынадай пікірінің тікелей қатысы бар: « Қол сермеу, мимика, тұрысты, көздің бағытын және сонымен бірге ара қашықтықты да пайдалану арқылы байланысорнатып, қарым-қатынасқа сөзсіз–ақ түсуге болады. Мұндай мәндік қарым-қатынас эмоционалдық күйді, сезімді, көңіл–күйді бергенде жүзеге асырылады» [1, 27 б.].

Мәселен көп жыл бойы дирижерлық міндетті атқарған Г.Вуд [2] дирижерлық техниканың төмендегідей деңгейлерін анықтаған:

- бірінші деңгей - орындау ансамбліне жетекшілік;
- екінші деңгей - орындаудың ырғақ,ритм жағына жетекшілік;
- үшінші деңгей - айтылуының (интинирования)сипатын анықтау;
- төртінші деңгей - музыка өрнегінің динамикалық дамуын беру;
- бесінші деңгей-музыкалық қозғалыстың образдылығын көрсету;
- алтыншы деңгей - музыкалық бейненің сипатын және оның эмоционалдық-мәндік мазмұнын көрсету;
- жетінші деңгей - орындаушыларға әсер.

Дирижер өнері – қиын, әрі жауапты өнер. Демек, осы өнермен шұғылданушы жастар өздерінің мақсатына жету үшін ұдайы еңбек етіп, өз бетімен ізденулері керек. Олар бұл өнерді тек қана оқытушылар басшылығымен меңгеріп қоймай, сонымен бірге өзіндік жұмыс арқылы да меңгереді. Себебі дирижерлық өнерді ойдағыдай жақсы меңгеру үшін, ең алдымен соған сәйкес қабілеттері мен дарындылығы болуы керек, сол таңдаған өнердің мазмұн-мағынасы, құрылымы және әдістері туралы анық түсінігі болуы қажет; өнерді игерудегі талапқа сай әдістемелік оқыту жүйесі болу керек; өз бетімен дайындық оқу жұмысының кезеңі кәсіби дағдыны игеруге және белгілі бір қабілеттерді дамытуға жағдай жасауы керек. Осылардың бәрі бірінен кейін бірі орналасып және өзара тығыз байланыста болады. Осы жүйенің бір буыны болмаған жағдайда немесе әлсіздігі байқалса, талаптанушының кәсіби деңгейінде өз көрінісін табады.

Сонымен қатар дирижарғаоның негізгі міндеттерін атқаруда бірден-бір көмекшісі болып, үздіксіз жұмыс жасайтын дене құрылысы (дирижерлық аппарат) жағынан да көп талап қойылады. Мысалы, дирижерлық техниканың сәйкесті тәсілдерін орындау үшін әртүрлі қозғалыстарды жеңіл орындайтын жақсы жаттыққан қолдың қажеттігі бар. Дирижер әрдайым спортпен, гимнастикамен жүйелі

айналысып, денелік жаттығуларды орындап отыру қажет, себебі бұл мамандық үлкен шыдамдылықты,дененің және қолдың жақсы жаттыққандығын талап етеді.

Оркестрдің жетекшілері бастапқы кездеөздерін қолайсыз жағдайда ұстаулары мүмкін. Мұның себебі: біріншіден, қол буындарын бос ұстамағандықтан болса, екіншіден, басқару үдерісіне қатысы жоқ дене мүшелерін орынсыз қолданудан болады. Міне, осындай ұсақ, бірақ жас дирижерға біраз қиыншылық тудыратын кемістіктерден сақтандыру үшін келесідей бірнеше жаттығуларды меңгеруге болады:

- бірінші жаттығу - бір қалыпта, түрегеліп тік тұрғаннан кейін, қолды жоғары көтеріп, кеуде тұсында ұстау керек; иықтың бұлшық еттері бос, еркін болсын; қолды сағат тілінің бағытымен төмен сермегенде, ол өз салмағымен еркін түсетін болуы керек;

- екінші жаттығу-бұл жаттығуды орындау үшін үстіне кітап қойылған стол жанына келіңіз; столдың биіктігі белден аспауы керек; қолды кеуденің тұсына дейін көтеріп, одан кейін өзінің салмағымен кітап үстіне түсіру керек; қолдың басы аз ғана жұмылады; қол кітап үстіне түскенде дыбыс шығады;

осы жаттығудан біз денемізді қаншалықты еркін ұстайтынымызды байқаймыз;егер қолдың бұлшық еттері бос болса, дыбыс анық және ашық шығады, ал қатты болса онда, керісінше, дыбыс әлсіз болады;

- үшінші жаттығу - бұл да екінші жаттығуда берілген қимылдар арқылы көрсетіледі; бірақ стол үстінде енді кітап болмайды; ол қимыл – қозғалыстар бейнелеу арқылы жүзеге асады.

- төртінші жаттығу-екі қол алға қарай созылып, шынтақ жартылай иіледі; саусақтар еркін ашылады; бұдан кейін қолдың қоспасын жайлап иіп, саусақтарды жоғары-төмен қимылдату керек және т.б.

Бұл жаттығулардың мақсаты – қолдарды емін-еркін бос ұстау, кеудеден белге дейінгі қол қимылын игеру болып табылады. Тәжірибе жүзінде студент әртүрлі орындау белгілерін және т.б. жағдайларды көрсету үшін үлкен немесе кішірек көлем қол қимылдарын қолданады. Оқыту үдересіндегі дирижерлауды (аспаптың көмегімен) жүйелі бір іс-әрекет деп атауға болатын болса, студенттің үйдегі дирижерлау дайындығын тек қимыл ретінде қарастыруға болады. Елес-ойдағы орындаушылықты дирижерлауды нақты қимыл іс-әрекет етіп жасау үшін ерекше оқыту әдісі керек,олар музыкалық ойлау қабілетінің белсенділігі, музыкалық ой-сезімі негізінің динамикалық түрде күшею әсерін сезіну және басқа да дирижерлық маңызды қасиеттердің дамуына үлес қосқан болар еді.

Дирижерлық өнерді жаңа бастаған үйренушіге дирижерлық нұсқаның түрлерін меңгеруіне тура келеді. Әр өлшемдегі дирижерлық көрсеткіш белгілерін жеңіл түсініп, тез игеру үшін ең алдымен оның жай, қарапайым үлгісімен танысып алған жөн. Одан кейін барып музыкалық шығарманың мазмұны мен сипатына байланысты түрлі өлшемде жүретін пластикалық дирижерлық көрсеткіштерге көшуге болады. Шығарманы сапалы, жоғары дәрежеде орындау үшін техникалық әдістерге қоса әртүрлі бейнелеу қимылдарын да пайдалану керек.

Дирижерлық ету кезінде дыбыс шығарудың үш түрлі көрсету әдістері болады, атап айтқанда: легато (байланыстыра), нонлегато (байланыстырмай, үзіп), стаккато (секірте,қысқа). Бұл айтылғандардың әрқайсысы жеке-жеке ерекше музыкалық белгілермен көрсетіледі.

Қазіргі жоғары оқу орындарында оқыту үдерісін ұйымдастыруда кредиттік жүйе студенттердің өзіндік жұмысын жаңаша жүргізуді талап етеді, өйткені жаңа оқыту жүйесінде өзіндік жұмыстың алатын орны ерекше. Елімізде білікті мамандар даярлайтын жоғары оқу орындарының барлығы кредиттік оқыту жүйеге енгенін ескеріп, өздігінен білім алып, оны үзбей жетілдіруді қажет ететін талаптың пайда болғанын, яғни жаңа кезеңге икемделген студенттің өздік жұмысын ғылыми-педагогикалық тұрғыдан зерттеу міндеті пайда болып отыр. Жаңа талаптарға сай жоғары оқу орындарының оқу жоспарына енгізілген пәндерді игерудегі уақыттың 70 пайызы студенттің өзіндк жұмысына беріледі. Оның 50 пайызы оқытушының

қатысуымен және жетекшілігімен жүргізілетін өзіндік жұмысқа бөлінген.Кредиттік оқу жүйесінің 2/3 бөлігі студенттің өздігінен жасайтын жұмысынан тұрады, яғни білімнің негізін студент өз бетінше іздену, білуге деген қызығушылыққа, танымдық белсенділікке сүйене отырып қалыптастырады. Мысалы «Жалпы дирижерлау» пәнінің оқу жұмыс бағдарламасынатоқталуға болады.

Мемлекеттік жалпыға міндетті стандартына сәйкесті қарастырылып жатқан таңдау курсының оқу жұмыс бағдарламасы мынадай бөлімдерден тұрады: пәннің оқу жұмыс бағдарламасының мақсаты мен міндеттері; студенттің пәнді меңгеруінің бағдарламасы; пән бойынша тапсырмаларды орындаудың және оны тапсыру кестесі; жеке дәрістер мен практикалық сабақтардың жоспары; пәнді меңгеруге байланысты әдістемелік ұсынбалар; практикалық сабақтарды орындауға байланысты пәндік түсініктемелер және әдістемелік ұсынбалар; студенттің өзіндік жұмысының жадығаттары: үй тапсырмаларының мәтіндерінің жиынтығы, әрбір тақырып бойынша өзін-өзі қадағалаудың жадығаттары, жұмыстың түрлерін орындауға байланысты тапсырмалар, аннотация және үй тапсырмаларын орындауға қажетті әдебиеттердің тізімі, пән бойынша алған білімдерін практикада қолдануға байланысты әдістемелік ұсынбалар, студенттің білімін қадағалауға және бағалауға қажетті жадығаттар (жазбаша тексеру тапсырмалары).

«Жалпы дирижерлау» пәнінің оқу жұмыс бағдарламасының мақсаты – дирижерлық білімді меңгерту және дирижерлық орындаушылық әрекеттің қажетті дағдылары мен іскерліктерін қалыптастыру және кәсіби қабілеттерін дамыту.

Студенттердің өздік жұмысы тапсырмаларын орындауда музыкалық шығармаларды талдаудың келесідей кестесі ұсынылады:

1. Талдаудың басы – өнер шығармасы туралы мәлеметтерді негізгі ретімен орналастыру: жасалған уақыты, аты, авторлығы, шығарманың стилі. Музыкалық шығарманың сыртқы сипаттамасының берілуі: сюжеті, композициялық типі, композиция ритмі;
2. Талдау, құрылымды анықтау–шығарманың жарқындық және бейнелеу ерекшеліктерін сипаттау;
3. Синтез, арақатынасты анықтау – шығарманың негізгі эмоционалдық түсін анықтау және талдау.
4. Деңгейі–шығарманың көркемдік образының сипаттары зерттеледі,өнер шығармасындағы өзара әрекеттің деңгейлері, өзара әсердің күші және типтері талданады. Өзіндік жұмыс әрбір дирижер музыкант орындаушының әрекетіндегі шешуші буын болып табылады. Бірақ дирижерды даярлау үдерісінде, ол ерекше маңызды мәнге ие. Көп жылдық практика дирижерлық бойынша студенттердің өзіндік жұмысы қиыншылықтармен жүретінін байқатып отыр. Әдетте, себепті дирижер өзінің «аспабынсыз» жұмыс істеуімен түсіндіреді. Шынында да, музыкалық шығарманың орындалу барысында дирижер–жетекші қол сермеу «тілін» пайдалана отырып, орындаушылармен қарым-қатынасқа түсіп, олардың музыкалық түсініктеріне әсер етеді. Егерде басқаруға келетін студенттің алдында орындаушылар болмаса,онда күрделі, әрі ерекше қарым–қатынас құралдарын тиімді қалай дамытуға болады? Әрине, дирижердың өзіндік жұмыс кезінде жағдайы қолайсыз, бірақ шеберлікке жетуге «аспаптың» болмауы басты себеп болмайды.Сонымен бірге студент сәйкесті қабілетке және сапаларға ие бола отырып, дирижерлық өнердің ерекшеліктерін жақсы білуі шарт. Сондықтан оқытушының көмегімен және жеке өзіндік жұмыспен студент өнердің бұл түрінің мазмұны, құрылымы және құралдары, мақсатын жақсы білуі керек. Студент оқытушымен бірге өзіндік жұмыста меңгеріп жатқан өнердің талаптарына сай оқыту әдістемесін қолдану қажет. Бұл негіздемелер бір-бірімен бірізділіктi байланыста. Бұл тізбекте қандай да бір буынның болмауы немесе әлсіздігі студенттің кәсіптік деңгейіне теріс әсер етеді [3, 49 б.].

Студенттің дирижерлыққа үйренудегі өзіндік жұмысының сипаты және бағытталғандығы дирижерлық өнердің ерекшелігімен шартталады. Дирижерлық

мамандық көп жақты болып келеді, сондықтан оқытушы мен студент дирижерлық өнерді меңгеру үшін әртүрлі формалар мен әдістерді қолдану керек. Олардың мазмұны дирижерлыққа оқытудың әртүрлі әдістемелерін қолдануды меңзейді.

Партитурамен (оркестрге арналған ноталық жазба) өзіндік жұмыс үдерісінде студент тек қана нота мәтінін оқып біліп және талдап қоймай, сонымен бірге алдағы репетициялық жұмыстың формаларын және әдістерін ойластырып, қажет болған жағдайда оларды өзгертуге даяр болу керек. Сонымен бірге студент оқытушымен кеңесе отырып қол сермеу бағытында партитураны меңгеру қажет. Музыкалық образды көрсету үшін қол сермеу формаларын іздестіріп, шығарманың күрделі түрлерін техникалық басқарудың тәсілдерін табуы тиіс. Студенттердің дирижерлық орындаушылыққа деген ынтасы оның мәнін әртүрлі түсінуі өздік жұмыстың әртүрлі формалары мен әдістерін тиімді қолдануға итермелейді. Студент оқытушымен бірлесе отырып дирижерлық техниканы, яғни қол сермеудіңсипаттамалық формасын және оларды орындаудың тәсілін, қолды сермеудің әртүрлі жағдайда болуын, дирижерлық мәнерін және т.б. дирижерлықорындаудың шеберлігін меңгереді.

Біздің пікірімізше, өзіндік жұмыста орындаушылықты басқарудың барлық формаларын, қол сермеудің бүкіл түрлерін қолдануға болады. Мұның бәрі дирижердың техникасын байытады, өзінің орындаушылыққа қатысты ойларын орындаушыларға жарқын түрде жеткізуге көмектеседі. Студент ең алдыменкөркемдік – мәнерлі дирижерлық жасағанда орындаушыларға өзінің ұмтылыстарын сенімді түрде бере алады. Орындаушылар құрғақ тактілік қол сермеуге қарағанда дирижердың мәнерлі қол сермеуінен, оның ұмтылысын жақсырақ түсінеді. Жас дирижер өзінің техникасының мүмкіндігін барынша дамытып қана қоймай, сонымен бірге өзінің қабілеттерін де дамытып отыруы қажет. Ол үшін барынша мәнерлі дирижерлық әрекет жасауға ұмтылыс жасағаны абзал.

Ең алдымен оқыту мақсаттарын көздейтін өзіндік жұмыста сараң қол сермеу ұсынылмайды, керісінше дирижерлық шеберліктің қыр-сырын меңгеріп жатқан студент орындаудың бүкіл детальдарын және нәзіктігін қол сермеу арқылы барынша толық көрсетуге тырысуы тиіс.

Өзіндік жұмыста орындаушылық және ерекше дирижерлық дағдыларды жан-жақты дамытуда, студент міндеттерді барынша күрделендіре түсу керек. Студент музыкалық фразаның бүкіл элементтерін жарқын беру үшінмануалдық құралдарды іздесе, сонда ол оның мазмұнын терең түсініп, оған тән ерекшеліктерді байқайтын болады. Музыкалық материалға осындай қарым-қатынас жасағанда ғана дирижер орындауды әсерлі қыла алады [4, 8 б.].

Өзіндік жұмыстың бастапқы кезеңінде студент дирижерлық өнерді меңгеруде қол сермеудің барынша жарқындығына, орындылығына назар аударып, оның қиялын шектейтін және орындаушылық ұсыныстарын жеткізуге кесел келтіретін шарттармен өзін шектемеу қажет.

Практикалық жеке сабақтағы студенттің өзіндік жұмысы - бұл оқыту үдерісіндегі жекелік, өздігінен білімді меңгеру түрі болып табылады. Кредиттік оқыту жүйесінде дәріс беруді ұйымдастыруда зерттеу мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік берді: оқыту үдерісінде қолданатын дәрістің кез келген түрінде оқытушылар мен студенттердің арасында өзара белсенді қарым - қатынас әдісін қолданса, өзіндік жұмыстың тиімділігі арта түседі; әртүрлі дәріс кезіндегі студенттің өзіндік жұмысының тұқ етері - аз уақыт ішінде жаңа тақырыпты студентке сапалы меңгерту болып табылады. Ол үшін дәріс оқитын оқытушы бірінші курстан бастап сабақтарда дәріс жадығаттарын тез меңгертуге көмектесетін әдіс-тәсілдердің жүйесіне үйретеді: тірек-сызба жасау, кілт сөздерді бөліп шығару, қысқаша аннотация немесе тұжырымдама жазу, жадығаттардың тезисін даярлау. Қорыта келгенде, әртүрлі дәрістің сипаты оқытушылар мен студенттерді өзара белсенді қарым -қатынасқа қоятын тиімді әдіс - тәсілдерді қолданып, іске асыру деп айтуға болады.

Дәстүрлі музыкалық өнер мамандықтарына арналған пәндер бойынша студенттердің оқыту үдерісі кезіндегі өзіндік жұмыс түрлерінің мақсаты, міндеті, қызметі, қолданылатын әдіс-тәсілдері теориялық тұрғыдан талданып, оны әртүрлі оқыту формаларында жүзеге асыру ұсынылды. Теориялық талдау арқылы студенттің өзіндік жұмысының бағыттары анықталып, кредиттік оқыту жүйесіне негізделген аудиториялық және аудиториядан тыс өзіндік жұмыс түрлерінің мазмұны айқындалды.

Дәріс барысындағы студенттің өзіндік жұмысын ұйымдастыру арқылы қалыптасатын білімі, іскерлігіне және дағдысына талдау жасалынып, дәрістегі оқытушы мен студенттің, студент пен студенттің субъект-субъектілік өзара қарым-қатынасын жүзеге асыратын белсенді оқыту түрлері қолданылды; практикалық сабақта студенттің жүзеге асыратын өзіндік жұмыс түрлері айқындалды; Студенттердің өзіндік жұмыс тапсырмаларын орындауда оқу жадығаттарымен жұмыс жасаудағы өзіндік жұмыстарға негізделген әдіс-тәсілдері таңдалынады. Педагогикалық әдебиеттерді қарастыру арқылы «студенттің өзіндік жұмысы», «дәрістегі өзіндік жұмыс», «аудиториядан тыс орындалатын өзіндік жұмыс» ұғымдары дирижерлік мамандыққа байланысты толықтырылды.

Болашақ дирижердың әрекетінің ерекшелігіне қарай өзіндік жұмысын ұйымдастырудың мотивациялық, мазмұндық, іс-әрекеттік, бағалаушылық компоненттер негізінде өлшемдері мен көрсеткіштері, деңгейлерін арнайы қарастырудың қажеттілігі бар.Жоғары оқу орындарының студенттеріне өзіндік жұмысты ұйымдастыруда оқытушы мен студенттердің өзара белсенді оқыту әдістері тиімді нәтиже береді деп танылып, барлық оқыту формаларында қолдану қажеттігі айқындалды.

Жоғары оқу орнында қолданылатын кредиттік оқыту жүйесінде дирижерларды дайындау ерекшелігіне сәйкесті өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру, оны әртүрлі оқыту формаларында тиімді қолдану арқылы болашақ дирижерларды дайындаудың сапасын арттыруға болатындығын практикалық жұмыстыңнәтижесі көрсетті.

Әдебиеттер:

1.Петровский А.В. Общая психология. – М., 2007. – 300 с.

2.Вуд Г. О дирижировании. – М., 1998. – 88 с.

3.Мусин И. О воспитании дирижера. – М : Музыка, 1987. – 247 с.

4.Гевич С.Н. Некоторые вопросы самостоятельной работы студентов по хоровомудирижированию. – Алма-Ата: Кітап, 1990. – 80 с.

5.Хамиди Л., Тастанов Х., Дирижерлық негіздері. – Алма-Ата: «Өнер» баспасы, 1980. – 231 б.

***

Алимбаева Г.Б.

Организация самостоятельной работы будущих дирижеров

В статье рассматривается теория и методика организации самостоятельной работы будущих дирижеров в учебном процессе высшего учебного заведения.

Ключевые слова: *Высшее учебное заведение, студенты, учебный процесс, дирижер, техника дирижирования, самостоятельная работа.*

Alimbayeva G.B.

Organisation of independent work of future dirizhers

This article reviews theory and methodic of independent work organization of future dirizhers in studying process of acdemy.

Key words: *Academy, students, study process, dirizher, technic of dirizher, independent work.*

***

ӘОЖ 81'271; 82.085; 808.5

Күдеринова Қ.Б. – филология ғылымдарының докторы,
доцент, Сулейман Демирел университеті
E-mail: kuderinova_70@mail.ru

АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ ТІЛІН ЗЕРТТЕУДІҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа. *Мақалада қазақ тіл білімі деңгейлерін оқытуда жете мән берілмей жүрген тілдің ауызша формасындағы өзгерістерді тіркеу, талдау және тіл теориясын оқытуда пайдалану деген мәселелерге нақты материалдар негізінде талдау жасалады.*

Тірек сөздер: *Ауызша тіл, фонетикалық жүйе, сөйлеу тілі, синтаксистік жүйе, машықсыз сөз, редукциялану.*

Қазіргі қазақ тілі білімі деңгейлері терең зерттелген, теориялық негізі айқын, бірліктері мен терминологиялық жүйесі сараланған академиялық сипаттағы еңбектерінде бекітілген, ЖОО-ның типтік бағдарламалары мен оқу жоспарларында базалық пән түрінде жеке-жеке оқытылып келеді. Бірақ біз кітаби қазақ тілінің құрылымдық жүйесін оқытып келе жатқанымызды аңғармаймыз. Өмірде қолданыстағы қазақ тілін емес, жазба тілде ғана көрініс тапқан тілді зерттеп келеміз. Табиғи қазақ тілі жанды тіл – ауызша сөйлеу тілінде. Сондықтан зерттеуіміздің басты нысаны қазіргі қазақ ауызекі сөйлеу тілі болып отыр.

Қазақ тіл білімінде ауызша сөз, ауызша коммуникацияға, шынын айту керек, жете назар аударылмай келді. 1973 ж. проф. Р.Әміровтың “Сөйлеу тілінің синтаксистік ерекшеліктері деген бұл саладағы алғашқы зерттеуінен басқа еңбектер жоқ деуге болады. “Қазақ әдеби тілінің ауызша түрі” деген ұжымдық монография да негізгі нысан жазбаға түскен мәтіндер, яғни жазба тілдің сүзгісінен өтіп, нормасына салынған мәтіндер болып табылады. Қазақ тілінің дыбыстық қорын, үндесім заңын, екпін, интонемаларын түгендейтін ізденістердің дені жазба мәтіннің дыбысталуына эксперимент жүргізу арқылы зерттеу нәтижелерін беріп отыр.

Алайда тілдің ауызша түрі мен жазба түрі өзара параллель жатқан кеңістіктер. Өзара беттесе алмайтын, беттескен жағдайда да белгілі максат көзделген коммуникация жағдайында, жасанды жүзеге асатын, (мысалы лектор студенттердің ауызша айтылған дәрісті жазба мәтінге айналдырудағы қиындығын болдырмау үшін, жазба мәтіннің нормасына салып, баяндауы) параллельдер. Сол параллельдің жазба түрі ғана басты зерттеу нысанына айналуы, жазба тілдің нормасы мен жүйесі ауызша тілдің де нормасы мен жүйесіне таңылуы жалпы қазақ тіліне, әсіресе қазақ тілінің сөйлеу мәдениетіне үлкен нұсқан келтіріп келеді.

Ауызша тіл – жалпы тілдің жаны. Ауызша тіл жазба мәдениеттен әлдеқайда бұрын пайда болған. Адам санасындағы түйсіктің ойға, ойдың ішкі сөйлеуге (внутренняя речь), ішкі сөйлеудің сыртқы шығуы ауызша тілдің көмегімен жүзеге асады. Сонда адам бір қарағанда автоматты түрде таңдайтын тіл бірліктерін аң алдымен **тілдік жағдаятқа қарап** екшейді. Тілдік жағдаят ауызша тілде үлкен маңызға ие. Ал тілдік жағдаят өте өзгерімпаз, алуан түрлі деңгейде болады. Сонда ауызша тілдің де өзгерімпаз, өте құбылмалығына негіз бар. Осы өзгергіш ауызша тілдің мәтіндерін тап басып “ұстап” зерттеудің қиындығы көпке дейін зерттеушілердің қолын байлап келді. Бұл ауызша мәтіндерді типтендіру, тілдік

қоғамдық, әлеуметтік қызметіне қарай, аудиториясына қарай салаларға жіктеу деген мәселелерді қояды. Осыған орай зерттеу тақырыбымыздың басты терминдерін анықтап алу қажет.

Бүгінде қазақ тіл білімінде сөйлеу тіл (Р.Әміров), жазба сөз (Н.Уәли), аузшы сөз (Н.Уәли), жазба тіл (Қ.Күдеринова) деген терминдер қолданысы басталды. Аталған ұғымдардың терминдік бекітілуін, әрине, уақыт көрсетеді, бастысы осы ұғымдардың қалыптасып, ажыратылу бізді көбірек қуантады.

Осыдан біраз уақыт бұрын тіпті кейде қазір де тілдің ауызша және жазба сөз болып бөлінуін қатеге санаған, сондықтан бұл бағыттағы зерттеуін Р.Әміров еңбегінен кейін ұмыт қалған, қайта қолға алына бастаған. Зерттеулерге "жер астынан жік шықты" деп қаралған, немесе ауызша сөз бен жазба сөздің айырмашылығын шын мәнісінде тани алмай жүрген пікірлер, кезеңдер болды, болып та келеді. Бірақ "сең жүрді".

Сонымен біздің байқауымызша, бүгінгі қазақ тілі өзінің реализациясы бойынша екіге бөлінеді: 1) ауызша; 2) жазбаша. Қазақ тілінің байлығы, нормалылығы, жүйесі, мәдениеті ең алдымен ауызша түрінде көрінеді. Өзге тіл өкілдері бірінші ауызша қарым-қатынас тілін меңгергенді дұрыс көреді, ауызша тілді білген тілтұтынушы сол тілді білген болып саналады. Сондықтан ауызша қарым-қатынас тілінің нормасын тану үшін бүгінгі ауызшы тілдің жүйесін, құрылымын айқындау қажет. Қазақ тілінің ауызша жүйесі мен құрылымы жазба мәтінде жоқ, оны ауызша аудиториядағы диологтерді таспаға түсіру арқылы аламыз.

Қазіргі қазақ сөйлеу тілін зерттеуге бүгінде толық мүмкіндік бар. Айтылған, сөйленген сөзді кез келген жерде таспаға жазып алуға, оны қағазға сол күйі таңбалауға болады. Және бұл машықсыз сөзді (Нұргелді Уәлидің термині) екі аспектіде зерттеудің қажеттілігі бар. Оның бірі **құрылымдық-жүйелік,** екіншісі **коммуникативтік-функционалдық.** Бұл зерттеудің теориялық табан тірейтін тұғыры 20 ғ. басында Л.В. Щербаның «Тіл үнемі өзгеру үстінде болады. Сонда ең бірінші өзгеретін – сөйлеу. Ал бізде зерттелмей жатқан осы ара» деген сөзінен бастау алады [1, 33 б.]. Ғалым тіл арқылы қарым-қатынасты «речевая деятельность – языковая система – язык материал» триадасына бөлген. *«Ведь надо иметь в виду, что «в текстах» лингвистов обыкновенно отсутствуют неудачные высказывания, между тем как весьма важную составную часть языкового материала образуют именно неудачные высказывания с отметкой «так не говорят», которые я буду называть «отрицательным языковым материалом»* ***Роль этого отрицательного материала грамотна и совершенно еще не оценена в языкознании, насколько мне известно»*** [1, 33 б.].

Л.В. Щерба индивидтердің сөйлеу жүйесін зерттеу ең дұрыс зерттеу деді [1, 34 б.]. «Егер ауызша тілді сол қалпында жазуға түсірсек біз, фонетика, морфология, синтаксистен қаншама қате жібергенімізді көрер едік [1, 36 б.]. Өз сөзін қайталап оқыған адам «қалай ғана қате жібергем» деп таң қалар еді» деген де осы ғалым. «Этот факт объясняется тем, что все эти ошибки социально обоснованы» их возможности заложены в данной системе» [1, 36 б.]. Және мына сөздерін біз бүгінде ұмыттық: «Идеалом была для меня всегда замена схолостики, механического разбора – живой мыслью, **наблюдением за живыми фактами языка, думаньем над ними.** Я знаю думать трудно, и тем не менее думать надо и надо, ***и надо боятся схоластики, шаблона, которые подстерегают на каждом шагу всякий раз, как мысль полна слабеет»*** [2, с. 10]. **«...Вне человека и без человека понять язык невозможно»** [2, с. 12]. Ол ұстазы Б.Куртэненің ізімен тіл білімінің негізгі нысаны жазба тіл емес, ауызша тіл болу керек деді. Сөйлеу, түсіну процесін – сөйлеу әрекеті (речевая деятельность) деп атады. Ал сөздіктер мен грамматикалардағы сұрыптау – тілдік жүйені (языковая система) құрайды деді. Мәтін – тілдік материал. Л.В. Щерба жеке адамдардың тілін зерттеуге көп көңіл бөлді. Жеке сөйлеу жүйесі - тілдік жүйенің нақты көрінісі, сондықтан жеке сөйленісті зерттеу арқылы тілдік жүйені тануға болады деген [2, 17 б.]. Бірақ бұл бағыт орыс тіл білімінде де, қазақ тіл білімінде де мән берілмей қалды. Қазақ тіл білімі нысанға алатын тілдік бірліктер тек қана жазба

тіл мәтіндерінен алынған. Фонетикалық талдау жазылған сөздегі әріптер тіркесін талдады. Синтаксистік талдаужазба мәтіндердегі сөйлемдерді талдайды, т.т. Ал академиялық сөздіктер мен грамматикалар жазба мәтіндегі лексика-фраеологиялық мағыналар мен грамматикалық мағыналарды тіркейді. Сөйтіп, мағыналар шектеле бастады. Қазақ тілін үйренуді бастаған өзге ұлт өкілдері «оқулығында жоқ» сөздердің күнделікті өмірде көбірек естілетінін, оның мағынасы сөздіктерге сәйкес келмейтінін, бұл сөздердің мағынасын не деп түсінуге болатынын білмей дал ұрып жатыр. Сондықтан күнделікті машықсыз сөйленген сөздердің құрамы мен құрылымын, жүйесін тұрақты зерттейтін уақыт келді.

Кісі сөзіне жағдаяттың таныс орта болғаны жайлы, жағымды, орысша айтқанда, «комфортно». Сондықтан жайлы сезінген ортадан адамның бар болмысы танылатын сөз туады.

Сөйлеу тілінің ішінде таныс ортадағы ауызекі сөйлеу стилін қарастырып көрелік. Ауызекі стиль

1) кітаби тілден гөрі сөйлеу тіліне машықтанған ауыл қарияларының сөзі;

2) жазба тілді білмейтін, отбасы мүшелері қазақша сөйлейтін, балабақшаға баратын 2 және 4 жастағы баланың сөзі;

3) кітаби тілді меңгерген, тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдардардың ұрпағы, 25-30 жастағы қазақ отбасы мүшелерінің үй ішіндегі ауызекі сөзі ретінде мақсатты таңдалып алынды. Талдау алдында қандай мақсат тұрды?

Басты мақсат: машықсыз сөйлеген қариялардың, мектепке дейінгі бала және іскери, кітаби стильді меңгерген жастардың сөзіндегі жазба тілден құрылымдық-жүйелік ауытқуларды, ерекшеліктерді және жазба тілге сәйкеспейтін құрылымдар мен бірліктерді анықтау болды. Бұл мақсатқа жету үшін **мынадай міндеттер** қойылды:

1) сөзді таспаға сөйлеушінің өзіне білдірмей жазып алу;

2) таспадағы сөзді өзгертпестен жазбаға түсіру, ол үшін нүкте, үтір, сызықша, сұрақ, леп белгісі сияқты жазба тілдің құралдарын пайдаланбау, кіші тынысқа екі сызық (//), үлкен тынысқа үш сызық (///), жай тынысқа бір сызық (/) шартты белгі етіп алынды;

3) бас әріпті, кісі есімдері мен жер-су аттарына болмаса, пайдаланбау;

4) үзілген, түсірілген сөз, тіркес, сөйлемді жақшадағы көп нүктемен ([...]) белгілеу;

5) фонетикалық транскрипцияны пайдаланбау.

Жазба тілді білетін, бірақ жазуға машықтанбаған 73 жастағы қарияның ауызекі сөйлеу стилі:

Жаңағы // Төкөндөр құда болұп келді, Төкө [...] Төкөннүң астында нәән қарат бар / ақ жаулұлаған /// сосүн жерде / күндүз [...] түндө келді /// сосүн ертең / күндүз / кеттік // Кійізғараға ғарай ///қызды таныстырұу герек /// бүкүл ауұлдұң балашағасы атқа міниіп / бестеңгеміз бар / орамалға байлаған // содан тұұұу ауұлдұң бәәарлығын жолшұбай шауұп, ар жағында Ұшбауұр гійізғара деген жерде шөбшауұп отқан ауұл бар, соғам бардық /// көп ағашүй тіккеңғой //жыйырма / болады енді, жыйырма шақты үй тіккен //соңұң шетінем бастап кіріп шығып келатыр // жаңағы // біз нөкөр соңында балашаға шауұп жүрмүз //қасында сол // білмейм естияр / осү жеңге болұб жүргөң кім екенін білмейм сонда / Балгенженің ғасында // бір үйгө барсақ көрүсөдү-жылайды // жаңағыдай і.. і.. і.. со барған үй шығып, сол үйдің адамы гөрүсөд //соңұмең негерек кешкісін келдік //сабылып бәрлығымыз.

фонетикалық жүйе: а~ә, а~әа, е~ө,

лексикалық жүйе: *нән* (диалектизм), *жаулылау* (жаңа сөз), *ағашүй* (диалектизм),

синтаксистік жүйе:

- анықтауыш, пысықтауыш баяндауыштан кейін айтылады;
- баяндауыш алдыңғы сөйлеммен де, кейінгі сөйлеммен де ортақ болуы мүмкін;
- бастауыштың айқындауыштары көп болуы мүмкін;
- морфологиялық: мезгіл үстеулері қате-нақты айтылуы норма;
- сан есімдер қайталанып айтылуы норма;
- сілтеу есімдіктер назарды ішке аударады, сөзді интимдендіру қызметін атқарады;

- ойды үзбеуге қызмет ететіндер: *жаңағы (2), сосұн жерде, сосұн, содан, енді, ғой, сол, осұ, сонда, жаңағыдай, і.. і.. і.. со, сонұмең негерек*

Жазба тілді білмейтін 76 жастағы қарттың ауызекі сөйлеу стилі:

Содамбір еврей жатыр екен // менің комтымда / еккісілік комты екен // сонан // еврей бар екен / еккісілік бөлме ғой / еврей бар екен / сен тамақтан кеш келдің / мынада бір кафеге бар / тамағже енді деп / алыппарды / тамағіш деп алыппарды / алыппарғасын / тек есіктен кірібедім / киіготұнұң ійісі бұрқете ғалды // содам бізге шәйбер деді / тамақ бер деді / әрғайсына еккісі / үшкісіден / адам санына ғарай шымылдыққылып / неменен / бөлүпқойған / ақшүбөрекпенен /// екөуміз барыботұрдұқ / содам бізге екі аққұман әкелді / әзербайжаң ғой енді / негізгі қалқы / киіготұ / іштім / қыпқызыл/// кійіготұнұң кейде несібжолұна / бөтөкөге пайдасы бар / сосұн / жаңағы Іскендірден үйрөңгөн орұшшамменен [...] // әзірбайжан да орұшша білмейд / онұңда жетісіп тұрған дымы жоқ / менің аз-ағ алдымда / жаңа маған шәйғылып пергеніңді әкелш дедім / [!] кійіготұ // [!]кептірген / несібжолұна пайдасы [...] деп / бүйрөкке пайдасы [...] деп / ойақта шәйғә сонұ бередекееен // сапсары / қызғышсары болұп шығады / онұң енді мына үйдө бір/екі түйүрү тұрса // осұ үйдө араматный біртүрлү ійіс шығарады // сосұн отқа жағып етті ыстасаң / етінің дәмі мынау болады / сондай біртүрлү кеуболад / мына шәйғә қалампыр салып ішіпкөрдүң бә? Тап сондай болад адамға біртүрлү / кеуүлүңді ашып / көкүрегүңді [...] // ійісінің өзү [...] // мына-анаа бұрұшта тұрса / осүйгө гелгенде бүртүрлүбір жахсы ійісберіп тұрад // хош ійіс беріптұрад / бұл кезгелген жерде өспөйд / түүү шағанның бойұнда үлкөнсайларда өсөд / Әбійдүлләғә әкеліпбергем байағыда // Әбійдүлләдан сұрап көрөйүн // Әбійдүлләғә әкеп берібедім.

фонетикалық жүйе: а~ә: *шәй, бә*, а~әа, е~ө, і~ү, е~и: *иврей*, д~н: сонан, е~і: *несібжолы*, ж~й: *ойақ*

орыс сөзін сындыру: ***комты*** Л.В. Щербаның «Сөздің идеалды фонетикалық құрамы өте аз кездеседі. Ол сирек кездесетін сөздерді айтқанда, бірдемені анықтап дауыстағанда ғана айтылады» деген сөзі еске түседі Л.В. Щерба [3].

лексикалық жүйе: *бөтеке (*диалектизм*), несеп жолы* (медицина термині), *араматный* (варваризм),*біртүрлі*- жағымды реңкте, *комты* (варваризм)

синтаксистік жүйе:

- пысықтайтын, анықтайтын ойлар жалпы ақпараттан кейін бөлшектеліп беріледі;

- бөлшектеліп берілгендіктен артық сөйлем мүшелерініңартықтығы білінбейді;

- қайталаулар артық емес, ойын бекітуге, ойын баяулатуға (бірнеше жыл бұрын өткен оқиғаны еске түсіруде), назарды тоқтатуға жәрдемдеседі: */ осүйгө гелгенде бүртүрлүбір жахсы ійісберіп тұрад // хош ійіс беріптұрад/; Әбійдүлләғә әкеліпбергем байағыда // Әбійдүлләдан сұрап көрөйүн // Әбійдүлләғә әкеп берібедім.*

- нысан редукциялана береді: *әрғайсына еккісі / үшкісіден / адам санына ғарай шымылдыққылып / неменен / бөлүпқойған / ақшүбөрекпенен ///*

- атау сөйлемдер ойдың жинақылығы мен пауза жасағаны үшін әсерлілілін күшейтеді;

- редукцияланатын мүшелер көбіне баяндауыштар: жаңағы Іскендірден үйрөңгөн орұшшамменен [...] //; несібжолұна пайдасы [...] деп / бүйрөкке пайдасы [...] деп /

- басы артық сөйлемдер қысқартылады: жаңа маған шәйғылып пергеніңді әкелш дедім / [!] кійіготұ // [!] кептірген /

- түсіндірмелі салаластың үнемді түрі бар: *бұл кезгелген жерде өспөйд / түүү шағанның бойұнда үлкөнсайларда өсөд /.* И.А. Бодуэн де Куртенэ айтқандай, «айту-есту тілі үздіксіз айтылады, бөлінбейді. Ал жазу-оқу тілі бір-бірінен бөлінетін, үзілген бірліктермен көрінеді» [4, 213 б.].

морфологиялық:

- ***содан*** сілтеу есімдігінің бұл мағынасы сөздіктерде тіркелмеген. Жазба тілдегі грамматикалық мағынасы «Онбестомдықта» 1 мағынасы «Сол уақыттан, сол кезден деген сөздердің қысқарған түрі», 2-мағынасы «сол нәрседен, сол заттан деген сөздердің қысқарған түрі» деп берілген [5] Ал сөйлеу тілінде тағы «сөйтіп», «солай» «сөзімді жалғасам» деген функционалдық мағына қосылған.
- Мекен-мезгіл жалғаулары қызмет айырмай жұмсау бар: *тамақ**тан**кеш келдің,* ішкі сөздегі логикалық құрылым «тамақ [ішіп алған]нан кейін келгені» туралы еді, бірақ сыртқы сөзге айналғанда синтаксистік құрылымға сәйкес шығып үлгере алмады. Сондықтан «тілдің ұшында тұрған» ***кеш*** үстеуі қолданылған.
- ***тек*** шылауы қазіргі жазба тілде тежеу мәнді демеулік [6, 563]. Мысалы: *Қазақ дәстүрі **тек** ата-ананы ғана емес, жалпы адамды сыйлауға баулиды* [6, 563]. Ал жоғарыдағы ауызекі сөйлеу стилінде «сол-ақ екен» деген тез арада болған істі білдіретін грамматикалық мағынада тұр.
- ***енді*** мезгіл үстеуінің «Онбестомдықта» 12 лексика-грамматикалық мағынасы, 7 тіркестік мағынасы көрсетілген. Оның ішінде 3 сөйлеу тіліндегі мағынасы да бар. Алайда біз талдап отырған сөйлеу стиліндегі сөзде бұл үстеу «білесің», «айттым», «солай болатыны белгілі» деген қосымша грамматикалық мағынада жұмсалып тұр. Бұл жазба тіл грамматикалары мен сөздіктерінде көрсетілмеген.
- ***жаңағы*** сөзі қазіргі қазақ ауызша сөзінде қыстырынды паразит элементке айналған еді. Айтылып отырған ойға байланысы жоқ болса да, қыстырып айту қазіргі қазақ сөзінде өте жиі. Алайда бұл қарияның тілінде ол «әлгі» деген грамматикалық мағынасымен сөйлемнің бір мүшесі (қай Іскендір? Әлгі Іскендір) болып тұр.
- ***мына*** сілтеу есімдігінің жазба тілдегі грамматикалық мағынасы «осы», «мынау» болса [5, 409], жоғарыдағы сөйлеу тілінде «кәдімгі» деген мағынада қолданылады: ***мына**шәйгә қалампыр салып ішіпкөрдің бә?*
- ***мынадай*** үстеуінің жазба тілдегі грамматикалық мағынасы «мына сияқты», «осындай» [5, 409] болса, бұл сөйлеу тілінде басбармағын жоғары көрсеткен сөйлеушінің осы басбармаққа анық сілтеп көрсеткен мағынасы бар.

Ойды үзбеуге қызмет ететіндер:жазба тілді білмейтін қарттың сөзінде, бір таңғаларлығы, бос қыстырындылар болмады, *сосын, содан* сөздері осы қызметті атқарды ма десек, бұл сөздер «сонымен», «сөйтіп» деген мағынада құрылым мен жүйеге сай қолданылған болып шықты.

Сөйлеу тілі мен әдеби тілінің беттесетін қабаты лексикалық деңгей болып шықты. Ал ең көп ассимметрия грамматикасында, яғни дыбыстық, морфологиялық және сөйлем құрылысында болып отыр. Оның себебі мынада деп ойлаймыз: қазақ ауызша сөзіндегі төл сөздерде фонетикалық позицияға тәуелді дыбыс реңктері – өздік реңктер мен өзгелік реңктер (варианттар мен вариациялар) сөз мағынасын ажыратпайды. Сондықтан сөйлеуші сөзінде өзара уақытша үйлесуден (ассимиляция) және үндесуден (сингармонизм) туған өзгерістер көп болады. Ол өзгерістерді тыңдаушы да, айтушы да аңғармайды. Өз фонологиялық санасындағы – парадигмадағы фонемаларға сәйкестендіріп, мағына ажыратып алады. «Ответ очень прост: потому что это различия вовсе не семантизованы...» [4, с. 18].

Ал морфологиялық тұлғалардың грамматикалық мағынасы мен қызметіндегі сәйкессіздіктер сөйлеу тіліндегі жағдаят пен сөздің синкреттелуі, синтезделуі, біртұтастық, тілдік пен тілдік емес бірліктердің араласуы дегендерден шығады. Ал сөйлеу тілі мен әдеби тілдің сөйлем құрылысындағы айырмашылық алдыңғы зерттеуімізде айтылғандай «... ауызша тіл ойлауға қарағанда баяу болғанымен, жазба тілге қарағанда тез. Сондықтан ішкі сөйлеу кодына келген ой сол қалпында сыртқа шығады. Сыртқы тіл ойды өзіне кодтап үлгере алмайтындықтан ауызша тіл синтаксистік құрылымға қарағанда логикалық құрылымға көбірек бағынады, себебі ауызша тілде коммуниканттың өз еркілігі, өз меншігіндегі сөйлеу мәнері, коммуникативтік актке дайындықсыз кірісіп кетуі бар» [7].

Ауызша тілде жаңа сөздер, грамматикалық формалардың жаңа жұмсалымы көп болатыны жөнінде орыс тіл білімінде көп айтылды [8]. 80 жж. орыс тіл біліміндегі зерттеулер тіл деңгейлері бойынша біраз нәтижелер берді. Қазақ тіл білімінде бұл бағыттағы іс енді басталмақ. Әзірге біз мақала көлемі көтермейтіндікте екі қарияның сөзін талдаумен аяқтаймыз. Ендігі кезекте балабақша балаларының тілі мен жазба тілді меңгерген коммуниканттардың тілі зерттелмек.

Қорыта келгенде, айтпағымыз: бұл бағыт И.А. Бодуэн де Куртенэ, Л.В. Щербаның әу бастан жазба тіл мен ауызша тілді айырып алу керектігін ескертулерінен [4, 13 б.] басталғанмен еш қай тіл білімінде түбегейлі бағыт алып, зерттеулер жалғасып жатқан жоқ. Жазудың консервативті дүние, ол ауызша тілге икемделмей сол күйі қалып, екеуінің арасында сәйкессіздік пайда болатынын, ол сәйкессіздік грамматика саласында көрінетінін біле отырып, жазба тілді зерттеуді тоқтатқанымыз жоқ. Л.В. Щербаның мына сөздері бізге осы бағыттағы зерттеулерді тереңдетуге жол сілтейді: «Төменгі кластарда грамматиканы оқыту оқулықсыз жүргізілу керек [3, 20 б.]. «Если и изучать какую- либо грамматику ради грамматики то следует изучать только грамматику живого, произносимого языка» [3, 14 б.]. «Язык не написанный является до некоторой степени мертвым языком и лишь насильно вталкивается школой в наши умы» [3, 15 б.]. «Егер, осылай десек, онда қазір колда бар грамматикалық оқу құралдар ешқайда жарамайды, олар жазба тілге негізделген» [3, 15 б.]. «Бодуэн звал от памятников к живым людям и всячески возражал против механического объяснения языковых изменений. В этом его основная и грамотная заслуга перед наукой о языке» [8, 92 б.]. Қазақ тілі деңгейлерін оқытуда алдымен сөйлеу тіліне, қолданыстағы тілге назар аудартуды мақсат ету керек. Өйткені «Ауызша тіл – тілдің жаны» деп тағы қайталағымыз келеді.

Сөйлеу тіліне маңыз беріп отырған себебіміз не? Егемендік тарихымызыдың алғашқы жылдарына көз салайық. Біз қандай жағдайда отырып, қазақ тілін мемлекеттік тіл еттік? Біз бірнеше ұрпақ ана тілім деп орыс тілін таныған, қазақ тілін отбасы, ошақ қасында, ауылда сөйлеген, қалада естілсе, оның өзі ауылдан қалаға келгендердің бөлмесінде, екеуара, үшеуара әңгіме арасында ғана, өз ішінде құлыпталып сөйленетін, ал көшеге шыққанда түншығатын, егер сөйлесе қалса, өзгелер бажырайып қарайтын тілді әкеліп, көпұлтты, көпмәдениетті елге, қазақтардан орыс ұлтының саны сәл ғана аз елге қоғамдық қатынас тіл еттік. Біз «таза» орыстанған қазақ ұрпағы көбейген дәуірде (кезеңде), санасы, менталитеті ауыскан, дүбәра болған кезеңде қазақ тіліне мәртебе алып бердік.

Қазақ тілінің қаймағы қай кезден бұзылып еді? ХХғ. басына дейін қазақ тілінің жанына сызат түспеген. Қалай үкімет өзгерді, қалай өркениетке, сауаттануға, білім-ғылымға ұмтылдық, солай орыс тілінің көмегінсіз болмайтынына көз жетті (бүгінгі таңдағы ағылшын тілінің «мәртебесін» есіңізге салмай ма?). Алғашқы қазақ зиялылары қазақ тілімен қатар орыс тілінде сауатты сөйлеп, жаза білді. Ғылым-білімді орыс тілі арқылы алды. Өз ұрпағын да (баласын) орыс тілінде сауатын ашып, оқыта бастады. Сөйтіп, қазақ тілінің бірегейлігіне жарықшақ түсті. Енді қазақ тіліне қарағанда орыс тілін жақсы білетін, қазақ тілін сөйлеу тілі ретінде ғана қолданатын ұрпақ келді. Кейінгі ұрпақтың қаладағысының өзі де орыс, баласы да орыс, айналасы, араласатындары да орыстілді болды. Ауылдан келіп жоғары оқу орнына түскен қазақтілділер оқу процесі кезінде, тіпті өз ұлты өкілдерінен көрген "қорлықтарын" баласы көрмеу үшін баласын орыс бақшасына, орыс мектебіне берді. Тілдің жаны болған ауызекі сөйлеу тілі орыстана бастады.

Сөйтіп, біз оқыған, қазақ ұлтының бет-бейнесін танытатын зиялы қауымның ауызекі сөйлеу тілі орыстанған жағдайында қазақ тілін мемлекеттік тіл еттік.

Енді бүгінге қараңыз. Осыдан 10 жыл бұрын қазақ мектептерінде, қазақ бала бақшаларында, жоғары оқу орындарының қазақ бөлімдерінде сабақ қазақ тілінде жүргізілгенмен балалардың ауызекі сөйлеу орыс тілі еді. Үзіліс кезі, мектептен соң қыдыру кезінде орысша сөйлесетін. Бүгінде жас буынның күнделікті сөйлеу тілі

қазақ тіліне айналғанына құлағымыз үйренді, таң қалмайтын болдық. Кеңес дәуірінде білім алған біз сияқты, орталау буын, орта, аға буын шошынып қарайтын аударылған шетелдік терминдерді бүгінгі бала буын да, жас буын да еш жатырқамай қабылдайды, тілінде қолданады. Сонда бұл бүгінде тұрмыста, күнделікті қарым-қатынасында, мектепте, жоғары оқу орындарында қазақ тілінде сөйлеп келе жатқан ұрпақ, келесі ортасы – жұмысында, қызмет, іскери қарым-қатынасында қазақ тілінен басқа тілде сөйлей алмайтын болады деген сөз. Жаңа ұрпақтың жасы қазір 17-де, енді бір 16 жылда Қазақстандық кәсіп иелері қызмет барысында қазақ тілінде сөйлеседі, іс қағаздары қазақ тілінде жүреді деген сөз. Сондықтан ендігі қадам іс қағаздарын қазақ тіліне көшіруді аяқтау дұрыс жоспарланып отыр дейміз. Бұрындары және қазір де қазақ тілінде бір-екі сөйлем айта білген, «нан тауып жейтін қазақшасы» бар орыстілділер ойсыз жүретін. Енді жазуға келгенде тілдің бүкіл жүйесі мен құрылымын білмесең, сол тілде жаза алмайтынын түсінді. Сөйтіп, қазақ тілін шындап үйренушілердің саны көбейді. Жазуды балабақша, мектеп үйрететін болған соң, бүгінде қазақ балабақшаларың әр топтарында бір-екі орыс балаларын көретін болдық, олар ертең қазақ мектептеріне барады. Қазақ балабақшасындағы балалардың шамадан тыс көптігі жаңа топтардың ашылуын күтуде. Қазақтар балаларын қазақ мектебінен орыс мектебіне ауыстыруды қойды.

Сонымен, балабақша, мектеп, жоғары оқу орындары қазақ бөлімдерінде (ішінара қиындықтарымен, кедергілерімен оқытылып жатқан) қазақ халқының жаңа қазақтілді ұрпағы өсіп келеді. Қазақ тілінің ауызекі қолданысы дүкен, емхана, қоғамдық қызмет көрсету салалары, әуе, теміржол кассалары, медициналық мекеме, қоғамдық көлік, банк т.б. жерлерде кеңейгеніне, күшейгеніне куәміз. Бүгінде әсіресе қоғамдық қызмет көрсету салаларында отырған өзге ұлт, орыс ұлты өкілдері немесе орыстілді қазақтар өздерінің қазақ тілін білмейтіндерін мансап көрмейді, керісінше қазақ тілінде қызмет көрсете алмағандарын кәсіби біліктілігіне тиген нұқсан деп ыңғайсызданатын, қорқатын болды. Олардың санасында қазақ тілін білмеу атақ (престиж) емес, қазақ тілін білу бедел болып танылатын болып жүр. Яғни қазақ тілін екінші тіл ретінде меңгеру өзге тілділер үшін құндылықтар қатарында. Қазір екі тілде өте сауатты кәсіби мамандарды, әсіресе бұрын қазақ тілін жолата бермейтін қаржы, банк саласының қызметкерлерін көріп көз де, көңіл де қуанады.

Тіл - табиғи құбылыс. Табиғи құбылыстың бірте-бірте жүретіні белгілі. 1991 жылдан бергі 18 жыл – орыстанған тілдік орта, қазақ ұлты қалыптасқан елді қазақ тіліне қайтарып алуға қажетті көп уақыт емес, аз уақыт. Біз өтпелі дәуірде отырмыз. Болашақтағы қазақ тілінің іргесін қалап отырмыз. Уақыт керек. Ұрпақ алмасу керек.

Қазақтілді ұрпақ келуін келді. Ол ұрпақ бүгін 18-де. Олар қазақ тілінің өміршеңдігіне нық сеніммен келе жатыр. Орысша ойлап, қазақша сөйлесе де, әдеби тілдің нормасын жетік меңгере қоймаса да, әдеби тілді жоғары деңгейде пайдалануға тырысып, жалтақтамай сөйлейді. ***Иә, ең бастысы жалтақтамай сөйлейді.*** Олар *январь, февраль* деген ай аттарын білмейтін, *қаңтар, ақпанды* ғана танитын, *ағза, жасуша, сынып, дәрумен* сияқты сөздерден шошынып жүрген біз сияқты аға, ата ұрпаққа «жоқ, осы қазақша атаулар дұрыс! Аударылатын шеттілдік терминдерді аудару керек» деген ұлтжанды пікірі бар ұрпақ.

Бір мысал. 2007-2008 оқу жылы «Таугүл» ықшамауданындағы №175 мектептің 10 сынып балалары 1 күнді тек қазақ сөздерімен сөйлейтін күн етіпті. Ресми түрде емес, өз ішінде ғана, өз бастамаларымен. Оқушылар бірде-бір шеттілдік терминдерді, күнделікті тұтынатын, орысша аталатын зат атауларын атамауға уәделесіпті. Сөйтсе, бір бала бақылау жұмысы үстінде қазақша аудармасы жоқ штрихты басқа баладан сұрай алмай, біраз қиналыңқырап барып: «***шытырыйқыңды*** *бере тұрасың ба»*деген екен (балалар кейінге дейін мұны күлкіге айналдырып жүрді). Сонда екінші оқушы: «жоқ, одан гөрі ***ақтағыш*** дейік» депті. Сөйтіп, оқушылар қазақша атауы жоқ күнделікті тұтынатын заттарына қолма-қол атау жасаған екен. Қала балалары!

2000 жылғы көше, теледидардағы жарнамалар қандай еді, адам шошырлық емес пе еді, қазір қандай? Енді қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін, өміршеңдігін одан әрі қалай бекіте түсу керек? Ендігі қадам не болмақ?

Біздіңше, ендігі қадам – іс қағаздарының қазақ тіліне ауыстырылуы, тағы да қайталап айтсақ, дұрыс жоспарланып отыр. Жазу ол – бекітетін құрал, ол – ойды жүйелейтін, тілдің табиғатын танытатын құрал. Және жазу - тілді білудің, жүйесін танудың жоғарғы сатысы. Ауызша тілде қалай болса, солай сөйлеп, әйтеуір ойын жеткізетін орыстілді қазақтарды «жап-жақсы, үйреніп қалды» деп қол соғып мәз болатын дәуір сонда келмеске кетеді. Ондай қазақтар енді қазақ тілінің жүйесін, нормасын, әдеби тілдің нормасын меңгеруге мәжбүр болады. Жазба сауаты, қолданыс деңгейі төмен әсіресе орыстілді қазақтар енді шын мәнінде қазақ тілін үйрене бастайды. Өзге ұлт тілді үйренуді көбейтеді.

Бұл бір. Екіншіден, қазақ тілінің өміршеңдігі – оның әдеби түрін қолдануға байланысты. Қазақ тілін тұтынушыларды шартты түрде жоғары, орта, төмен деңгейлерге бөлсек, тіл өміршеңдігі үшін орта топ коммуникативтік тұлғаларының рөлі маңызды. Өйткені жоғары топ пен төменгі топ өкілдері қай тілде де азшылық дауысқа ие болады. Сонда шешуші дауыс осы орта топ өкілдеріне түседі. Қазақстандағы қазақ тілінің қоғамдық қызметінің ең басты проблемасы осы тұста тұр. Себебі қазақ тілін ана тілім деп санайтын орта топ өкілдерінің тұтынуындағы қазақ тілінің өзі - жарымжан. Осы жарымжан орта топтың жалпы картинасы мынадай. Бір топ қазақ тілін ауызекі, ресми, бейтарап стильде қолданады, ойын түгелдей қазақ тілінде жарыққа шығарады, қазақ тілінің нормасын біледі, бірақ автоматты түрде қате қолданыстарға жүгіреді. Жүгіреді деп отырған себебіміз бар: өз тілінің сапасына немқұрайды қарау, басты мәнділік санамаушылық - қазіргі орта топ тілтұтынушыларының клиникалық «ауруы». Енді бір топ қазақ тілінің жүйесі мен құрылымын біледі, бірақ нормасын білмейді, нормасын білетін-білмейтініне сенімсіз. Сондықтан бұл тілұстармандар тілінде жасанды сөйлеушілік, ауызша тілдің нормасы мен жазба тілдің нормасын шатастыру, ауызекі стиль мен ресми қатынас стильдерін парықтамау, кітаби стильдердің бірліктерін, нормаларын араластыру сөйтіп, қазақ тілінің коммуникативтік әлеуетіне нұқсан келтіретін тілдік жағдаятты тудыру, қазақ тілі қазіргі коммуникацияға төтеп бере алмайды деген көзқарас-пікірлерді біржола орнықтыратын сөйлеу тілі бар. Келесі топ қазақ тілін күнделікті бейресми, тұрмыстық қатынас шеңберінде біледі. Қазақ әдеби тілін түсінеді, көркем әдебиет, шаршысөз материалдарын оқиды, ойын әдеби тілде білдіргісі келеді, бірақ өз тілінде қазақ әдеби тілін қолдана алмайды: сөйлеу тілінен арттыққа тілі жетпейді. Ең үлкен топ - шалақазақтардың тілі. Шалақазақ деп біз бұл жерде қазақ тілінде ойлайтын, сөйлегенде орыс тілі сөздерін автоматты түрде пайдалана беретін, және сол жағдайды қалыпты деп табатын бүгінгі Қазақстанның қазақтілділерінің екісінің бірі сөйлейтін топты айтып отырмыз. Олар орыс тілін де коммуникативтік құрал көрмейді, бірақ орыс тілінің бірліктеріне жүгіруді оңай көреді. Сол варварлық қолданыстардың қазақ тілінде бар бірліктерінің мағынасын біледі, біреу қолданып отырса түсінеді, бірақ өзі қолданарда мағыналық реңктерін айыра алмайды, соның кесірінен варварлық жолға барады.

Қазақ тілінің бар лексика-фразеологиялық байлығын пайдаланып, грамматикалық нормасын, орфоэпиялық нормасын сақтап, ойын дәл, айқын, нақты жеткізетін орта бізде өте аз. Шағын топтың ғана аузында (жазушы, қайраткер, ғылым-білім саласы өкілдерінде). Сондықтан бүгінде қазақ тілі ауылдың тілі, отбасы, ошаққасының тілі, аграрлық тіл деген көзқарастар көрініп қалады. Орыс тілінің өміршеңдігінің бірі сонда – орыс әдеби тілін кез-келген тұтынушы жақсы, еркін пайдаланады («әне, қарашы, орыстың қаршадай баласына дейін орысшаға судай» деген сөздің жаны бар). Өткенде О. Сүлейменов бір сұқбатында Ресейдің атақты математигі жақсы математик болу үшін не істеу керек деген сұрауға, мектепте әдебиет сабағының сағатын көбейту керек деп жауап бергенін айтады.

Ендеше келесі бір үлкен қадам қазақ әдеби тілін орта топтың қоржынына салу, орта топтың әдеби тілде ойын жарыққа шығаруын, қарым-қатынас құралы етуіне жағдай жасау, міндеттеу.

Ол үшін қазақ әдеби тілінің қолданыс аясын кеңейтуді мектептен бастау керек. Кеңес дәуірі кезіндегі мектептерде баланың тіл байлығын көтеру үшін шығарма жаздыратын. **Кейін, қазір реферат жаздыру сәнге айналды. Оны әр жерден, интернет, кітап, журнал беттерінен көшіріп алып, әдемілеп безендіріп өткізгендеріне мәзбіз. Шығармалар да солай. Бүгінде шығарма оқушының өз сөзі ме, ақын-жазушы, қаламгерлердің сөзі ме, оған назар аударылмайды.** Шығарманың бас-аяғы - кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды сақталды ма - соған және бет саны мен орфографиясына назар салынады. Жоғары оқу орны филология факультеттерінде 1 бет болса да, өз ойларыңды жазыңдар деп берген өздік жұмыс тапсырмаларын дұрыс орындап келетін бір студент шықпай жатыр бүгінде.

Сондағы біздің ойымыз, оқушының әдебиет пәнінен білімін бағалаудың бір өлшемі ауызша түрде өз ойын дұрыс жеткізе білуге байланысты болса дейміз. Тәлімгердің әдеби тілде сөйлеу мәдениетін көтеру, ойын ана тілінде дұрыс жарыққа шығара білуді меңгерту - 10-11 сынып әдебиет пәні мұғалімінің басты міндеті болу керек сияқты.

Бүгінгі мектеп бітіретін түлектің тілі, бүгінгі студенттің сөз саптауы – болашақ маманның тілі. Тілімізді өшірмейміз десек, әдеби тілдің өміршеңдігін ойласақ, қазіргі жастарымыздың тіліне бей-жай қарамауымыз керек. Тілдің өміршеңдігі әдеби тіл лексикасын, нормаларын жалпы халықтық қолданысқа айналдырумен байланысты. Біз мектепке бармаған орыс ұлтының баласы орыс әдеби тілінде тақылдап, мүдірмей сөйлеп тұрғанын көп көреміз, оған кейде дағдылы жайдай етімізді үйретеміз, өзге ұлт, орыс ұлты солай болуы керек сияқтыдай, еш таңғалмаймыз, болмаса “бесіктен белі шықпай тақылдап” деп күндейміз, әйтеуір ұлгі тұтпаймыз. Керісінше балаларымызды әлі кішкентай көріп, сұрағына баланың шүлдір тілімен жауап береміз, болмаса үлкеннің алдын кес-кестеме, үлкендер сөйлеп отырғанда ортадан қосылма, сөзін бөлме, қарсы сөйлеме дейміз.

«Сөзден – сөз туады, сөйлемесең неден туады», «сөйлей-сөйлей шешен боларсың» дейміз тағы. Әдеби тілді жалпы қолданысқа түсіруді баланың сөзіне шек қоймаудан бастау керек. Кішкентай кезінде қарапайым сөйлеу тілін, ауызекі, бейтарап сөйлеу тілін жетік меңгеріп алған бала, ересектеу шағында өзі-ақ тіліне, сөз саптауына жоғарылау талап қоя біледі.

Ал бүгінгі қазақ жастарының тілі ше? Әрине, тілге шорқақ, тілдері шолақ. Немесе әдеби тілде сөйлеу осы екен деп, бей-берекет сөйлеу басым. Бұл арада тіпті лексика-фразеологиялық нормадан, синтаксистік нормадан ауытқу деген әңгіме жоқ.

Біз, оқытушылар, көбінде жас буынның тілін үйге берілген тақырыпты сұрағанда, белгілі бір мәселеге байланысты пікірін тыңдағанда байқаймыз. Мұнда екі түрлі жағдай бар: 1) студент не оқушы жазба мәтіннен оқығанын текстен көп ауытқымай, сол қалпында баяндап беруге немесе біреудің жазылған сөзін сол қалпы жаттап алуға тырысады. Соны өзіне міндет санайды, баяндау кітапта жазылғандай шықса, жақсы сөйледім деп ойлайды. Кей тәжірибесіз, жас мұғалім де солай қабылдап, жақсы бағалайды. Ал, шындығында, бұл дұрыс емес. Бұл - жаттап алған біреудің сөзі, сенің өн бойыңнан қайта қорытылып, өтпеген сөз, кітаби сөз, жаттанды сөз. Өз ішіңнен қайта қорытылып шыққан сөз жаттанды болмас еді. Ал жаттанды сөз айтсаң, ол тыңдаушының құлағына кірмеді де, әсер ете алмадың де. Сондықтан пән мұғалімі, оқытушы шәкірттің мәтінді ауызша аудиторияға жететіндей, жазба тілден ауызша тілдің құрылымына өз сана-сезімі арқылы қодталған, ауызша әдеби тілдің нормасын сақтаған сөзбен баяндап беруін талап етуі керек. 2) Бүгінгі жастар өзінің шынайы пікірін өзге тілдің элементтеріне жүгірмей, сөйлеу тілін пайдаланбай, таза әдеби тілде жаппай білдіре алмайды. Қала мектептерін бітірген оқушылар тіпті сөйлемдерін әлі дұрыс құрап жаза алмайды. Сондықтан мектеп рефераттан гөрі, пікір

жаздыртуға, кітап, журнал-газеттерден көшірілмеген, өз ойы көрінетін шығарма алуға тезірек көшу қажет.

Сонымен, қазақ тілінің өміршеңдігін қазақ тілінің ауызша әдеби нормасын меңгерту және ауызекі тіл мен ауызша әдеби тілде өз ойын айқын жарыққа шығара білуді күшейте, бекіте түседі деген қорытындыға келеміз.

Әдебиеттер:

1. *Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – 426 с.*
2. *Зиндер Л.Р., Маслов Ю.С. Л.В. Щерба – лингвист, теоретик и педагог. – Л: Наука, 1982. – 103 с.*
3. *Щерба Л.В. Избранные работы по русскому языку. – М., 1957. – 189 с.*
4. *Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М., 1963. – 388 с.*
5. *Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 13 том. – Алматы, 2011. – 368 б.*
6. *Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.*
7. *Күдеринова Қ. Қазақ жазуының теориялық негіздері. – Алматы, 2010. – 369 б.*
8. *Амирова Т.А. Общелингвистические основания графемики / Автореф. дисс. на соиск. уч. степени док. фил. наук., 1981. – 47 с.*

***

Кудеринова К.Б.

Важность исследования разговорной речи

Статья посвящена исследованию казахской разговорной речи. Автор анализирует языковые уровни спонтанной речи казахского языка. Сравнивает синтаксические и морфологичесие структуры устной и письменной речи казахского языка.

Ключевые слова: *Устная речь, фонетическая структура, разговорный язык, синтаксическая структура, спонтанная речь, редукция.*

Kudeerinova K.B.

The importance of the study of conversational speech

The article is devoted to the study of Kazakh speech. The author analyzes the language levels of spontaneous speech of the Kazakh language. Compares syntactic and morphological structure of spoken and written language of the Kazakh language.

Keywords: *Speaking, the phonetic structure of the spoken language, the syntactic structure of spontaneous speech.*

***

ӘОЖ 82-1(574)

Мүтиев З.Ж. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Өтемісов атындағы БҚМУ

Ашимова Р.С. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты

E-mail: rita_ashimova@mail.ru

ТАҚЫРЫП ПЕН ИДЕЯ, КӨРКЕМДІК-ШЕБЕРЛІК ӨРНЕКТЕРІ (АҚЫН САТЫБАЛДЫ ДАУМОВ ПОЭЗИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. *Қазіргі қазақ поэзиясының дамуында өзіндік қолтаңбасы қалған ақынның бірі Сатыбалды Даумов. Оның ұлт өлең сөзін жетілдірудегі, байытудағы ақындық өнері әлі толықтай ашыла қойған жоқ. Ол ақындық шеберлігі қалыптасқан, өзіне тән стиль табуда ізденісі бар суреткерлер санатынан орын алады. Мақалада ақынның өз шығармаларында қазақтың сөздік лексиконын пайдалану дағдысы мен көркемдеуіш-бейнелеуіш құралдарын тудыру машығы әр қырынан алынып қарастырылады.*

Тірек сөздер: *Поэзия, әдебиеттану, шеберлік, табиғат лирикасы, туған жер, баллада-толғау, шумақ, өрнек, сыншылдық көзқарас, көркемдеуіш құрал, әдеби тәсіл, өлең мазмұны, қазақы ұғым, ұлттық болмыс, кейіптеу үлгілері, мәңгілік ел, сайын дала, тақырып пен идея, ұлттық колорит, образды сурет, теңеу, сәулелі сөздер.*

Өткен ғасырдың 70-80 жылдар поэзиясында өзіндік стилімен, дарагөй талантымен танылған ақынның бірі - Сатыбалды Даумов. Оның қаламгерлік қарымы тек қана журналистикада ғана емес, сонымен бірге көркем әдебиетте, оның ішінде поэзияда да кеңінен танылды. Қазақ поэзиясының көкжиегіне өз өрнегін салған ақын туындыларының көркемдік ерекшелігі мен шеберлік нәшін тану – бүгінгі ұлт әдебиеттануында зәру мәселелердің қатарына кіреді.

С. Даумовтың ақындық шеберлігін нақтылай түсетін өлеңінің бірі – «Басқұншақ көлі» деп аталыпты. Бұл туынды кішігірім баллада-толғау түрінде жазылған. Мұнда да сол тақырып – туған жер болғанымен, ақынның сыншылдық көзқарасы сақталған және ол көрініс туынды көркемдігіне, оның әдеби қуатын арттыруға қызмет қып тұр. «Менің Космодромым» [1, 12 б.] өлеңіндегі әдеби тәсіл бұл өлеңнің алғашқы екі шумағында өзгеше өрнек салып, із-бедерін айрықша айқындай түседі. Мысалы:

Бергендей ерекше бір ағысқа ажар,
Жоқ мұнда «бұйра толқын арыстан жал»
Ақ шабақ ойнамайды айдыныда,
Тұрмайды қарауытып алыстан жер.

Қойса да о басында «көл» деп атын,
Жоқ мұнда бір жұтым су шөл қанатын
Су да емес, бал татыған балық та емес,
Ежелден жайған оның елге даңқын.
(«Басқұншақ көлі»)

Тарихи аты мәлім Басқұншақтың табиғатын осылайша жырға қосқан ақын өлеңге нәр сыйлап, әр беру мақсатында кейіптеу тәсілін мейлінше мол қолданған. Бұл таңдауы және орынды шыққан. Өлең мазмұнын байыта, көркемдеуіш құралға айналған тіркестердің жақсы табылған элементі ретінде төмендегі шумақтарға назар аударалық!

Кепкендей кенезесі жұртта қалып,
Жатады ол жаумай өткен бұлтқа налып.
Қарт Каспий кеткен ауып оңтүстікке
Бар суын Басқұншақтың ұрттап алып.
Немесе:
Безініп туысынан түбі бірге
Қашты екен теңіз неге түріп ірге?
Көз жасын сыға-сыға сарыққандай,
Шыдамай ағайынның күйігіне

Осы шумақтардағы Басқұншақтың бұлтқа налып ренжуі кенезесі кеуіп шөлдеп, кеберуі, көлдің бар суын ұрттап алған қарт Каспийдің оңтүстікке ауып кетуі келісті де әдемі жасалған кейіптеу үлгілері болса керек. Олардың санатын соңғы шумақтағы кейіптеулер тіптен үдете түседі. Өйткені бұл кейіптеулерде тұтасымен қазақы ұғым, ұлттық болмыс жатқанын аңғаруға болады. Туысына ренжіген ағайынның ел іргесінен түре көшетін әдетіне сай мінезге құрылған өлеңнің көркемдік – мазмұндық құндылығы да бірте-бірте сатылана биіктей түседі.

Не шара тағдырға нәр бұйыртпаған,
Өртепті көл өзегін күйікті арман.
Телегей су орнына өнген ақ тұз,
Мөп-мөлдір көз жасындай тұнып қалған.

Кей ретте кейіптеумен қатар иық тіресе теңеулердің әсем түрлері көзге шалынады. «Телегей су орнына өнген ақ түздың мөп-мөлдір көз жасындай түнып қалуы» өлеңге үстеме әр бергендей. «Ақ төсін күміс күнге қақтаттырған», «Айдынын шымылдықтай жауып тұру» сынды тіркестер қатары туынды көркемдігін одан әрмен байыта, қоюландыра түседі.

Сөз өнерінің заңғар теоретигі академик З. Қабдолов: «Кейіптеу – қазіргі әдеби туындыларымызды құбылта, құлпырта қолданылып келе жатқан әдемі тәсіл» [2, 306 б.] – деп атап көрсетеді өз еңбегінде.

Әдебиетші ғалымның аталған қағидасына сай төменде берілген шумақтарда ақын қазақы ұғым-түсінікке тым жақын образды сурет галереясын көз алдымызға елестетіп өтеді. Мысалы:

Көл кейде салады еске ақ киізді
Айқара тастаған бір қырға жайып
***
Бурадай шөккен сорға жақын барып,
Тау Боғда етегінде жатыр қалғып.
***
Көл жонын жұлып жеген көп комбайн
Жатқандай қаспақ қырып қара жерден
***
Үйілген аққаладай түнық қардан
Тау-тау түз жатыр дерсің шығып қайдан!..

Ақын ізденісінен туған мүндай сәулелі сөздер сорабы ақын С.Даумовтың позиясында мол ұшырасады. *Қырға төселген ақ киіз, бурадай шөккен тау, қаспақ қыру, көл жонған комбайн, үйілген аққала, аппақ нұр, торғын сағым, шымылдықтай айдын* т.б. теңеулі кейіптеулер бір ғана туындының бойын баураған көркемдеуіш құралдары. Ақын бүл жырын «Басқұншақ - туған жердің бір байлығы, Ырыс болып шарасында үйып қалған» деп аяқтайды. Бүнда да сол «шарасында ұю» ұлттық калорит болып тұр.

Туған жердің титтей бөлшегінен бастап айбынды үлкен қалаларын жырға қосып, әр қырынан танытуды басты мақсат еткен ақынның кең байтақ Отанымыздың қай тау-тасын, орман-көлін жырласа да шын көңілден, шын ниеттен ақтарыла сөйлейді. Айталық, «Қыран қала» өлеңінде Алматы шаһарының сүлу келбетін жырға қосса, «Туған жердің бөлшегі» туындысы «Нива» санаторийінің ұжымына арналған. «Еділ» аталған өлеңде тарихи тәлім әсерлері бейнеленген. Ал «Сары әулие» немесе «Сарыағаш» саздары аталған туындыны екі бөлім бірнеше бөлімшеден құралған баллада десе де болғандай. Аталған шығармаларда Отанымыздың байлығы мен көркею жолы, адамдардың шат өмір тұрмысы, күн өткен сайын заманымыздың құлпырып, гүлдену, даму, жетілу бағдары басты мақсат етіп қойылған. Мәселен,

Кезінде көрік берген Астанаға,
Жарамай қалды көп үй баспанаға
Орнына Алматының
Аз-ақ жылда
Қалғандай орнап енді басқа қала [1, 21 б.].

(«Қыран қала»)

- деген жолдардан Алматының күннен-күнге көркеюі жыр етіліп, зәулім сарайлардың пайда болуы, еңсесін көтерген елдің ертеңіне сенімділігі арта түскендей. Әсем қаланың көркіне көз тоймайтындай келбетіне таңырқаумен, таңқалумен күн кешкен ел-жұрт тілегі ақын толғанысымен бірлесе ән салғандай болады.

Сәнді үйлер жарысқандай қуып-қашып,
Барады тау бөктерлеп биікке асып
Ұмтылған шырқау көкке қыран қала
Тұр асқақ Алатаумен иықтасып.

- деп шабыттанып жырлайды ақын.

Елді, жерді сүюдің, оны аялап құрметтеудің әсем үлгісін қашанда өз жырына әдемі арқау ете білетін ақынның «Қыран қаласы» тек бір ғана Алматы қаласы емес, сонымен бірге еліміздің бас қаласы Астанаға да арналғандай десе де болғандай. Бір кездегі еліміздің астанасы Алматыға көрсетілген үлкен құрмет белгісі бүгінгі ел ордасы Астанаға арналса несі айып?!

Алматым!
Сел қаптасын, жер туласын,
Мызғымай мәңгі бақи сен тұрасың!
Ендеп те, бойлап та өскен саған қарап,
Елімнің көрсін әлем әр тұлғасын!

- деп ой түйіндейді ақын.

Ақынның осы «Қыран қала» өлеңімен танысқан белгілі ақын, журналист-публицист, мемлекеттік «Дарын» жастар сыйлығының лауреаты Жанарбек Әшімжан былайша ой бөліседі: «Ол қаланы тұлғаландыру арқылы оған белгілі бір дәрежеде мінез дарытқан-ды. Алматыны қыранға теңеген ақын қиялы Күнге ұмтылған қырандай самғап, сонау бір биіктерде жүреді. Бұ өлеңде көзге ерекше ұратыны шәр шаһарға деген махаббат. Ақын махаббаты!..» [3, 23 б.].

Ел тәуелсіздігінің ширек ғасырын бастан кешкен халқымыздың ежелгі арманы жалпы жұрттың амандығы мен тыныштығы, Отанымыздың гүлденуі мен жарқын болашаққа, яки мәңгілік ел болып қалыптасуына бет бұруы дер едік.

Алайда мәңгілік ел идеясының берік іске асуында өткен тарихымызды, біз өмір сүріп отырған қоғамның бейбіт ел болып қалыптасу-жаратылысын білудің маңызы қашан да зор. Содан да болса керек:

Туған жерім!
Сен деп соққан жүрекпен
Ақының ем шаттығыңды жыр еткен
Тартылғандай шабытымның қайнары
Енді отырмын өз-өзімнен жүдеп мен

- деп жырлайды ақын «Сары әулие» немесе «Сарыағаш» саздары аталған баллада-толғауында [1, 30 б.].

Қазақ халқы тәуелсіздік жолындағы күресте қаншалықты ауыр күндерді бастан кешірді, сонау өткен ғасырлардағы бодандық шырмауын, одан бергі ұлт-азаттық күрес, «ақ» пен «қызылдың» тұтқынындағы ел тағдыры, тың игеру жылдарындағы зобалаң, атом мен космос дәуірінің зардаптары, қысқасы Отанымыздың ұзақ тарихын арқау еткен ұзақ толғауында ақынның өзіндік ізденісіне тән деректер ізі жатыр. Халқымыздың бастан кешкен үлкенді – кішілі мұңлы тарихын автор рет-ретімен жүйелі баяндайды. Мәселен,

Жүрегіме күйік еккен,
Мұң еккен,
Жат үндердің біреуінен бірі өктем
Сол үндермен қоса бір зар жеткендей
«Еділді алды – елді алды!» деп шыр еткен.

Жерұйығым, талай көздің сұғы өткен,
Аман-есен шығып едің мың өрттен.
Кімдер мынау,
Саудаға сап өзіңді,
Атпақ болып жүрген сені жүректен?!

- деген жолдарға қарағанда, туындының кейбір тұстары ел ішінен іріткі тудырып жүрген кейбір жікшілдердің арам пиғылды әрекеттерін әшкерелеуге арналғандай. «Байтақ елден ырыс үркіп, бақ қашқан» заманды аңсап жүргендер кімдер? – деген сұрақ қояды ақын. «Кең даламнан келімсекке қақпа ашқан, Тірілген

бе қайта апыр-ау, «ақ патшам»?! Ел тыныштығын бұзбақшы болған арандатушыларға қарсы өктем үн қатады ақын:

Қайран далам,
Таптағандар төсінді –
Қайран қалам –
Неге сонша есірді?!
Жетелетіп жібереміз кімге енді
Ақ Жайықты, Қара Ертісті, Есілді?!

Қайрайын деп қайрамаймын тісімді
Намыс, ыза барады өртеп ішімді
Өгей үндер құлағымды сарсытқан,
Қай-қайдағы жайларды еске түсірді

Ақын тебіренісінде қазақ қоғамының бастан кешкен зауалды ғұмыры, талайлардың тәуелсіздік жолында мерт болған қанды трагедиясы жатыр. Қазақтың сайын даласының төрінен орын алған «келімсектердің» ел тәуелсіздігіне сызат түсірмек болған әрекеттерін ақын батыл айыптайды. Сөйте келе ата-бабаларымыздың аруағы сыйлау керектігін шегелеп тұрып еске салады.

Есіме алдым
Ата-бабам аруағын,
Шарасыздан шайнап өткен бармағын
Есіме алдым,
Еңіреткен ерлердің
«Жайық үшін жандасуға» барғанын

- деп толғанады ақын. «Еділ үшін егесіп, Жайық үшін жандасып» өткен ерлердің ісін еске түсірудегі мақсат - ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен талай ғасырлардан бергі халық арманы болған – тәуелсіздігіміздің баяндылығы болса керек. Өткен тарихты білу арқылы, оның бағасын ардақтай, аялау керектігін ақын одан әрі тарқата түседі.

Есіме алдым,
«Екі тарлан бөріңді»,
Қызғыш болып қорып өткен елімді
Шейіттердің бәрін түгел еске алдым,
Құл болғаннан артық көрген өлімді!...

Ел-жұртымыздың бастан кешкен трагедиялы халінің тарихын ақын С. Даумов өз толғаныс жырында рет-ретімен хронологиялық жүйемен баяндап, еске түсіріп отырады. Айталық, осыған дейінгі қазақтың бастан кешкен хикметін төңкеріс дәуіріне дейінгі хроникамен тәптіштеп көрсетсе, жаңа заман орнап, социалистік төңкерістің күшімен құрылған Кеңес Одағының да қазақ халқын аса бір қатты жарылқамағанын да автор өз көзқарасына сай айыптайды.

Ата жұртым,
Тұрған кезде күш тақта
«Ақ патшаның» салғаны аздай қыспаққа,
Есіме алдым
Кілең «қызыл патшаның»
Сені қалай шығарғанын ұшпаққа

- деп жырлайды ақын және осы сарынды одан әрі үдете, күрделендіре түседі. Кеңестік дәуірдің кесел-апаты бірте-бірте айқындала, жария бола түседі.

Байтақтығың өз басыңа сор болып,
Қойын менен қонышыңа толды өлік
КАРЛАГ- тар мен АЛЖИР-лерден қайысқан
Бел омыртқан бітпеді ме шор болып?!

Қазақ елінің отызыншы-қырқыншы және елуінші жылдардағы опат ойраны болғаны, репрессия құрбандары мен түтқындар лагерлері -жоғарыда аталған әлемге мәшhүр жағырапиялық атаулар боп құрылғаны да шындыққа саяды. Циклді құрылымға негізделген туындыда қазақ елінің даму тарихында бастан кешкен небір алапат жағдайлар қоғамдық өмірдің көңілсіз кесапаты ретінде баяндалады. «КАРЛАГ-тар» мен «АЛЖИР»-лерден кейінгі апатты қауіп - «Тың игеру» науқанының да біраз зауал төндіргенін ақын былайша жырлайды:

Жоқ, бітпеді!
Мұңыңа мүң қосылды
Айдай жүзің айғыз-айғыз осылды
«Тың дастанын» жазып сенің бетіңе
Тігетін жер таппай қалдым қосымды

Туырылған дала түгел құм қапты
Құмға белден жасыл шалғын, ну батты
Түрен түсіп жермен қоса көрге де,
Таппай қалдым әжем жатқан зиратты.

Әрдайым өлең-жырының идеялық мұратын дерек негізіне сай бейімдейтін ақын С. Даумов бұл тоғауында тың игеруші атанып шұбырып келген жат жұрттықтардың салған лаңын да оқырманына сөз ретімен сыздықтата жекізеді. Кең даланың төсін таптаған келімсектердің кесірінен өз жерінде азшылыққа айналған халықтың көз жасын, қайғысын өлең тілінде әсерлі жеткізе білген.

Көпке, апыр-ау, аз идім бе басымды?
Азшылығым бетке талай басылды
Көп көзінше жылауға да қаймығып,
Қаншама жыл жұттым ішке жасымды?!

Сонда ешкімге көрмеп едік сен десіп,
Булықтырып барады елді енді өксік!
Кең далам-ау,
Жиіледі зіл залаң,
Жараң сыздап жатырсың ба дөңбекшіп?!

- деп ой түйеді автор.

Ел тарихынан мәлім «Тың игерушілердің» соңын ала қазақ даласын тағы бір алапат басты. Ол – атом дәуірінің үлкен сынақ алаңына айналған Қазақстандағы полигондардың зілзаласы.

Еліміздің Батысы мен Шығысындағы сайын даланы тозақ отына айналдырған атом бомбаларының жер асты және жер үсті жарылыстарынан келген кесепат осы күнге дейін зардаптарын тигізуде. Ұрапақтан-ұрпаққа, алдыңғы буыннан кейінгі буынға қанмен, тек пен түр қуалап әлі де қауіп төндіріп отырғаны да жасырын жай емес, бүгінгі шындық. Осы зардапты көзімен көрген ақын өз толғанысында мәселенің мәнісін төтесінен қоя жырлайды.

Айналайын, піл сауырлы алыбым,
Қалай сені сыздамасын жауырың?!
Арқаң арша болмады ма,
Арқалап
Жерде орнаған Ажал-Атом дәуірің!

Сауырыңда сау тамтығың аз бүгін
Қаңқалардай тауың-арса
Таз –қырың.
Асып түсті Шыңғыстау мен Нарыннан
Радиация тұмшалаған Азғырың!

-деп жырлайды. Атом бомбасының астында қалған сайын даланың қасіретін көзімен өз көріп қиналған ақын бар сырын жырмен өрнектеп жеткізеді. Ажал боп төнген алапаттан қайғы шеккен халқымен бірге болуды көздейді. Көптен шет, сырт қалуды қорлық көрген ақын өзінің перзенттік, азаматтық парызын адал атқаруды негізгі борышы деп ұғынады. Содан да болса керек:

Енді сені қасапшыдай бөлшекетеп,
Имансыздар сау қоңыңды енші етпек.
Таразыға түсер болса тағдырың,
Қалай одан қала алармын мен шеттеп?!

-деп ah ұра жырлайды. Ұдайы елімен, халқымен бірге болуды, не көрсе де жұртымен бірге бөлісуді парыз санаған ақынның ой-толғанысында кіші Отанына деген зор құрметі, шексіз махаббаты жатырғанын аңдауға болады.

Ақын С. Даумовтың табиғи талантын дөп таныған Қадыр Мырза Әлі өз естелігінде: «Тіршіліктегі пенде ретінде айтарым, Сатыбалды жолдастық ретінде, адамдық ретінде көптеген әсер қалдырды. Ол қазақ әдебиетіне тек кіріп шығу ғана келген адам емес. Ол қазақ әдебиетіне өзіндік орнын қалдыра білді» [4, 46 б.] деп жазды. Ендеше ақынның әдеби мұрасына әр қырынан барлау жүргізу – бүгінгі ұлт әдебиеттануының зәру мәселелерінің бірі болмақ.

Әдебиеттер:

1. Даумов С. Толық шығармалар жинағы. I том. – Алматы: Жазушы, 2009. – 288 б.

2. Қабдолов З. Сөз өнері: оқулық-монография. – Алматы: Өлке, 2014. – 496 б.

3. Әшімжан Ж. Құм басқан Қояндыны тасқа қашап... (Саяқ жүріп, сақа жырлар қалдырған Сатыбалды Даумов туралы). Кітапта: Даумов С. Соңғы парыз. – Алматы: Хантәңірі, 2016. – 286 б.

4. Мырза Әлі Қадыр. Ұмытпаңдар мені. Кітапта: Даумов С. Соңғы парыз. – Алматы: Хантәңірі, 2016. – 286 б.

***

Мүтиев З.Ж., Ашимова Р.С.

Тема и идея, художественное мастерство на основе поэзии поэта Сатыбалды Даумова

Сатыбалды Даумов – один из поэтов, внесших свой вклад в развитие современной казахской поэзии. Совершенствование его национальных произведений, обогащение поэтических образов раскрылись не до конца. Он занимает значимое место в поэтической среде. Сатыбалды Даумов сформировал свое поэтическое мастерство, а также нашел себе подходящий стиль. В статье поэта со всех сторон рассматривается использование лексиконов в казахском словаре и мастерство порождения художественно-изобразительных средств.

Ключевые слова: *Поэзия, литературоведение, мастерство, лирика природы, родная земля, баллада-размышление, клубок, орнамент, критическое отношение, изобразительные средства, литературный подход, содержание стихотворения, казахская концепция, национальное бытие, образцы имитации, вечная страна, степь, тема и идея, национальный каллорит, образное изображение, образный рисунок.*

Mutiev Z.J., Ashimova R.S.

Theme, idea, artictic skills (on the basis of Satibaldy Daumov poetry)

Satybaldy Daumov – one of the poets who contributed to the development of Kazakh poetry. His poetic talent was not yet open to the improvement of the national poetry. He is a writer with a poetic skills and searching. The article discusses the use of his mastery of vocabulary resources in his literature works.

Keywords: *The poetry, literary criticism, skill, lyrics of the nature, the native earth, the ballad reflection, ball, ornament, the critical relation, graphic means, literary approach, contents of the poem, the Kazakh concept, national life, models of imitation, the eternal country, the steppe, subject and the idea, national kallorit, the figurative image, beam words.*

***

UDC 811.161.1 + 81'373.611

Diachok N.V. – doctor of philology sciences, professor,
Department of General and Slavonic Linguistics of
Oles Honchar Dnipropetrovsk National University
E-mail: dyachoknatalya@mail.ru

ON THE PECULIARITIES OF ONOMASIOLOGIC CHARACTERISTICS OF COMPLEX-STRUCTURE UNIVERBS

Abstract. *Objective of the paper – analysis of onomasiologic characteristics as components of onomasiologic models of univerbs with so called complex structure. Object of the analysis – univerbalizing processes in their diversity. Subject of the study – complex-structure univerbs determined as verbal implementations of nominathemes of "word combination + elliptic univerb" type. They are formed according to univerbal model which essence is as follows: interrupted double-rooted (complex-structure) stem of dependent component of initial word combination imitates generative stem; major component is included semantically in univerbalizing affix. The paper applies both descriptive and structural approaches. Result of the study is to describe models of modification of univerbs, and determination of processes following the modification. Typology of onomasiologic models of complex-structure univerbs is a basis for relevant formation and description of onomasiologic category of the units being studied on the one part, and characterization of features of onomasiologic structure on the other part. Implementation of the study results may take shape in dictionary of Russian language univerbs making.*

Keywords: *Nominatheme, word, word combination, univerb, complex-structure univerb, univerbalization, onomasiologic model, onomasiologic basis, onomasiologic attribute.*

Objective of the paper is to analyze onomasiologic characteristics as components of onomasiologic models of univerbs being of so called complex structure: *первоклассник, бензосучкорезка, бензозаправка, девятиэтажка* etc. We determine complex-structure univerbs as verbal manifestation of nominathemes of "word combination + elliptic univerb" type formed according to univerbal model. Its essence is as follows: interrupted double-rooted (complex-structure) stem of dependent component of initial word combination imitates generative stem; major component is included semantically in univerbalizing affix.

A number of definitions of univerbation as a process and univerb as the process result are available. Their majority is considered as traditional; thus, the notions are related to word-formation purely.

Univerbation is considered as "word formation on the basis of nomination being a combination of words" [1, pp. 74-75]: *олимпийка – олимпийская куртка, вечерка – вечерний выпуск газеты, декрет – декретный отпуск* etc. Other terms are used in this meaning too. Authors of "Russian Conversational Speech" monograph associate such formations with phenomena of semantic condensation having in mind processes connected with loss of semantic partitioning of complex nominations consisted of two or more lexemes [2, p. 408]: *пятиэтажка – пятиэтажный дом, подсобка – подсобное помещение* etc. V.N. Nemchenko considers formation of derivatives resulting from ellipsis of derivative word combination with simultaneous suffixation as condensation [3, p. 241]: *читалка – читальный зал* etc. The phenomenon should be followed by linguistic

availability of two forms to determine one and the same – common for them – semantics: partitioned (analytical) and non-partitioned (synthetic). A.V. Isachenko put into scientific practice a notion of loss of both formal and semantic partitioning of nomination as a term of "univerbation" [4, p. 339].

Thus, all contributors of the problematics are united in one thing: the point at issue is phenomenon of derivation nature, though identity of semantics of word combination and a word corresponding to it empowers us to assume that word combination-word relations are far from being word-formative ones (e.g. *наружка* and *наружная реклама*; *незавершенка* and *незавершенное строительство* etc.).

With reference of the variety of approaches it is in the course of nature to find unified terminological equivalent to the process as well as those units being a result of the process. In continuation of V.I. Terkulov we believe that it is expedient to consider each such derivate as univerbalized (verbalized) equivalent of a word combination, "that is, both lexical and grammar meaning, and syntactic function of a word originated as a result of verbal interpretation are absolutely equivalent to the word combination" [5, p.134], and the verbal interpretation has originated owing to a process of elliptic univerbation. In large, we determine each certain unit under study as a nominatheme of "word combination + elliptic univerb" type. The nominatheme belongs to structural type of nominatheme with dominant word combination; namely, it is a unit equal semantically to a word combination being identified at its level. Generally, nominatheme is certain abstract linguistic unit being realized in verbal forms (glosses, doublets); moreover, in this context, both word combination as well as a word equal to it semantically and grammatically are alternatives of one nominatheme (for example, *премиальная выплата* and *премиалка*, *коммунальная квартира* and *коммуналка*, *детеныш льва* and *львенок*, *настойка валерианы* and *валерьянка)*.

Thus, we understand univerb as a word being equal grammatically to certain word combination but differing from this very (equivalent) word combination in terms of conversational and slang features but being together with it a doublet of one nominatheme.

Nominatheme as basic nominative linguistic unit represented by its verbal and textual implementation is reflection of onomasiologic modeling.

Onomasiologic model is a scheme to form semantic structure of nominative units and their implementation being results of linguistic and verbal nomination. E.A. Selivanova [6] determines onomasiologic model relying upon following attributes:

1) General idea of onomasiologic basis (formant structure);
2) Specific content of two or more onomasiologic attributes (related part);
3) Their valent potential and semantic connection;
4) Basis-attribute relationship type.

Linguists [7; 8] determine structure of onomasiologic model as binominal one involving onomasiologic basis equivalent to archiseme of basic component of initial structure, and onomasiologic attribute equivalent to seme of basic component of initial structure actualized in its dependent component. Moreover, a concept by V.I. Terkulov differs from a concept by M. Dokulil in the fact that it is applied to the cases of internal motivation.

The scientist notes that classification aimed at description of "pure" nominative semantics formation involves determination of mechanism to create onomasiologic structure of its meaning. According to M. Dokulil it includes:

a) Onomasiologic basis pointing at certain conceptual class – generic term (for example, "process") to which the nomination belongs; and

b) Onomasiologic feature pointing at aspective attribute determining intraclass referent (for instance, to nominate actions – direction, manufacturer, status etc.) [7, p. 217].

Generally, in the context of univerbs of the type under study, onomasiologic basis is formed relying upon semantics of the main component of equivalent word combination. In the context of onomasiologic attribute the process relies upon semantics of dependent word. For example, [device (basis)] + [method (attribute)], *автомат – автоматическое устройство*; [person (basis)] + [causative (attribute)], *автопромышленник – владелец*

автопромышленного производства; [device (basis)] + [comitative (attribute)], *авторазвозка – авторазвозочная машина*, [enterprise (basis)] + [mediative (attribute)], *атомка – атомная электростанция*. However, a number of univerbs demonstrate formation of onomasiologic basis relying upon semantics of dependent word of equivalent word combination; in the context of onomasiologic attribute, semantics of the main word is meant. For example, [quantitative (attribute)] + [period (basis)], *пятак – пять лет*; [quantitative (attribute)] + [part of organism (basis)], *пятерня – пять пальцев*, [quantitative (attribute)] + [a group of people (basis)], *двойня – двое детей*.

Onomasiologic model of certain elliptic univerb duplicates onomasiologic model of initial word combination.

Thus, a structure of onomasiologic model of internal motivation reflects combination of onomasiologic basis and onomasiologic attribute with required supplements in terms of different specific cases. General form of onomasiologic model is as follows: [onomasiologic basis] + [onomasiologic attribute].

Onomasiologic basis and onomasiologic attribute are "those key movement vectors of nominator's thought determining his/her activity in the process of obtaining a name by nominate. In the context of various types of nominates the vectors are only actualized differently owing to influence of nominational pragmatic intention of subject of nomination" [9, p. 28].

According to M. Dokulil, complex (compound) onomasiologic attribute is of double structure; it can be developed either with the help of attribute of action or activity (patient, result, place, time, approach, degree etc.). Moreover, onomasiologic attribute may be of expanded form, for example: *шестидесятник – представитель интеллигенции шестидесятых годов XX в., периода хрущевской оттепели*; *пятидесятник – в стрелецком или казачьем войске возглавляющий отряд в пятьдесят человек*.

Onomasiologic models of the univerbs are of traditional type: [onomasiologic basis] + [onomasiologic attribute]. However, structure of onomasiologic attribute consists of the number of components corresponding to the number of semes (roots) in dependent word (words). For example;

первоклассник (*Вот они вполне способны прослужить нескольким владельцам и не очень боятся, если на них сядет первоклассник.* – М. Дмитревский. Покупаем велосипед // «Наука и жизнь», 2007) – *ученик первого класса* (*Денис Скворцов, ученик первого класса духовной семинарии, не изучив еще хорошенько семинарских порядков, вошел однажды в кабинет к инспектору, отцу Евпсихию.* – Майя Кучерская. Современный патерик: чтение для впавших в уныние (2004)): *[person (basis) + numerative (attribute) + patientive (attribute)]*;

пятиэтажка (*Сталинская кирпичная пятиэтажка, из тех, что строили уже при Хрущеве, но по старым проектам, до того, как было решено совместить потолок с полом, ванную с туалетом, а сэкономленные квадратные метры направить на повышение уровня жизни трудящихся*. – Елизавета Козырева. Дамская охота (2001)) – *пятиэтажный дом* (*Передо мной снова возникает стена библиотечного зала высотой с пятиэтажный дом и шириной как торец этого пятиэтажного дома.* – Вадим Баевский. Счастье // «Знамя», 2004): *[building (basis)] + [quantitative + comitative (attribute)]*;

белолистка (*Над селением возвышается безверхая столетняя белолистка.* – Иван Горелов. Ландыш на скале // «Огонек». № 23, 1956) – *белолистная ива* (*Примадонной миниатюрного леса станет привитая на штамбе ива белолистная (Salix integra).* – Валерия Иршенкова. Лес в горшочке (2002) // «Сад своими руками», 2002.11.15): *[plant (basis)] + [attributive + comitative (attribute)]*;

автозарядка (*Вставляешь автозарядку для телефона, ответа 0.* – https://www.drive2.ru/communities/4035225266123964833/forum/5678276) – *автозарядное устройство* (*Каждое автозарядное устройство, представленное в нашем Интернет-магазине, – это надежное устройство, которое поможет вам*

при зарядке автомобильного аккумулятора. – http://zaryad.com.ua): *[device (basis)] + [mediative + destinative (attribute)]*;

бензосучкорезка (*Основное отличие бензосучкорезки от бензиномоторной пилы заключается в том, что пильный аппарат сучкорезки соединяется с двигателем с помощью штанги* – http://stroy-spravka.ru/article/benzosuchkorezka-bs-1) – *бензосучкорезная пила* (*Бензосучкорезная пила БС-1 имеет следующие основные технические показатели: вес сухой 7,2 кг, вес в рабочем состоянии 7,8 кг, мощность двигателя 3 л. е., число оборотов двигателя в минуту 7000, скорость пильной цепи 13,2 м/сек, емкость бензобака 0,6 л, тип пильной цепи* – ПЦУ-10,26, общая – http://stroy-spravka.ru/article/benzosuchkorezka-bs-1): *[device (basis)] + [mediative + destinative (attribute)]*;

электросучкорезка (Электросучкорезки, *работающие и комплексе с передвижной электростанцией ПЭС-14В / М, являются одним из наиболее эффективных средств механизации обрубки сучьев. Они представляют собой ручной инструмент и состоят из четырех основных узлов: электродвигателя, электровыключателя, промежуточного вала, помещенного в штанге, и пильной головки* – http://www.ngpedia.ru/id614433p1.html) – *электросучкорезная машина* (*Применяемые для валки леса ручные электро- и бензопилы, для вывозки деревьев трелевочные тракторы, а для обрубки сучьев топоры и* электросучкорезочные машины *не обеспечивают механизации всего технического процесса поточным методом* – http://www.ngpedia.ru/id614433p1.html): *[device (basis)] + [mediative + destinative (attribute)]*;

электрокусторез (*Выбирают электрокусторез с учетом общего объема изгороди и ее месторасположения на участке: если до растений от электросети не более 30 м, то вполне подойдут сетевые инструменты, потому что длина их шнура обычно ограничена 30 метрами* – http://diz-cafe.com/tech/kak-vybrat-sadovyj-kustorez.html) – *электрокусторезочная машина* (*Второй вариант электрокусторезочной машины – аккумуляторного типа, в которой установлена автономная батарея, которую надо перед работой подзаряжать* – http://diz-cafe.com/tech/kak-vybrat-sadovyj-kustorez.html): *[device (basis)] + [mediative + destinative (attribute)]*;

автоподзаводка (*Наручные часы с автоподзаводкой были очень популярны в конце девяностых* – КПвУ, 27.01.2010) – *автоподзаводное устройство* (*Эти аппараты оснащены автоподзарядным устройством, призванным работать десятилетия* – КПвУ, 11.11.2004): *[device (basis)] + [mediative + destinative (attribute)]*.

If onomasiologic model of univerb has two equal onomasiologic attributes, then its structure may be simplified. For example:

авторемонтка (*Там в описываемое время располагались райкоммунхоз, ателье «индпошива», авторемонтка и магазин «Скобяные изделия»*. – Владимир Войнович. Монументальная пропаганда // «Знамя», 2000) – *авторемонтная мастерская* (*Его отец и братья отца профессионально занимались мотоспортом, а у отца к тому же была авторемонтная мастерская*. – Борис Мурадов. Звезда и смерть Бернда Розмайера (2002) // «Формула», 2002.02.15): *[enterprise (basis)] + [destinative + destinative (attribute)] = [enterprise (basis)] + [destinative (attribute)]*;

автомобилеразгрузчик (*Автомобилеразгрузчик универсальный гидравлический типа У-АРГ (далее разгрузчик), предназначен для разгрузки зерна через открытый задний борт из одиночных автомобилей и седельных тягачей с полуприцепами с установочной длиной их (по наружному размеру колес) до 15,3м и общей массой до 50т и разгрузки через открытый боковой борт прицепов с установочной длиной их (по наружному размеру колес) до 6,4м и общей массой до 20т без расцепки их от автомобилей.* – http://www.elevator.mksat.net/autorazgr.html) – *автомобилеразгрузочное устройство* (*Устройство содержит весовую платформу, автомобилеразгрузочное устройство с подъемно-опрокидывающим устройством и тензометрические весоизмерительные датчики, размещенные в опорных узлах.* –

http://www.findpatent.ru/patent/245/2453817.html): *[device (basis)] + [destinative + destinative (attribute)] = [device (basis)] + [destinative (attribute)]*;

автозаправка (*У него и была-то всего одна автозаправка, но арбитражный суд его разорил, наложив арест на имущество*. – Рустем Фаляхов. У него и была-то всего одна АЗС // «Газета», 2003) – *автозаправочная станция* (*Это первая автозаправочная станция, построенная ЗАО «ЛУКОЙЛ-Пермь» в Свердловской области практически с нуля*. – Достойный преемник (2003) // «Нефтяник» (Пермь), 2003.06.24): *[enterprise (basis)] + [destinative + destinative (attribute)] = [enterprise (basis)] + [destinative (attribute)]*.

автоперевозка (*Меня зовут Николай Степанович Пирогов, предприниматель, скажите, сколько стои автоперевозка?* – Наш транспорт ходит по расписанию! // Комсомольская правда, 2008.09.26) – *автоперевозочные услуги* (Особенности автоперевозочных услуг нашей фирмы позволяют не привязываться к основным морским или железнодорожным путям и доставлять груз в наиболее отдаленные от основных магистралей населенные пункты в сжатые сроки – http://itl-ltd.com/uslugi/mezhdunarodnye-gruzoperevozki): *[service (basis)] + [destinative + destinative (attribute)] = [device (basis)] + [destinative (attribute)]*.

Data for the study assume following conclusions: 1) "word combination - word" relations of the type under analysis are the forms of abstract lexical unit termed as nominatheme. It is characterized by a number of both formal and semantic features native to the lexical structures only; 2) typology of onomasiologic models of complex-structure univerbs is a basis for relevant formation and description of onomasiologic category of the units being studied on the one part, and characterization of features of onomasiologic structure on the other part.

Literature:

1.Kudriavtseva L.A. Modeling of language vocabulary. – Kiev: DPC "Kievski Universitet", 2004. – 208 p.

2.Zemskaia E. A., Kitaigorodskaia M V., Shiriaev E.N. Russian conversational speech. – M.: "Nauka", 1981. – 276 p.

3.Nemchenko V.N. Modern Russian language. Lexical morphology: text book (for philologists of specialized universities). – M : "Vysshaia shkola", 1984. – 256 p.

4.Isachenko A.V. On the problem of structural typology of vocabulary of literary Slavonic languages // Slavia. – 1958. – Roč. 27. – Seš. 3. – P. 334 – 352.

5.Terkulov V. I. Revisiting basic linguistic unit. // Messenger of Lugansk National Pedagogical University named after T.H. Shevchenko: "Filologichni nauky": collection of scientific papers. – Lugansk: "Alma Mater", 2006. – #11 (106). – P. 127–137.

6.Selivanova O.O. Linguistic encyclopedia. – Poltava: Dovkillia-K", 2010. – 844 p.

7.Terkulov V.I., Bliumina O.V. Foundations of onomasiologic classification of both Russian and Ukrainian composites with "processuality" meaning // Slavonic languages: units, categories, axiological constants. – Volgograd : VSU, 2010. – P. 216 – 231.

8. Dokulil M Tvoreni slov v češtine. I Teorie odvozování slov. – Praha : CAV, 1962. – 263 p.

9.Arkhangelska A.M On the problem of foundations to develop general onomasiologic model of nomination. – 2007. – "Movoznavstvo" ##4-5. – P. 20–35.

10. Miloslavki I.G. Synthesis of word combination and derivative word // "Voprosy yazykoznania". – 1977. – #5. – P. 53 – 61.

***

Дьячок Н.В.

«Сөз тіркесі + универб эллипсі» номинативтік түрінің семантикалық және формалды ерекшеліктері

Мақаланың мақсаты - күрделі құрылымы бар ономасиологиялық универб үлгілерін элементтері ретінде ономасиологиялық белгілерін талдау. Талдау нысаны – универбализациялық үрдісі. Зерттеу пәні – «сөз тіркесі + универб эллипсі» күрделі құрылым ретінде номинанттар ауызша іске асыру арқылы анықталады. Жұмыста

сипаттама және құрылымдық әдістері пайдаланылады. Зерттеу нәтижесі - модификациялау универбінің ерекше модельдеу сипаттамасы. Қорытындылар. Күрделі құрылымы бар ономасиологиялық универб модельдер типологиясы зерттеу бірлік ономасиологиялық белгілерін релевантнттық қалыптасуы мен сипаттамасы және ономасиологиялық құрылымның ерекшеліктерін түсіндіру. Зерттеу нәтижелерін практикалық қолдануы - орыс тілінің универб сөздігін жасау.

Тірек сөздер: *Номинатема, сөз, сөз тіркесі, универб, универбализация, ономасиологиялық модель, ономасиологиялық базис, ономасиологиялық белгі.*

Дьячок Н.В.

Семантические и формальные особенности номинатем типа «словосочетание + элиптический универб»

Цель статьи – анализ ономасиологических признаков как элементов ономасиологических моделей универбов с так называемой сложной структурой. Объект анализа – универбализационные процессы в их разнообразии. Предмет исследования – сложноструктурные универбы, определяемые как вербальные реализации номинатем типа «словосочетание + эллиптический универб», образованные по универбальной модели, сущность которой состоит в том, что имитирующей производящую основу является прерывистая двукорневая (сложноструктурная) основа зависимого элемента исходного словосочетания, а главный элемент семантически заключен в универбализационном аффиксе. В работе использованы описательный и структурный методы. Результат исследования – описание особенностей моделей модифицирования универбов. Типология ономасиологических моделей сложноструктурных универбов представляет собой базу для релевантного формирования и описания ономасиологической категории исследуемых единиц, с одной стороны, и трактовки особенностей ономасиологической структуры, с другой. Практическое применение результатов исследования может воплотиться в составлении словаря универбов русского языка.

Ключевые слова: *Номинатема, слово, словосочетание, универб, сложноструктурных универб, универбализация, ономасиологическая модель, ономасиологический базис, ономасиологический признак.*

***

ӘОЖ: 811.512.122' 367

Алтаева А.К. – филология ғылымдарының докторы, доцент,
«Тұран» университеті
E-mail: ak.alma@mail.ru

ИЛАНДЫРУДЫҢ ӘМБЕБАП ЖӘНЕ ЖАҒДАЯТТЫҚ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа. *Адамды иландыруға әсер ету әдістерінің қатарында дәйектілік теориясы тәжірибеге, қағидаттарға, дәстүрге, интуицияға, талғамға т.б. негізделеді. Иландыруды қалыптастырушы және өзгертуші тәсілдер түрліше болып келеді. Олардың жұмсалуы нақты білім аясына, аудиторияға, әлеуметтік топтарға, тұтастай қоғамға, оны қолданушы мәдениеттің өзіндік ерекшелігіне де байланысты.*

Адам тіршілігінің тарихи сипаты бойынша адам өзінің өмірлік мәселелерін әмбебеп дәйектерге емес, уақыт пен ортаға байланысты жағдаяттық дәйектерге қарай шешеді деп болжанады. Мораль, дін, құқық және өзге де маңызды әлеуметтік институттар айтылған жағдаяттық дәйектемелерге сүйенеді.

Тірек сөздер: *Әмбебап, жағдаяттық әдістер; дәйектеме; дәстүр; бедел; сергек ой; интуиция; сенім; талғам.*

Иландыруды қалыптастырушы және өзгертуші тәсілдер түрліше болып келеді. Әмбебап әдістерге – үстірт және астырт (теориялық) дәйектер, ал жағдаяттық әдістер қатарына дәстүрге, дұрыс ойлауға, талғамға негізделген дәйектер жатады.

Теориялық дәйектілік тәсілдері әр түрлі және әр текті. Біз олардың кейбіреуін ғана қарастырамыз. Теориялық негіздемені растаудың аса маңызды тәсілдерінің бірі қабылданған ақиқаттан шығатын дәлелдеу болып табылады.

Сәйкестік шарты бойынша негізделген растама сол саладағы жалпы ережелермен, қағидалармен, тұжырымдамалармен және т.б. сәйкестік табуы керек. Жаңа білім бұрыннан айтылып келген теорияға басқаша қарауға түрткі болуы немесе бұрынғы білімді өзгертуге себепші болуы мүмкін. Қабылданған теориямен келісу ескі теорияның беделін сақтауға қызмет етпей, ақиқатты іздеуге ұмтылса, ақылға қонады.

Егер сәйкестік шартын ешбір өзгеріссіз тұрақты деп қарасақ, онда ғылымның қарқынды даму мүмкіндігі болмас еді. Даму тек жаңа құбылыстарға бастама болар заңдардың ашылуы нәтижесінде ғана мүмкін болар еді. Ал бұндай жағдайда бұрын қалыптасқан ережелерді қайта қарастыру мүмкіндігі шектеледі. Алайда бұндай бағыт ғылымды дамуға бастайды деу қиын.

Жаңа ереже жақсы мансұқталған теориялармен ғана емес, белгілі бір жалпы қағидалармен де үйлестік табуы қажет. Бұлардың қатарында қарапайымдық және дағдылылық (консерватизм) теорияларын атауға болады.

Қарапайымдық қағидасы жаратылыстану ғылымының қалыптасу тарихын түгел қамтиды. Барлық жаратылыстану зерттеулерінде бұл қағида жетекші рөл атқарып келеді. И.Ньютон құбылыстарды түсіндіруде олардың себептерін «шектен тыс күрделендіріп алмау» деген ерекше талапты естен шығармауды ескерткен. Бұндағы қарапайымдықты, мәселен, оқытуды жеңіл жолмен үйретіп, түсіндіру деп қабылдаған жөн.

Дағдылылық қағидасы өзін-өзі ақтай алмайтын жаңалықтардан аулақ болып, оның қаншалықты мүмкін екендігіне назар аудару, жаңа құбылыстарды белгілі заңдардың негізінде ғана түсіндіру болып табылады.

Теориялық дәйектеудің тағы бір тәсілі – растау, дәлелдеу. Растау мен дәлелдеуге мойынсұнбайтын ереже сынауға да лайық емес, одан кейінгі зерттеулерге де жол сілтей алмайды.

Кез-келген негіздеме жүйелілік сипатта болып келеді. Өзге ережелер жүйесіне жаңа ереженің қосылуы негіздемеге қосылған тағы бір қадам деуге болады.

Түсіндіру мен түсіну адам ойлауына тән әмбебап әрекет болып табылады. Түсіндіру – бұл деректің немесе оқиғаның негізінен шыққан ақпаратты талдау. Ғылыми түсіндірудің барынша дамыған формасы – теориялық заңдар негізінде түсіндіру. Біздің күнделікті түсіндірулеріміз де заңдарға сүйенеді, алайда тым қарапайым болғандықтан, біз оған барлық уақытта мән бере бермейміз. Әлденені түсіндіру – бұл белгілі заңды қорыту. Түсіндірудің тереңдігі сол теорияның тереңдігімен анықталады.

Ойлаудың келесі әрекеті – түсіну. Ол жаңа мазмұнды меңгерумен, оны қалыптасқан идеялардың жүйесіне енгізумен байланысты.

Бір кездері тек мәтінді ғана түсінуге болады, өйткені ол белгілі бір мазмұнға құрылған, түсіну деген мәтінге автор енгізген жайдың мәнісін түсіну деп қабылданып келді. Бұл, әрине, тар ауқымдағы түсінік. Түсіну тек жазылған мен айтылғанды ғана түсіну емес, адамның әрекет-қылықтарын, қобалжуын да түсінуге болады. Адамның қылықтары түсінікті және түсініксіз сипатта болады да, ойлануды, талқылауды қажет етеді. Өлі табиғатты да түсінуге болады: оның құбылыстарының қатарында ғылымға түсініксіз құбылыстар да кездеседі. Сондықтан түсіну білімнен де артық.

Түсінік – әмбебап әрекет. Ол да түсіндіру тәрізді жаратылыстану һәм қоғамдық ғылымдардың барлығына тән болып табылады. Табиғи және рухани дүниелерді түсінудің адам үшін құны бірдей емес. Л.Н. Толстой «...адамға тән басты сезім – өзге

адамдардың өмірін түсіну. Бұны үйренбеген адам «жануарға», жай жануарға емес, қорқынышты айуанға айналады» деген [1, с. 120].

Түсінудің жақсы үлгісін, әсіресе адам ойы мен әрекетін қалыптастыратын – көркем әдебиет. Егер көркем шығарма авторы өз кейіпкерінің мінез-құлқын өз қиялындағы сызбаға сай түсіндіріп бере алса, онда кейіпкер автордың өзіне ғана емес, оқырмандарға да түсінікті болып шығады. Олай болса, түсінуді белгілі бір үлгі, стандарт және ережелер негізінде берілген баға деп қабылдаған жөн.

Адамның қылығынан, жеке психологиялық қалпынан бастап мәтіндерге, тіпті өлі табиғатқа тән құбылыстарға дейін бәрін түсінуге болады. Түсіндіруде әлденені жалпы ақиқаттан қорытып шығарамыз, ал түсінуде әлденені қабылданған жалпы құндылықтардан шығарамыз.

Тәжірибе мен қисынға негізделген иландырудың әмбебап тәсілдері кез-келген аудиторияда қабылданады. Әмбебап дәйектеме иландырудың басқа тәсілдерін жоққа шығармайды. Яғни әмбебап тәсілдермен қатар әмбебап емес, жағдаяттық дәйектеме де кеңінен қолданылады. Дәйектеменің бұл түрі кейбір аудиторияда ғана тиімді. Дәйектеудің әмбебап емес тәсілдеріне дәстүрге, беделге, интуицияға, дінге, ақылға, талғамға сүйенетін иландырулар жатады.

Аталған тәсілдер жағдаяттық болып табылады: сол айтылғанға сенетін, мәртебені немесе дәстүрді мойындайтындар үшін нанымды, сенімді болып, көпшілікті иландыруға қызмет етеді. Керісінше, бұл айтылғандардан басқа құндылықтарға сеніп, мәртебе мен дәстүрді қолдамайтын, басқа тәрбиедегі жандарды иландыра алмайды. Бұл жағдайда иландыру тәсілдері тиімсіз болып табылады.

Интуицияға, бедел мен мәртебеге, сенімге т.б. бағытталған жағдаяттық дәйектеме, бірінші, «тілегі бір», көзқарасы түйіскен аудиторияда, екінші, күнделікті қарым-қатынаста кеңінен қолданылады. Сонымен қатар қоғамдық ғылымдарда да жағдаяттық дәйектеме қолдау тауып жатады.

Адам қашанда нақты жағдаяттан тыс бола алмайды. Ол белгілі бір уақытта, белгілі бір елде өмір сүреді, өзі өмір сүріп жатқан қоғамның қалыптасқан қағидаларымен санасып, соған иланады, көптің сенгеніне ол да сенеді. Адам тіршілігінің тарихи сипаты бойынша: «Адам өзінің өмірлік мәселелерін әмбебап дәйектерге емес, уақыт пен ортаға байланысты жағдаяттық дәйектерге қарай шешеді» деп болжанады. Мораль, дін, құқық және өзге де маңызды әлеуметтік институттар айтылған жағдаяттық дәйектемелерге сүйенеді.

Дәстүр

Барлық жағдаяттық дәйектемелердің ішіндегі қолданысқа барынша икемдісі әрі неғұрлым маңыздысы дәстүрге негізделген дәйек болып саналады. Шын мәнісінде барлық жағдаяттық дәйектемелер астарлы түрде дәстүрге сүйенеді. Әлде бір нәрсені мәртебе түту, интуиция, сенім, ақыл, талғам т.б. тарихи дәстүрге сай қалыптасады әрі одан тыс бола алмайды.

Дәстүр екіжақты, сипаттамалы-бағалауыштық сипатқа ие. Бір жағынан, қоғамның өткенін білдірсе, екінші жағынан, ұрпақтың келешегін болжайды. Дәстүрлер адамды ұрпақтар сабақтастығындағы «көшке» жауапты етеді, адамның тарихи уақыттағы орнын айқындап, оған өткен мен келешекті жалғастырушы «бүгіннің иесі» ретінде жауапкершілік жүктейді. Мысалы:

Сонда Текебай сонадайдан аттан түсіп, Қабылбектің қасына келіп:

- Менің күшігім саған қарап шәуілдесе керек, Қабылбай. Айыбын көтергелі келдім алдыңа. Кешіремісің, сірә! – депті.

Мына сөзден Қабылбектің қабырғасы сөгіліп, қалбалақтап атынан аунап түседі: *- О, текті би Текебай! Сенің балаңның айыбынан менің айыбым асып кетті білем. Аға болсаң да, сені мен аттан түспей тыңдаппын-ау. Сен кешіремісің мені?* (Б. Момышұлы).

Дәстүршілдік пен дәстүрге қарсылық – дәстүр туралы түсініктің екі түрлі қағидасы. Дәстүршілдік иландырудан шығады. Ол мынаған нагізделеді: тәжірибелік

ақыл жазылған ережелерден емес, іс-әрекеттен байқалады, сол себепті дәстүр ақылдан да жоғары қойылған. Яғни ақылдың өзі дәстүрді мойындайды.

Ал дәстүрге қарсылық, керісінше, ақылды ғана мойындап, дәстүрге мойынсұнбайды.

Дәстүр мен ақылдың қарама-қарсылығы мынадан туындайды: дәстүр ақылдан тыс қалыптаспайды, ақылдың қатысуымен қалыптасады, ал ақылдың өзі адамға тән рационалдық дәстүрдің жалғасы әрі дамуы болып табылады.

Қандай да бір ережелерге қолдау табу үшін дәстүрге сүйену – бұл дәстүрді сыйлайтын, оны ақылмен қатар қабылдайтын қоғамда қалыптасқан тәсіл. Қоғам мен қатаң құрылымдағы қауымдар үшін дәстүрден дәйек келтіру барынша салмақты, әрі иландырып, әлденеге көз жеткізуде өте тиімді.

Дәстүрге бағыну – мораль үшін де дәйектеменің әдеттегі тәсілі. Біздің үрдістеріміз бен әрекеттеріміз белгілі бір дәрежеде дәстүр арқылы анықталады.

Беделді дәйек ету –пайымдауларымен немесе қылықтарымен осы салада өзін дәлелдеген тұлғаның пікіріне немесе әрекетіне сүйену.

Дәстүр авторсыз, стихиялы түрде қалыптасса, бедел-мәртебе нақты бір адамдікі болып табылады. Әлдекімнің айтқанына сүйеніп, үлгі ету таным мен қызметтің барлық салаларында ұшырасады. Зерттеушілер пайдаланатын кітапханалар – білімнің әр саласындағы бедел-мәртебелер пікірінің жиынтығы. Адам қызметімен байланысты тарихты, этиканы, эстетиканы т.б. оқыту әрі белгілі бір идеалдарды құрметтеуге тәрбиелеу болып саналады.

Әлдекімнің мәртебесін пір тұту ұжымдық ортада кеңінен тараған. Онда белгілі бір дәстүрлерді ұстанып қана қоймай, сонымен қатар көбіне көпшілік мойындаған адамдардың пікіріне де құлақ асады.

Догматизмнің мәні өзгеріссіз, «қатып қалған» доктринадан нақты өмірге, практикаға ұмтылуында, кері бағытты мойындамауында. Догматик өзінің қалыпты идеясының нақты жағдаймен сәйкессіздігін түсінуге қабілетсіз болып келеді. Оның үлкен қателігі – сонда. Ол қажет болған жағдайда алданышпен өмір сүруге де икемделгісі келмейді.

Догматизмнің жалғасы – беделді адамша ойлау. Ол догматизмді күшейтіп, нақтылай түседі, мәртебелі адамдардың айтқанын одан әрі таңа береді. Сөйте-сөйте олар ешқашан қателеспейтін «кумирлерге» айналады.

Өзінен бұрынғыларға сүйенбей, тек өз айтқанымен ойлау мүлде болмайды. Қандай да бір ойлау белгілі, айқын немесе айқын емес, талданған не талдаусыз-ақ қабылданатын болжамдардан туады не болмаса бұрынғы тәжірибеге сүйенеді. Бірақ теориялық ойлау мен мәртебеге сүйеніп ойлау бір емес. Соңғысы жанкешті зерттеу мен сан мәрте ойланудың орнына қиналмай, оны «әлдекімнің айтқанымен» оңайлатып шешу болып шығады.

Егер ең негізгі деген ой «беделді» адамға тиесілі болса, оны жалғастырушының үлесіне тек талдау мен түсіндіру ғана тиеді. Біреудің айтқанына сүйенген ойлау ешбір шығармашылық импульссіз болуымен қатар жаңалық та аша алмайды.

Беделге, біреудің айтқанына, жазғанына сүйену негіздеудің әмбебап тәсілдеріне жатпайды. Мәртебе мен беделдің кереті де бар, әсіресе, теориялық салаға аса қажет. Өйткені жеке адамның мүмкіндігі шектеулі, барлық айтылғанды талдап, тексеріп шыға алмайды. Сондай жағдайда адам біреудің пікірі мен пайымдауына сүйенуге мәжбүр болады. Ал сүйенудегі мақсат не? «Оны мына автор айтқан» деу үшін емес, айтылған пікір дұрыс болғандықтан керек. Әлдебір беделдінің айтқаны әрқашан дұрыс деген «соқыр сенім» сыни ойлауды қажет ететін ақиқат шындықпен сәйкес келмейді. Б.Паскаль айтқандай: «Ничто так не согласно с разумом, как его недоверие к себе».

Адам жалғыз өмір сүре алмайтыны сияқты, жалғыз ойлай да алмайды. Ол ойлау кеңістігінде де қоғамдық тіршілік иесі болып табылады. Әрбір тұлғаның ой-пікірі – ол әлдекімдердің ашқан жаңалығы не тәжірибесі. Олардың қайсысы сыни

ойлаудан туғанын, ал қайсысы біреудің айтып, жазғанына сенуден шыққанын ажырату қиынға соғады.

Американдық кәсіпкер әрі өндіріс ұйымдастырушысы Г. Форд мынаны аңғарыпты: «Көптеген адамдар үшін ойланудың қажеттілігі жазаның бір түрі болып табылады». Әрине, бұнымен барлығы келіспес, дегенмен, өз бетінше шешім қабылдап қиналғаннан гөрі біреудің айтқанына арқа сүйеуді оңай көретіндер де бар. Ағысқа қарсы ескек ескеннен гөрі ағыспен жүзген әлдеқайда оңай. Оған өзгерпей, өз түпнұсқасында мына мысалды келтіруге болады:

«Некий дофин Франции никак не мог понять из объяснений своего преподавателя, почему сумма углов треугольника равна двум прямым углам. Наконец преподаватель воскликнул: «Я клянусь Вам, Ваше высочество, что она им равна!» - «Почему же Вы мне сразу не объяснили столь убедительно?» - спросил дофин» [2, с. 35].

Бір ақын айтыпты: «Біз бәріміз де жалқаумыз, немқұрайлымыз». Оның астарында өз бетінше ойлағысы келмеу де жатқан секілді. Геометриялық дәлелдеуге емес, антқа сеніп, иланған дофиннің жағдайы сол айтылған «жалқаулық пен немқұрайлылықтың» дәлелі, екінші жағынан беделге сүйену.

Ақ-қарасына қарамай, басылым бетінде жазылған сөзге сену де бедел мен мәртебені пір тұтудан шығады. Бұл – көпшілікке тән сипат. Басылды ма, демек, рас болғаны. Жарнамадағы тауарларды көпшілік көбіне осылай тұтынып жүр. Баспасөзге үнемі илана бермеу үшін де сын қажет.

Бедел мен мәртебе – өте күрделі мәселе, оның қырлары көп. Біз оның бір жағын ғана қамтыдық: барынша беделді болып саналатын пікірлерге сүйеніп, оларды жаңа ережелерді негіздеу мақсаты үшін пайдалану.

Сергек ой

Адам әрекеттеріне жетекші болып табылатын тәжірибелік білім – білімнің өз бетінше, ерекше бір типі; ол нақты жағдаятқа бағытталған. Өмір белгілі бір теориялық бастаулар мен жалпы қағидаттарға құрылмайды, ол нақты және оған сергек оймен бағаланатын нақты білім ғана жетекші болады.

Сергек ой негізінде білім болып саналмайды. Ол, дұрысы, білімді жинақтаудың тәсілі. Ол адамға ғылымның, философияның немесе қандай да бір жалпы принциптердің әсерімен сіңбейді, сергек ойдың әсерімен қалыптасады. Сол себепті ол адамның моральдік және тарихи қалыптасуын зерттеумен айналысатын қоғамдық ғылымдар саласындағы ғалымдарға қажет.

Сергек ой жалпы, тәжірибелік істерге қосымша бола алады. Оның көмегімен адамды сендіре алатын үлгілерге қарап талдау жасауға болады. Сондықтан ол үшін өмір тарихы мен тәжірибе аса маңызды. Сергек ойға үйретіп шығару мүмкін емес, оны дамыту үшін тек жаттығу қажет. Ол екіжақты, сипаттамалық-бағалауыштық сипатқа ие: бір жағынан, бұрынғыға сүйенсе, екінші жағынан, келешектің жобасы бола алады.

Қоғамдық өмір өзгерсе, сергек ой да өзгереді. Мәселен, көне дәуірде түс әдеттегі адамға оның жанының маңызды бір көрінісі, болашақты болжаудың материалы болған. Ағарту дәуірінде түс рас болуы да мүмкін деген идея күлкілі болып қалды. Кейінірек адам мінезі мен түс көру арасында тығыз байланыс бар деп айтыла бастады: себебі түсте мінез байқалады, өңінде ашылмайтын қырлар мәлім болады; түсте адам әрекеттерінің жасырын уәждері мойындалады, сондықтан түсті жору арқылы адамның болашағын анықтауға болады.

Сергек ой ең алдымен әлеуметтік өмірге қатысты болғанмен, табиғаты жағынан әмбебап. Себебі кез-келген қызмет, оның нәтижелері туралы талқылауға бейім, оған теориялық деректер мен тұжырымдарды қоса талдайды. Алайда нақты теориялық салада дана ақылшы бола алмайтыны рас. Өйткені ол өмірлік тәжірибеге сүйенеді. Сергек ойға сүйену қоғамдық ғылымдарда жиі ұшырасады, тарихи дәстүрмен, оны түсінумен, жалғастырумен сабақтасып жатады. Керісінше жаратылыстану ғылымдарына тән емес.

Интуиция

Интуиция ешбір пайымдау мен дәлелдеуді қажет етпейтін, ақиқатпен тығыз байланысты ұғым. Кездейсоқтық, адам сенгісіз жағдай, оған қарай бастайтын жолдың түсініксіздігі – интуицияның басты ерекшеліктері.

Интуиция танымда ерекше рөл атқарады. Ғылым мен көркем шығармашылықтың және әлемді танудың үдерісі ашық түрде жүзеге аса бермейді. Көбіне адам қандай да бір күрделі жағдаятты оның ұсақ-түйек детальдарымен қабылдамайды, тіпті оған көңіл аудармауы да мүмкін. Әсіресе бұл әскери шайқастарда, диагноз қоюда, кінәлы не кінәсыз деп шешім қабылдауда жиі ұшырасады.

Алайда интуиция «ақиқатты тікелей тану» ретінде ақылсыздық немесе шектен тыс ақылдылық болып табылмайды. Ол сезім мен ойды бақыламайды да, танымның ерекше тәсілі де бола алмайды. Оның ерекшелігі мынада: ойлау үдерісінің жеке бөліктері санадан тыс жүреді, соңында ойдың қорытындысы кездейсоқ ашылған ақиқат түрінде байқалады.

Ежелден бергі үрдіс бойынша интуицияны логикаға қарсы қою қалыптасқан. Тіпті қатаң дәлелдеу үстемдік құрған математиканың өзінде интуиция логикадан жоғары қойылады. Философ А. Шопенгауэрдің айтуы бойынша: «Чтобы усовершенствовать метод в математике, необходимо прежде всего решительно отказаться от предрассудка – веры в то, будто доказанная истина превыше интуитивного знания». Демек, оның айтуы бойынша, интуитивті білім дәлелденген ақиқаттан да артық. Б. Паскаль «геометриялық рух» пен «байқампаздық рухының» айырмашылығын былай түсіндіреді: алғашқысы ақылдың күші мен туралығын білдіріп, темірдей қатты логикадан байқалса, екіншісі тереңірек көруге қабілетті, даналыққа жақын, ақылдың кеңдігін білдіреді. Паскаль үшін тіпті ғылымдағы «байқампаздық рухы» логикаға тәуелсіз әрі сөзсіз одан жоғары тұрады. Ертеректе кейбір математиктер интуитивті иландыру логикадан да асып түседі, мәселен, күннің көз аштырмайтын жарығы ай сәулесін көмкеріп алатыны секілді деген.

Осы айтылғандарды електен өткізсек, әрине, қатаң дәлелдеу интуициядан озып, алға түседі. Ақиқатқа жақыны – А. Пуанкаренің пікірі. Яғни, логика мен интуицияның екеуін де жоққа шығара алмаймыз. Алғашқысы – дәйек, дәлелдеудің құралы болса, кейінгісі өнерпаздықтың құралы болып табылады. Түсінікті болу үшін автордың өз сөзін өзгертпей беруді жөн көрдік: «Логика и интуиция играют каждая свою необходимую роль. Обе они неизбежны. Логика, которая одна может дать достоверность, есть орудие доказательства; интуиция есть орудие изобретательства» [2, с. 337].

Сенім

Сенім – бұл әлдебір ереженің немесе тұжырымдаманың әділдігіне көз жеткізу үшін терең, шынайы, эмоцияға қанық етіп иландыру.

Интуиция секілді сенім де субъективті. Бір кездерде жамағаттың түгелдей сенгені уақыт өте келе аңғал түсінік болып қала берді. Сенім ақылды ғана емес, эмоцияны да қозғайды; жаныңды баурап алады; интеллектуалды иландыруды ғана емес, психологиялық бейімділікті де білдіреді.

Сенім күмәнға қарама-қарсы және білімнен жоғары. Егер адам қандай да бір растауға сенсе, ол оны ақиқаттай көреді, оны талқылағысы да келмейді.

Сенімге дәйек – өз ережесінің әділ екеніне сенімді болып, соған иек арту. Кезінде діни сенімді ақылға қарсы қою арқылы сенімге түсінік берілген. Логикаға сыйымсыз, қисынсыз нәрсені сенім ғана қабылдай алады, яғни, логикаға сыймаған нәрсе сенімнің аясына сыяды.

Талғам

Талғамға дәйек келтіру – бұл аудиторияға тән талғамға иек арту, соның көмегімен қандай да бір ережені түсінуге жол ашу.

Талғам туралы түсініктің сергек ой туралы түсінікпен салыстырғанда ауқымы тар келеді. Талғам қандай да бір заттың кемелдігіне қатысты әрі пайымдауға емес, тікелей сезімге негізделеді. И. Кант талғамнан иландыру қабілетінің негіздерін байқаған.

Жақсы талғам өзіне сенімді, ол қабылдайды не қабылдамайды, өзгелерге жалтақтамайды, негіздемені қажет етпейді. Жақсы талғамға қарама-қарсылық – бұл талғамсыздық. Жақсы талғамды талғамсыздар түсінбейді.

«Талғамға талас жоқ» деген пікір кеңінен таралған. Канттың айтуы бойынша, талғам саласында айтыс емес, талас болуы мүмкін. Эстетика мен көркем сын осындай таластардан тұрады.

Талғамның пайымы бағалау болып табылады, оның кемелдену дәрежесін білдіреді. Баға жөнінде талас тууы мүмкін. Алайда ол жеңіске ғана негізделіп, анығында дәйексіз болып та жатады.

Талғамның қоғамдық мәні сәнге келіп тіреледі. Сән заттардың тез өзгеруімен байланысты, талғамның шегінен асып, мінез-құлықтық сипат алады. Қоғамдық қызметтің пішіні бола отырып, сән қоғамдық тәуелділікке ұласады. Канттың айтуынша, сәнге қарсы болғаннан гөрі сәнқой кеңкелес болған дұрыс екен. Алайда сәнді тым жақын қабылдау дұрыс емес.

Талғам ережеге, түсінікке қарай бастамайды және үлгілердің жиынтығы болып та есептелмейді. Талғам дәлелдеуді қажет етпейді, оны сезу керек.

Қорыта келгенде, илануды өзгерту тәсілдерін зерттеудің маңыздылығы бәрінен бұрын адамның өз бойындағы сеніммен байланысты. Ал илануды өзгерту алдымен адамның мінез-құлқының өзгеруіне байланысты болып келеді. Сенімді өзгерту тәсілдері іштей әрбір адамға белгілі. Кез-келген қарым-қатынас үдерісі осындай тәсілдерді қолданудың негізінде құрылады, бұнсыз ол тиімді бола алмайды.

Иландыруды өзгерту тәсілдерін зерттеумен дәйектілік теориясы айналысады. Ол ғылымдар қатарынан құралған кешенді пән болып табылады. Бұл ғылымдардың қатарында философия мен логика, бұқаралық коммуникация теориясы, әлеуметтану, тіл білімі, психология т.б. бар.

Әдебиеттер:

1. Об ораторском искусстве. – М., 1973. – 230 с.

2. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1986. – 502 с.

***

Алтаева А.К.

Универсальные и контекстуальные методы убеждения

Среди способов воздействия на убеждения людей теория аргументации выделяет ссылки на опыт, на более общие и кажущиеся достоверными принципы, на традицию или интуицию, на здравый смысл или вкус и т.д. Приемы, с помощью которых могут формироваться и изменяться убеждения, чрезвычайно разнообразны и разнородны. Их применение зависит от конкретной области знания, от аудитории, от социальных групп и общества в целом, от своеобразия той культуры, в рамках которой они применяются.

Исторический характер человеческого существования предполагает, что свои основные жизненные проблемы человек решает, опираясь не столько на универсальные, сколько на контекстуальные, зависящие от времени и от среды доводы. На контекстуальной аргументации держатся в конечном счете мораль, религия, право и другие важные социальные институты.

Ключевые слова: *Универсальные, контекстуальные методы; аргументация; традиция; авторитет; здравый смысл; интуиция; вера; вкус.*

Altayeva A.K.

Universal and contextual methods of persuasion

Among the ways of influencing people's persuasions theory of argumentation provides references to the experience, the more common and seemingly valid principles on tradition or intuition, common sense or taste, etc. The techniques by which to form and change beliefs, is extremely diverse and heterogeneous. Their application depends on the specific field of knowledge from the classroom, social groups and society as a whole, the uniqueness of the culture in which they are applied.

The historical character of human existence suggests that their major problems in life a person decides, based not only on universal, how much for contextual, depending on time and environment arguments. On a contextual argument, hold ultimately morality, religion, law and other important social institutions.

Keywords: *Universal, contextual methods; argument; tradition; authority; common sense; intuition; faith; taste.*

***

УДК 821.512.122.32.09

Крылова Л.А. – доктор педагогических наук, профессор,
Северо-Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева
Кадыров Ж.Т. – кандидат филологических наук, и.о. профессора,
Северо-Казахстанский государственный университет им. М.Козыбаева
E-mail: zhkadyrov_777@mail.ru

СИМТОМАТИКА ДУХОВНЫХ НЕДУГОВ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ 90-Х ГОДОВ XIX ВЕКА В РАССКАЗЕ ЧЕХОВА «ЧЁРНЫЙ МОНАХ»

Аннотация. *В статье рассматривается симтоматика духовных недугов интеллигенции 90 годов XIX века в рассказе А.П Чехова «Чёрный монах». Писатель причины появления этих заболеваний связывает не столько с проблемами социальной действительности, сколько с общественной психологией этого времени.*

Ключевые слова»: *Скука, мания величия, одержимость идеей, апатия, символы, мотив болезни.*

В 90-е годы XIX века рассказы и повести А.П. Чехова, посвященные теме российской интеллигенции, были сфокусированы не на осмыслении жизни-футляра рядового интеллигента, что было характерно для творчества писателя в 80-е годы, а на постижении причин появления у неё нервных недугов. Не случайно в обществе этого времени смысловая наполняемость категории «болезнь» была связана не с физическим состоянием человека, а с психическим. Об этом свидетельствуют многочисленные публикации в российских журналах этого времени и размышлениях самого писателя в переписке с творческой интеллигенцией о причинах появления духовных недугов.

Показательным в этом отношении является рассказ Чехова «Чёрный монах», названный писателем «медицинским». Ключевым мотивом рассказа является онтологический мотив болезни. Жизнь и бытие героев тесно связана с резонансными дискуссиями этого времени, чтением и анализом не только отечественных, но европейских научных и музыкальных текстов эпохи. Герои рассказа знакомы с работой немецкого ученого-садовода Николая Гоше, с музыкальным произведением итальянского композитора Гаэтано Брага и с исследованием итальянского врача-психиатора Чезаре Ломброзо. Автор стремился осмыслить влияние полемических текстов эпохи на сознание российского интеллигента.

В русской картине мира этого периода А.П. Чехов выделяет два полюса: полюс сада и полюс оврага, Россия-сад и Россия-овраг. Овраг – явление исконно русское. Россия всегда была богата рукотворными оврагами. Не случайно великий историк В.О. Ключевский осмысливал его как « культурный продукт отечества». Он писал: «В России есть явление, которое будучи продуктом культуры, точнее говоря, человеческой непредусмотрительности, стало географической особенностью страны, постоянным физическим её бедствием: это овраги» [1, с. 88]. Этимология слова «овраг» восходит к древнерусскому слову «враг» [2, с. 115]. Овраг стал культурным архетипом России. В произведениях писателя помимо реальных оврагов есть духовные и символические. Из всех оврагов самый страшный для писателя – овраг пошлости. Идеальный порядок, по Чехову, – это полное отсутствие пошлости.

Русская классическая литература запечатлела на своих страницах сады разных эпох и стилей, многие из которых стали полноправными героями произведений, другие сохранились как памятники истории культуры. Древнее и современное толкование сада существенно отличаются друг от друга. Для древнего человека слова «сад», «огород» и «город» были равнозначными, поскольку передавали образ пространства, ограждённого со всех сторон. Сад изначально обладал замкнутым и защищённым пространством, представляющим собой окно в мир мечты человека. Особое место в ограде сада занимали врата как универсальный символ, как граница, отделяющая садовый мир от мира другого.

Со временем сад утратил мифологическую значимость прообраза рая, глубокую и многообразную символику и превратился в один из видов искусства. К середине XIX века он начал восприниматься как разновидность архитектуры. В каждой эпохе сад как явление культуры отражал представление о гармонии и мироустройстве. В саду царствуют две изначальные ценности – красота и покой. Сад был и образом мироздания, и соотносился с мировым деревом, передающим мифологическое трёхчленное строение мира. В искусстве садов и парков отразились архитектурные вкусы и каноны градостроительства, эстетические и бытовые традиции, религиозные идеалы, научные воззрения и особенности растениеводства. Сады и парки создавались по общим для всех видов канонам, но потом они начинали жить своей собственной жизнью, попадая в зависимость от капризов природы, суточных и сезонных ритмов, изменчивости вкусов, городского и сельского окружения и много другого.

Сад не только эмоционально воздействовал на человека, но и затрагивал все стороны его бытия, как никакое другое творение искусства. Им не только любовались, в нем принимали близких и друзей, устраивали приглашения для официальных гостей. В нем играли и пели, музицировали и созерцали. Можно даже сказать, что садом «угощали» как «редкостным блюдом». Он создавал особое настроение, пробуждал поэтические чувства, вызывал возвышенные и благородные ассоциации. Сад «говорит» с посетителем, «даёт уроки». В нем не только дышится легче, но и по-другому думается. Сад общался с посетителями языком стилей, символикой украшений и надписями. «Сад устремлён к слову», – писал Д.С. Лихачёв [3, с. 96]. Символика цветов и садовых скульптур, аллегорическое значение аллей, «зелёных кабинетов» и прудов могут поведать многое о своих эпохах.

Чехов продолжил традиции русской литературы, связанной с феноменом усадебного сада, но и обогатил её новым видением. Писатель сам любил возделывать сады там, где поселялся. Чехов точно передал многогранную символику сада русской усадьбы XIX века. Он обращался не только к романтическим ассоциациям, окружающим образ сада. Автор сфокусировал внимание на бытийно-духовных номинациях сада: сад – семья, сад – время, сад – память, сад – текст, сад – творчество, сад – поэзия, сад – вечность, сад – судьба, сад – жизнь. Сад – доминантный образ творчества Чехова, символ мира и веры.

Фруктовый сад – это совершенное сообщество деревьев, в котором каждое дерево свободно, а все вместе составляют целостное единство. Сад всё время меняется, но остается неизменным. Подчиняясь цикличным законам природы, рождаясь и умирая, он побеждает смерть. Чеховский сад – это выход из парадоксального и абсурдного мира в мир органичный, переход из состояния тревожного ожидания, кризисного существования в вечный деятельный покой. Это прообраз идеального слияния единичного и всеобщего, а человеческий сад – символ соборности.

Последнее чеховское произведение и всей русской классики XIX века заканчивается рубкой сада. Удивительно то, что те, кто обещают насадить завтрашний сад, вырубают сад сегодняшний. Стук топора по саду – символ не простого, а насильственного разрушения. У Чехова это онтологический знак, предупреждающий о грядущих бедах, поскольку сады культуры не вырубают. Они прописаны на века. Только в рассказе «Чёрный монах» писатель впервые описывает сад гримас, который утратил свою исконную ценностно-смысловую наполняемость. Это сад Песоцкого. В этом саду только его малая цветочная часть была сродни райским кущам, только здесь было «весело и жизнерадостно даже в дурную погоду». Магистр Коврин признавался, что «таких удивительных роз, лилий, камелий, таких тюльпанов всевозможных цветов, начиная с ярко-белого и кончая чёрным, как сажа», он не видел нигде». Сам же создатель сада считал её «пустяками».

Фамилия семейства Песоцких является символичной в образной структуре повествования. В ней явно просматривается отсылка к библейскому времени Авраама, которому была обещана Богом счастливая жизнь на Ханаанской земле и умножение рода, «как песка морского». В описании сада ярко обозначена основная цветовая гамма, тяготеющая к библейской символике: белый – символ Рая, черный цвет – Ад, смерть, чёрт. Обитатели усадьбы возделывают сад, стремятся передать будущим поколениям в первозданном виде райский уголок. В саду Коврин испытывает светлые чувства, легкость и радость. Детские ощущения всплывают в его памяти.

Остальное огромное пространство сада с оранжереями представляла собой экспериментальную и коммерческую его части, где можно наблюдать причуды и издевательства Песоцкого-садовода над естеством матери-природы. Здесь росли деревья-уроды. Развесистая груша приобрела «форму пирамидального тополя», стояли «шаровидные дубы и липы», «зонт из яблони, арки, вензеля, канделябры и даже цифра «1862» из слив», обозначающая начала возведения сада в Борисовке. В природе крыжовник и смородина представляют собой небольшие кустарники, которые высаживают в канавках, поэтому их стволы почти не видны глазу, а в саду Песоцкого они превращаются в высокие пальмы. Трудно определить, что перед тобою растёт, потому что естество нарушено, а оно не терпит вмешательства в своё бытие. В молодости Песоцкого обуяла гордыня покорения природного начала, и он начал творить свои виды деревьев и кустарников, не думая о том, что поднимает руку на божье творение.

Садовод гордился коммерческой частью сада. От продажи только яблок он получал «несколько тысяч чистого дохода». Коммерческий сад напоминал «военное поселение». Автор неоднократно отмечает, что «деревья тут стояли в шашечном порядке, ряды их были прямы и правильны, точнее шеренги солдат». Деревья были не только одного роста, но и одинаковыми в объёме стволов. Такое однообразие вызывало скуку. Коммерческую часть сада всегда спасали от весенних заморозков. Спасали навозным дымом, который заглушал фруктовый аромат, поэтому от сада исходил запах тлетворного навоза.

Завершалась усадьба Песоцких огромным парком: «на выезде из имения всех встречал старинный парк, угрюмый и строгий, разбитый на английский манер, тянулся чуть ли не на целую версту от дома до реки и здесь оканчивался обрывистым, крутым глинистым берегом, на котором росли сосны с обнажившимися корнями, похожими на мохнатые лапы; внизу нелюдимо блестела вода, носились с

жалобным писком кулики, и всегда тут было такое настроение, что хоть садись и балладу пиши». В описании парка прослеживаются три модели сознания, а значит и три модели мира: балладного, реально-эмпирического и мистического.

Песоцкий – известный российский садовод, умелый и опытный практик, пишущий статьи по садоводству, всегда представленный на выставках, имеющий награды. Сад является смыслом всей его жизни. Для него он стал сверхценной идеей, поэтому он одержим садом. Он любит сад, но ради дела и прибыли. Герой в пять утра уже работает в саду, как каторжный, до самой ночи. У Песоцкого нет духовной связи с садом, нет в нём и самом сада души. Сад стал для него идолом, которому он поклоняется. Он привлекателен ему не с эстетической стороны, а с доходной. Все знают, что садом он нажил своё состояние. Его единственная дочь Таня пашет в этом саду, как рабыня. Она жалуется Коврину: «У нас только сад, сад, сад – и больше ничего... Вся, вся наша жизнь ушла в сад...» Состоянием сада отец обеспокоен ежечасно, никому из работников не доверяет, кричит и наказывает по пустякам. Сначала была испорчена работником яблоня - библейское древо познания добра и зла, а после смерти Песоцкого пришли чужие люди. Они довели сад до гибели, осквернив райское место.

Тон его статей по проблемам садоводства в адрес оппонентов нервный, с болезненным задором, ядовитый и дерзкий. Песоцкий прочитал работу известного немецкого ученого-садовода Н.Гоше «Руководство к плодоводству для практиков», получившую широкий отклик в России садоводов-любителей и ученых. Он пишет гневную статью в адрес немецкого автора. Для него цель жизни – в благоустройстве сада, а сад, в его понимании, есть «целое учреждение, имеющее высокую государственную важность, потому что это, так сказать, ступень в новую эру русского хозяйства и русской промышленности». Не случайно, читая статьи своего опекуна, Коврин заметил следующее: «Дело красивое, мирное, здоровое, но тут страсти и война». Отмечая нервный стиль статей Песоцкого, герой замечает, что «должно быть, везде и на всех поприщах идейные люди нервны и отличаются повышенной чувствительностью. Вероятно, это так нужно». Философ фиксирует нервный накал страстей у всех профессионалов.

Песоцкий признаётся Коврину, что не хотел бы, чтобы его дочь вышла замуж, мотивируя тем, что в сад придут чужие люди, от которых он и погибнет. Обеспокоен он и тем, что станет с садом после его смерти. Он признается, что доверил бы дочь и сад только Коврину, своему любимому воспитаннику, детство и юность которого прошли на его глазах и который порадовал его тем, что стал учёным. Любопытно, что Песоцкий ощущает раздвоенность в самом себе: «то он настоящий», предчувствующий гибель своего сада, то «не настоящий, точно полупьяный», продолжающий видеть в своём воспитаннике ангельское лицо и учёного, которого лет через десять лет, рукой не достанешь». В какой-то мере происходит обольщение опекуна своим воспитанником.

История магистра философии Коврина, заболевшего манией величия, свидетельствует о том, что причины его психологического расстройства лежат не столько в его утомлённости от беспокойной городской жизни и напряжённой умственной работы, сколько в стремлении быть избранным, в «осознании собственной высоты». Коврин приехал к Песоцкому, чтобы отдохнуть и поправить своё здоровье. Но и здесь он продолжает вести прежний образ жизни – очень много работает, читает сутками напролёт, мало спит. Он постоянно находится в состоянии очень сильного нервного напряжения. Его с детства обожали в этом доме, с юности говорили об его исключительности, ему это нравилось.

Первое искушение и первая галлюцинация героя происходит в усадьбе Песоцкого, когда он слушает серенаду итальянского композитора Гаэтано Брага, известную в России 90 годы XIX века как «Валахская легенда». В ней больная девушка слышит пение ангелов, просит мать выйти на балкон и узнать, откуда несутся эти звуки, но та не слышит их, не понимает её, и девушка в разочаровании

засыпает снова. Музыка и русский перевод текста произвели на Коврина сильнейшее впечатление. Он понял его смысл: больная воображением девушка услышала ночью в саду таинственные и прекрасные звуки, полные гармонии, которые не доступны для понимания простым смертным. Обратим внимание на психологическую реакцию героя в тот момент, когда закончилась мелодия: он встал и «в изнеможении прошёлся по гостиной». Никто из присутствующих не испытал подобного психологического состояния. В чём причина его изнеможения? Мистические таинственные звуки герой ещё не слышит, но они его очаровывают, а больная девушка их слышит. После серенады Коврин сразу же рассказывает Тане легенду о чёрном монахе.

Эта странная легенда не вписывается в усадебное пространство русской усадьбы. Она не принадлежит ни одному народу, нигде магистр философии её не вычитал. Её нашептывает ему пока ещё незримая болезнь, но её первый фантом объявится в усадьбе вечером. Встреча с Чёрным монахом произошла в пространстве парка и поля усадьбы. На выезде из имения всех встречал «старинный парк, угрюмый и строгий, который тянулся чуть ли на целую версту от дома до реки и здесь оканчивался крутым обрывистым берегом». Призрак Чёрного монаха появляется в пространстве поля в западной его части и стремительно перемещается в пространство угрюмого соснового парка, где растворился, как дым. Монах является Коврину в сумерках на закате, на границе дня и ночи, подобно темному существу. Улыбка монаха – лукавая, а значит чертовская. С древних времён у русских запад ассоциировался стороной смерти и мрака, а восток – землёй света.

Незримая болезнь ведет Коврина в тот самый «старинный парк, угрюмый и строгий». Далее Коврин спустится вниз, с «крутого, обрывистого берег» к реке и по лавам перейдет на другую сторону. «На угрюмых соснах кое-где еще отсвечивали последние лучи заходящего солнца… ни человеческого жилья, ни живой души вдали…». Далее произошло важное – в психологическом состоянии героя и в обманчиво реальном мире природы. «И кажется, весь мир смотрит на меня, притаился и ждет, чтобы я понял его», – размышляет Коврин категориями вселенских амбиций. Будто покоряясь ему, ответствуют какие-то силы: сначала колышут рожь «легким вечерним ветерком»; «через минуту опять порыв ветра, но уже сильнее, зашумела рожь, и послышался сзади глухой ропот сосен. На горизонте, точно вихрь или смерч, поднимался от земли до неба высокий черный столб. Монах в черной одежде с седою головой и черными бровями, скрестив руки на груди, пронесся мимо». Коврин успел заметить обращенную к нему лукавую улыбку и «бледное, страшно бледное, худое лицо». Как и полагается нечистой силе, «монах», опять начиная расти, «перелетел через реку, неслышно ударился о глиняный берег и сосны и, пройдя сквозь них, исчез, как дым».

На сознание и настроение магистра сильное впечатление оказал прекрасный сад и чарующая музыка серенады, стимулирующие его творческую энергетику. Больное сознание магистра порождает иллюзорный образ Чёрного монаха, ставший для него символом прекрасного земного бытия, символом «вечной правды». Его диалоги с Чёрным монахом делают его счастливым от того, что он ещё сильнее уверовал в свою исключительность, им овладевали мысли о деятельности во имя счастья людей. Герой осознает себя как мыслителя, носителя нравственной идеи и видит себя среди «идейных людей» своего времени. «Отдать этой идее всё – молодость, силы, здоровье, быть готовым умереть для общего блага, – какой высокий, какой счастливый удел!» – думал магистр. Такие помыслы в реальной действительности были лишь абстрактными тезисами, герой не знал, как привести людей к «вечной правде». Чёрный монах внушает Коврину мысль о том, что «повышенное настроение, возбуждение, экстаз» – это состояние избранных: «пророков, поэтов, мучеников за идею», Здоровыми и нормальными бывают только обыкновенные люди. Он внушает магистру идею избранничества, когда говорит ему:

«Если хочешь быть здоровым и нормальным, иди в стадо». Обольщаясь будущей славой, герой идёт навстречу смерти.

Магистр осознаёт свою болезнь как самопожертвование во имя людей. Он знаком с исследованием итальянского психиатра Ч.Ломброзо «Гениальность и помешательство», где учёный прослеживает связь между гениальностью и психическими аномалиями. Сама работа учёного не упоминается в рассказе, но есть две фразы героя и его двойника, указывающие на это: «Говорят же теперь ученые, что гений сродни умопомешательству» и «Как счастливы Будда и Магомет или Шекспир, что добрые родственники и доктора не лечили их от экстаза и вдохновения!», что человечество отупеет, посредственность будет считаться гением и цивилизация погибнет».

Однако Коврин – философ и человек ничего не сделал для того, чтобы хоть как-то осчастливить своих близких людей. Лечение избавило его от галлюцинаций. Герой затосковал, его одолела скука – спокойная, сытая жизнь показалась ему утомительной и пустой. Он становится жестоким, грубым к близким, разрушает семейные узы, забывает о прежних своих идеалах и мечтах. Герой признается близким, что он «сходил с ума», у него«была мания величия», но он «был счастлив», «был интересен и оригинален». Теперь он«такой, как все – посредственность». Он вновь захотел встречи с Чёрным монахом, чтобы вернуть экстаз очарования манией величия.

Героиня Таня живёт в поле двух разных ценностных координат: отца и мужа. Она знает сад, острые проблемы российского садоводства, знакома с работой Гоше. Таня поёт «Валахскую легенд» Брага, играет на рояле, ценит светлые идеи Коврина, она считает его гением и знает нравственные проблемы своего времени. Таня мыслит бинарно, как и её муж: «Я приняла тебя за необыкновенного человека, я полюбила тебя, но ты оказался сумасшедшим...». Разрываясь между отцом и больным мужем, она сама становится нервной и постоянно плачущей. Обиженная она могла «горько плакать в продолжении нескольких часов», а потом смеяться над своим плачем. Девушка весь день пролежала в обмороке после того, как Коврин сделал ей предложение. Татьяна, как заметил герой, «нервная, в высшей степени». Её письмо бывшему мужу – это вопль проклятья за смерть отца, свою разбитую жизнь и поруганный сад. Это её обнаженные нервы. Не случайно Коврину не хватило сил и воли прочитать письмо до конца.

Исход жизни главных героев рассказа драматичен: смерть магистра Коврина от наследственного приступа лёгочного кровоизлияния, его мать страдала этим заболеванием, Смерть Песоцкого не от старости, а от потрясения тем, что произошло с его воспитанником. У магистра Коврина недуг связан с научной одержимостью героя, которая привела его к раздвоению личности. Абстрактное понимание им вечной правды, счастья и любви не позволили ему стать настоящим учёным. В последние минуты жизни Коврин вспомнил цветочный сад, полный ярких красок и нежных ароматов. В эти минуты его вновь посещает Черный монах, но уже как вестник смерти. Страдает одержимостью и Егор Семёнович Песоцкий, но его одержимость иного характера. Он одержим коммерческим садом. Его дочь Таня по-своему тоже больна садом. Она любит сад, мучается им и не может уйти от него. Наконец, её одиночество и психический надрыв от того, что сад в опасности. Внешне она стала похожа на «живой труп». Таким запомнил ей Коврин, уезжая навсегда из Борисовки. Нервно больны в чеховском рассказе даже эпизодические образы. Запоминается образ «капризной модистки», которая шила приданное Татьяне к свадьбе. Это была «нервная и обидчивая дама», от которой в усадьбе «у всех кружилась голова».

В финале рассказа главный герой вспоминает Таню и цветочный сад, молодость и радость, науку и смелость, он звал жизнь, которая была прекрасна. Многие интерпретаторы, ссылаясь на эти детали, считают, что для героя сад

прекрасен и что в саду все были счастливы, а память о нём означает торжество сада. Однако, такая трактовка ошибочна, поскольку автор не показал раскаяния героя. Такое видение противоречит тому, что герой был абсолютно счастлив, только находясь в диалоге-рефлексии с Черным монахом. Следовательно, вспоминая сад, он вспоминает не о счастье. Поскольку вспоминание есть рефлексия, то он приходит к своим усадебным корням. Только в этот момент он освобождается от всего наносного и становится самим собой. Автор, описывая предсмертный час героя, подчеркнул новое отношение героя к Чёрному монаху. Коврин уже не ждал его, « ему было жутко, и он мельком взглядывал на дверь, как бы боясь, чтобы не вошла в номер и не распорядилась им опять та неведомая сила, которая в какие-нибудь два года произвела столько разрушений в его жизни и в жизни близких». После долгого блуждания герой вернулся к себе, и на его мёртвом лице «застыла блаженная улыбка».

Писатель причины появления нервных заболеваний, получивших широкое распространение среди интеллигенции 90-х годов, связывает не только с проблемами социальной действительности конца XIX века, сколько с общественной психологией этого времени. Бюллетень духовных заболеваний российской интеллигенции этого времени был широким и включал следующие недуги: «скуку», «истерию», «меланхолию», «манию величия», «пессимизм», «апатию». Это было время, как отмечал сам Чехов в своих письмах, «рыхлое» и «кислое», время малых дел, сомнительных идей и скудных чувств. Российская интеллигенция находилась в состоянии духовного кризиса.

Литература:

1.Ключевский В.О. Курс русской истории. Том 1. – М., 1984. – 634 с.

2.Шанский Н.М. Краткий этимологический словарь русского языка. – М., 1980. – 278 с.

3.Лихачов Д.С. Сад как текст. – М , 1984. – 112 с.

4.Толстая Е. Поэтика раздражения. Чехов в конце 1880-х – начале 1890-х годов. – М , 1994. – 286 с.

***

Крылова Л.А., Қадыров Ж.Т.

А.П. Чеховтың «Чёрный монах» әңгімесіндегі XIX ғасырдың 90-ы жылдардағы кейіпкер-зиялыларының рухани дерттері симтоматикасы

Мақалада А.П. Чеховтың «Чёрный монах» әңгімесіндегі XIX ғасырдың 90-ы жылдардағы кейіпкер-зиялыларының рухани дерттері симтоматикасы қарастырылады. Жазушы зиялылардың бойында кездесетін жүйке ауруларының себептерін әлеуметтік мәселелерден ғана емес, сондай-ақ қазіргі кездегі орын алатын қоғамдық психологияның салдарынан да туындайтынын көреді.

Тірек сөздер: *Енжарлық, зерігу, ұлықтық желікпе, кейіпкерлердің болмысы, идеяға құлай берілу, бейнелеме.*

Krylova L.A., Kadyrov Zh.T.

Souls' ailment symptoms of heroes of intelligentsia of 90-s, XIX century, in A.Chekhov's work "The Black Monk"

This paper presents souls' ailment symptoms of heroes of intelligentsia of 90-s, XIX century, in A.Chekhov's work "The Black Monk".The writer considers the reasons for nervous disease of the intelligentsia not only as social problems, but primarily as public psychology of that time

Keywords: *Heroes' being, boredom symptoms, symptoms of apathy, megalomania, possession, symbols, mystic space.*

***

ӘОЖ 811.512.122

Бекбосынова А.Х. – филология ғылымдарының кандидаты,
Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты
E-mail: assia-bek@mail.ru

«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНІҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

Аңдатпа. *Баспасөз әдеби тіліміздің байып, дамып отыруына үнемі өзінің ықпалын тигізіп отырады. Мақалада тұңғыш жалпыхалықтық «Қазақ» газетінің қазақ әдеби тілін қалыптастырудағы рөлі айқындалған.*

Тірек сөздер: *Жалпыхалықтық газет, баспасөз тілі, әдеби тіл, лексикалық, грамматикалық ерекшеліктер, стильдік тармақтар, тілдік норма.*

Тіл – қоғамдық құбылыс. Ендеше тілдің тарихы мен дамуы қоғамның дамуымен тығыз байланысты болады. Қоғамның әртүрлі сатыларында болған түрлі оқиғалар ізі тек тілде сақталынып, кейінгі ұрпаққа жетіп отырады. Тілдің даму деңгейін көрсететін бірден-бір құрал – баспасөз. Қай дәуірде болмасын қазақ әдеби тілінің дамуына, оның әртүрлі функционалдық стильдерінің жетілуіне баспасөздің тигізер әсері зор. Мерзімді баспасөз өзі қызмет ететін халықтың тілін ғана пайдаланып қоймай, оның ұнемі жетіліп, дамып отыруына өз ұлесін қосып отырады.

Қазақ әдеби тілінінің даму тарихын зерттеуші ғалымдар қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің қалыптасып, нормалануындағы дәуірді XIX ғасырдың екінші жартысы деп атап көрсетеді. Қазақ әдеби тілін зерттеуші ғалым М.Балақаев XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап әдеби тіліміздің іргесі қаланып, оның ары қарай даму бағытының қалай болуы керек екендігі белгіленгендігін атап өтеді. Ыбырай, Абай шығармаларынан басталып, қазақтың жаңа әдеби тілінде бұрын болмаған стильдік тармақтарын қалыптастыруда қазақ тіліндегі тұңғыш баспасөзіміз «Түркістан уәләятінің газеті» (1870-1882) мен «Дала уәләяты газетінің» (1888-1902) атқарған рөлі зор еді. Б.Әбілқасымов «Алғашқы қазақ газеттерінің тілі» еңбегінде тұңғыш рет «Түркістан уәләяті газеті» мен «Дала уәләяты газетінің» тілін сөз етеді. Еңбекте тұңғыш газеттер жайлы негізгі деректер, олардың беттерінде көтерілген мәселелер және ең бастысы олардың тілдік ерекшеліктері (қазіргі қазақ тілімен салыстырғанда) пайымдалады. Сондай-ақ Б.Әбілқасымов газеттерде кездесетін қазіргі тіл нормасымен салыстырғанда олардан өзгешелігі бар грамматикалық формалар мен лексемалардың даму деңгейі және этимологиясын барынша ашып, тұңғыш газеттердің қазақ әдеби тілін қалыптастырудағы қызметін саралайды [1]. Тұңғыш газеттердің қазақтың жаңа әдеби тілін қалыптастырудағы қызметі ерекше болды.

Ал XX ғасыр басындағы қазақ халқының төл энциклопедиясы тәрізді «Қазақ» газетінің сол кездегі қоғамда атқарған қызметі орасан зор еді. XX ғасырдың басы ұлттық баспасөзіміз ұшін жаңа бір кезең десек болады. Өзіміздің ана тілімізде жарияланған «Айқап» журналы, «Қазақстан», «Қазақ», «Бірлік туы», «Қазақ газеті», «Сары Арқа», «Серке», «Алаш» газеттері жарыққа шықты. Әсіресе қазақ халқы мәдениетінің тарихында «Қазақ» газетінің шыға бастауы ерекше оқиға болды. Өйткені XX ғасырдың басы қазақ қауымы ұшін аса күрделі тарихи белес еді. Еліміздің саяси-әлеуметтік жағдайында көптеген өзгерістер болып, ел мұддесі қатаң сынға тұскен кезең болатын. Осы тұста алғашқы қазақ оқығандары мен Алаш зиялылары еліне көшбасшы бола білді. Өзге озық елдердегідей ұлтты ұйыстырып, мәдениет пен ағарту жолына бастайтын ұлттық мерзімді басылымдарға қажеттілік туды. Алғашқы ұлттық баспасөз «Қазақ» газеті де осындай мақсатпен жарыққа шықты. Міне, осындай қиыншылықтардан соң 1913 жылы 2 ақпанда «Қазақ» газетінің алғашқы нөмері «Кәрімов, Хұсайыновтар баспаханасында» басылып шықты. Ұлттық мерзімді баспасөз, тұңғыш жалпыхалықтық «Қазақ» газеті Орынбор

қаласында А.Байтұрсыновтың басшылығымен 1913-1918 жылдар аралығында жарық көрді. Қоғамдық-саяси, рухани-мәдени қажеттіліктен туған бұл басылым қазақтың «көзі, құлағы һәм тіліне» айналды.

М.Әуезов газетке «Қазақтың еңкейген кәрі, еңбектеген жасына түгелімен ой түсіріп, өлім ұйқысынан оятып, жансыз денесіне қан жүгіртіп, күзгі таңның салқын желіндей ширықтырған, етек-жеңін жиғызған «Қазақ» газеті болатын» [2, 3 б.] - деп баға берді. Алғашқы нөмердің басында берілген өлең жолдарынан-ақ газеттің алдына қойған мақсаты анық аңғарылады.

Мінекей, қалың қазақ қара тура!
«Бұл кім?» деп жатырқама түрін көре,
Жас «Қазақ» жаңа талап, жарық ойлы,
Келіп тұр, қол қусырып сәлем беріп.

Алыстан іздеп келген бауырларың!
Халіңнің сырттан көріп ауырларын,
Жеңілту жайын соның кеңесуге,
Қазақтың бас қостырмақ қауымдарын [2, 9 б.].

Сондай-ақ алғашқы редакциялық хабарда: «Ұлт үшін деген ұранымыздың ұлғаюына күшін қосып, көмектесіп, қызмет ету қазақ баласына міндет. Халыққа қызмет етемін десеңдер, азаматтар, тура жолдың бірі осы. Жол ұзақ, өмір қысқа, қолдан келгенін өмір жеткенінше істеп кетелік» [2, 10 б.] – деп барша қазақ халқын «Қазақ» газетіне қолдан келгенше көмек көрсетуге шақырады. А.Байтұрсынов газеттің алдына қойған мақсатын: «Қазақ» газетасының шыға бастағандағы мақсұды мынау еді, жұрттың пайдасына көз болу, қазақ арасында ғылым, һөнер, жайылуына басшы ету, басқа жұрттардың халінен хабар беріп таныстыру деп атап өтеді.

Газет беттерінде халықтың тұрмыс-тіршілігі, оқу-ағарту, дін, тіл, экономикалық-әлеуметтік және ішкі, сыртқы хабарлар арқылы ішкі және сыртқы саяси жағдайлар жарияланып отырды. Газетте А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ә.Бөкейханов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Ш.Құдайбердиев, С.Торайғыров, Х.Досмұхамедов, Ж.Тілеулин (денсаулық жайлы мақалалары), А.Жанталин (қазақ мектептері, жер мәселесі жайлы), Қыр баласы, Қазақтың бір баласы, Түрік баласы, Қыпшақ баласы, Баянауыл қазағы, Қарқаралы қазағы, Ферғана қазағы, Жетісу қазағы, Қазақ инженері, Нәзипа, Торғайлық, Кәрі жолаушы, Жиен, Бортаң, Сұңқар, Ақ жігіт, Біреу есімдерімен және басқалар өзекті мәселелер төңірегінде ой қозғап, ұлттық сананың оянуына жол салды.

«Қазақ» газетінде қазақтың көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлерінің мақалалары және ақын-жазушылардың шығармалары, сондай-ақ сыни еңбектер үздіксіз жарияланып отырды. Әрине осының бәрі – қазақ әдеби тілінің дамып жетілуіне көптен-көп себебін тигізгені анық.

Баспасөз тілі – жазба тіл, тілімізге енген жаңа сөздер сөздік құрамға баспасөз арқылы еніп отырады. Осы күні өзіміз қолданып жүрген, әдеби тіліміздің берік орын алған тілдік құбылыстардың біршамасы мерзімді баспасөз тілінде қолданылып, уақыт өте келе тілімізде қалыптасып, нормаланып, әдеби тілге енді. Қазақ халқының барлық сөз байлығы газеттер арқылы сақталып бізге жетіп отырды. Ендеше ХХ ғасыр басындағы «Қазақ» газетінің беттерінен бүгінгі әдеби тіліміздің даму деңгейін танып-таразылай аламыз. Әсіресе әдеби тіліміздің даму жүйесіндегі лексикалық және грамматикалық ерекшеліктерді бүгінгі әдеби тілдегі ерекшеліктермен салыстыра отырып, әдеби тіліміздің дамуында қандай өзгерістердің болғанын білеміз. Сондай-ақ «Қазақ» газетінің жазба әдеби тілді дамытуда, әсіресе оның кейбір стильдік тармақтарын қалыптастырудағы қызметін ерекше атап өтуге болады.

Профессор С.Исаев: «Демек, мерзімді баспасөз тілінің әдеби тілмен байланысын сөз еткенде, алғашқысының дайын құрылыс материалдарын ғана

пайдаланып отыратын енжар құбылыс емес екендігін, сонымен қатар берері де бар, әдеби тілге түрліше әсер етіп отыратын құбылыс екенін ескерусіз қалдыруға болмайды. Тілдегі өзгерістер, сөздік құрамға жаңа сөздердің енуі күнделікті сөз қолданудан туып отырады. Бірақ ол жаңалықтар жеке бір адамның қолдануынан бірден әдеби тілге сіңісіп кете бермейді. Ол сөз әдеби тілге сіңіп кету үшін белгілі бір уақыт тілдік қолданыста болып, одан тұрақты орын алуы керек. Осындай сыннан өткеннен кейін ғана ол адамдар арасындағы қарым-қатынаста күнделікті пайдаланыла жүріп, біртіндеп жаңалық болудан қалады. Бұл процесс қоғам дамуының барлық сатыларында жүріп жатады. Өйткені қоғам дамуымен бірге тіл де дамып отырады» [3, 439 б.] – деп белгілі бір сөздердің әдеби тіл қатарынан орын алу жайын сөз етеді.

«Қазақ» газетіндегі тілдік құбылыстардың қолданылу жиілігін зерделегенде, кейбір сөздердің нормаланып, әдеби тіліміздің берік орын алуын байқасақ, енді кейбірінің тілдік қолданыстан мүлдеп шығып қалғанын немесе сөздің жаңа мағынаға ие болуын байқаймыз. Қоғамның дамуымен бірге тіл де дамып әр алуан өзгерістерге ұшырап отырады. Ендеше мерзімді баспасөздің әдеби тіліміздің дами түсуіндегі өзгерісті барынша анық көрсететінін атап өтуімізге болады. Мысалы: *Оренбуртағы Торғай* ***обласной правлениесі*** *Омскідегі мал қараушы* ***фелшерлер школасында*** *екі* ***степендия*** *ашады. Тиісті* ***сумманы земски ызборлардан*** *бермекші. 16 жасқа жеткен* ***двухклассни школа*** *бітірген кісілер қабыл етіледі. Оқып шығушылар Торғай облысында жақсы* ***жалованиемен*** *төрт жарым жыл қызмет етуге міндетті («Қазақ» газеті, 1913, №23). ... Шапшаң* ***һәм*** *дұрыс емле жазу. Ойдан сөз шығарып жаза білу* ***инша,*** *осы күнгі татар әдебиетінің атақты авторларынан хабардар болу. ...* ***Етимология, грамматиканың*** *атақты қағидаларына жатқандай қоспа сөздерді* ***талқандау*** *(«Қазақ» газеті, 1913, №26). ... Оншама оқуды біздің балаларымыз қанша оқып бітірер, оған қанша* ***расход*** *керек, қаншама арыз өткізу керек, мұның бәрі біздің қолымыздан келмейді деп талпынудан өздеріңді өздерің тартпаңдар. ... Балаларыңды* ***әліпби*** *мен* ***азбукадан*** *бастап оқытыңдар. Сол балалардың сол аз ғана білімін түбінде зор пайдалы орынға жұмсап, әрі өзіне, әрі бөтенге пайда келтірмейді деп ойламаңдар. Сондай аз білімің де көп пайдаға бастайтын жағы да болады. Мысалы, мынаны қараңыз:* ***загранисада*** *ғылым жайылып, терең оқыған адамдар шығып, солар егін кәсібін ғылымның айтуынша істеудің мұқтаж* ***һәм*** *зор пайдалы екендігін біліп, сол ғылымның айтуын халыққа шашып, халықты үйретуге бел байлап, халықты үгіттей бастағанда халықтың бұрыннан жазу таныс, кітап* ***газета*** *оқып, һәр нәрседен хабары болып, көзді қарақты болып келе жатқандығының пайдасы есепсіз болып, халық егін ғылымын тез ұғып алды. Мінекей, аз ғана қағаз танырлықтай білімнің зор пайдасы! («Қазақ» газеті, 1913, №27).*

«Қазақ» газетінің лексика жүйесін арнайы зерттеген Б.Момынова: «Қазақ» газеті – қазақ халқының мәдени тарихында баға жеткісіз қызметімен ерекшеленеді. Әдеби тіл нормаларының нығаюы жолында айрықша қызмет еткен басылым. Барлық газеттер секілді бұл газеттің бетінде әдеби тілдің барлық стильдері әрі қарай қалыптасу жолынан өтті, жүйеленді; әсіресе емлені жүйелеудің тиімді жолдары ұсынылды (А.Байтұрсынұлы мақалалары негізінде); сондай-ақ кірме сөздерді, аса көп мөлшерде тілге енген терминдерді қолданысқа түсірудің алғашқы тиімді жолдары белгіленді; әдеби тілдің барлық стильдеріне тән материалдардың кең таралуына, олардың қалыпты қызмет атқаруына қолайлы жағдай орнықты» [4, 192 б.] – деп газеттің жан-жақты қызметін атап көрсетеді. Сондай-ақ қазақ әдеби тілінің ширек ғасырлық даму, жетілу жолын қарастырған Ш.Мажитаева: «Сөйтіп, әдеби тіліміздің тарихын жасауда мерзімді баспасөз тілі айрықша орын алады, ол әдеби тіліміздің даму жүйесіндегі лексикалық, грамматикалық ерекшеліктерді байқауға мүмкіндік беретінін» [5, 7 б.] – ерекше атап өтеді және «XX ғасырдың басы – қазақ әдеби тілінің функционалдық стильдері дараланып, саралана бастаған кезі. Бұл кезең тілдің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық нормаларын қалыптастырып, бір жүйеге түсіруге бағытталған жұмыстармен ерекшеленеді. Мәселен, бұл кезеңде

публицистикалық, ғылыми-көпшілік, көркем әдебиет, ресми іс қағаздары стильдері қалыптасып, өзіндік ерекшеліктерге ие болды» [5, 8 б.] – деп тұжырымдайды.

Жалпы тілімізде баспасөздің қазақ әдеби тілінің даму деңгейін саралауға байланысты Б.Әбілқасымов, С.Исаев, Н.Қарашева, Б.Момынова, Ш.Мажитаева, Г.Жұмашева т.б. ғалымдардың зерттеу еңбектері жарияланды.

«Қазақ» газеті бетінде үнемі тілімізге қатысты мақалалар жарияланып, ұлт болудың, халық болудың бірден-бір көрсеткіші – тіл екендігі айтылды. Мысалы: *Басқа жұртпен араласқанда өз алдына ұлт болып, өз алдына тілі бар, өз тілінде жазылған сөзі (әдебиеті) бар жұрттар ғана тұрады. Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы heш уақытта адамы құрымай жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тіл. Сөзі жоғалдың жұрттың өзі де жоғалады. («Қазақ» газеті, 1913, №1).*

«Қазақ» газеті өзіне дейінгі газеттерге қарағанда қазіргі тілімізге барынша жақын жазылған газеттердің бірі деуімізге болады. М.Дулатовтың осы газет бетіндегі «Алаш азаматтарына» мақаласынан үзінді келтірейік: *Халықтың мәдениет жолында ілгері басып, ел қатарынан қалмасына себепші болатын нәрселердің бірі баспасөз, иәғни газета, журнал, кітаптар екендігі шексіз. Олардың басылып шығып, жұртқа таралуына пұл керектігі де шексіз. Баспасөздің әуелі керектігін түсініп білу қажет, екінші білгеннен кейін баспасөзбен жұрттың пайдалану жағын ойлап іс қылу керек. Басқа жұрттарға қарасақ, олар мұндай істерді екі түрлі жолмен жүргізіп жатыр. Бір жолы – пұл міндетін пұлы барлар алып, жазу міндетін қалам ұстаушылар алып, істеп жатқан жол. Екінші жолы – баспасөзбен халықтың пайдалануын ойлаған адамдар көп сумасы болмаған соң, аз сумаларын құрастырып жиып, біріктіріп, күштерін қосып, серіктесіп іс қылып жатыр(«Қазақ» газеті, 1913, №42).* Немесе Нәзипа есімді мақала авторының «Қазақ»-қа мақаласына тоқталайық: *Жетісінде бір шығатын, бір жасар жас «Қазақ»-тың бетінен осылардың бәріне орын табылды. Осылардың бәрі де ай мен күндей, Алаш ауылына бірдей түсінікті ана тілмен сөйлейді. Күні кеше, мәдениет заманындағы пікірлерді, істерді, мәдениеттен тысқары жатқан қазақ тілімен айтуға болмайды деп ойлаушы едік. Ойымыз баспасөзіміздің жоқтығының шалығынан болған жаңылыстық екен. Онымыз өзімізді өзіміз білмей нақақ қорлау екен. Олай ұлақпағызымға себепкер болған нәрсе: қазақтың оқығандарының көбі иә орысша, иә ноғайша оқығандық. Қазақ дыбысын дұрыс жазуға хәріп арнаудың өзі «Қазақ» бетінде қанша сөз болды! («Қазақ» газеті, 1913, №56).*

Дегенмен, «Қазақ» газеті тілінің лексикалық құрамында байырғы сөздер мен кірме сөздердің өте көп қолданылғанын байқаймыз. Мысалы, газет оқырмандары «Қазақ» газетінің кезекті санына «Құрметті бас жазушы» мақаласын жолдап: Қазақ»-қа қаламменен жәрдем беретұғын мұсылманша оқыған құрбыларымыз бір нәрсе жазғанда басқа араб, парсы, ноғай қандастарымыздың сөздерін, орысша оқығандарымыз орыс яки басқа Еуропа жұртының тілдерін орынсыз көп кірістірмей, өзіміздің қазақтың нағыз қара тілімен жазып тұрса, «Қазақ» қалың жұртымыздың оқып тұруына оңай түсінімді болар еді. Соның үшін құрметті бас жазушы да мұны hәрқашан назарына алып жүрсе екен деп тілейміз [2, 51 б.] – деп өз өтініштерін білдіреді.

Мысалы: ***Миллет*** *халін ойымызға алып, қызмет етуді мойнымызға алып, талаптанған бір ісіміз. ...Халық* ***бунт*** *жасап, Кемал пашаны уәзірліктен түсіріп, әскер басы Назым пашаны өлтіріп, ескі партияның адамының бәрін іс басынан шығарып, үкімет басына Жас түрік партиясындағы адамдардан қойды. ...Бұлайша халық көзінде Ахмет байдың* ***ығтибарын*** *арттырған нәрсе, әлбетте оқу, оқыту істерінде еткен зор қызметі болды. ...Ондағы 20-30-дағы мұғалімдердің* ***жалованиелерін,*** *медресенің отын-су, басқа* ***расходтарын*** *өтеп тұру үшін түрлі қалада өнімді* ***уахфалар*** *қалдырды. ...Мұнан бұлай осы бетімізбен жүре берсек,* ***ықтисадта*** *қазақ тілі азып-тозып, бірте-бірте тұтынудан шығып, әуелі қазақша жазу ұят көрінер сонан соң қазақша сөйлеу ұят көрінер, онан әрі не болары белгілі. ... Біздің шәкірттер үшін медреседе біліп шығуға керек болған нәрселер: педагогика,*

(усул тағдим және тәрбие), өз еліміздің (түркі елінің), тарихы һәм қазақша бек ***әйбат*** *оқи, жаза білу, орысшаны да таза білу. ...Мақсаты* ***фахир,*** *мұқтаж, жетім-жесір адамдарға қысылғанда, ашаршылық болғанда, жәрдем бермек һәм бала оқытқан мұғалімдерге, имам,* ***мұзындарге жалование****, халі келмеген жарлы балалардың оқуына, мектеп, медреселердің керегіне сол ақшадан жәрдем беріп тұрады («Қазақ» газеті, 1913, №1).*

Газет шығарушылар газет тілінің өз оқырмандарына барынша түсінікті болуын үнемі бақылап, тіл тазалығы жөнінде мақалалар жариялап отырды. Тіпті газет санының ең алғашқы нөмірінің өзінде тіл мәселесінің қозғалуы – қазақ тілімізге қатысты «Қазақ» газетінде үздіксіз тіл мәселесінің қозғалып отырғанын байқатады. « ... Егер де біз қазақ деген ұлт болып тұруды тілесек, қарнымыз ашпас қамын ойлағанда тіліміз, дін де сақталу қамын қатар ойлау керек. Қазақтың осы күнгі ісінің бетіне қарағанда һәм мұнан былай ісіміздің беті осы болса, қазақ тілі азып, жоғалуға ықтимал. Біз келімсек жұрттан кем болмас үшін оқымай тұра алмаймыз. Оқымасақ басқалармен қатар тіршілік ете алмайтынымыз сүттей ақ, күндей жарық. Оқығанда ісіміз осы халінде болса, тіліміздің азып, жоғалуы да анық [2, 19 б.] – деген ойынан тіл жанашырларының тіліміздің үнемі дамып жетілу жолында күрес жүргізгенін байқаймыз.

Сондай-ақ тіл жанашылары: «Мұсылман медреселерінде оқығандардың естігені әдеби тілмен жазған кітап, жазғанда да сол кітаптардың тіліне салып еліктеу. Ол әдеби тіл деген қандай тіл? Араб, парсы сөздері көп кіріскен тіл. Неғұрлым араби, парси сөздері көп қосылса, неғұрлым қара халық түсінуге ауыр, хатта тіпті түсінбейтін болса, соғұрлым әдебилірек болады деп түтынған жолдан шыққан тіл. Бұл тіл халықтан тумаған, жаны жоқ тіл.

... Ақырында айтатынымыз: әдеби тілді сүйетін бауырларымызға газетті қазақтың қара тілімен жазғанымыз үнамсыз көрінсе, ол кемшілігімізге кешу өтінеміз. Жұрт үшін шығарылған нәрсе жұртқа жақын болуы тиіс» [2, 19 б.] – деп тіл тазалығына зор мән бергендігін байқауға болады. Ендігі бір мақалада: «Күні кеше, мәдениет заманындағы пікірлерді, істерді, мәдениеттен тысқары жатқан қазақ тілімен айтуға болмайды деп ойлаушы едік. Ойымыз баспасөзіміздің жоқтығының шалығынан болған жаңылыстық екен. Олай ұлақпағызымға себепкер болған нәрсе: қазақтың оқығандарының көбі иә орысша, иә ноғайша оқығандық. Қазақ дыбысын дұрыс жазуға хәріп арнаудың өзі «Қазақ» бетінде қанша сөз болды!» [6, 125 б.] – деп қазақ тілінің зор болашағы айтылған.

Ал «Қазақ» газеті тілінің грамматикасы бүгінгі күнмен салыстырғанда біраз өзгеріске ұшырағанын айтуға болады. Мысалы, *Сондықтан һеш таңырқарлық емес, егер бұ күн мелши ноғай, ертең әрі саудагер болып кетсе, иәки құрметті Хасенов, Иаушев һәм басқалар қазақпен сауда қылып аз уақыттың ішінде милионер болғанына («Қазақ» газеті, 1914, №64). Қабыл етеді: кесіп, сылып қарайтын ауруларды, көзі аурулы адамдарды, сыртта жарақаты бар адамдарды һәм ішкі сарайында науқасы бар адамдарды («Қазақ» газеті, 1914, №54). Бірінші Г.Д. депутаты Ахтиамов Оренбург муфтилігі туралы әдемі көп сөз сөйледі. Мұның сөзі жақсы, дәмді еді, сиез жабық, ұрланған себепті газета жүзіне басылуға қалам мүжіп тұр («Қазақ» газеті, 1914, №72). Еуропа патшаларынан қарызға алмақ үшін: нағыз соғысар ниетін білсе, һешкім қарыз бермейді деген қауіппенен. («Қазақ» газеті, 1914, №50).* Берілген мысалдардағы сөйлемдердің құрылысы, сөздердің орын тәртібіндегі ауытқушылықты сол кездегі бөтен тілдің ықпалы және ауызекі сөйлеу тілінің әсері деп қарауымыз керек.

Сондай-ақ «Қазақ» газеті тілінде қимыл есімін білдіретін сөздердің орнына көбіне барыс жалғаулы **-ар, -ер, -р** жұрнақты есімшеге **керек** сөзінің тіркесіп жасалуын және барыс жалғаулы есімшемен сөйлемнің аяқталуын, барыс жалғаулы **-у** тұлғалы түйық етістікке керек сөзінің тіркесуін сол кезеңнің өзіндік бір ерекшелігі деп қарауға болады. *Ілгері басқанның үстіне ілгері* ***басарға керек*** *(«Қазақ» газеті, 1913, №1). ... Соның үшін бізге (депутаттарға) жалғыз-ақ жол бар: Думаның*

бостаншылық уақыттарында сайлаушылармен көбірек көрісіп, халық пікірін ***білерге.*** *Аспандағы тырнаны ұстаймын деп әуреленбей, төбедегі шыбжықты қолғап түсіруге* ***тырысарға керек*** *(«Қазақ» газеті, 1914, №50). Калмыковтан ең жақыны Уралскі 264 шақырым, бұған атпен* ***баруға керек*** *(«Қазақ» газеті, 1914, №49).*

Сондай-ақ «Қазақ» газеті бетінде шылау сөздердің қолданылуында қазіргі әдеби тілмен салыстырғанда біраз өзгерістердің болғанын байқаймыз. Талғау мәнді **я** шылауының **иәки, иә** түрінде жиі кездесуі және араб-иран тілдерінен енген **һәм** жалғаулығының бірыңғай мүшелерді жалғастыру және ыңғайлас құрмалас сөйлемдерді байланыстыру қызметін атқарғанын көреміз. *Деннің сау болуы* ***иәки*** *ауруларға шалынуы кісіні қоршап тұрған тұрмыстың шартына қарай болады («Қазақ» газеті, 1913, №9). Біздің мақсатымыз, жер хақындағы ойымызды бастан-аяқ түгел баяндап жазбақ* ***һәм*** *жазылған сөзді бекітетін толымды дәлелдер көрсетпек («Қазақ» газеті, 1913, №10). Енді мұнан былай кімде-кімнің қолында кітап қалса,* ***иә*** *төлейтін реті болса, «Қазақ» басқармасына жіберсе екен. ... Түркістан уалаятында бауыр құрт деген қара малға* ***бек*** *қауіпті бір дерт бар. («Қазақ» газеті, 1914, №49).*

Сондай-ақ «Қазақ» газеті бетінде қазіргі тіліміздегі көмектес септік **-менен** қосымшасы жалғаулық шылау қызметінде қолданылған.

Газеталардың айтуы: Түркияның Гелибелу һәм Такфур тауы жағынан шыққан әскері ***менен*** *Шаталжадағы әскердің сол қанаты табысып, бірігіпті («Қазақ» газеті, 1913, №1).*

Сонымен, XX ғасыр басында жарық көрген «Қазақ» газетінің қазақ әдеби тілін дамытудағы рөлі ерекше болды.

Әдебиеттер:

1. Әбілқасымов Б. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. – Алматы: Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы, 1971. – 185 б.

2. «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІ 1913 жыл / Құраст.: С.О. Смағұлова, Ғ.Қ. Әнес, Т.А. Замзаева. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 480 б.

3. Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: ф.ғ.д. Ғ.Әнес және проф. Н.С. Исаева. – Алматы: «Абзал-ай» баспасы, 2014. – 640 б.

4. Момынова Б. Қазақ әдеби тілінің тарихы: оқулық. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 283 б.

5. Мажитаева Ш. XX ғасыр басындағы қазақ әдеби тілі: Оқу құралы. – 2-бас., өзгертілген. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2007. – 234 б.

6. «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІ 1914 жыл / Құраст.: С.О. Смағұлова, Ғ.Қ. Әнес, Т.А. Замзаева. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 504 б.

***

Бекбосынова А.Х.

Роль газеты «Қазақ» в формировании казахского литературного языка

Периодическая печать оказывает свое влияние на развитие литературного языка, на его пополнение. В настоящей статье определяется роль первой общенародной газеты «Қазақ» в формировании казахского литературного языка.

Ключевые слова: *Общенародная газета, язык печати, литературный язык, лексические, грамматические особенности, стилевые характеристики, языковая норма.*

Bekbosynova A.H.

The role of newspaper "Kazakh" in the formation of the Kazakh literary language

Periodical Press exerts its influence on the development of the literary language, on its completion. This article defines the role of the first nation-wide newspaper "Kazakh" in theformation of the Kazakh literary language.

Keywords*: Nation-wide newspaper, printing language, literary language, lexical, grammatical features, style characteristics, language norm.*

***

ӘОЖ 81’42:821.512.122

Қоңыратбаева Ж.М. – филология ғылымдарының кандидаты,
профессор м.а., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
E-mail: zhanarkon@mail.ru

ШӘКӘРІМНІҢ ПАССИОНАРЛЫҚ МҰРАТЫ

Аңдатпа. *Кез келген сала адамы пассионар тұлға дәрежесіне жете алатыны анық. Әсіресе, қоғамды, туған жұртын белсенді, зиялы, пассионарлы болуға жетелейтін шығармашыл жандардың іздегені күнделікті күйбең тірліктен жоғары тұратын мүдде-мұрат болары әбден хақ.*

Бұл тұрғыдан қарастырғанда, дана Шәкәрімнің жүріп өткен ғұмырлық жолы – қазақ болашағының іргетасын қалауға атсалысқан үлгі-бағдар болғаны анық. Яғни, адам–қоғам–дін тақырыптарын өз шығармашылығының ең басты өзегі етіп алып, қоғамның келелі мәселелерін алға тартқан Шәкәрім Құдайбердіұлын пассионар тұлға деуге толық негіз бар.

Бұл ізденісімізде біз философ ақын Шәкәрімнің осы бір пассионарлық сипатын оның тілдік тұлғасы арқылы ашуды мұрсат тұтамыз.

Тірек сөздер: *Пассионарлық теориясы, этнолингвистика, көркем дискурс, тілдік тұлға, әлемнің тілдік бейнесі, қазақ этномәдени танымы.*

Пассионарлық теориясы – еуразияшыл ғалым Л.Н. Гумилевтың этногенез туралы зерттеулерінде ғылыми тұрғыдан байыпталған тұжырым. Латын тілінен аударғанда «passio» таңбасы «құмарлық», «әуесқойлық» «ынтықтық» деген мағынаны білдіреді. Қоғамның пассионарлығы ондағы пассионар тұлғалардың ұлес салмағымен өлшенеді. Л.Н. Гумилев пассионар тұлғаларды қоршаған ортаны өзгертуге қажетті құш-қуаты бар адамдар деп атаған. Пассионарлық теориясында Л.Н. Гумилев адамдарды мінез-құлқына қарай үлкен үш топқа бөледі: 1. Үйлесімділіктегі адамдар, олар – көп. Бұл топтағы адамдар қуатпен жеткілікті қамтамасыз етілген, яғни өздерінің қарапайым қажеттіліктерін өтеуге жететіндей қуат олардың бойында толық бар. Олар өмір сүру ұшін қызмет етеді. Басқа талап-тілектері жоқ. 2. Пассионар адамдар – олардың бойындағы қуат құші мөлшерден артық. Пассионар адамдар (құштар жандар) өздерінің мақсат-мұратын жүзеге асыру ұшін өмір сүреді. Мақсат-мұратын өмірінен де жоғары қояды, мақсатының мәні өмірінен қымбат болып есептеледі. 3. Субпассионар адамдар – құштарлығы бәсең адамдар, олардың қуаты кәдімгі қарапайым тірліктегі қажеттілігін де өтей алмайтын деңгейде болады. Бұл топтағы адамдар ешбір әрекет жасағысы келмейді және басқа адамдар есебінен күн көруге бейімделеді [1, 271-272 бб.].

Л.Н. Гумилев теориясында пассионар адамдардың қатарына мінез-құлық сипатына қарай өмірі мен өнегесін ұлтына, халқына, еліне арнаған тұлғалар жатқызылады. Пассионар тұлғалардың бойында өмірді өзгертуге деген, іс-әрекет жасауға деген құштарлық ерекше болады. Ондай тұлғалар діттеген мүдде жолында өздерін, тіпті құрбандыққа шалулары да мүмкін. Ол қасиет олардың бала күнінен-ақ көрініп тұруы мүмкін екен. Л.Н. Гумилев пассионар тұлғалар қатарына Жанна Д.Аркты, Александр Македонскийді, Наполеон Бонапартты жатқызады. Бұл қатарды түркі дүниесінің пассионар тұлғалары – Абай, Шәкәрім, Ататүрік, Т.Рысқұлов, А.Байтұрсынұлы сынды ірі тұлғалары толықтыра тұсері сөзсіз. Мәселен, түркі интеграциясын бастаған Т.Рысқұлов пен М.К. Ататүріктің идеялары адамзат баласын біріктіруді, толеранттылықты көздейтіні белгілі. Немесе қазақ ұлтының ұлы перзенті Абай «адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» идеясын ұсына отырып, бүкіл адам баласын (оның ішінде, әрине, түркі жұртын) бірлікке шақырады. «Сөзі жоғалған ұлттың өзі де жоғалады» деп, ұлтын ашық қорғанысқа шақырған А.Байтұрсынұлы қазақ білімінің реформаторы атануы тегін емес. Бұл қасиеттер олардың қанмен

біткен пассионарлығында жатса керек.

Қоғамның, уақыттың, туған жұртының белсенді, зиялы, пассионарлы болуына жетелейтін шығармашылық тұлғалардың күнделікті күйбең тірліктен жоғары тұратын мүдде-мұрат болары әбден хақ. Бұл тұрғыдан қарастырғанда, дана Шәкәрімнің жүріп өткен ғұмырлық жолы – қазақ болашағының іргетасын қалауға атсалысқан үлгі-бағдар болғаны анық.

Шәкәрім «Мейірім, ынсап, ақ пейіл, адал еңбек, -

Бұл төртеуін кім қылса, шын адам сол» - дейді [2, 10 б.]. Ұлт ойшылы Шәкәрімнің шын адам болмысын танытқан пәлсапа танымы өмірді ар тұтқан әр адамзат баласының өлшем-белгісі болса керек. Ғұмырлық қағидатында аталмыш төрттіктің үдесінен бірдей шығатындар да, не бірін кем, бірін артық ұстар жандардың да қатар кездесетіндігі ақиқат. Өмір философиясында «бұл төртеуін қатар қылушылар» қоғамды алға сүйреп (қанағат-ынсапқа шақырып, жадыға адал еңбек етуді тоқытып), ұлтының пассионарлы болуына ықпал ететіні тағы ақиқат. Шәкәрім дана өз ісінің қай-қайсысында да көшбасшылық қырынан танылып, «қоғамның үлкен интеллектуалдық күшін өзімен бірге» (А. Сейдімбек) ертіп, қазақ елінің пассионарлы ұлт деңгейіне көтерілу жолын бағдарлап берді деуге болады. Әйгілі ғалым Л.Н. Гумилев ілімінде дәлелденген «пассионарлық» теориясы – адамдарды шабыт тұғырына қондыратын қуат», ал «пассионар адамдар өзін белгілі бір мақсатқа жұмсайды, тіпті бар ғұмырын соған арнауы да мүмкін» [1, 276 б.].

Адам-қоғам-дін тақырыптарын өз шығармашылығының ең басты өзегі етіп алып, қоғамдық келелі мәселелерді алға тартқан Шәкәрім Құдайбердіұлын пассионар тұлға деуге толық негіз бар. Себебі ойшыл ақын тек заманына ғана үн қосып қойған жоқ, қазақтың болашағының қандай болуы керектігін де танып берді. Ақын сөзінің мақсаты қоғамды жөндеп, адамдарды имандылыққа, сабырлылыққа, шүкіршілікке шақыру, Жаратқанды тану болды. Сол арқылы пассионарлы қазақ қоғамына бет түзеуге ұлтты бұрғысы келді.

Шәкәрім Құдайбердіұлының пассионар тұлға дәрежесін танытатын белгілер деп мыналарды талдап-түстеуге болады:

Біріншіден, Шәкәрім – терең ой, парасат иесі және сол ойын, парасатын халқының қамына жұмсаушы. Шәкәрімнің кез келген шығармасы философиялық ойға құрылған деуге болады. Ақын тілінде парасаттылықтың, адамшылықтың, сабырлылықтың, көнбістіктің өлшемдері жан-жақты сарапқа түсіп отырады. Философияда парасаттылық деп ақыл мен сабырдың түйісуін айтады. Шәкәрім: «Ақылды жанның мүлкі – әлем», - деп тамаша ой қалдырған. Яғни, әлем – ақылды жанның мүлкі. Дүниенің құбылмалы қалтарыс, бұлтарыстарында жойылып кетпей, оны мүлікке айналдыру үшін, ең бірінші парасаттылық қажет. Тек парасатты жанның ғана әлемді өзінің мүлкіне айналдыра алатын қуаты болады. Данышпан Шәкәрім өз философиясында әлемді осылай түсіндіреді.

Әлемнің философиялық бейнесі көп қырлы, онда дүниелік мәселелер танымдық, онтологиялық, аксиологиялық және әрекеттік қырларынан ашылады. Дегенмен айнала қоршаған дүниені тануда аталмыш бағыттардың барлығы да «әлем-адам» қарым-қатынасын зерттеуге қызмет етеді» [3, 69 б.]. Яғни, әлемнің философиялық бейнесі атты көп қырлы кешенде қоғам мен адамның өзара әрекеттестігі, адамның дүниеге деген көзқарасы, өмір сүруші субъект тұрмысының мәні сынды мәселелер сипатталады. Сондықтан та «адам философия үшін тек өмір сүруші жаратылыс қана емес, ол бар әлем мен өзін де өзгерте алатын субъект болып табылады» [4].

Философия ғылымы қашан да адамның рухани өмірі мен адами құндылықтарды біріктіруші жүйе болып танылады. Бізді қызықтыратыны – адамзат қоғамының рухани және тұрмыстық өркендеуіндегі «төзімділік» концептісінің сипаты. Бұл тұрғыдан келгенде, әлемнің философиялық бейнесін қазақ поэтикасында талдап, танытушы ақын, философ Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармашылығының

рөлі зор. Біз әлемнің философиялық бейнесін Шәкәрім дискурсында қолданыс тапқан «төзімділік» концептісін қарастыру арқылы баяндаймыз.

«Төзімділік», яғни «толеранттылық» ұғымдары кейінгі жылдары біздің сөздік қорымызда жиі орын алып жүргені белгілі. Қазақ әдеби тіл өрісіндегі оның лексикалық түсініктеріне келер болсақ, «төзімділік» концептісінің мынадай когнитивтік модельдерін топтастыруға болады: шыдамдылық, ымыраластық, сабырлылық, байсалдылық, ұстамдылық, тағаттылық, көнбістік, сыпайылық, салмақтылық, көнтерілік, имандылық, түсіністік, қанағатшылдық.

Шәкәрім поэтикасында «төзімділік» концептісінің ерекше когнитивтік моделі «сабырлылық» болып табылады. «Сабырлылық» семасының ақын тілінде көрініс табуы шексіз. Ұлы ойшыл қай істе болса да, сабырлылық сақтаудың маңызды құрал екендігін еске жиі салып отырады. Мәселен,

Еңбекке шыда ебін тап та,

Сабырдың түбі – сары алтын [2, 34 б.]. (Абайда: Сап, сап, көңілім, сап, көңілім, Сабыр түбі – сары алтын).

Немесе

Дұрыс деме құры ойлап,

Ақылға сынат, сабыр қыл.

Жығылмайтын дәлел тап,

Бірезу болма өзімшіл [2, 92 б.]. «Тағаттылықтың арты жақсылық, ойлылықтың арты түзу жол» деген ойды ашуда ақын әр істе «ебін тауып», «ақылға сынатып» отыру қажеттігін, сонда ғана «бірезу өзімшіл болмайтындығымызды» еске салады.

Ал енді бірде еріншектің жауы сабыр екендігін де ойға оралтады.

«Мен емес пе сабырың,

Жаныңа тыныш тамырың,

Асықпа - деп алдайды,-

Қазулы ма – деп – қабырың? [2, 53 б.]. «Еріншек» атты бұл өлең үзіндісіндегі басты ой – «сабырлылық танытамын деп, еріншектіктің қақпанына түспеу керек» деген астар.

Қазақ тілінде «төзімділік» концептісін түсіндіретін өрістердің қатарында «қанағатшылдық» семантикалық бірлігінің рөлі жоғары екені анық. Яғни, тіліміздегі «толеранттылық» концептісін танып, танытуда «қанағатшылдық» макросемасының қатыстылығын байқауға болады. Бұл, бір жағынан, қазақ ұлтының дүниетанымдық көзқарасы мен өмір сүру діліне, мәдениетіне байланысты дүние болар деп ойлаймыз. Логикалық тұрғыдан алсақ та, адам төзімділікке, сабырлылыққа жету үшін, төзім, шыдам категорияларын ұстап тұру үшін, ең алдымен, қанағатшыл болуы тиіс. Адамзат баласы бір-біріне, айналасына, яғни кез келген жағдайда қанағатшыл бола білсе, оның соғұрлым төзімді, шыдамды, сабырлы мінез-құлқының қалыптасып тұрақтана түсері сөзсіз. Жалпы, қанағат, шүкіршілік, тәуба дегендер – сопылық дүниетанымнан ұлттық ділге айналған көрсеткіш болып табылады. Қанағат дегенді халқымыз мақалға да айналдырып жіберген: «Қанағат қарын тойғызады, қанағатсыздық кедейдің жалғыз атын сойғызады» секілді. «Қанағаттан» басқа «шүкіршілік» бар. Бұл сынды категориялар – адамның мүмкіндігін шектеп, бағалап, мөлшерлеудің өлшемдері. Бұл ойымызды Шәкәрім философиясын зерттеген философ ғалым Ғ.Есімнің «Данышпан Шәкәрім» атты еңбегіндегі талдаулар арқылы дәйектей түсуге болады. Шәкәрім бір өлеңінде былай дейді:

– Қабағыңды аш, қайғырма,

Берілгенге разы бол.

Анық ойдан айрылма,

Ашылған жоқ еркін жол.

Осы өлең үзіндісін Ғ. Есім герменевтикалық тұрғыдан зерттей келе: «Барға разы болу – халқымыздың санасында бар сабырлылық... Мұнда Шәкәрімнің айтып отырғаны тіршіліктің қалыпты жағдайы, бұдан адамның бойына енетін дәрменсіздік

өсіп-өнуі мүмкін бе, әлде адамзат өзінің тағдырына көніп, сол санадан қуат алып, өмір сүруі керек деген түйін бе? Сірә, бізге соңғысы қажет демекпін» [5, 76 б.], - деп, қанағатшылдық қазақ ұлтының бойындағы этномәдени сабырлылық екендігін көрсетеді. Жастарға шын адам болудың жолын нұсқай келіп, ақын «Жастарға» атты өлеңінде былай дейді:

Наданға өлсек-тағы бағынбалық!
Өтірік, өсекке еріп сабылмалық!
Рахым жоқ, қанағат жоқ, арсыз болып,
Жас бойға жаман атақ тағынбалық! [2, 75 б.].

Әлемнің философиялық бейнесіндегі имандылық – төзімділіктің, сабырлылықтың деңгейін танытушы құбылыс. Себебі адам иманды болуы үшін онда төзімге, шыдамға беріктік керек. Шәкәрім философиясында: «Қиянатың бар болса, иманың жоқ, Маған десе, мың жылдай қыл ғибадат» - деп, біреуге не болмаса бір іске «төзімділік танытпай, қиянатқа ұрынсаң сенен иманның қашқаны» дейді. Абайда: «Иман сақтауға – қорықпас жүрек, айнымас көңіл, босамас буын керек» - делінген. Мұнда Абайдың «босамас буын керек» деп отырғаны – нағыз шыдамдылықтың беріктілігін көздеуі.

Шәкәрім философиясында толеранттылық түсінігін сипаттайтын семантикалық өрістер «жеті ру» деген метафоралы ойында қамтылған. Ақынның «жеті ру» деп отырғаны – «мейірім», «ынсап», «әділет», «шыдам», «шыншыл», «қарекет», «ақ ниет» деген құбылыстар:

«Мейірім», «Ынсап», «Әділет»,
«Шыдам», «Шыншыл», «Харакет»,
Түп қазығы: «Ақ ниет» –
Бұл жетеуін ел қылу [2, 237 б.].

Шәкәрім осылардың басын біріктіріп, ел қылу керектігін айтады. Яғни, философ ақын ел болудың негізгі белгілерінде мейірім, ынсап, шыдам секілді төзімділік қасиетінің орны аса маңызды болғаны деп санаған. Аталған түсінікті Шәкәрім былай жырлайды: «Мейірім, ынсап, ақ пейіл, адал еңбек – осы төртеуі кімнің бойында болса – сол шын адам болады; Мейірім, ынсап, әділет, адал еңбек, таза жүрек, тату дос – өміріңде өкіндірмес қасиеттер осылар; Ынсап, рахым, ар, ұят, сабыр, сақтық – әуес болар алты шарт; Адамның ең артығы – ерінбейтін, еңбекшіл, шыдамдысы; Қолың білсе біреуге жалынбайсың, Шыдамды бол, еріншек болма, жаным; Сабыр, сақтық, ой, талап болмаған жан, Анық төмен болмай ма хайуаннан. Ынсап, рахым, ар, ұят табылмаса, Өлген артық дүниені былғағаннан». Бұл ұғымдарды меңгеру үшін ұғымдық мәдениет қажет. Бұндай қасиеттер қай адамда болса, сол адамды Шәкәрім «шын адам сол» деп тануға болады деген. Абайда: толық адам. Абай толық адам болу үшін адамға сабырлы ақыл, қажырлы қайрат, ыстық жүрек қажет дейді. Оның біреуі кем болса, толық адам деп есептемейді. Қанағат, рахым, мейірім, ынсап қасиеттерін ұстану – Шәкәрім философиясындағы шын адамның адами қағидаларының негізі.

Тілде «толеранттылық» түсінігін сипаттаушы «көну», «көндігу» лексикалық бірліктері «жағымды» әрі «жағымсыз» оппозицияларын туғызатыны байқалады. Біріншіден, бұл бір түбірлі етістік шыдау, төзу, сабыр сақтау, инабат сақтау, ұстамдылық таныту секілді жағымды мән туғызуда жұмсалса, екіншіден, мойынсұнуды, ынжықтықты, ездікті, айдауға түсуді көрсетеді. «Көну», «көнбістік» мағыналарының бірінші тобы тілдегі фразеологизмдер жүйесінде көбірек көрініс тапқан. Яғни шыдау, төзу, сабыр сақтау, ұстамдылық таныту түсініктері фразеологиялық бірліктерде жиі қолданыс тапқан да, ал жағымсыз мән туғызушы екінші мағынасы белгілі бір жағдайға (ситуацияға) қатысты белгілі бір орында ғана жұмсалады. «Төзімділік» концептісіне шыдау, төзу, сабыр сақтау, инабат сақтау, ұстамдылық таныту мағыналары жуысып, толеранттылық жүйенің негізгі бөлшегі болатын секілді. Бұл ой Абайда былай беріледі:

Кәрі, жас дәурені өзге, тату емес,

Епке көнер ет жүрек сату емес.

Философиялық түсінікте «көну» сөзінің екінші жағымсыз мағынасы көп сипатталады. Мәселен, Шәкәрім: «Өлсем де ойын бөлемін, сөзбен салып азапты», - дейді. Мұнда ақын халқының сыншыл болуы керектігін айтады. Халықтың кез келген іске көнгіштігін Шәкәрім ұнатпайды, ол өз халқының әр нәрсеге талғампаздықпен қарауын қалайды. Көнбістік жөнінде айтқан өлеңдерінде ақын «ноқта» сөзін жиі қолданады. Мысалы, «ноқталы ой», «ноқтадан басын ала алмас», «ноқталатпай ойымды қылам азат» деп, көнгіштіктің, көнбістіктің жақсы қасиет еместігін айтады. Себебі ноқталы ойлы адам – жетекке жүргіш, көнгіш адам. Шәкәрімнің ойынша, еркі жоқ жаннан не қайыр! Мұнда Шәкәрім философиясы мынаны түйіндейді: өзің өмір сүр және басқалардың өмір сүруіне мүмкіндік бер. Өз өмір салтың болсын, нанымың болсын, өз дүниетанымыңды жекелей де, көптің алдында да білдір, сонымен бірге басқалардың да дәл осыларға деген құқығын мойында, сонда бәрі де жақсы болады. Сондықтан «көну», «көнбістік» ұғымдарын «төзімділікке» қатысты сөз еткенде, оның екі жақты сипатын тану әбден қажет.

Сонымен қатар, жоғарыда келтірілген «ноқта» сөзінің Шәкәрім философиясында жағымды қасиеттерді танытуда да жұмсалғанын байқауға болады. Ақын былай дейді: «Орынсыз ұмтылудан сақтайтын алты түрлі ноқта бар: олар – ынсап, рақым, ар, ұят, сабыр, сақтық. Ең әділі – ынсап, өзгелердің тізгіні сонда болуға тиіс». Мұнда «төзімділік» концептісін ашатын ынсап, рақым, сабыр ұғымдары «алты ноқтаның» ішінде қарастырылады.

Жалпы, Шәкәрім философиясында «төзімділік» концептісінің қырларын ашуда «ноқта», «жүген» ұлттық этномәдени аталымдарының салмағы ерекше. Төзімді, сабырлы, ынсапты адам болып қалыптасуда ақын аталмыш лексемаларға күш түсіре сипаттайды. Бұл жұмсалым, әсіресе, жастарға қаратыла жырланған өлең тілінде анық көрінеді:

Арам ақыл үйрендік айла, амалдық,
Қулық пен өтірікті сайлап алдық.
Ынсап, рахым, ұяттан жүген ұстап,
Өзіміз ең түбінде қайда бардық? [2, 58 б.].

Ойшыл ақын «ынсап, рахым, ұятты жүгендеп тастап», адасып жүргендерге ең түбінде баратын жолдың бұлыңғыр екендігін ескертеді.

Сонымен, өзіне «адам–әлем» қарым-қатынасын зерттеуді міндеттейтін әлемнің философиялық бейнесі ойшыл ақын Шәкәрім дискурсының басты тақырыбы болып табылады. Адам және әлем, дүние және қоғам қатынастарын жырлауда, оларды жақсылыққа баулуда ақын «төзімділік» концептісіне көп тоқталады. Ақын тілінде төзімділіктің негізгі шарттары – шыдамдылық, сабырлылық, имандылық, рахым, ынсап, ар, қанағатшылдық бөлшектері арқылы танылады.

Екіншіден, Шәкәрім ақын – ғылым, білім насихатшысы. Бұл жолда қалам тартуда ақынға ұлы Абай дискурсының прагматикасы ерекше ықпал етеді. Жастайынан Абай мектебінен өткен Шәкәрімнің бойында өз бетімен білім өрісін кеңейтуге деген құштарлық оны әлем әдебиетін оқып-білуге жетеледі. «Қоғамның игілігін еселеу, жеке адамды жетілдіру, ар, ақыл, намыс категориялары, халыққа қызмет ету ұғымы ақынның тақырып аясын айқындады. Бұл тұстағы Шәкәрімнің ақындық үнінде ұлы Абайдың халықты алға, жақсылыққа жетелеген ағартушылық бағытының ықпалы айқын сезіледі» [6, 124 б.].

Сондықтан да Шәкәрім білім, ілім жолына түсуде қазақ жастарына Абайдан үйрену керектігін, Абайдың соңынан ерудің қажеттігін баса айтады:

Мынау Абай – бір ғалым жол шығарлық,
Замандасы болмады сөзді ұғарлық.
Амалы жоқ, айналды енді бізге,
Күн туды етегіне жабысарлық («Жастарға») [7, 33 б.].

Немесе, келесі бір жолдарында мынадай ой қозғайды:

Жүз айтқанмен, өзгенің бәрі надан,

Жалыналық Абайға, жүр, баралық!..
Неде болса білімді ізденелік!
Надандықпен біржола қастасалық («Жастарға») [7, 33 б.].

Ақын пайымында Абай таза білімнің, білім арқылы қол жеткізер адамшылық қасиеттің таусылмас қазынасы іспеттес. Қоғамды тұзеуші бар білімнің бастауы Абайда, Абай сөзінде жатқандығын ойшыл ақын өз уақытында дәл жеткізеді. Ондағы мақсаты – өз жұртын, оның ішінде, әсіресе, қазақ жастарын Абай арқылы білмекке жетелеу, қоғамды алға тарту еді. Шәкәрім сөзінің және бір салмақты, тұщымды тұсы – өлең таза жаттанды ақыл айтып, ұйқас құруға арналмаған. Керісінше, мұнда ақынның дайын сөз, жалаң ақылдан гөрі жастармен кеңесу, ойын ортаға салу, сол арқылы оларды ұйреніп-танымаққа шақыру ниеті анық байқалады. Жастарға бұйрық, талап қоймайды, керісінше, олардың тілектесі, ниеттесі екендігін танытқысы келеді. Ойшыл ақынның ол ниетін шығарлық, ұғарлық, жабысарлық, баралық, ізденелік, қастасалық деген көпше түрдегі етістіктің ұйқасты келуі де айқындай тұскендей.

Шәкәрім адам-қоғам қатынасының пассионарлы (өркениетті) жолды ұстануы ұшін қанағатсыздық танытатын дүниеліктердің де болуы тиістігін ашып айтады. Ол қанағатсыздық:

Ғылымға қанағатсыз болу керек,
Бес тұгіл разы болмай алтыға да [2, 86 б.], - деп келеді. Яғни, ақын өз шығармашылығының өзекті тақырыптары – адамды, қоғамды тұзеу, Жаратқан Иені тану мәселелерінің шешілу тетіктерінің бірі ғылымға қанағатсыз болуда жатқандығын кесіп айтқан. Ақын дискурсындағы «ғылым» сөзінің «оқу, білім» абстрактылы кең мағынада жұмсалғаны анық. Абайда бұл: ғылым бағу, ғылым табу.

Л.Н. Гумилев пассионарлық теориясында пассионар адамдардың өз мақсат жолында қандай да іске баруға дайын екендігін атап көрсеткен болатын. Олар қуатты құш иесі, тіпті талқандағыш келуі де мүмкін [1, 271 б.]. Ғалымның осы ғылыми тұжырымы Шәкәрімнің көркем ойында өз сипатын табады. Мәселен, «Сен ғылымға болсаң ынтық» деп басталатын өлеңінде ақын былай дейді:

Дұниені тұзетуші
Һәм бұзушы – бір ғылым.
Әрі залым, әрі ғалым,
Ел тұбіне сол жетер [7, 116 б.].

Өлеңде айтылар ой нақты, ашық. Мұнда ақын халқына ғылымды игеру мен оны пайдаланудың мәнісі жөнінде ескерту жасайды. Оның екі түрін көрсетеді. Егер жөнімен іске асырсаң, ғылым қоғамды, әлемді өзгертуші, жаңартушы күш бола алады, ал алған білімінді өз орнымен жұмсамасаң, ол елдің, жұрттың дамуына, ілгері басуына кері әсерін тигізер деп ескертеді. Яғни, әр нәрсенің өз қалауы бар екендігін еске салады.

Ұлы ұстазы Абай сөзінен, шығыс (түркі), батыс ілім, ғылымынан сусындап жетілген Шәкәрім болмысы тілдік тұлға тұғырына көтерілді. Өз заманынан оқ бойы озық шапқан білімгер ақынның тілдік тұлғасы Н.Ю. Карауловтың еңбегінде дәлелденген тілдік тұлға теориясының ұш деңгейлік сатысына толық жауап бере алады. Н.Ю. Караулов тілдік тұлғаның құрылымдық ұйымдасуының ұш сатысын былайша тарқата талдайды: 1) вербальды-семантикалық деңгей (нөлдік деңгей), мұнда тілдік тұлғаның құнделікті дәстүрлі тілді (білімді) меңгеру сатысы анықталады; 2) тілдік-когнитивтік деңгей (тезаурустық деңгей), мұнда тілдік тұлғаның әлеуметтік және әлеуметтік-тілдік сипаттамасы айқындалады; 3) прагматикалық деңгей (мотивациялық деңгей), мұнда тілдік тұлғаның өзіне ғана тән қайталанбас эстетикалық және эмоционалды-риторикалық ерекшелігін қалыптастыруға ықпал еткен психологиялық-сезімдік ерекшеліктері зерттеледі [8, 36 б.]. Шәкәрім Құдайбердіұлының тілдік тұлғасының қалыптасуында осы үш сатының үшеуінің де рөлі айқын көрініс тапқандығына өзінің көркем дискурсының тілі дәлел.

Үшіншіден, Шәкәрім ойлары гуманизмге, адами құндылықтарды, адамгершілікті уағыздауға құрылған. Ақын «Адамдық борышын» атты өлеңінде:

Адамдық борышың –
Халқыңа қызмет қыл.
Ақ жолдан айнымай
Ар сақта, оны біл, – дейді [2, 47 б.].

Қоғамды түзеудегі, адамды жөнге салудағы ақынның ұстанар бірден-бір тізгіні – ар. Шәкәрім қоғам ойының пассионарлығын бекітуде Ар ілімін ұсынады. Ардың ісіне салмақ салу қажеттігін ашық айтады, жырға қосады, алға тартады.

Ар, адам, адами құндылық мәселесінде Шәкәрім ақынның тілі орыстың ұлы ойшылы Л.Толстойдың үнімен үндес шығады. Бұл жөнінде Қ. Мұхамедханов мынадай дерек келтіреді: «Шаһкәрім (Шәкәрім) Лев Толстойды нағыз әділеттің, анық ардың иесі деп танып, оның данышпандығын, ұлы адамгершілік қасиетін адал жүрек, ақ көңілімен ардақтап, өзін Толстойдың шәкіртімін деп білген» [9, 85 б.]. Ақынның «Анадан алғаш туғанымда» өлеңіндегі «Өзімшіл болма, көпті ардақта, Адамның бәрі – өз халқың» [2, 97 б.] деген ойы тұтастай гуманизмге құрылған. Таза дінді ұстанып, адам баласының бәрін сүйе білуді ұсынатын ізгі ойы Толстойдың діннің басты қағидаты туралы айтқан мына бір пікірімен үйлесіп келеді: «Бөгде халықтың адамдарын сүй, олар тіпті күш көрсетсе де жақсылық жаса. Немістерде де, орыстарда да Құдай жалғыз және ешкімді алаламай жақсы көреді; сендер де оның теңдей ұлдарысыңдар, Құдай сияқты күллі жұртқа қайырымды болыңдар деймін», – деген ойы мен «Христиандар үшін ешқандай күрделі метафизика жоқ және болмайды да, Христиан уағыздарындағы метафизика деп атауға болатындардың барлығы, баршаға ұғынықты қарапайым ережеден тұрады: күллі адамзат – Тәңірінің перзенті, бауырлар! Сондықтан олар әкелерін, бауырларын сүюлері тиіс. Сол себепті өзгелердің саған мейіріммен қарағанын қалайтыныңдай, басқаларға да сондай бауырмалдықпен қарағаның жөн» [10].

Нәсіліне, түріне қарамай, адамзат баласына деген шексіз құрмет пен махаббаттың болуына, барша тіршілік иесінің тең құқықты болуына ойшыл ақын сөзқаруымен бар күшін салады. «Он весьма искусно адаптирует канонические сюжеты из Корана к казахской культуре восприятия текстов моралистического содержания, пишет трактаты, статьи, эссе и стихи, в которых даются убедительные образцы применения религиозных знаний в деле упорядочения межличностных и общественных отношений по законам добра и человеколюбия, в реорганизации традиционного казахского быта на истинно религиозных началах. Мировоззренческие преимущества авторского сознания, просветленного иманом, истинной верой в пророка Мохаммеда, явлены в эстетически притягательных поэтических образах стихов Шакарима, и это подкупает читателя, способствуя гармонизации его внутреннего мира с миром внешним» [11, 168 б.]. Бұл түйіннің дәлелін ақынның келесі ойларынан да табамыз:

Алланың пендесіне рақымы мол,
Сен де өзіңдей адамға мейірімді бол («Қысқа сөз»).
Тамам жанның мінін айт,
Жалған айтпай, шынын айт.
Аяп, ішің жылып айт,
Адамды бастыр ілгері! («Ескіден қалған сөз теріп») [2, 159 б.].

Ар, ақыл, намыс деген ұғымдарды бірінші орынға қойған Шәкәрім адамзат баласы үшін, болашақ ұрпақ үшін еңбек етуді өзінің серті санайды. «Ұлы ұстазы – Абай ағасының «Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың, адамшылықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, Алланың сүйген құлының бірі боласың» - деген өсиетін берік ұстанған Шәкәрім өзінің өмірдегі мұрат-мақсатын» [11, 51 б.] былай ашық айтады:

Адамдық борыш, ар үшін,
Барша адамзат қамы үшін,
Серт бергем еңбек етем деп,

Алдағы атар таң үшін («Жолама қулар, маңайға...») [2, 43 б.]. Бұл пәлсапа жолдарында қазақ қоғамында пассионарлықты қалыптастыруға деген ақын ниетінің, арман-тілегінің көрінісі жатыр деуге толық негіз бар.

«Танымның субъектісі – қоғамдық жан иесі – адам, ал нысаны – өмір, тіршілік. Тіршілікте кез келген субъектінің іздері – адам болу; ал оның негізгі механизмі Шаһкәрім (Шәкәрім) ақын көрсетіп берген: адал еңбек, айнымайтын ақ жүрек пен таза ақыл» [12, 169 б.]. Шәкәрімше, адал еңбек етіп, айнымайтын ақ жүрек пен таза ақылдың иесі – артына өшпес із қалдыратын жан. Мәселен,

Қайтадан қайрылып қауымға келмейсің,
Барыңды, нәріңді тірлікте бергейсің.
Ғибрат алар артыңа із қалдырсаң,
Шын бақыт – осыны ұқ, Мәңгілік өлмейсің! («Адамдық борышың») [2, 267 б.]. Ақынның танымында, шын бақыт – дүйім жұртқа пайдалы іс істеу, артына ғибратты сөз қалдыру.

Шәкәрім өзінің ағартушылық, ойлы жырлары арқылы заманын ілгері сүйреп, уақытты өзгертуге ұмтылды, бар саналы ғұмырын (еңбегін, күшін, білімін) сол жолға арнады да. Көркем дискурсындағы түзетпек едім адамды; достым, досқа достық қыл; досыңа қыл махаббат, жауға достық әдісі деп келетін кесек-кесек ой жолдары ақынның пассионарлық мұратын танытса керек.

Әдебиеттер:

1. *Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – М : АСТ: Астрель, 2010. – 548 с.*
2. *Құдайбердіұлы Ш. Иманым. – Алматы: Арыс, 2000. – 320 б.*
3. *Пименова М.В. Языковая картина мира. – Санкт-Петербург: СПбГУ, 2011. – 106 с.*
4. *Философская картина мира. Электронная энциклопедия http://libsib.ru/filosofiya/teoreticheskie-osnovaniya-filosofii-problemi-ponyatiya-printsipi/. Дата обращения: 10.09.2014 г.*
5. *Есім Ғ. Данышпан Шәкәрім. – Алматы: Атамұра, 2008. – 336 б.*
6. *Әбдіғазиұлы Б. Шәкәрім әлемі. – Алматы: Раритет, 2008. – 408 б.*
7. *Құдайбердиев Ш. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. – Алматы: Жазушы, 1988. – 559 б.*
8. *Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М : Наука, 1987. – 263 с.*
9. *Мұхамедханұлы Қ. Шаһкәрім // Шәкәрімтану мәселелері. Т. 1. – Алматы: Раритет, 2007. – Б. 50-100.*
10. *Мұқашұлы М. Шәкәрім мен Толстой немесе ұлылыра аңсаған хақ жолы – http://www.writers.kz/journals/?ID=10...183. Пайдаланған уақыты: 25.11.2014 ж.*
11. *Тахан С. Тексты в социокультурном измерении. – Астана: Мастер ПО, 2015. – 240 с.*
12. *Салқынбай А. Шаһкәрім шыққан шың. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 213 б.*

***

Коныратбаева Ж.М.

Пассионарные цели Шакарима

Совершенно очевидно, что человек, представляющий любую сферу жизни общества, при определённых условиях может достичь уровня пассионарной личности. Особо это касается творческих людей, которые стремятся изменить жизнь общества в лучшую сторону, призывающих сородичей к просвещению и активной жизненной позиции.

С этой точки зрения подвижнический жизненный путь философа Шакарима – фундамент будущего казахского народа. Всё творчество Шакарима определяет направления развития казахского общества.

Есть полное основание заявлять о том, что Шакарим Кудайбердыулы является пассионарной личностью. Он, постоянно размышляя о будущем казахов, в

своём творчестве во главу угла ставил тему человек-общество-религия. Философ и поэт Шакарим заботился не только о проблемах своего времени и своего поколения, но также говорил о том, какой должна быть в будущем казахская нация, определял направления её развития.

Главной целью творчества поэта было воспитание и формирование общества, призыв людей к милосердию, терпению и состраданию, к умению быть благодарными, к осознанию существования Создателя.

В данном исследовании, раскрывая особенности языковой личности поэта-философа Шакарима Кудайбердыулы, мы предприняли попытку описать его пассионарный характер.

Ключевые слова: *Теория пассионарности, этнолингвистика, дискурс, языковая личность, языковая картина мира, казахская этнокультурная познания.*

Konuratbayeva Zh.M.

Passionate goal Shakarims

It is clear that all people can reach the level of a passionate person. Especially, creative people's search in motivating society and people to be active, intelligent, passionate certainly puts its aims higher than every day issues.

In relation to it, the entire life lived by bright Shakarim was certainly an epitome who contributed into establishing the basics of the Kazakh future. Putting ahead the topics of mankind–society–religion in his creations, Shakarim Kudaiberdiuly, who handled main issues of society, can be considered as a passionate person.

Since the thinking writer did not only create in his time but drew a schedule for the Kazakh future. The writer's aim is to teach society, people to be tolerant, patient, satisfied, to comprehend God. He wanted people to become passionate Kazakh society.

In this article we are aimed at revealing one of these passionate descriptions by philosopher and writer Shakarim via his linguistic personality.

Key words: *Theory of passionarity, language image of the world, discourse, ethnolinguistic, language sign, Kazakh ethnocultural cognitions.*

***

УДК 81'373.2 (574/470.41)

Донскова Г.А. – кандидат филологических наук, доцент ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: galina_anatolievna0404@mail.ru
Утарова Н.Т. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: nurgul_utarova@mail.ru

ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ЭРГОНИМОВ - ТЮРКИЗМОВ В ОНОМАСТИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ ГОРОДА (НА МАТЕРИАЛЕ ЭРГОНИМОВ УРАЛЬСКА И КАЗАНИ)

Аннотация. *В статье проанализированы эргонимы-тюркизмы как показатель взаимодействия культур и языков в ономастическом пространстве Уральска и Казани. Приведены сведения из истории изучения тюркизмов учеными России, Татарстана и Казахстана. Отражены результаты сравнительно-сопоставительной классификации эргонимов в ономастическом пространстве Уральска и Казани по синхроническому и диахроническому принципам.*

Ключевые слова: *Тюркизм, эргоним, этнокультурный, ономастическое пространство, эргонимическое пространство.*

Территория Западно-Казахстанской области является территорией взаимодействия русского и тюркского языков и считается мостом, соединяющим Европу и Азию, что находит отражение в языке города. Казань - столица Республики

Татарстан – представляет собой поликультурную среду, содержащей в себе переплетение различных языков и культур. Доказательством этому могут послужить исторические и современные эргонимы города. Казань издавна считалась одним из самых крупных культурных и торговых центров России, а также местом встречи Востока и Запада.

Предлагаем рассмотреть эргонимы-тюркизмы двух онимических пространств, взятые в наиболее динамично развивающихся группах названий кафе и ресторанов. Важной частью исследования представляется анализэтнокультурного их содержания.

Лингвистический термин тюркизм может использоваться для называния простых случаев заимствования тюркских слов из тюркских языков. Но встречаются ситуации, когда слово пришло из арабского или персидского через тюркский, в таких случаях также говорят о тюркизмах. И если слово тюркского происхождения не напрямую пришло в язык, а посредством других языков, то тоже употребляют термин тюркизм.

И.Г. Добродомов считает, что «изучение тюркизмов русского началось еще в XVIII веке. Первый из известных нам опытов сопоставления русских слов со словами восточных языков относится» к сатирическому журналу Василия Тузова «Поденьшина» (1769 г.). Автор подчеркивает, что много интересных наблюдений о тюркских словах в русских говорах содержится в «Материалах для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики», вышедших в 1854 году под редакцией И.И. Срезневского, в составлении этих глоссариев участвовали известные русские востоковеды И.Н. Березин, А.А. Бобровников, В.В. Григорьев, А.К. Казембек, И.М. Ковалевский, П.Я. Петров, А.М. Шёгрен. Большой лексический материал содержится в работе известного лингвиста Фр. Миклошича о тюркизмах в языках Восточной и Юго-восточной Европы. Особо интересной Добродомов считает появившуюся в третьем выпуске «Лексикографического сборника» в 1958 году статью Н.К. Дмитриева «О тюркских элементах русского словаря». Работа представляет собой тюркологический комментарий к «Толковому словарю русского языка» под редакцией Д.Н. Ушакова. По мнению автора, работа Н.К. Дмитриева является наиболее обстоятельным исследованием тюркизмов в русском языке. Работа Н.К. Дмитриева вносит много коррективов в «Русский этимологический словарь» М.Р. Фасмера, где тюркские языки зачастую выступают недостаточно расчлененно. Добродомов считает необходимым «обращаться к историческим и археологическим материалам, которые смогли бы указать на культурно-исторические обстоятельства заимствования данного понятия или предмета. При этом немаловажное значение имеет сам предмет, его специфические особенности, которые тоже могли меняться с течением времени» [1. с. 364-370.].

Большое количество исследований тюркизмов представлено учеными Республики Татарстан, среди них труды Г.Ф. Саттарова «Этнолингвистические пласты топонимии Татарстана и вопросы происхождения татарского народа», Ф.Ш. Нуриевой «Ономастика тюркских письменных памятников XIII-XIV веков», Л.К. Тазиевой «Категория рода в татарских личных именах арабского происхождения», Ф.А. Вагаповой «Прозвища нижегородских татар-мишарей», Р.Р. Гарраповой «Поэтическая ономастика художественной прозы Магдиева», Д.В. Сайкиной «Лексико-семантические разряды тюрко-татарской ойконимии Нагорной стороны Татарстана», О.Р. Хисамова «Тюркский пласт ойконимии Западного Закамья Татарстана», С.Б. Тагировой «Тюркские географические термины в топонимии Татарстана», И.И. Сиразиева «Лексико-семантические и стилистические особенности функционирования арабизмов в современной татарской прессе (на материале газет и журналов 80-90 -х годов XX в.)», Р.М. Амировой «Татарская эргонимия города Казани», Д.К. Валеевой и Р.Г. Шагеевой «Тюркское и общемусульманское наследие и история Казани в творчестве современных художников», Г.К. Хадиевой и Г.Р. Галиуллиной «Структурно-словообразовательная характеристика тюрко-татарских ойконимов Республики Татарстан» и др.

Казахстанские лингвисты всегда интересовались и изучали функционирование тюркизмов в разных языках (славянских, германских и др., и в самих тюркских). В настоящее время лингвистическая наука Казахстана располагает достаточно обширной базой по изучению тюркизмов в составе других языков: Х.Х.Махмудов «Тюркизмы в языке русских памятников XI-XIVвв.» и «Русско-казахские лингвостилистические взаимосвязи», Г.Ш. Оразгалиева «Тюркоязычные топонимы в прозе А.С. Пушкина», А.А. Умурзакова «Тюркизмы в словообразовательной системе русского языка», Н.Ж. Шаймерденова «Глоссы как феномен текста», Н.А. Сандыбаева «Лексика восточного происхождения в «Хождении за три моря» Афанасия Никитина», Р.Т. Мендекинова «Тюркизмы в языке русских писателей Казахстана (лексико-стилистический аспект)», М.Н. Джумартова «Казахская лексика в современном русском языке», Б.Б. Абилхасимовой «Казахизмы в русскоязычных газетах Казахстана (II половина XIX и конец XX вв.)», М.А. Бурибаева «Лексическая вариативность тюркизмов в памятниках русской письменности XI-XVII вв.» и «Тюркизмы на страницах древних книг (лексическая вариативность)», З.К. Сабитова «Прошлое и настоящее. Русско-тюркские культурные и языковые контакты», А.С. Байманова «Языковая адаптация тюркизмов в немецком языке (на материале художественных текстов и лексикографических источников)», Л.А. Шеляховская «Словообразовательный словарь тематических групп тюркизмов в русском языке» и «Словообразовательный словарь тюркизмов», Е.Н. Шипова «Словарь тюркизмов в русском языке» и др. Последний до сих пор является единственным источником для изучения тюркизмов в словарном составе современного русского языка.

Подавляющее большинство тюркских названий не поддается дальнейшей классификации на казахизмы, татаризмы и т.д., поэтому им называют тюркизмами. Однако О.О. Сулейменов в своем интервью С.Малееву и Г.Айтжанбай рассказал, что в своих книгах «Тюрки в доистории» и «Язык письма» он «попытался обосновать новый термин – «древнеказахский язык», подчеркивая, что «в древнерусский заимствовались не только отдельные термины, но и грамматические конструкции и форманты из древнеказахского…Среди тюркизмов, обнаруженных в славянских и других языках, нетрудно выделить и конкретные казахизмы» [2].

Как отмечалось ранее, тюркизмы принадлежат к заимствованиям. Однако следует различать заимствованные слова от экзотической лексики. Заимствованные слова – слова, полностью вошедшие в лексическую систему русского языка и приобретшие лексическое значение, грамматические признаки, которые свойственны русскому языку, они могут употребляться в разных стилях речи, могут звучать в соответствии с фонетической системой русского языка, могут быть написаны буквами русского алфавита.

Экзотическая лексика отражает особенности жизни какого-либо народа и употребляется в специфических контекстах в случаях, когда говорится о своеобразии его быта, местности и этнографических особенностях, несмотря на то, что пишется буквами русского алфавита и усваивает грамматических свойства русского языка. Экзотизмы могут перейти в заимствованные слова, если заимствуется предмет, идея. Нами будет использоваться также понятие «этнокультурная лексика» -самые разнообразные понятия и представления народа об окружающей его действительности, мир духовных ценностей, традиции, народный стереотип, закрепленные за языковыми единицами [3, с. 4].

В основе нашей характеристики эргонимии городов лежат два принципа: синхронический и диахронический.

Опираясь на первый принцип, мы может провести классификацию онимов и выделить семантические группы, в которых следует разделить эргонимы, образованные от имен собственных, будь то имя лица, название города и т.д., или названия, имеющие в основе нарицательные существительные:

Эргонимы-тюркизмы

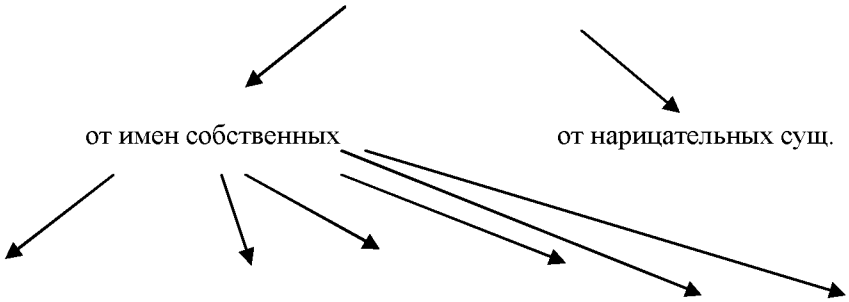

Второй принцип позволяет описать эргонимы-тюркизмы с точки зрения степени и времени освоения их в русском языке, так как данный процесс неоднороден и связан с уровнем контактов тюркских и русского языков, то можно говорить о заимствованиях от полностью освоенных до варваризмов. Многие заимствованные русским языком еще в далеком прошлом тюркские слова усвоены им настолько, что происхождение данных слов можно установить только благодаря этимологическому анализу.

Основными задачами исследования становится рассмотрения процессов освоения тюркизмов как нарицательных, так и собственных. На этом фоне рассматривается:

- этнокультурная составляющая современной эргонимии;

- черты сходства и различия двух эргонимическихпространствгородов Уральска и Казани (далее – ЭПУ и ЭПК).

Предполагаем, что тюркизмы, вошедшие в русский язык в X–XIX вв., уже освоены системой языка, за ними закрепились определенные, достаточно конкретные значения. Этнокультурная лексика тюркского происхождения особенно активно актуализируется в пространстве русской языковой системы в постсоветское время, когда начинается возрождение национального самосознания народов Евразии.

В ЭПУ эргонимы могут быть связаны с указанием – явным или опосредованным – на представительство восточной, прежде всего тюркской (казахской, узбекской, татарской) культуры.

Эргонимы с тюркскими основами, представляющие значительную часть онимическогопространства городов Уральск и Казань, можно разделить на две группы:

1) нарицательные существительные, взятые за основу названия или полное название объекта и 2) имена собственные в номинации предприятия

Среди нарицательных тюркизмов, давно вошедшие в русский язык, онимизированные основы эргонимов Уральска составляют явное меньшинство: «Изюм», «Жемчужина», «Ассорти Казан», «Шашлычок» (ЭПУ). В ЭПК это: «Старый Амбар», «Султан», «Padishahclub», ««Изюм», «Шашлычный дворик», «Халат», «Караван», «Тюбетейка» «Алмаз».

Большинство эргонимовобразовано от нарицательных существительных тюркских (казахского и татарского) языков, представляющих:

А) слова, относящиеся к общей лексике и имеющей эквиваленты в русском языке: «Шебер» (мастер, умелец), «Достык» (дружба), «Махаббат» (любовь), «Рахат» (наслаждение, блаженство), «Арман» (мечта), «Достар» (друзья), «Көктем»* (весна) и т.д. (ЭПУ); «Хөррият» (свобода), «Бәхетле» (счастливый) и др. (ЭПК)

Б) слова этнокультурного содержания

К этнокультурной лексике, по традиции [4, с. 3] относятся:

1. Названия природных явлений, характерные для той области, где живут носители данного (определенного) языка: «Самал» (бриз, легкий прохладный

ветерок), «Жұлдыз» (звезда, месяц), «Ай-Луна» (луна, месяц), «Көктем» (весна) (ЭПУ); «Давыл» (буря, метель, вьюга, ураган, циклон), в том числе географических понятий: «Кызыл яр» (красный берег), «Урсай" (мелкий, неглубокий ров) (ЭПК).

2. Лексика материальной культуры:

«Шанырак», «Ақ бота» (ЭПУ); «Катык»,«Чак-чак»,«Каймак» (сметана, сливки), «Алан аш» (поляна; суп, солдатская каша) (ЭПК).

3. Лексика духовной культуры:

а) термины родственных и семейных отношений и половозрастной классификации людей; «Достар» (друзья) «Жаным» (душа моя) (ЭПУ),

б) термины общественных отношений: «Кинеш» (совет) (ЭПК);

в) слова, относящиеся к духовной жизни людей (музыка, искусство, развлечения), образованию и воспитанию: «Курай» (сухой камыш; дудка) (ЭПК);

г) слова, относящиеся к мифологии, фольклору и обрядам:

«Дастархан» «Алем» (Вселенная, мир, планета), «Ақ босаға» (порог; традиция для молодоженов), «Жерұйық» (Земля обетованная), «Акжол» (пожелание светлого успешного пути, букв. белая дорога), «Наурыз»,«Сабантой» (ЭПУ); «Изге ай» (священный месяц) (ЭПК)

Добавим слова, которые характеризуют те положительные явления и качества, которые приветствуются и онимизируются в пространстве тюркских языков достаточно часто:

«Достык» (дружба), «Махаббат» (любовь), «Парасат» (рассудительность, здравомыслие), «Шебер» (мастер, умелец), «Тамаша» (замечательный, прекрасный, чудесный), «Рахат» (наслаждение, блаженство), «Жарлық» (распоряжение, приказание), «Болашак» (будущее, грядущее, перспектива), «Керемет» (дивный, прекрасный, чудесный), «Арман» (мечта), «Жүздесу» (встретиться лицом к лицу, встреча, встречаться) и т.д. (ЭПУ).

В ЭПК эту группу составляют эргонимы: «Туганавылым» (родное село, родной поселок), «Чәййорты» (Дом чая), «Акчарлак» (чайка), «Башкала» (столица, главный город), «Асыл» (истинный, подлинный, настоящий), «Ак ай» (белая луна), «Хөррият» (свобода), «Хыял» (мечта, грёза), «Бәхетле» (счастливый), «Тәмле» - (вкусный // вкусно; сладкий, приятный), «Шатлык» - (радость, отрада) и др.

Как правило, этнокультурное значение оказывается много шире, включает в себя понятийные поля, которые имеют тенденцию к развитию:

Сравним: 1.Дастархан - десерт, угощение из сластей на Востоке [5, с. 110].

2. «Дастархан является древней традицией казахов приема гостей. Это слово происходит от сочетания таких персидских слов как достур – скатерть и хан – еда. Но дастархан это не просто накрытый стол, это понятие о гостеприимстве в целом» [6].

3. «Среднеазиатский обеденный ритуал, который считается данью уважения традициям. Рассмотрим его на примере казахского дастархана. Дастархан казахов имеет свою давнюю историю, свои традиции и свою, присущую только казахскому народу, специфику и особенности, самобытное искусство организации приема и обслуживания гостей. Особое место в дастархане занимает чай. Чайный стол служит как бы вступлением в большой той-дастархан - праздничное угощенье. Гостей встречает хозяин дастархана, усаживает за стол. А чай разливают только девушки и молодые женщины. Хозяйка должна предложить ему так называемый сый-аяк - пиалу почета…». В семантическое поле «казахский дастархан» включается широкий круг этнокультурных единиц: кумыс, шубат, катык; кой-бас, куырдак, бесбармак; самса, пуктермет, беляши, каусырмасамса,акнан и многие другие [7].

2) имена собственные, трансномизируемые в эргонимии:

-рестораны: «Аттила», «Алма-Ата»; кафе «Баку», «Иргиз», «Istanbul» и др. (ЭПУ) Казань: рестораны: «Рубаи», «Аль –Фахир», «Аль –Араби», «Фатима»; кафе: «Сююмбике», «Бухара», «Самарканд», «Сулейман», «Омар Хайям», «Рэйхан» и т.д. (ЭПК).

Эти эргонимы подразделяются на следующие группы:

- антропонимы: «Бибигуль», «Балзия», «Мерей» «Айнуша», «Жадыра», «Адал», «Aziza», «Аяна», «Аяжан», «Ансар» и другие; Встречаются и антропонимы из других тюркских языков: «Asset», «Рашид», «Рауан», «Али- баба», «Аттила», «Амирхан» и т.п. (ЭПУ) «Дамас», «Рубаи», «Омар Хайям», «Аль-Фахир», «Аль-Араби», «Сююмбике», «Х.Оттабыч», «Тимерхан», «Самарканд», «Сулейман», «Эльфия», «Дархан», «Мамаджан», «Язиля», «Рэйхан», «Бахадир», «Наиля», «Алсу» (ЭПК);

- топонимы:«Сары-Арка» (ЭПУ), «Древняя Бухара», «Азербайджан», «Узбекистан» (ЭПК);

- урбанонимы: «Аль-Марджан» (мечеть в Казани), «Регистан» (площадь в центре Самарканда), «Сююмбике», «Девичья башня» (ЭПК);

- гидронимы: «Иргиз», «Урал», «Акжайык» (ЭПУ);

- астионимы: «Алма-Ата», «Абадан», «Баку», «Орал», «Хива», «Istanbul», «Тараз», «Ташкент», «Астана» (ЭПУ); «Дубай», «Булгар», «Биляр», «Карши», «Сувар-Казань» (ЭПК)

Необходимо отметить высокое ценностное содержание антропонимических основ, характерных для тюркских имён: «Айнуша» (ласк. от жен. Айна – зеркало), «Жадыра» (жен. сияющая, дословно: улучшаться, блаженствовать, испытывать удовольствие или радость), «Адал» (муж. честный, справедливый), «Aziza» (жен. ценная, милая, дорогая), «Бибигуль» (жен. хозяйка цветов), «Балзия» (жен. сладкая, приятная), «Мерей» (муж. слава, признание, честь, репутация, лавры), «Аяна» (жен. обаятельная, понятливая), «Аяжан» (жен. красивая душа), «Ансар» (муж. сильное желание), «Айдана» (жен. красивая как луна, лунная жемчужина), «Даулет» (муж. богатство, сокровище, достояние, счастье), «Айтілек» (муж. лунное пожелание) (ЭПУ).

Подводя итоги исследования, отметим черты сходства двух эргонимических пространств:

- ЭПУ и ЭПК активно использует как эквивалентные, так и безэквивалентные тюркские (казахские и татарские) основы эргонимов;

-эргонимия сопоставляемых пространств достаточно интернациональна, она включает казахские (ЭПУ), татарские, узбекские, азербайджанские и турецкие (ЭПУ-ЭПК) основы.

В ЭПК часто актуализируются этнокультурные компоненты, связанные непосредственно со столицей Татарстана, например: паб «Казанский кот», названный в честь 30 казанских котов, привезенных в 1745 году по приказу императрицы Елизаветы Петровны из Казани в Зимний дворец для избавления от мышей; трансномизируемыеназвания башен Казанского кремля («Сююмбике», «Девичья башня»), каждая из которых легендарна.

Эргонимическое пространство Уральска связано с общеказахстанскими знаковыми понятиями. Это названия столиц страны «Астана», «Алма-Ата» и овеянные легендами топонимы «Сары-Арка», «Алатау» гораздо реже – местные названия «Урал», «Акжайык».

Эргонимическое пространство Уральска очень активно использует антропонимы, при этом мотивационная основа здесь личностная (в подавляющем большинстве это имена детей и других младших родственников номинантов - владельцев объекта бизнеса). Этноконсолидирующая составляющая здесь связана с актуализацией нарицательных основ – наименований обрядов, праздников, верований: «Дастархан», «Ақбосаға» (порог; традиция для молодоженов), «Жерұйық» (Земля обетованная), «Акжол» (пожелание светлого успешного пути, букв. белая дорога), «Наурыз»,«Сабантой».

Таким образом, исследования проникновения тюркоязычных слов в различные языки, в частности в русский, начались давно и до сих пор остаются актуальными. Однако приведённый нами синхронический и диахронический анализ показал, что этот процесс важно рассмотреть в ономастическом пространстве, в том числе в

сравнительно-сопоставительном плане. Эргонимическое пространство Уральска и Казани представлено эргонимами, в основе которых лежат тюркизмы – нарицательные и собственные, заимствованные как в далекие времена, так и в новое время, поэтому история их включения в полилингвальное ономастическое пространство Казахстана и Татарстана позволяет исследовать новые направления взаимообогащения русского, казахского и татарского языков.

Литература:

1.Добродомов И.Г. Некоторые вопросы изучения тюркизмов в русском языке // Вопросы лексики и грамматики русского языка. – 1967. – С. 364-374.

2.Сулейменов О.О. История и истина – не одно и то же (интервью). – http://www.meta.kz/96085-istorija-i-istina-ne-odno-i-to-zhe.html. Дата обращения: 17.05.2016 г.

3.Хадыева Р.Н. Этнокультурное значение лексики башкирского языка. – Уфа, 2003. – 163 с.

4.Ахметъянов Р.Г. Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья. – М : Наука, 1981. – 144 с.

5.Попов М. Полный словарь иностранных слов, вошедших в употребление в русском языке. – М., 1907. – 463 с.

6.Рецепты народной медицины. – http://narmede.ru/dastarxan.html. Дата обращения: 19.05.2016 г.

7.Объединенный словарь кулинарных терминов. – http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_culinary. Дата обращения: 19.05.2016 г.

8.Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1976. – 392 с.

***

Донскова Г.А., Утарова Н.Т.

Қаланың ономастикалық кеңістігіндегі түркі эргонимдердің этно-мәдени құрамдас бөлігі (Орал мен Қазан эргонимдердің негізінде)

Мақалада Орал мен Қазан ономастикалық кеңістігіндегі мәдениет және тілдердің өзара әрекеттестігінің көрсеткіші ретінде қарастырылатын түркі эргонимдері талданған. Ресей, Татарстан мен Қазақстан ғалымдырының түркі эргонимдерді зерттеу тарихынан мәліметтер көрсетілген. Орал мен Қазан ономастикалық кеңістігіндегі эргонимдердің синхроникалық және диахрондық қағидалар бойынша салыстырмалы-салғастырмалы топтастырудың қорытындылары бейнеленген.

Тірек сөздер: *Түркі сөздер, эргоним, этно-мәдени, ономастикалық кеңестігі, эргонимикалық кеңестігі.*

Donskova G.A., Utarova N.T.

Ethno-cultural component of ergonems - Türkisms in the onomastic space of the city (on the material of ergonems of Uralsk and Kazan)

The article analyzes ergonims - Turkisms as an indicator of the interaction of cultures and languages in the onomastic space of Uralsk and Kazan. The data of the history of the Turkisms study by the scientists of Russia, Tatarstan and Kazakhstan are presented. It reflects the results of the comparative classification of ergonims in the onomastic space in Uralsk and Kazan on the synchronic and diachronic principles.

Keywords: *Türkism, ergonim, ethnocultural, onomastic space, ergonomic space.*

***

УДК 80/81 (574-243) (038)

Ахметова Б.З. – кандидат филологических наук, доцент,
Костанайский государственный университет им. А.Байтурсынова
E-mail: bigajsha@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ЭТНОСЕМАНТИКИ ТОПОНИМОВ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. *На материале топонимии исследуются особенности взаимодействия языков и культур полиэтнического региона: язык как отражение психоэтнолингвистических процессов в условиях длительного контактирования, изменений в психологии и менталитете народов в условиях непрерывного взаимодействия и формирования новых языковых форм. Топонимия любого региона не только является локально ограниченной, пестрой по происхождению, но и представляет собой специфическую лексику, используемую для обозначения конкретных географических реалий того или иного региона. Этнолингвистические исследования по топонимии извлекают из топонимического материала различного рода информацию о духовной культуре того или иного народа.*

Ключевые слова*: Топонимия региона, топонимические ассоциации, этнолингвистическое пространство.*

Общая этнолингвистическая ситуация в Кустанайской области способствовала становлению современной топонимической системы региона. Языковые пласты региональной топонимии уникальны в своей многогранности и показаны сквозь призму языковой компетенции современного носителя языка.

Использование имени человека для номинации того или иного объекта действительности может быть мотивировано несколькими причинами. Для данной территории целесообразно говорить о следующих обстоятельствах ономастического взаимодействия: посессивность (образование населенного пункта от имени/фамилии); меморативность (номинация объекта именем в память о каком-либо выдающемся человеке); событийность (ситуативность) (объект наделен именем человека, с которым связано то или иное событие местного значения); символичность (коннотативность) (имя объекта употреблено либо в символическом, либо в «переносном» значении).

Воздействие человека на природу, его взаимоотношения с природой нашли отражение в топонимии региона. Это социологические топонимы (связаны с социально-экономическими условиями жизни общества в момент называния топообъекта): Кр. Кордон (Алтынсаринский район) – «близ поселения находился охотничий кордон»; Котлованное (Карабалыкскйи район) - «недалеко от котлована», Березовка – «небольшая березовая роща» (Карабалыкский район), Сасыксор (Джангильдинский район) – «грязное место», Перелески (Денисовский район), Актасты (Аулиекольский район) «белые камни», Ногайколь (Аулиекольский район) - «рядом с поселением татар, башкир», Русское (Алтынсаринский район) - «первые поселенцы-русские», Сосна (Алтынсаринский район), Луговое (Алтынсаринский р-н), оз. Татарское - «озеро, на берегу которого было татарское селение» и др.

На характер социологических топонимов оказывают воздействие экстралингвистические факторы, среди которых нельзя не отметить историю переселения какой-либо этнической группы, ее социальное и экономическое положение на новой территории, национальные, расовые, религиозные признаки и отношение к ним, компактность расселения в новом ареале и количественное соотношение контактирующих народов, длительность контакта.

К социологическим названиям мы относим и так называемые перенесенные названия, которые связаны с миграциями населения. Благодаря

перенесенным названиям можно судить о передвижениях населения и из каких мест прибыли во время целины: Целинное (Амангельдинский район), Свердловка, Комаровка, Ждановка, Покровка, (Денисовский район), Львовка, Чебендовка, Покровка, Коломенка, Филипповка, Туфановка, Наумовка, Ждановка (Камыстинский район), Харьковское, Жуковка, Свердловка (Алтынсаринский район), Мелитополь, Севастополь (Сарыкольский район), Симферополь, Севастополь (Карасуский район), Кировка, Новопавловка, Черниговка, Москалевка, Киевка, Казанское, Харьковка (Аулиекольский район), Симферополь, Киевка (Карасуский район), Крымское, Оренбургское, Малороссийка (Федоровский район), Шевченковка, Волгоградское (Житикаринский район), Львовка (Камыстинский район), Кировка, Рязановка, Жуковка (Костанайский район).

В традиционных топонимических исследованиях топонимы рассматриваются преимущественно в статике – в плане отражения топонимов в картах, документах, текстах, но не в динамике, предполагающей анализ порождения и взаимодействия элементов различных этнокультурных кодов. Топоним – это слово, остающееся в подвешенном состоянии между полюсом значения и полюсом представления. Его понятийная ценность не является ни абсолютно строгой, ни абсолютно нестрогой, однако она, безусловно, имеет некую степень строгости или нестрогости, целесообразную для научного употребления. Именно между полюсами значения и представления находится скользящая шкала, которая простирается между значениями ассоциативного поля того или иного топонима. Однако нельзя не согласиться с тем, что топонимы, являясь именами собственными, находятся очень близко от полюса представления и поэтому имеют большую детерминативную силу. Для вербального семантического пространства лексики ведущими факторами являются «оценка», «сила», «активность» и четыре новых показателя: «сложность», «упорядоченность», «обычность / частотность», «комфортность» [1, с. 33]. Тем не менее благодаря ассоциации внутренняя форма топонима выступает как способ осознания и анализа языкового знака, например, в речи детей, в речи носителей территориальных диалектов. Переход от разнородного к однородному материалу увеличивает сложность семантического пространства, что приводит к большей дифференциации семантических образующих.

Ассоциативные эксперименты в исследованиях по топонимии позволяют смоделировать лексикон конкретного носителя языка и могут служить средством доступа к информационной базе человека. Топонимическое пространство региона способствует не только узнаванию исторических сюжетов в окружающем пространстве, но также развивает само историческое знание, обогащаемое дополнительными подробностями, извлекаемыми при переосмыслении внутренней формы топонимов.

Исходя из частоты употребления слов-реакций, можно выделить ядро и периферию лексикона, которые составляют у каждой языковой индивидуальности более или менее упорядоченную картину мира, отражающую иерархию ценностей. На формирование ядра оказывает существенное влияние частотность слова, с которой оно встречается в качестве реакций на разные слова-стимулы.

Языковая личность проявляет себя через порождаемый ею дискурс, в котором отражаются знания о мире, оценочные установки, владение языковой техникой и особенности структурирования действительности. Эти существенные моменты могут быть обусловлены, с одной стороны, особенностями языковой личности как индивида, с другой - принадлежностью личности к некоему социуму.

В ядро входят конкретные по значению единицы, легко вызывающие мысленный образ (Костанай - > дружба, зерно, хлеб, спокойствие, костанайские зори; тобол- тишина, рыба). Благодаря им носитель традиционной культуры представляет окружающий ландшафт как сцену, на которой разыгрываются те или иные исторические события. Вокруг них группируются другие входящие в данную

категорию слова, более абстрактные по значению, обеспечивая переход от «чувственных конкретов» к «абстрактам».

Региональное топонимическое пространство может быть рассмотрено, с одной стороны, как текст, отражающий историю народа, а с другой стороны, как культурная среда, формирующая историческое сознание, поскольку зачастую топонимия воспринимается как мемориал историческим деятелям и событиям.

Глубинной ассоциативной связью характеризуются последовательности на основе ситуативной смежности. В пределах одной ситуации чаще всего актуализируются связи «объект действия - ситуация действия» (например, Быструха - еще медленнее, Диван - спать, Тарнакол - ледокол), «носитель действия - объект действия» (Мочала - баня, Гребешки - волосы, Берендеево - чаща).

Ассоциации по сходству неоднородны. На основе внешних признаков топонимов возникают реакции по звуковому сходству слов: Алтерня - пятерня (13), Айю - I loveyou (1), Ащикуль - щи в кульке, щи (3/4), Верхневараксино - Вараксин (65), Гаутамак - Гаутама (1/1), «Гаудеамус» (1/3), Барчик - барчук (7), Рауда - Иуда (1). Сходство функциональных характеристик объектов реализуется в реакциях типа: Диван - кровать (0/18), мебель (0/12), Быки - коровы (6). Наконец, благодаря внутреннему сходству, установленному индивидом по достаточно сложным и не всегда ясным основаниям, появляются реакции-символы: КамышныйЧандак (Федоровский район) - камыши; Каренинка (Федоровский район) – Каренин (школьное произведение), кино; Большая Чураковка - Чурсина (артистка), большое поле; Лютинка (Мендыгаринский район)- лютики на озерах, луна, цветы; Долбушка (Мендыгаринский район) – столб; Волынкино - Шотландия.

Таким образом, ассоциации по сходству отражают глубинные связи, однако разные основания для установления сходства соотносятся с разными уровнями как внутреннего лексикона, так и психики.

Название может в себе заключать признаки двух семантических моделей, которые могут принадлежать или одному семантическому типу, или даже двум типам: лимнонимкотлик - совмещение моделей формы (круглая) и величины (небольшая) гидрообъекта. Эта пластичность номинации связана с образным мышлением человека, поэтому каждая семантическая модель по объему информации может быть однопризнаковой и комплексной.

Членение топонима можно соотнести с первым этапом порождения речи, что связано с дихотомией объекта темы и ремы как акта предикации и предопределено мотивом говорящего. Однако как именно работают механизм выбора и механизм селекции элементов, определить сложно.

При восприятии топонимов наблюдаются следующие проявления уровней языковой компетенции опрошенных:

1) несформированность концепта - абстрактного понятия, отражающего основные, существенные признаки топообъекта (что особенно важно, если топоним субстратного происхождения);

2) представление о топониме как одном из признаков или свойств обозначенного им топообъекта;

3) отличия, связанные с влиянием языков региона (особенно в речи билингвов).

Большинство региональных топонимов воспринимается современными носителями языка в виде образов-эталонов, которые являются личностными образованиями для хранения информации. Ведь уровень владения языком не столько влияет на степень конкретизации обозначаемого объекта (цельность), сколько ограничивает возможности ее вербализации (связность, грамматическая правильность).

Проведенные со взрослыми носителями языка свободные и направленные ассоциативные эксперименты свидетельствуют о плодотворности предлагаемого подхода к исследованию стандартного и индивидуального в речевом поведении.

В результате наблюдений над топонимическими ассоциациями можно прийти к выводу, что индивидуальный элемент (специфика лексического значения данного топонима) находится в конкретных наборах семантических компонентов. Можно говорить об истинной и ложной мотивации топонимов. Истинная мотивация характеризуется совпадением внешних и собственно семантических компонентов словесного знака, а ложной свойственно несовпадение этих компонентов (таблица 1).

Таблица 1 - Истинная и ложная мотивация

Лексема	Внешняя семантическая информация	Внутренняя семантическая информация
оз. Сасыкколь (Карабалыский район)	грязный, с запахом + предмет	река с грязной водой, с плохим запахом
оз. Близкова (Камистинский район)	близко + предмет	озеро близко расположенное к деревне
оз. Речное (Сарыкольский район)	река +признак	река, напоминающая озеро
р. Кулыколь (Камыстинский район)	хитрый+предмет	озеро, опасное для жизни

Словами с истинной мотивацией оказываются Быстрянка, Грязнуха, потому что в них признаки внутренней семантической информации включают в себя внешние: Грязнуха – река с грязной водой. Топонимы Ямина, Блиниха характеризуются ложной мотивацией, поскольку семы «яма», «блины» не входят в собственно семантическую структуру соответствующих топонимов. «Ложные» семы все же релевантны тем, что они создают образность (ментальную презентацию дополнительного понятия на фоне первичного) данных лексем. Так, при упоминании данных топонимов участники речевого акта могут ассоциировать не только «прозаичные» понятия «река, озеро», но и метафорические: «Река, что тесто на блины»; «Глухое место, опасное. Одно слово – ямина». Образность слов тем сильнее, чем прозрачнее их словообразовательная структура, чем больше контраста между внутренними и внешними семантическими признаками. Образность потамонима Блиниха, например, интенсивнее, чем улимнонима Ямина благодаря его более прозрачной структуре и несовпадению внешних и внутренних сем в его семантическом содержании. В создании образности активную роль играет метафоризация как один из важнейших способов семантической деривации. В связи с этим мы предполагаем, что в семантике топонима Ямина найдены следы метафорического переноса, см. семы «глубокое, опасное», которые могут быть своеобразными отголосками древнего акта семиозиса, то есть общим (мнимым?) признаком между Яминой и опасностью.

Для понимания топонима большую роль играют опосредованная мотивация, отражающая ассоциативные связи топонима как звена словообразовательной цепочки и допускающая переосмысление последовательности словообразовательных актов в сознании говорящих; способность к обнаружению ассоциативного кода, используемого при метафорическом осмыслении внутренней формы топонима; зависимость восприятия семантики топонима от его ситуативно-контекстуальных функций и грамматических свойств (например, каламбур); уточняющая мотивация на основе паронимической подмены. Уровень языковой компетенции человека является той базой, на основе которой функционирует механизм языкового творчества, оптимально вербализируя картину мира.

Сознание, зафиксированное посредством языка, является отражением образа мира, присущего тому или иному этносу. Ассоциации позволяют вскрыть ненаблюдаемые процессы формирования семантики и взаимодействия единиц национального словаря какв синхронии, так и в диахронии. На сегодняшний день, изучение семантических свойств слова - одно из наиболее разработанных направлений в исследовании вербальных ассоциаций.

Психолингвистические исследования ассоциаций развивались по нескольким направлениям. Первоначально была осознана необходимость выявить некоторые ассоциативные нормы, т.е. наиболее стандартные для данного социума слова-реакции на заданное слово-стимул. Первые ассоциативные нормы были получены Кент и Розаноф для американского варианта английского языка, опубликованы в 1910 г., что дало возможность сопоставления реакций, полученных в ходе диагностики и реабилитации больных, с нормативными, «эталонными» ассоциациями здоровых людей. Однако углубленные психолингвистические исследования нормативных ассоциаций берут свое начало с исследования миннесотских ассоциативных норм. К настоящему времени собраны ассоциативные нормы большинства европейских языков, ряда языков народов бывшего СССР, японского языка [2, с. 81].

Вербальные ассоциации получают в ходе психоаналитического сеанса или специального эксперимента. Единицей психолингвистического анализа являетсяассоциативная структура, т.е. предполагается два объекта, между которыми существует связь. Как правило, ассоциативная связь действует от стимула к реакции, обратные связи встречаются не всегда. Минимальной ассоциативной структурой признается пара слов, где одно выступает в качестве стимула, а второе в качестве реакции: S - R.

МАМА - дочка; Костанай – город; *Карабалык* - черная рыба, икра. На одно слово-стимул (S) можно получить целую цепочку слов-реакций (RR), в которой все предыдущие реакции становятся дополнительными стимулами для последующих, например: мама - дочка - (дочка) - девочка - девочка - любить -любить - жизнь - жизнь - день ... Это свойственно не только апеллятивнойлексике, как хорошо показано в «Словаре ассоциативных норм русского языка», но ионимам: абак - кабак - кабак - вино - вино - праздник -праздник - свадьба -свадьба - молодожены -любовь... Промежуточные стимулы как бы направляют процесс ассоциирования, при этом в цепочке, строго говоря, ассоциативно связаны только смежные слова, а не первое и, например, последнее.

Ассоциативные нормы представляют собой результат свободного ассоциативного эксперимента, в ходе которого, как правило, фиксируется только первая реакция на слово-стимул. В результате массового свободного ассоциативного эксперимента получается набор реакций на заданные слова-стимулы. Этот набор реакций, которыйбыл получен на один стимул, упорядочивается по частоте: на первом месте оказывается реакция, которую назвало первой большинство участников ассоциативного эксперимента, на последнем - те реакции, которые упомянуты только одним участником эксперимента. Такой упорядоченный по частотности набор реакций на слово-стимул называется ассоциативным полем стимула.

В центре ассоциативного поля находятся наиболее частотные реакции, а на периферии (или в конце скользящей шкалы)– единичные реакции.

Ассоциативные нормы определяют тот стандарт, в котором отражены актуальные для сознания носителей языка особенности семантики исходного слова-стимула. На основе ассоциативных норм исследуются как семантические, так и иные характеристики слова-стимула, а также закономерности путей ассоциирования и типологии реакций.

Индивидуальное знание возникает как результат взаимодействия перцептивного, когнитивного, вербального и социального опыта человека. В ядро входят конкретные по значению единицы, легко вызывающие мысленный образ. Ядерные слова выполняют важнейшую функцию, обеспечивая переход от «чувственных конкретов» к «абстрактам», что актуально как для детского сознания, так и для взрослого - при «выходе» из глубинного уровня внутреннего лексикона на поверхностный.

Ядро лексикона – это слова в «ближайшем» значении, отражающие «житейские» понятия.

Язык в человеке и человек в языке могут быть познаны только с учетом историко-, этно-, социо- и психолингвистических особенностей носителей языка.

Моделирование лексикона человека средствами ассоциативных экспериментов до сих пор остается актуальной и плодотворно разрабатываемой научной проблемой.

Анализ ассоциатов и слов-стимулов как предикативного акта не нашел сколько-нибудь широкого экспериментального распространения и был отнесен к периферии проблематики ассоциативных исследований семантики слова. Но вместе с тем понимание ассоциативной пары стимул-реакция как акта предикации все же сыграло значительную роль в изучении языкового сознания носителей языка, поскольку позволило сопоставить гибкие и не алгоритмизированные ассоциативные процессы с более жестким противопоставлением номинации и предикации.

Литература:

1. Березович Е.Л. Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте. – Екатеринбург, 2000. – 284 с.

2. Мадиев Г.Б. Формирование русской гидросистемы Восточного Казахстана. Ономастика Поволжья. – М , 2001. – 263 с.

3. Карабулатова И С. Психолингвистические методы в изучении гидронимии региона // Славянские духовные традиции Сибири. – Тюмень, 1999. – С.77-90.

4. Рут М.Э. Информант и микротопонимическая система (из полевых наблюдений за сбором микротопонимии) // Ономастика и диалектная лексика: Сб. науч. трудов. Вып. 3 / Под ред. Рут М.Э. – Екатеринбург, 1999. – С. 49-53.

5. Фролов Н.К. Топонимическая таксономия в зеркале лексической подсистемы языка // Филологический дискурс: Вестник филологического факультета ТГУ. – Тюмень, 2000. – 380 с.

6.Чижимарова Л.И. Топонимические модели и этимологии названия субстратных топоним // Вопросы языкознания. – М., 2003. – Вып.4. – С. 29-42.

7. Шипкова М. Топонимические кальки и этимология субстратных топонимов // Вопросы языкознания. – М , 2001. – Вып. 1. – С.43-59.

***

Ахметова Б.З.

Костанай аймағы топонимдерінің этносемантикалық ерекшеліктері

Топонимия деректері бойынша полиэтникалық аймақ тілдері мен мәдениетінің қарым-қатынасы зерттелуде:халықтардың бір-бірімен шексіз қарым-қатынасының және жаңа тілдік бірліктерінің қалыптасуынан олардың психологиялары мен түсініктерінің өзгеруі жайында тіл психоэтнолингвистикалық үрдістерінің ұзақ уақыттағы қарым-қатынасының айнасы ретінде танылады. Кез келген аймақ топонимиясы жергілікті шектеулі ғана емес, шығу тегі әртүрлі, сонымен қатар географиялық немесе өзге аймақтық нақты белгілер үшін арнайы қолданылатын лексикасы бар болып келетінін танытады. Топонимия жөніндегі этнолингвистикалық зерттеулер түрлі топонимикалық деректерден белгілі бір не басқа ұлттың рухани мәдениеті туралы ақпарат береді.

Тірек сөздер: *Аймақ топонимиясы, топонимиялық қауымдастықтар, этнолингвистикалық кеңістік*

Akhmetova B.Z.

Characteristics of toponymy ethnosemantics of Kostanay oblast

Characteristics of interactions among languages and cultures in polyethnic region are investigated on materials of toponymy: language as a reflection of psychoethnolinguistic processes under conditions of long contact, changes in psychology and mentality of nations under conditions of continuous interaction and formation of new language forms. Toponymy of any region is not only locally limited, various according to its origin, but it is also a specific lexis, which is used to signify concrete geographic realia of the given region. Ethnolinguistic research in toponomy uses toponymic material to import different kinds of information about the spiritual culture of people.

Key words: *Toponymy of the region, toponymic associations, ethnolinguistic space.*

***

ӘОЖ 82-1 (574)

Сағынаева Г.Ә. – Павлодар мемлекеттік педагогикалық институтының PhD докторанты
Оразханова М.И. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты
E-mail: Gulzirasagnaeva@mail.ru

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЖЫРАУЛЫҚ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ

Аңдатпа. *Мақалада қазақ поэзиясындағы жыраулық дәстүрдің жалғастық табуы жан-жақты қарастырылады. Әдебиеттану ғылымында жыраулық дәстүр туралы жазған ғалымдар еңбектері сараланады. Қазіргі толғаулар мен өлеңдерде жыраулық дәстүрдің көріну ерекшелігі, рухани үндестік, поэтикалық сөз орамдары талданады. Ақындар Ф.Оңғарсынова, Н.Айтұлы, Е.Раушанов, Н.Мәукенұлы, Ж.Әскербекқызы, М.Қайыртайұлының туындылары талдау негізіне алынады.*

Кілт сөздер: *Поэзия, дәстүр, өлең, лирика, форма, мазмұн, толғау, тармақ, шумақ.*

Қазақ поэзиясының тілі тереңде жатқаны белгілі. Оның қалыптасу тарихы ежелгі сақ, ғұн, түркі поэзиясынан бастау алып, өзінің формалық, мазмұндық жағынан талай өзгерістерге ұшырап, заманның сазына сай жаңа формаларға, ұйқастар мен өлшемдерге құрылып отырды. Ескі түркі әдебиеті мен кейінгі дәуірдегі қазақ поэзиясын жалғастырып алғашқы кезеңнен келесі кезеңге не жетті немесе келесі кезеңдегі үлгілердің қайсысы алғашқыда болғандығын саралауға негіз болатын тұщымды, ауыз толтырып айтарлық еңбек жоқтың қасы. Бір ақиқаты – көне заманнан табылған жәдігерлерміздің тереңінде, тұңғиығында өзара ұқсас ортақ поэтикалық мазмұн мен форма жатқаны белгілі. Олардың қазіргі кезеңге келіп жетуінің негізінде ұқсастықтарына, айырмашылықтарына, әсіресе поэтикалық ортақ тілдік қасиеттеріне, олардың ерекшеліктеріне, даму жолына мән беру арқылы ұлттың генотипіне сай тереңнен тамыр алған дәстүрлердің жалғастық табуын байқауға болады. Яғни, тілімізде бұрын болған шығармашылық, әдеби поэтикалық сөз үлгілеріміз кейінгі дәуірлерге бейімделе жаңаша мәнге, өңге, формаға құрылуымен жетуін айтамыз. Сонда тек қана тілдің өзгергені жаңа сөздің келуімен бірге бұрынғы мағынаның жаңа дәуірде ұқсас жаңа сөзді тудыруымен ерекшеленетінін байқауға болды. Демек ертедегі шығармашылық немесе поэтикалық белгілі формадағы сөз үлгілері бүгінгі күнде өзіміз басымыздан өтіп отырған басты мәселеге айналып отырған нәрсе екенін айтпай кетпеске болмайды. Мәселен бұған мысал ретінде бүгінгі түркі тектес халықтардың тілдік ерекшеліктері, яғни бір ұғымның бірнеше тілдік айырым өзгерістерімен қолданылуын айтуға болады. Бұл, әрине, мазмұнға ғана емес, формаға да өз әсерін тигізбей қоймайды. Бірақ бәрібір де тілдік белгілері жағынан тұрақты дәстүрге айналып келе жатқан формаға сай сөз үлгілері ретінде мақал-мәтелдердің орын алып отырғанын байқауға болады. Бұл барлық түркі халықтарына тән поэтикалық орамдардың тек жазылуы ғана емес, айтылуы, формалық жазылу сипаты, ырғағы, әуені сәйкес келіп жатуы. Яғни ғасырдан ғасырға өз қалпын бұзбай жетіп, барынша жалпыхалықтық ортақ түсінікке, тұрақты формалық дәстүрге айналғандықтан туыстас тілдер өздерінің ортақ белгілерін жойған жоқ. Сол сияқты қазақ поэзиясында дәстүрлі формалық өлеңнің негізіне жоқтауды алсақ оның жаңаланған, күлтеленген, бүгінгі заманға сай өзгерген түрі ретінде толғауды алуымызға болады. Бұл дәстүрдің қазіргі қазақ поэзиясында көріну сипаты тақырыптық жағынан өзгеруі ғана емес, мазмұндық өзгеріске де түсуінің мүмкіндігі болып отыр. Демек, IX-XI ғасырлардағы түркі тайпалар поэзиясындағы жоқтау-мақтау өлеңдерден бір тілдік тәсілдік форма ретінде көрінсе XV-XVIII ғасырларда бірнеше мотивке құрылған ортақ үлгі пайда болды (тарихи азаматтық, эпостық ерлік). Міне көріп отырғанымыздай бұл өлең формасы қазіргі қазақ

поэзиясындағы толғау өлеңдерінде әрекетті баяндаушы ретінде, уақыт пен кеңістіктегі дәлдікті, шын өмір шындығымен ұштастыра білу, әлеуметтік астарлы мәнге ие болу сияқты ерекшелігімен көзге тұседі. Бұл туралы ғалым С.Ержанова өз еңбегінде өте терең талдау жасаған. Онда Құлтегіннен Абылай ханға дейінгі жоқтаудың толғаулық ұлгілері және қазіргі толғаудың жоқтаулық ұлгісі беріледі. Мәселен ақын Н.Айтұлының:

Ағайын адаспаңыз енді жетер,
Араздық, бақталастық ел жүдетер.
Ес жиіп, етегінді жаба алмасан,
Бодандық туын қайта желбіретер [1, 57 б.].

Толғаудың өн бойындағы поэтикалық болмысын танытатын көркемдіктердің тұтастығын, толғаудың формалық өзгешелігіне жатқызады. Демек, қазіргі кездегі жыраулық немесе дидактикалық мазмұндағы толғаулар насихаттық, философиялық мазмұндағы толғаулар – жаңа заман тудырған ұлгілер деп санауға болады. Бұлардың өзі дәстүрден негіз алып, формалық, құрылымдық сипатын жоймай кейбір поэтикалық сөз өрнегінде сол қалыпта сақтауға тырысқан. Тіпті ырғақ желісі, желіп отыратын ұйқас ұқсастығы осы сөзімізді дәлелдейді. Демек жыраулық сипаттағы қазіргі қазақ поэзиясының ұлгілері осыған дәлел. Мәселен ақындарымыз Ф.Оңғарсынова, Е.Раушанов, Н.Мәукенұлы, Ж.Әскербекқызы шығармашылықтарынан жалғасын тапты. Екі дәуір поэзиясында дыбыстардың қайталануы соңғы және сөз басында бір сөздің қайталануы афоризмдердің қолдануы ұйқас ұқсастықтары дәлел болады. Мәселен, Қазтуған жыраудың «Аланда алаң, алаң жұрт» толғауына ұқсас Ж.Әскербекқызының «Баба жұртына оралу» толғауында:

Шалкиіз жырау шалған жұрт,
Қазтуғаннан қалған жұрт,
Доспамбеттей қыршын ер,
Соңғы демін алған жұрт,
Ақтамберді толғанып,
Махамбет атой салған жұрт,
Дауға тұскен ептінің,
Жауға тұскен тектінің,
Таңдайынан тұйірлеп,
Сөз асылы тамған жұрт [2, 26 б.].

Осы тектес қолтаңбалық ерекшелікке жеткен ақын Н.Мәукенұлының риторикалық толғауларынан көреміз:

Жылқыдағы бозайғыр,
Шұрқыраса болар ма?
Сойылды жау сыдыртып,
Үйірді алса, қалар ма?
Тұяғымен тас илеп,
Ойлы, қырлы шабар ма? [3, 37 б.] – деген сияқты сәйкестіктерді аңғаруға болады. Көп өлеңдерінде тек ұйқас ұқсастығы ғана емес сонымен қатар дыбыс ұндестігі де жиі кездеседі. Жыр жолдарындағы сөздер мен буындардың қайталанып келуі сол дәстүрлер мұрасынан өнеге алған. Мысалы, жыраулар поэзиясындағы жыраулық дәстүр туралы мақала жазған Қ.Т.Барбосынова мен А.Б.Қадырова: «Жыраулар поэзиясы мен қазіргі ақындар поэзиясын салыстыра қарасақ, мынадай қайталаулар кездеседі: Н.Мәукенұлы: « Тасқын, тасқын, тасқын су», «Отар, отар, отар қой», «Қара, қара, қара түн» т.б. Доспамбет жырауда: «Тоғай, тоғай, тоғай су», «Сіреу, сіреу, сіреу қар», Шалкиізде: «Асқар, асқар, асқар тау»; Е. Раушановта: «Жолдар да жолдар, жолдар-ай». Ақтамбердіде: «Бұлан да бұлан, бұлан сан», Есенғалида «Жасыл да жасыл, жасыл бел». Ақтамбердіде: «Жел, жел есер, жел есер», Есенғалида: «Сеңгір де сеңгір, сеңгір-ай». Бұқарда: «Ай, заман-ай, заман-ай» [4]-деп көрсетеді.

Ақберен Елгезектің «Нала» толғауындағы мына жолдарда да жыраулар салған із анық байқалады:

Ай, қайтейін, қайтейін,
Ақындықтың құны жоқ.
Ақырғанмен әйтеуір,
Батырлықтың құны жоқ.
Кешегі өткен билердің,
Көзі шоқ та, тілі от.
Кеше өткен шайырдың,
Сөзі қайтар түрі жоқ! [5, 28 б.]

Алмас Темірбайдың «Зарығу» өлеңіндегі қыран бейнесін суреттейтін мына шумақтар да жыраулар поэзиясына тән екпінмен оқылады:

Асқарда ұя басатын,
Аспаннан әрі асатын.
Өшіге қалса – өңінен
Өлімнің оғын шашатын.

Тегеуріні – қасқыр қақпандай,
Топшысы – қатқан қақ талдай.
Қазбауыр бұлттай қанаты,
Төбені тұтас жапқандай.

Қияғы – шолақ жебедей,
Тұяғы – болат шегедей.
Аңқиып қалмай, аң көрсе,
Жұлқынар жынды немедей [6, 13 б.].

Бақытжан Алдиярдың «Көкбөрінің жыры» деп аталатын өлеңінен де жыраулардың үні есіп тұрғандай:

Алп, алп сені бастырдым,
Алып бір таудан астырдым.
Мыстанның мысын қаштырып,
Дұшпанның сырын аштырдым.
Иілдің-дағы иландың әуел сөзіне
Иығындағы хас Пірдің.
Иманыңды енді ұмытып,
Иласыз күйі басыңды неге тасқа ұрдың?!
Таптырып көкте Ай тоят,
Қасиетіңді қайта оят,
Қаныңда қалса қасықтай қаны Қасқырдың![7, 4 б.]-десе, Шалкиіз жырау:

Алп, алп басқан, алп басқан,
Арабы торым өзіңсің,
Жазылы, алтын, қол кескен
Алдаспаным өзіңсің!... [8, 37 б.].

Өлеңдердегі ырғақ, буын, бунақ – барлығы үндесе келе жыраулар дәстүрін, толғаулардағы өзгеше сарынды ойға оралтады.

«Асан қайғы, Қазтуған, Жиембет, Ақтамберді, Доспамбет жыраулардың жырларындағы өмірсүйгіш рух пен абсолюттік романтика, бұлтартпас тарихи дәлдік лирикалық қаһарманның жүрегіндегі отты оқырманның көңіліне аудара құйып өзінің ноқтаға басы бағынбас мінезін танытады. Жыраулар толғауларын темірқазық етіп алып, солардың көшіне ілескісі келген шығармашылық иесі де сол характерді, жеңілмес рухты және оптимизмге толы желіні өзінің шығармашылығына өзек етіп алады» [9, 50 б.].

Толғаудың өзіне тән ерекшеліктерінің бірі белгілі бір нәрсеге, яки құбылысқа тыңдаушы назарын аударып барып өз толғамын ағыту болып табылады. Демек, көшпелі елдің жүрегі бұлқынып тұрғанда бабалардың түйсік танымы, сана-сезімі, түркілік балбал тастардағы сөз құдіреті, күй шежіресі мәңгілік үзілмейтін алтын арқау бабадан балаға жалғасып келе жатқан дәстүр десек болады. Қазіргі қазақ поэзиясындағы жыраулық сарын ұрпақтар санасының сабақтастығы, ұлттық ұғым үндестігі, өткен мен бүгіннің жалғастығы деп түсінуге болады. Толғау мен қазіргі ақындар мұрасы тақырыптық, мазмұндық, жанрлық жағынан сабақтаса байланысты келеді. Өмір талабына орай бұл екі салада ақыл-насихат, тәрбиелік дидактикаға аса мән беріп отырған. Толғауда ақын, жыраудың қуанып, шаттанған не кектен, ызаланған жан тебіренісі де сол дәуірдегі әлеуметтік ірі оқиғаларға айтқан парасатты пайымдаулары да, яки дүние, өмір, адам, табиғат, заман сырын таразыға салып тебіренген философиялық-дидактикалық пікір бой көрсетеді. Толғау табиғатынан табылатын қасиеттерді енді поэзия атқара бастады. Толғау табиғатында тек поэзияға тән тебіреніс, толғаныс қана емес үндеп, жырлап жалындай келетін жауынгерлік рух, өмір, дәуір, заман, тағы басқа сан алуан мәселелерді кеңінен қамтып, шабытпен шалқыта бейнелейтін көсемсөз публицистиканың да сипаты табылады. «Поэзия үлгілері сөйлем жүйесінде ауызекі тіл сөйлем жүйесінен қаншалықты өзгешеленсе, қаншалықты өзіндік заңдылықтар тапса, оның поэтикалық көркемдігі соншалықты арта түседі. Поэзия үшін сөйлеу тілінің синтаксистік нормасын бұзу – бірінші кезектегі іс. Ол жоғарыдағыдай сөйлемнің баяндауышын белгілі бір топтағы формаларға құрып, өзге сөз үлгілерінен ерекшеленетіні сияқты, өлең жолы бойындағы сөздердің тәртібіне де, өлең жолдарындағы сөздердің сөйлемге жіктелуі тәртібінде де, бәріне де өзгешелік енгізіп, сөйлеу тілінен ерекшеленуі керек» [10, 162 б.]. Жыраулар поэзиясы мен қазіргі қазақ поэзиясының арасында ұқсастық тек мазмұны, тақырыбы жағында емес, түр жағынан да сабақтасып жатады. Өлеңнің сыртқы құрылыстарын қарастыратын болсақ, аралас, ерікті, кезекті, егіз, қара өлең ұйқастарын қолданған. Қара өлеңнің өзінен ішкі ой мен мазмұнға бағындырған және шумаққа поэзиялық қасиет дарытып тұратын дыбыс үндестігі жиі кездеседі. Қазақ даласының ұлан байтақ жерінің о шеті мен бұ шетінде өмір сүрген жырауларымыздың тақырыптық қана емес формалық сипаттағы үндес келетін толғауларының сыры неде? Дүниенің әр бұрышында өмір сүріп, әр ортада жүрген жырауларымыздағы шығарамашылық ұқсастық, үндестіктері олар өмір сүрген ортаның әлеуметтік теңсіздігінен екенін бірден білесіз. Ортақ мұңға айналған қоғамдық жағдай ортақ әуен әкелген секілді. Жаңа заманның өз ырғағы мен әуені, мазмұны мен пішіні болатынын осы деректерден де көруге болады. Ақын Ф.Оңғарсынова өлеңдеріндегі тегеурінді ерік-жігер, арлылық, табиғи тазалық, тектілік, еркіндік, батырлық, батылдық, қайсарлық тек осындай келелі мәселелерді жырлауда қатты білінеді. Өрлік леп ақындық мінезді ғана ерекшелеп қоймай, өлеңнің де даралығын тудырған. Мәселен:

Жау болып адам адамға,
Безгенде сенен балаң да,
Адалдық жаяу ақсаңдап,
Елсіз аралда қалғанда,
Күн шығып айла-амалға:
Жылтың көз жылмаң Пысықтық
Машина мінген заманда,
Әділдігіңе кім сенер? [11, 200 б.]

Немесе:

Заманыңның сыры көп:
Адамыңның құны жоқ,
Тауларың бар – шыңы жоқ,
Сайларыңның ығы жоқ; [11, 248 б.] – деп Шалкиіз бен Бұқар жыраудың толғауларынан үндестік табады.

Елді ойламас ағаңның
Оқ тілінен не пайда,
Тамшы тамбас даланың
От күнінен не пайда?
Бірлігі жоқ ұлыстың

Көптігінен не пайда, [11, 232 б.] – деп жалғасатын толғауларында астыртын айтқанмен, ашығын жайып салатын бар кемшілікті тіке айтатын философиялық афоризмдері толғаудың өн бойында бірінен-бірі асып, жаныңды шымырлатып, жүрегіңді қозғайтыны рас. Толғау өлеңдеріне тән ұйқастық, біріздiлік сақталып, мағыналық жағынан қарайлас дара сөздердің тізбегінен тұрады. Демек, өлең жолдары өзара мағыналас құрылып, бір қарағанда бір-бірінен алшақ құрылған сияқты болғанымен мағыналас ойға жалғасады. Өлеңді кез келген жерінен бөліп алуға болады. Ол өлеңнің толық нұсқасына нұқсан келтірмейді. Жоғарыдағы аталмыш толғау өлеңнің ұйқасы лексикаға құрылған сипатын «не пайда?» сөзінен көреміз. Формалық дәстүрді қорғайтын түрге, термені, толғауды жатқызсақ онда міндетті түрде сөздің құші, ырғақтың екпіні қызмет атқару керек. Белгілі бір инверсияға құрылып, лексикалық синтаксистік ұйқаста өріліп, сөздердің орын тәртібі дұрыс сақталып, сыдыртып оқитын қарасөзбен жазылған сөйлемдерге ұқсас тұрады. Көбінесе синтаксистік инверсияға құрылады. Өз заманының жырауларына айналған тұлға – ақындардың өмірдің келелі мәселелерін өткені мен болашағына алаңдаған терең ойлары, адалдық пен адамгершілік, жақсылық жасау жайлы ойлары, қағидалы сөздерімен ерекшелінген.

Қазіргі ақындардан – М.Шаханов, Б.Беделхан, М.Қайыртайұлы, т.б. поэзиясындағы жыраулық дәстүрге тереңірек ұңіліп көрейік.

Мысалы, Шөже Қаржаубайұлы:

Балықшы байымайды көлден алған,
Ақын да байымайды елден алған.
Өзіңнің маңдайына бітпеген соң,
Қалады желмен кетіп, желден алған [8, 250 б.].

Өзі өмір сүрген дәуірдің бет пернесін осылай мінеп шенейді. Шөженің осы шумақ өлеңіндегі өмір шындығы дәл бүгінге дейін тұбегейлі шешілмей келе жатқан қаламақы мәселесі.

Жоғарыда келтірілген жыраулар толғауларымен ұқсас кейінгі жас толқыннан Манас Қайыртайұлы деген ақынның өлеңдерінен рухани ұндестікті табамыз. Қазтуған:

Айдаса қойдың көсемі,
Сөйлесе қызыл тілдің шешені,
Ұстаса қашағанның ұзын құрығы,
Қалайылаған қасты орданың сырығы [8, 28 б.] – деп шумақішілік композициялық-синтаксистік, құрылымдық ерекшелігімен қосымша тармақтар жасаса:

Көк түріктің ұрпағымын,
Көк әлемді шарлайтұғын қиялы.
Тұран дала тұлпарымын,
Тоқтамайтын қызып алса тұяғы [7, 99 б.] – сияқты намысты, рухты қозғайтын адуынды өлеңнің тақырыптық-идеялық, көркемдік-бейнелік жүйесін сақтай отырып семантикалық жүйесі сақталған жоғарыдағы өлеңге үйлес ортақтық қалыптастырады.

Көбіне астарлы меңзеуге құрылған әдеби тілдің поэтикалық сөз орамы – тармақтар мен шумақтар термелер ретінде көрінеді. Бұл «мирастық» дәстүр қаншама дәуір өтсе де ұлттық поэзиямыздың қанында бұлкілдеп, бүгінде қайта көрініп отыр. Бұл да заманның тәуелсіздігінде, ойдың еркіндігінде туатын сөз бостандығы. Демек, бұрыннан бар формалық дәстүрді бойына сіңіре отырып, жаңаша ұлгіге жету жолындағы ақындарымыздың ізденістері деуге болады. Ол ізденістер көбіне тармақ аяғындағы сөздерде, кейде жол ішіндегі сөздерде қайталанып отырады. Яғни

насихаттық сарындағы өлеңдерге тән ерекшелік термелік сипатымен бірге, толғаулық мәнімен де өзгешеленіп тұрады екен. Сондықтанда толғаудың және терменің дағдылы дәстүрді сақтай отырып, жаңаша дәстүрге бой алдыратын тұстары да жоқ емес. Бұл сөйлемнің өз орнын сақтаудан гөрі формашылдықтан ұйқасқа ауысу сипаты басым болғандығынан туса керек.

Формалық-көркемдік дәстүрге дидактикалық сарындағы өлеңдердің бәрі жатады. Синтаксистік жасалу жағынан ауызекі сөйлеу тілінің құрылымына жақын жырлар мен дидактикалық сарындағы өлеңдерде алмасу өте әлсіз көрінетіні рас. Мұнда көбінесе интонация негізгі қызмет атқарады. Одан кейін ырғақ қызметі іске асады. Өлеңнің ұйқасынан гөрі ойдың үзілмес тұтастығын сақтауға тырысатындықтан инверсияның қызметі де ерекше. Әрине бұл жерде дыбыстық ерекшеліктердің қызметі зор. Дыбыстың үлкенді-кішілі, созылмалы не созылмалы емес әуендік үйлесімі күшті болғанда алмасу үлгісі жақсы көрінеді. Ұйқасқа ыңғайлас тармақ ішілік әуездік, тармақтың дұрыс құрылуына жетелейді. Одан бөлек өлеңнің немесе поэзиялық үлгіде жазылған шығарманың «Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы», шымыр құрылуы, өлеңге тән форманы сақтап қалуға алып келеді. Бұл жерде ырғақ ағымының әуезінде айтпай кетуге болмайды. Дыбыстардың тоғысуынан шығатын әуездің үйлесуі, сөздердің қалыпты орнын сақтап қалуға тырысады. Ол үшін ырғақтың қызметі зор. Сөздің, буынның айтылу дәрежесіне қарай көмейден шығу созылыңқылы, жіңішке, жуан, ашық, т.б. әуезіне сай ырғақ жасайды. Үн мен әуездің тоғысып, белгілі бір кідіріс, демалыс, үзіліс жасағандағы сипаты ырғақты құрайды. Онда бірінші буынның қызметі айқын көрініп қалады, өйткені буын біркелкі жасалған жағдайда ырғақтың да толық өленді шығаруға мүмкіндігі зор. Демек, өлеңдегі әрбір сөз ырқақтың үйлесімімен жасалады. Соның арқасында шығармашылық иесіне сөз таңдатып, оңтайлы әдістерді қолдануға итермелейді. Іштегі бұлқынып, толқып келген ойды қандай ырғақ ағымында сыртқа шығару ол ақынның құзырында. Іштей толқып шыққан ырғақтың ағымы әр түрлі (ол әлсіз де, күшті де, екпінді де, т.б) болуы мүмкін.

Поэзияда тамырын тереннен алған жыраулық дәстүр негізінде жазылған шығармалардың да әдебиетте өзіндік орны, қызметі, оқырман сезіміне ерекше әсер беру сияқты қасиеттерін ешкім де жоққа шығара алмайды. Бабалардың көзіндей болған жыраулық дәстүрдің қазіргі ақындар өлеңдерінде көрінуі заңды және ол жыраулардың асыл мұрасын жалғастырушы ретінде де таныла бермек.

Әдебиеттер:

1. *Айтұлы Н. Тоғыз тарау. – Астана: Елорда, 2008. – 189 б.*
2. *Әскербекқызы Ж. Қаңтардағы қызыл гүл. – Астана: Елорда, 2001. – 76 б.*
3. *Мәукенұлы Н. Сұңқарбұлақ. – Алматы: Жазушы, 2008. – 112 б.*
4. *Барбосынова Қ.Т., Қадырова А.Б. Қазіргі қазақ лирикасындағы жыраулық дәстүр // КАСУ хабаршысы. – 2006. – №2. – Б. 13-21.*
5. *Елгезек А. Шексіздік сыртындағы шам. – Астана: Хантәңірі, 2014. – 324 б.*
6. *Темірбай А. Жұмақ жұрт: Өлеңдер, балладалар, толғаулар. – Алматы: Жібек жолы, 2004. – 168 б.*
7. *Алдияр Б. Қазығұрттың қоңыры: Өлеңдер. – Алматы: Жалын, 2012. – 248 б.*
8. *Ай, заман-ай, заман-ай...: Бес ғасыр жырлайды / XV ғасырдан XX ғасырдың кезіне дейінгі қазақ ақын-жырауларының шығармалары. 2 томдық. Том 1. Құраст. М Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы, 1991, – 384 б.*
9. *Базарбаев М. Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы. – Алматы: Жазушы, 1973. – 256 б.*
10. *Өмірәлиев Қ. 15-19 ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі. – Алматы: Ғылым, 1976. – 270 б.*
11. *Оңғарсынова Ф. Дауа. Өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2013. – 288 б.*

***

Сагнаева Г.А., Оразханова М.И.

Следование традиции жырау в казахской поэзии

В статье всесторонне рассматривается следование традиции жырау в казахской поэзии. Анализируются труды ученых, написавших о традиции жырау в литературоведении. Исследуются поэтический слог, духовная гармония, особенности традиции жырау в современных стихотворениях-толгау и песнях. В основу анализа легли произведения Ф. Унгарсыновой, Н. Айтулы, Е. Раушанова, Н. Маукенулы, Ж. Аскербеккызы, М. Каиртайулы.

Ключевые слова: *Поэзия, традиция, песня, лирика, форма, содержание, стихотворение-толгау, стихотворная строка, строфа.*

Sagnaeva G.A., Orazhanova M.I.

Following zhuray tradition in kazakh poetry

The article fully examines the phenomenon of following zhuray tradition in Kazakh poetry. It is given here the analysis of research works of the scientists who have written about zhuray tradition in literary studies. The poetic style, spiritual harmony, features of zhuray tradition in modern poems-tolgau and songs were explored. The analysis is based on the works of F.Ungarsynova, N. Aituly, E. Raushanova, N. Maykenuly, J. Askerbekkyzy, M. Kairtayuly.

Key words: *Poetry, tradition, song, lyrics, form, content, poem-tolgau, verse line, stanza.*

***

УДК 811.161.1'36

Алтынбекова Г.К. – кандидат филологических наук,
старший преподаватель, Южно-Казахстанский педагогический институт
E-mail: Altynbekova-69@mail.ru

СПЕЦИФИКА УПОТРЕБЛЕНИЯ ГЛАГОЛА В ТЕКСТАХ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО СТИЛЯ

Аннотация. *В статье объективируется мысль о необходимости овладения специалистами различных производственных сфер навыками создания устных и письменных публицистических текстов. Тезис о специфичности лексико-грамматического наполнения функциональных стилей доказывается в статье путем описания специфики употребления глагольных форм в текстах, относящихся к публицистике. Применительно к текстам публицистического стиля автором рассмотрены такие категориальные особенности глагола, как вид, наклонение, время.*

Ключевые слова: *Глагол, публицистический стиль, вид глагола, наклонение, время, залог, инфинитив, частотность употребления глагольных форм, специфика лексико-грамматических единиц.*

Публицистика – особый тип речевых произведений, освещающих и разъясняющих актуальные вопросы общественно-политической жизни, поднимающих социально-нравственные проблемы. Предмет публицистики – жизнь в обществе, экономика, экология – все то, что касается каждого члена социума. Специфика информационной функции, присущая всем стилям речи, в публицистическом стиле характеризуется как многоаспектная: это и тематика, и характер отобранных сведений, и особенности источниковой базы, и учет адресата. Так, телевизионные передачи, газетные и журнальные статьи информируют общество о самых разнообразных сторонах его жизни: о парламентских дебатах, об экономических программах правительства, о движениях и партиях, о реформировании той или иной научной отрасли, о состоянии окружающей среды и о

повседневной жизни граждан. Цель публициста состоит не только в том, чтобы рассказать о положении дел в обществе, но и в том, чтобы убедить аудиторию в необходимости определенного отношения к излагаемым фактам и в важности сделанных адресатом выводов, определяющих его дальнейшие действия.

Поскольку в публицистических произведениях затрагиваются вопросы широкой тематики (политические, экономические, моральные, философские, вопросы культуры, воспитания, поведения и др.), навыки использования этого стиля речи оказываются востребованными специалистами в разных производственных и непроизводственных сферах. Активность жизненной позиции членов социума во многом зависит от того, насколько хорошо они владеют жанрами публицистического стиля, оказывающего существенное влияние как на формирование лидерских качеств специалиста, так и на его грамотную самооценку. Овладение стилем публицистики соответствует принципу рациональности, поскольку этот стиль находит применение как в письменных (общественно-политическая литература, периодическая печать), так и в устных (выступления на собраниях, форумах, съездах) формах речи. Характерными особенностями публицистических произведений являются актуальность проблематики, политическая страстность и образность, острота и яркость изложения. Они обусловлены социальным назначением публицистики: сообщая факты, формировать общественное мнение, активно воздействовать на разум и чувства человека.

Особого внимания заслуживает исследование языковых единиц, используемых в публицистическом стиле: актуальность содержания заставляет журналиста искать актуальные формы его выражения, общепонятные и в то же время отличающиеся оригинальностью. Публицистический стиль рассчитан не только на сообщение и аргументацию, но и на эмоциональное воздействие на слушателя (аудиторию). Основные функции публицистики определяют характерные особенности этого стиля: «… императивность, повышенную эмоциональность, открыто выраженное оценочное отношение к сообщаемому факту». Заслуживает внимания использование в различных жанрах публицистики лексико-грамматических единиц, отбор которых «… подчинен главной цели – наилучшим образом обеспечить выполнение информационной и воздействующей функции текста» [1].

Сформулированный тезис объективирует мысль о специфичности лексико-грамматических единиц, используемых в различных жанрах публицистического стиля, и обусловливает наш интерес к морфологическому их наполнению. Избрав для предметного изучения частеречный аспект, в данной статье более подробно остановимся на специфике функционирования в публицистическом тексте глагола и его форм. Выразительность глагольных форм обусловлена тем, что они непосредственно связаны с основными категориями, отражающими в нашем сознании реальную действительность. Глагольное время отражает темпоральность, вид – аспектуальность, наклонение – модальность, лицо – персональность, залог – субъектно-объектные отношения [2].

А.Н. Толстой, давая совет сотрудникам СМИ, говорил: «Движение и его выражение – глагол – является основой языка. Найти верный глагол для фразы – это значит дать движение фразе». А.М. Пешковский, характеризуя выразительные качества глагольного слова, выделяет такое его достоинство, как «способность управлять, выстраивать вокруг себя длинную шеренгу разнообразных и последовательно зависящих друг от друга слов и предложений, … создавать то, что Потебня называл «синтаксической перспективой». «Следует подчеркнуть, что способность «выстраивать шеренгу зависящих слов» связана с приобретением глаголом образно-метафорического значения, ибо отклонение от обычности, узуальность этих зависимых слов приводит к необычной, нередко окказиональной сочетаемости, что и ведет к метафоричности глагольного слова» [3].

Глагол, таким образом, характеризуется как языковая и речевая единица в аспекте ее информативно-воздействующей функции, реализуемой денотативным, образно-метафорическим, эмоциональным, оценочным, функционально-стилистическим компонентами семантической структуры. Организующая роль русского глагола обусловила его центральное место в предложении: выполняя повествовательную функцию, глагол показывает мир в движении. Повествовательный тип текста передает динамику как внешних процессов, так и мысли.

Богат публицистический стиль видовыми формами глагола, отражающими жизнь во всей ее динамике и подверженный влиянию разговорной и художественной речи. Анализ публицистических текстов свидетельствует, что в жанрах, испытывающих воздействие официально-делового и научного стилей, увеличивается процент форм несовершенного вида, которые по лексико-грамматическому и функциональному значению являются более отвлеченными, обобщенными.Что же касается глаголов совершенного вида, то они в большей степени передают поступательное движение от одного факта к другому в цепи событий, поэтому с совершенным видом связывается элемент динамики, а с несовершенным видом – статики.

Глагольное слово, эффективно выполняя свою информативно-воздействующую функцию в публицистических произведениях, тяготеет к использованию форм изъявительного наклонения. В публицистическом стиле широко представлены временные формы глагола, хотя в разных жанрах характер их меняется в зависимости от того, насколько стиль изложения приближен к книжной или разговорной речи.

Исследование частотности употребления глагольных временных форм показывает, что для публицистического стиля характерно *настоящее и прошедшее время*. Причем по употреблению форм настоящего времени данный стиль занимает среднее положение между научным и официально-деловым. Происходит это потому, что в публицистике зачастую подчеркивается «сиюминутный» характер описываемых событий: *1. В апреле начинается визит в Астанугруппы польских экономистов. 2. Через две недели открывается театральный сезон.3. Эта улица носит имя орнаменталиста Г.Иляева (из газет).*

Настоящее время глагола используется для сообщений о событиях, запланированных на будущее, что позволяет подчеркнуть актуальность информации: *1. В марте начинаются соревнования учащихся колледжей по легкой атлетике. 2. На следующей неделе открывается книжная ярмарка.* Как видим, в употреблении времен глагола публицистами прослеживаются те же закономерности, что и в других книжных стилях – преобладание форм настоящего времени в отвлеченном значении: *Старые чугунные отопительные батареи все чаще заменяют полиэтиленовыми.*

Употребление форм прошедшего времени в экспрессивных стилях открывает еще большие возможности для усиления действенности речи. Глаголы прошедшего времени оказываются преобладающими во многих жанрах публицистической речи, однако в переносном значении – для указания на действия, происходящие в настоящем или будущем времени, – они употребляются исключительно редко, так как «грамматическая сфера прошедшего времени наиболее глубоко и резко очерчена в русском языке. Это сильная грамматическая категория» [4].

Форма прошедшего времени в публицистических текстах более частотна по сравнению с официально-деловой и научной речью и менее частотна, чем в языке художественной литературы: *1. С большим успехом завершился нынешний театральный сезон в нашем городе. 2. Студенты нашего вуза побывали за это время на всех спектаклях.3. Событие происходило на глазах изумленной публики (из газет).* Частотность употребления форм прошедшего времени обусловлена тенденцией к информированию об уже происшедшем: *1. Ночью полиция задержала продавцов фальшивых интернет-карт. 2. Мировое соглашение подписали*

представители трех стран 3. После вынесения приговора судья предоставил обвиняемому возможность обратиться к потерпевшим (из газет).

К числу особенностей публицистического стиля можно отнести и частотность императивных (повелительных) форм глагола. Они являются стилеобразующей чертой в обращениях к адресатам: *Дорогие читатели! Ваши предложения, пожелания и рекомендации направляйте в редакционный отдел нашей газеты.*

Повелительное наклонение чаще всего представлено глаголом в форме 2 лица множественного числа:*1. Летайте самолетами Аэрофлота! 2.Оставайтесь с нами на первом канале!* Возможно также использование единственного числа: *Сделай свой выбор!* Примечательно, что в текстах публицистики чаще, чем в других стилях используется в функции императива форма 1 лица множественного числа будущего времени (соотносимая с частицей *давайте)*: *Позаботимся о нашем городе вместе!* Встречаются также формы совершенного вида 3 лица единственного и множественного числа будущего простого: императивное значение такие глаголы приобретают в сочетании с частицами *пусть, пускай*: *Пусть каждый из нас задумается об этом!* Повелительная форма глагола в публицистике используется как средство привлечения внимания собеседника: *посмотрите, давайте подумаем, вспомните, обратите внимание* и др.

Объектом анализа, как видим, могут стать в публицистическом тексте глаголы повелительного наклонения, которые как «косвенные» противопоставлены изъявительному («прямому») наклонению. Обозначая нереальное действие, они являются «сильными» членами противопоставления в системе наклонений, что и определяет их востребованность в ряде жанров публицистического стиля, где они имеют ярко выраженную экспрессивную окраску. Глаголы повелительного наклонения принадлежат преимущественно разговорной речи и проникают в СМИ для привлечения внимания, для выражения рекомендаций, пожеланий, советов (не указаний!). Встречаются в публицистических текстах и глаголы сослагательного наклонения, чаще всего – в составе сложноподчиненных предложений, для выражения модальности гипотетичного действия.

Инфинитив как неспрягаемая форма глагола лишен важнейших грамматических категорий – наклонения, времени, лица, рода, числа, что определяет его особое положение. Однако, давая минимальную грамматическую информацию, неопределенная форма глагола выражает в наиболее чистом виде идею процесса, что определяет специфику его употребления в разных жанрах публицистического стиля. Преобладающая функция инфинитива – второстепенный член предложения: определение (*Желание помочь свойственно человеку*); дополнения (*Герой очерка советует молодым людям учиться отзывчивости*); обстоятельства (*Педагоги приехали на форум обсудить образовательную программу*).

В текстах публицистического стиля широко используются причастия: *Развитию широкого и плодотворного сотрудничества в области технических отраслей наук был посвящен завершившийся семинар, организованный по инициативе международного комитета «Наука за мир».*

Зачастую причастия становятся составной частью устойчивых сочетаний, где особенно ярко проявляется их экспрессивная функция: *вопиющее беззаконие, массированный удар, обанкротившийся курс* и др. Публицистически окрашенными считаются и причастные образования *на -омый (ведомый, влекомый, несомый).*

Примечательно, что в публицистическом стиле высока частотность отрицательных частиц *не* и *ни,* частицы *же* в усилительной функции, разговорных частиц *ведь, вот, даже, лишь* и др. Особую выразительность указанные части речи приобретают в случаях их сочетания с глаголами: *Как ни старались строители, все же в установленные сроки не уложились…*

В публицистическом стиле глагольность может стать определяющей чертой, если функционально-смысловой тип речи ориентирует на повествовательный

характер изложения. При иных условиях в газетно-публицистических текстах (особенно если они испытывают сильное влияние официально-делового стиля) глагольность порой сводится к минимуму, что в одних случаях вполне закономерно, а в других оценивается как проявление негативного влияния стандарта, снижающего эстетическую сторону речи [4].

Например, стилистически оправдано употребление отглагольных существительных при низкой частотности глаголов в таком случае :*Согласно Конституции, государственным языком Республики Казахстан является казахский. Помимо обязательности его использования, это означает и государственную его поддержку. Речь идет о необходимости широкой лингвистической пропаганды и создании эффективной государственной системы обучения…*

В приведенном отрывке определяющая мысль – необходимость государственной поддержки и пропагандирования казахского языка, в тексте употреблены два глагола и целый ряд отглагольных существительных (*использование, поддержка, создание, обучение*), выступающих в значении «опредмеченного действия» как гибкое непредикативное средство публицистичности речевого произведения. Такое распределение имен и глаголов в газетной статье отвечает задачам публицистического стиля. Соотношение указанных частей речи в репортаже будет другим: *Свой 75-летний рубеж перешагнуло ведущее образовательное учреждение г. Шымкента – ЮКГПИ, предтечей которого стал учительский институт, заложивший глубокие и ценные традиции в подготовку высококвалифицированных кадров для школ. На эти традиции равняется, их развивает профессорско-преподавательский состав вуза, чей вклад в благородное дело обучения и воспитания студентов заметен и неоспорим.*

Представленные выше характеристики использования глагольных форм в публицистическом стиле могут быть рассмотрены как обязательный содержательный компонент обеспечения занятий по русскому языку в вузовской аудитории, как дидактический аспект проблемы «чему учить?». Иначе говоря, этот материал может быть трансформирован в учебно-методическое обеспечение занятий по дисциплинам «Русский язык», «Профессиональный русский язык». Только в том случае, если ответ на этот вопрос отличается достаточной полнотой и соответствует принципу рациональности, преподаватель языковых дисциплин в вузе может переходить к решению следующей проблемы – методическому обеспечению указанных сведений. Ниже приведем конкретный пример ответа на вопрос «как учить?» применительно к организации занятий по русскому языку в группах спортивного факультета вуза.

Начинается занятие с прослушивания репортажа об одном из футбольных матчей. При подготовке репортажа, представленного в аудиозаписи, преподавателем отобраны самые острые ситуации встречи: неожиданная, бурная атака, контратака, гол в ворота одной из команд, попадание мяча в штангу, штрафной удар... Студентам предлагается обратить внимание на время употребленных глаголов, и особенно – на формы будущего времени. Звучит мелодия футбольного марша, голос спортивного обозревателя объявляет о начале матча, представляет состав играющих команд, затем следует 5-минутный рассказ о ходе игры. На занятии организуется частичный анализ лексики и грамматики речи комментатора: в отобранных частях репортажа используются разнообразные синтаксические конструкции, с большим числом различных глаголов, обозначающих действия на футбольном поле. К числу обязательных следует отнести такие фрагменты, которые передают напряжение зрителей.

После прослушивания проводится анализ репортажа:

- Когда происходит матч, о котором рассказывает спортивный комментатор, по отношению к моменту его речи?

- Матч происходит в то время, когда комментатор рассказывает о нем.

- Какого времени глаголы надо употреблять для рассказа о происходящем в момент речи?

- Действия, происходящие в момент речи, обозначаются глаголами настоящего времени, поэтому их и нужно употребить.

- Только ли глаголы настоящего времени использовал комментатор в репортаже?

- В рассказе о матче встречаются глаголы и прошедшего времени, и будущего.

- Для чего комментатор использует различные формы времени?

- Употребляя различные формы времени, обозреватель избегает однообразия в рассказе о футбольном матче. Формы прошедшего времени используются и тогда, когда комментатор объясняет события, которые произошли на поле раньше, до момента речи.

- Нам известны две формы будущего времени: простая и сложная. Какая из них чаще встречается в репортаже?

- Комментатор почти не использует сложную форму будущего времени глагола, а будущее простое встречается очень часто.

- Для того чтобы понять, какую роль играют в репортаже глаголы в простой форме будущего времени, вспомним, какого вида глаголы образуют эту форму. - Будущее простое образуют глаголы совершенного вида.

- А какие действия обозначают глаголы совершенного вида?

- Они обозначают недлительные, короткие или однократные действия и поэтому помогают передать быстроту игры и напряжение спортсменов.

- Какими еще средствами, по-вашему, комментатор передает напряжение матча?

- Комментатор иногда обращает внимание на то, как зрители приветствуют удачный маневр спортсменов любимой команды, как болельщики огорчаются при ее неудачах.

- Верно, реакция болельщиков очень чутко отражает ход футбольной встречи. Поэтому и вам при написании сочинения в форме репортажа, можно будет показать болельщиков. В какой части рассказа наиболее целесообразно упоминание о зрителях?

- При сообщении о приближении нападающего к воротам противника или после неловкого броска вратаря.

Когда студенты настроились на беседу, определились с ее темой, преподаватель, обращаясь к компьютерной поддержке, предлагает иллюстрации и дает задание определить их место в композиции рассказа.

- Что изображено на первом рисунке?

- На первом рисунке мы видим нападающего одной из команд, который стремительно мчится с мячом к воротам противника, а вратарь приготовился поймать мяч.

- На втором рисунке вратарь показан в падении навстречу летящему мячу.

- На третьем передан тот момент, когда вратарь ловит летящий на него мяч.

- Последняя картинка показывает, что голкипер понял свою ошибку и очень огорчен.

- Какое место занимает каждый из рисунков в композиции рассказа?

- Каждая картинка соответствует части композиции рассказа: 1) завязка, 2) развитие действия, 3) кульминация, 4) развязка.

- А может, все рисунки относятся к кульминации, потому что только на картинках эти действия происходят медленно, в жизни же по времени они занимают секунды?

- О чем же тогда можно рассказать в завязке и развязке?

- Начало рассказа можно считать вступлением. Завязкой станет сообщение о начале матча и стремительной атаке футболистов одной из команд. Развязка – сообщение о том, чем закончилась игра.

Перед написанием сочинения-миниатюры «На футбольном матче» студентам предлагается придумать названия команд, подумать над авторским оформлением информации. На последнем этапе подготовки к сочинению подбираются синонимы, определяются лексические группы глаголов-сказуемых, которые будут использованы при описании действий игроков, вратаря, болельщиков. В тетрадях студентов появляется запись:

Игрок, спортсмен, футболист, нападающий, форвард, центр нападения, герой матча; вратарь, голкипер, страж ворот; бежать, спешить, стремиться, лететь,

мчаться, нестись; матч, игра, встреча, сражение, бой, состязание, соревнование; направил мяч в ворота, ударил; зрители затихли, замерли, застыли в ожидании; вратарь огорчен, обескуражен, в недоумении, в отчаянии...

Публицистический стиль в сравнении с другими книжными стилями обладает значительными возможностями для использования различных семантических групп глаголов, хотя ограничения жанрового и тематического характера, безусловно, сдерживают свободу авторского выбора. Методически оправданной на этом занятии следует считать работу в группах, необходимую для освоения специфике публицистических жанров. Большую помощь при подготовке преподавателя к занятиям может оказать книга «Практическая журналистика в Казахстане». В указанном учебном пособии собран и систематизирован опыт практикующих журналистов и редакторов. В доступной форме на казахском, российском и международном материале в книге описаны жанры журналистики с точки зрения их применения в работе, даются советы и рекомендации, интересные и полезные как профессионалам, так и тем, кто интересуется информационной сферой. Главы учебника отражают индивидуальность авторов и придают учебному пособию своеобразную окраску [5].

Из рекомендуемого пособия могут быть использованы образцы и примеры публицистических текстов разных жанров. Кроме того, при освоении публицистического стиля речи, а также в работе по овладению спецификой использования в них глагольных форм чрезвычайно велика роль лингвистического анализа текстов, взятых из газет и журналов. Приведем пример репортажа, составленного студентом после целенаправленной работы, связанной с характеристикой глагольной лексики.

Так держать!

Это соревнование по теннису *проходит* в городе Шымкент в спортивном комплексе «Денсаулык». Сегодня 30 октября. Местное время 19 часов. *Играют* две команды: команды лицея и гимназии. В каждой команде по 5 человек. *Судит* игру Хакиев Алишер, чемпион нашего города по теннису. Группы поддержки автивно *болеют* за свои команды.

Немного о правилах игры. Участники команд *играют* по 20 минут до 21 очка. *Побеждает* команда, в которой все игроки *наберут* максимальное количество очков. Начало игры *обещает* быть интересным. Вся игра *проходит* в очень жестком и быстром темпе. Как видим, туры *идут* с небольшим перевесом то в одну, то в другую стороны. В конечном итоге *побеждает* команда лицея!

Спортивное соревнование по теннису, которое мы *наблюдали* сегодня, *показало*, что теннис *развивается* и *живет* в нашем городе. Это очень интересное спортивное соревнование надолго *останется* в памяти болельщиков.

Такого рода работа позволит овладеть навыками создания как репортажей, так и заметок, статей, интервью, очерков, эссе. И, безусловно, она позволит студентам пополнить свои знания по теме «Стилистика глагола»: им предстоит убедиться, что глагол помогает публицистам создавать описание жизненных явлений в развитии, движении, придавать действию документальность и конкретность, что происходит благодаря ряду качественных характеристик, присущих этой части речи:

1. Глагол придает динамизм повествованию.

2. Глагольные формы могут варьироваться (одна может использоваться вместо другой).

3. Использование форм настоящего времени приближает адресата к событиям, придает им достоверность и убедительность.

4. Чтобы указать на действие, которое может быть совершено, используется настоящее время глагола в значении будущего.

5. Конкретизирует, делает ситуацию более реальной использование глаголов совершенного вида вместо несовершенного.

6. Экспрессивные формы глагольного прошедшего времени могут указывать как на давно прошедшие события, так и на сиюминутность произвольного действия (употребление в глагольном словосочетании наречий *вдруг, внезапно*).

7. Императивные формы глагола находят широкое применение в отдельных жанрах публицистики, в том числе – рекламе.

Литература:

1. Прохоров Е.П. Введение в теорию журналистики: Учебник для студентов вузов. – М : Аспект Пресс, 2009. – 351 с.

2. Какорина Е.В. Стилистические изменения в языке газеты новейшего времени. – М.: Наука, 1992. – 412 с.

3. Костомаров В.Г. Русский язык на газетной полосе. Некоторые особенности языка современной газетной публицистики. – М : Наука, 1999. – 267 с.

4. Голуб И.Б. Стилистика русского языка. – М.: Рольф, 2001. – 448 с.

5. Практическая журналистика в Казахстане: Учебное пособие / Под ред. А.Джалилова. – Алматы, 2006. – 348 с.

***

Алтынбекова Г.Қ.

Публицистикалық стиль мәтіндеріндегі етістіктердің қолданылуы

Мақалада ауызша және жазбаша журналистік мәтіндер жасау үшін өндірістік дағдыларды түрлі салаң мамандарының меңгеру қажеттілігі идеясы объектіленген. Функционалдық стильдердің лексикалық және грамматикалық мазмұндағы ерекшелігін журналистикаға қатысты мәтіндерде ауызша формаларын пайдалану ерекшеліктері сипатталып дәлелденген. Түр, шырай, уақыт ретінде етістігінің журналистік стилі, мекенжай сияқты ерекшеліктері қарастырылған.

Тірек сөздер: *Етістік, публицистикалық стиль, етістіктің түрі, шырай, уақыт, инфинитив, етістіктің қолдану жиілігі, етістіктің қолдану ерекшеліктері, лексика-грамматикалық бірліктер.*

Altynbekova G.K.

Specificity of the use of the verb in the texts of the publicistic style

In the article objectified idea of the necessity of mastering the production of various specialist skills areas create oral and written journalistic texts. The thesis of the specificity of lexical and grammatical content of various functional styles is proved in the article by describing the specifics of the use of verbal forms in the texts relating to journalism. With regard to the texts of the author of journalistic style address such categorical features of the verb, as a species, inclination, time.

Keywords: *Verb, journalistic style, type of verb, mood, tense, voice, infinitive, the frequency of use of verb forms, the specifics of lexical and grammatical units.*

***

УДК 82 - 31(470)

Выдрина Н.А. – кандидат педагогических наук, доцент
ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: gulsairan.muratova@mail.ru

ВЫЯВЛЕНИЕ АВТОРСКОЙ ОЦЕНКИ В ПОВЕСТИ А.С. ПУШКИНА «ПИКОВАЯ ДАМА» НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация. *В статье рассматривается, как на уроках по повести А.С. Пушкина «Пиковая дама», отличающейся сложностью в выявлении авторской позиции, осуществляется под руководством учителя проникновение учащихся в художественную ткань произведения.*

Ключевые слова: *композиция произведения, система образов героев в повести, причины поступков героев, портретные детали в изображении героев, внутренний мир героев, причины поступков героев, особенности их поведения, точки соприкосновения между разными героями, нравственные уроки пушкинской повести.*

Повесть А.С. Пушкина «Пиковая дама» стала изучаться в школе относительно недавно. Между тем ее интерпретация на уроках требует большого внимания к художественному тексту.

Пушкинский лаконизм обусловливает «особую насыщенность каждого пушкинского слова, каждого выражения» [1, с. 107].

Необходимо учитывать и то, как характеризуют себя персонажи в поступках, репликах, разговорах, жестах», как они оцениваются другими героями и самим автором, так как повесть «Пиковая дама» отличается особым сочетанием и взаимодействием «повествовательных приемов» [1, с. 108].

Естественно, в начале рассмотрения повести необходимы и краткие сведения об истории ее создания, и словарная работа (поясняются, прежде всего, термины карточной игры: "атанде" и др.), и краткий комментарий историко-культурного характера (особенно это касается описания пребывания графини в Париже), но главным на уроках остается проникновение учащихся под руководством учителя в художественную ткань пушкинского произведения. Занятия по повести «Пиковая дама» можно распланировать примерно так:

Занятие первое. Германн и тайна трех карт в повести А.С. Пушкина «Пиковая дама». Наполеоновское начало в герое.

Занятие второе. Нравственные уроки повести А.С.Пушкина «Пиковая дама».

В начале первого занятия ученикам дается общее представление об изучаемом ими произведении. Обращаясь к композиции повести, отмечаем, что она состоит из шести главок и заключения. Действие происходит в Петербурге (на это указывается в конце второй главки и в главке шестой). Время действия – современная Пушкину эпоха - начало тридцатых годов девятнадцатого века. А пребывание графини в Париже относится ко временам ее молодости - началу семидесятых годов восемнадцатого века.

Затем идет беседа по тексту:

- В начале повести изображается «золотая молодежь», проводящая свое время за карточной игрой. С какой целью идет игра?

- Игра была развлечением, вносила некоторую остроту в жизнь богатых людей.

- Почему же Германн, которого занимала игра, «отроду не брал в руки карты»? Какое объяснение этому дает он сам?

- Он не позволяет себе даже играть «мирандолем», как Сурин, то есть делать небольшие ставки, чтобы не проиграть много. Германн говорит: «Я не в состоянии жертвовать необходимым в надежде приобрести излишнее».

- Какую цель поставил перед собой Германн? Как решил ее осуществить? (см. вторую главку).

-Маленького капитала, оставленного отцом, и даже процентов он не касался, а «жил одним жалованьем, не позволяя себе малейшей прихоти».

- В чем причина такого поведения Германна? Как ее объясняет Томский в первой главке?

- Томский говорит о нем так: «Германн немец: он расчетлив, вот и все!»

Действительно, отмечает учитель, для западной цивилизации характерны холодный практицизм и расчет, которые плохо сочетаются с пылкими чувствами. Но Германн мало похож на скучного обывателя, стремящегося к размеренности, порядку и солидному капиталу в конце жизни. Как автор пишет о необычности и яркости его натуры?

- Германн «в душе игрок», «он имел сильные страсти и огненное воображение».

- Почему тайна трех карт постепенно завладела умом и волей Германна?

- Он понял, что с ее помощью можно обогатиться сразу и наверняка без риска потерять «необходимое».

- Какая борьба происходит в душе Германна, когда он думает о разгадке тайны трех карт? (см. главки первую и вторую).

- Вначале он воспринимает историю с тремя картами как сказку. Впоследствии в нем борется страстное желание быстрого обогащения с устоявшейся у него позицией медленного движения к своему счастью: «Да и самый анекдот?... Можно ли ему верить?... Нет! расчет, умеренность и трудолюбие: вот что утроит, усемерит мой капитал и доставит мне покой и независимость!» Но тайна трех карт действует не столько на разум, сколько на воображение Германна, к дому графини его влечет неведомая сила, во сне он видит груды золота. Так уже на уровне подсознания им завладевает идея разгадать «три верные карты».

- Какие средства готов использовать Германн во имя своей цели?

- Он готов на любой безнравственный поступок, чтобы узнать у графини ее тайну: «Представиться ей, подбиться в ее милость, - пожалуй, сделаться ее любовником...».

- Но Германн понимает, что у него нет времени, чтобы представиться графине: она очень стара и может умереть в любой момент. Тогда он решает как орудие для осуществления своих целей использовать ее воспитанницу, чтобы как можно скорее проникнуть в дом графини.

- Как Германн старается добиться своей цели, встретившись с графиней?

- Сначала он просто излагает свою просьбу; упоминает о Чаплицком, которому графиня помогла, затем он старается логически убедить ее в том, что ей не для кого хранить тайну: ее внуки богаты и без того; затем уверяет графиню, что он достоин богатства. Потом Германн, встав на колени, умоляет старуху составить его счастье, взывая ко всему, что есть в ней человеческого. Предполагая, что тайна связана с дьявольским договором, Германн заявляет, что готов взять грех графини на свою душу. Он говорит и о том, что, открыв тайну, графиня заслужит благодарную память не только самого Германна, но его детей, внуков и правнуков. А, исчерпав все средства убедить графиню открыть ему тайну трех карт, Германн не только грубо начинает разговаривать с графиней, но и угрожает ей пистолетом.

- Каково при этом его отношение к самой графине?

- Его не интересует состояние старого человека, он не думает о ее самочувствии. На графиню он смотрит как на орудие для осуществления своей цели.

Германн, продолжает учитель, по-разному представляет графиню, которая должна помочь ему: это и человечная женщина, воплощающая в себе все, что есть «святого в жизни», и благодетельница, которая может осчастливить целое семейство, включающее детей, внуков и правнуков; и человек, соприкоснувшийся с темными силами, взявший на душу грех. Германну все равно: святая ему поможет получить деньги или грешница. Когда же он теряет терпение добиться своего, Германн называет графиню «старой ведьмой». К графине он абсолютно равнодушен. Крайний индивидуализм - вот что характеризует его поведение.

Но голос совести в нем не был совершенно заглушен. К тому же, Германн считал, что мертвая старуха окажет вредное влияние на его жизнь. Желая испросить прощение у покойной, он идет на похороны. Затем весь день был «чрезвычайно расстроен».

Далее продолжается беседа по тексту:

- Как же Германн узнал тайну трех карт?

- К нему ночью пришла покойная графиня и сказала о трех «верных» картах. Это был сон или видение Германна, находившегося до этого в крайне взволнованном состоянии и пившего много вина.

- По прошествии некоторого времени Германн смог принять участие в большой игре. Два дня подряд он выигрывает, ставя тройку, а затем семерку. Но, играя в третий раз, он «обдернулся», то есть вынул из колоды не ту карту. Почему?

- Германн был хладнокровен и тверд в игре в отличие от бледного Чекалинского, у которого тряслись руки. Ошибка Германна произошла совершенно случайно - ведь даже тщательный расчет не гарантирует от мелких помех и случайностей.

- Почему же эта случайность и сопутствующий ей проигрыш стали причиной сумасшествия Германна?

- Он всю свою жизнь поставил на карту быстрого и верного обогащения. а когда она оказалась "убита" - рассудок Германна не выдержал.

- Почему пиковая дама кажется Германну похожей на старую графиню?

- Германн ощущал свою вину пред графиней: ведь тайну трех карт он узнал ценой ее жизни.

Как видим, подытоживает учитель, любое благополучие, связанное с безнравственными и жестокими поступками в отношении других людей мстит за себя.

В конце урока задаем следующий вопрос:

- Почему в повести подчеркивается сходство Германна с Наполеоном? (см. главку IV).

- В образе Германна Пушкин представил новое для того времени явление. Германн, как и Наполеон, обладая незаурядными качествами и страстной душой, думает возвыситься над другими людьми. В век торжества денег это можно сделать, имея большое богатство. Германна не смущают средства, с помощью которых можно достичь своей цели, к другим людям он проявляет полное равнодушие, рассматривая их как орудие для осуществления своих замыслов. Однако не всегда можно подчинить себе судьбу (это случилось и с Наполеоном): воинствующие индивидуализм и эгоизм приводят и к полному краху.

На втором занятии по «Пиковой даме» А.С. Пушкина помогаем учащимся понять, как соотносится в повести образ Германна с другими персонажами и как в этом выразилась авторская позиция. Указанный подход будет способствовать усвоению учащимися идейно-художественного содержания изучаемого произведения, а следовательно и его нравственных уроков. Сопоставлений намечается три: Германн и богатые люди большого света, Германн и графиня, Германн и Лиза (школьникам можно дать задание подготовить доклады по указанным темам, работая в группах). Затем размышляем с учащимися о том, чем же обусловлена трагедия такой незаурядной личности, как Германн, и в чем проявляется современное звучание повести.

Важно, чтобы доклады были подготовлены на основе анализа художественного текста. Учитель, стимулируя эту работу, предлагает ученикам ряд заданий на карточках, предназначенных для самостоятельной работы дома.

Первая группа докладчиков получает следующие вопросы:

1. Чем занимаются светские люди (Томский и др.), изображенные в повести А.С.Пушкина? Какими обстоятельствами обусловлен их образ жизни?

2. Какие качества сформировала в светских людях праздная жизнь?

3. Имеют ли место у светских знакомых Германна сильные страсти?

4. Как противостоит этим людям Германн? Как это проявляется в его поведении, отношении к деньгам, особенностях его натуры?

Содержание первого доклада может быть примерно следующим:

«Ночи напролет проводя на балах и за картами, светская молодежь стремится развлечься, повеселиться. Томский рассказывает бабушке об одном из балов: «Как же! очень было весело: танцевали до пяти часов. Как хороша была Елецкая!» Развлечению служат и современные им романы, авторы которых стремятся угодить публике; и «мазурочная болтовня». Праздность – вот что характерно для светской молодежи. Такой образ жизни они могут вести, потому что происходят из богатых семей и занимают высокое положение в обществе благодаря знатному происхождению.

Праздность сформировала в них такие качества, как «ветреность» (то есть легкомыслие) и притворство (настоящие чувства заменяются приятной любезностью). Сильных страстей нет даже в любви: здесь имеет место волокитство (то есть ухаживанье), кокетство или же тщеславие, расчет в отношении богатых невест. В целом светские люди, на фоне которых выступает Германн, отличаются бесцветностью, заурядностью. Германн же показан как человек страстный, как романтическая натура. Он не

мот, так как знает цену деньгам. «Трудолюбие», по его мнению, - одна из составляющих его благополучия. Легкомысленности света противостоит «твердость» его жизненной позиции.

Вторая группа докладчиков также получает задания:

1.Обратите внимание на то, что во второй главке слово «огненный» характеризует графиню (ей подали чепец «с лентами огненного цвета») и Германна (он имел «огненное воображение»). Как же этот эпитет представляет особенности личности героя и героини?

2.В старости мы видим у графини «мертвое лицо». Как это «омертвение» души сказалось на ее поведении? Какие точки соприкосновения в этом плане имеются у графини с Германном?

3.Каков итог жизни старой дамы? Почему о ней почти никто не плакал искренно? Как это связано с описанием краха Германна?

Второй доклад отличается большей сложностью, чем первый, поэтому костяк группы должен состоять из сильных учащихся.

Содержание второго доклада может быть представлено так:

«Старая графиня в одежде сохраняла привычки своей молодости: ей подают чепец «с лентами огненного цвета». Этот «огненный цвет» вызывает яркое представление о бурных страстях «красавицы с орлиным носом», проявившихся и в любви, и в карточной игре. Незаурядная натура графини противостоит ее измельчавшим потомкам, но оказывается сродни романтическому облику Германна.

Однако в старости графиня утратила живые чувства. Если они и проявляются у графини, то относятся к тому, что когда-то происходило с ней: она сохранила благодарность и уважение к Сен-Жермену, испытала волнение при упоминании Чаплицкого. В своем поведении графиня следует привычкам молодости, ведя образ жизни, не свойственный старости: «Она участвовала во всех суетностях большого света, таскалась на балы, где сидела в углу, разрумяненная и одетая по старинной моде, как уродливое и необходимое украшение бальной залы: к ней с низкими поклонами подходили приезжающие гости, как по установленному обряду, а потом уже никто ею не занимался. У себя принимала она весь город, наблюдая строгий этикет и не узнавая никого в лицо». Спальная кофта и чепец - это наряд, более свойственный старости, в нем «она казалась менее ужасна и безобразна».

Красота графини в старости оборачивается безобразием, огненные страсти сменяются «холодным эгоизмом». Уважение к ней света - притворство, что в полной мере сказалось на ее похоронах. Искренние слезы пролила о ней только ровесница - ее любимица из крепостных. Даже церковная служба совершалась с «печальным приличием». Молодой архиерей представил ее кончину «как мирное успение праведницы», исполненной «помышлений благих». Естественно, суетная жизнь старой графини не давала оснований для таких выводов, но она могла быть такой, могла бы быть наполнена высшим смыслом перед лицом вечности, и тогда бы о ее смерти искренно жалели люди.

Мы видим, что и душа Германна омертвела, «окаменела» в погоне за богатством и высоким положением. Возможно, достигнув его, он стал бы вести такой образ жизни, как графиня в старости.

Третья группа докладчиков получивших тему «Лиза и Германн», готовят следующие вопросы:

1.Какое положение Лиза занимала в доме графини, в свете?

2. Почему Лиза кажется автору «милее» светских красавиц? Какое слово, характеризующее ее чувства, автор использует в эпиграфе ко второй главке?

3.Какая цель в жизни была у Лизы?

4.Как описания деталей портрета, чувств и поведения Лизы «перекликаются» с соответствующими описаниями Германна?

5. Как судьба Лизы в целом и ее замужество после смерти графини соотносятся в повести с линией Германна?

Эти вопросы помогут школьникам представить доклад на основе анализа текста:

«Лиза была бедной воспитанницей знатной старухи. Она ежечасно ощущает свою несвободу, находясь во власти капризов и прихотей своевольной графини. В свете она играла «самую жалкую роль», «все ее знали и никто не замечал», хотя она была гораздо милее холодных и наглых невест, вокруг которых увивались расчетливые молодые люди. автор подчеркивает свежесть чувств Лизы (слово «свежий» используется и в эпиграфе ко второй главке, и в описаниях, характеризующих Лизу: "свежее личико", "голова, убранная свежими цветами).

Лиза, как и Германн, по своим внутренним качествам гораздо выше людей, составляющих «свет». Лиза остро ощущала свое унизительное положение, так как была самолюбива. Ей еще больше чем Германну необходима независимость, поэтому она «глядела кругом себя, - с нетерпением ожидая избавителя». Описания деталей портрета, чувств и поведения Лизы «перекликаются» с соответствующими описаниями Германна:

«Германн увидел свежее личико и черные глаза».	«...черные глаза его сверкали из-под шляпы».
«Германн трепетал, как тигр, ожидая назначенного времени».	«Вдруг дверь отворилась, и Германн вошел. Она затрепетала».
«...он сидел на окошке, сложа руки и грозно нахмурясь».	«Она сидела, сложа крестом голые руки».

И Германн, и Лиза - во многом родственные натуры. Они незаурядны, но обделены судьбой. Им надо занять свое место под солнцем в равнодушном по отношению к ним мире. Но, хотя положение Лизы было гораздо тяжелее, чем положение Германна, он отличается активностью, дерзостью и крайней неразборчивостью в средствах для достижения своей цели. «Вы чудовище!» - говорит Лизавета Ивановна Германну.

Однако не Германну, а Лизавете Ивановне удалось добиться того, к чему она стремилась. Она вышла замуж и стала богата и независима. Но, добившись положения в свете, Лиза начинает вести такой же образ жизни, который в нем был принят. На это указывает краткое авторское замечание: «У Лизаветы Ивановны воспитывается бедная родственница». Так мог бы повести себя и Германн, разбогатев благодаря выигрышу в карты.

От докладов учитель переходит к выявлению причин трагедии такой незаурядной личности, как Германн. Вопросы эвристической беседы помогут школьникам осмыслить эту проблему:

- Германн остро ощущал свое неравенство с богатыми и знатными людьми большого света, так как был честолюбив. Честолюбие предполагает желание почестей и похвал со стороны окружающих. Когда Германн оказался в центре внимания «золотой молодежи?».

- Когда у него было два крупных выигрыша во время игры у Чекалинского. После его проигрыша к нему был утрачен интерес: «игра пошла своим чередом».

- А Чекалинский, у которого шла игра, относится к числу уважаемых людей в большом свете. Чем же он заслужил расположение публики?

- Он всю жизнь провел за картами и имел в этом деле долговременную опытность. К тому же, у него был открытый дом, славный повар, а гостей «человек самой почтенной наружности» встречал с неизменной любезностью: его лицо «изображало добродушие».

Как видим, подытоживает учитель, все силы души, накал страстей Германна, по сути дела, были потрачены на цель ничтожную: чтобы стать на одну доску с людьми заурядными, легкомысленными, праздными. Кстати, на этом пути он проявляет крайнюю нетерпеливость, желая как можно скорее приобрести то, что

имеет «золотая молодежь», но не имеет он. Идея обогащения, тайна трех карт заслоняют для Германна все богатство окружающего его мира.

«Как воспринимает Германн действительность через призму трех карт?» - задает вопрос словесник. Ученики отвечают, обращаясь к началу шестой главки и заключению: «Тройка, семерка, туз преследовали Германна и наяву, и во сне. Стройную девушку он мог сравнить с тройкой, полный мужчина напоминал ему туза. Отвечая на вопрос «который час», Германн говорил: «без пяти минут семерка». Тройка, семерка, туз принимали во сне «все возможные виды: тройка цвела перед ним в образе пышного грандифлора, семерка представлялась готическими воротами, туз огромным пауком». Сойдя с ума после проигрыша, Германн «бормочет необыкновенно скоро: «Тройка, семерка, туз! Тройка, семерка, дама!».

Но судьба Германна, отмечает учитель, могла сложиться иначе. Интересное наблюдение по этому поводу сделал литературовед Б.С.Мейлах: "Пушкин обращает внимание читателей на то, что герой отличался от окружавших его молодых людей родом своих занятий. Германн был «инженерным офицером». ...Инженерные офицеры - люди, получившие образование в Инженерном корпусе или Высшем инженерном училище, заведениях, которые отличались по тем временам высоким научным и профессиональным уровнем. Из этого следует, что герой «Пиковой дамы», получив прекрасное техническое образование, обладая трудолюбием, силой характера, мог рассчитывать на достойное будущее. По сравнению с ним Томский и Чекалинский были прожигателями жизни [1, 110 – 111]. Но изначально, называя трудолюбие как одно из слагаемых успеха, Германн смотрит на службу лишь как на источник дохода.

Однако человек, обладающий специальными знаниями, может найти счастье в творчестве. В «Сценах из рыцарских времен», близких по проблематике «Пиковой даме», Пушкин воссоздает образ монаха Бертольда, для которого важна истина, а не золото:

Мартын

Постой! Ну а если опыт твой тебе удастся и у тебя будет и золота и славы вдоволь, будешь ли ты спокойно наслаждаться жизнью?

Бертольд

Займусь еще одним исследованием: мне кажется, есть средство открыть perpetuum mobile...

Мартын

Что такое perpetuum mobile?

Бертольд

Perpetuum mobile, то есть вечное движение. Если найду вечное движение, то я не вижу границ творчеству человеческому...» [2, с. 509].

Однако не творческие порывы духа, а жажда обогащения руководит не только умом Германна, но и его чувствами, которые отличаются силой и глубиной. Учитель предлагает школьникам следующий вопрос: «Почему Германну вполне удалась роль влюбленного в Лизу человека?». Делая наблюдения над текстом пушкинской повести, ученики отвечают примерно следующее:

Германн подолгу стоял под окном комнаты, в которой находилась Лиза. Страстное чувство отражалось на его лице: «черные глаза его сверкали из-под шляпы», «быстрый румянец покрывал его бледные щеки всякий раз, когда взоры их встречались».

Германн проявляет настойчивость, передавая Лизе письма. Если первое письмо было слово в слово переписано из немецкого романа, то последующие письма он писал сам: «в них проявились и непреклонность его желаний, и беспорядок необузданного воображения». Лизавета Ивановна «упивалась ими».

Только после смерти графини она поймет: «Итак, эти страстные письма, эти пламенные требования, это дерзкое, упорное преследование, все это было не любовь! Деньги, - вот чего алкала его душа!». Как видим, на пути к обогащению Германн проявляет такие пылкие чувства, что их легко принять за любовь».

Но, несмотря на, казалось бы, предрасположенность его романтической натуры к такому чувству, отмечает учитель, любви у Германна не было, хотя он и ощущает вину перед Лизой, что проявляется в его видении, когда к нему приходит мертвая графиня, открывая тайну трех карт с тем, чтобы он женился на ее воспитаннице. Как видим, яркость и незаурядность натуры Германна тратятся на мелкую для него цель - в этом его трагедия.

Глубокий смысл в повести имеет и заключение, в котором лаконично описывается муж Лизы. «Какое представление о нем создается у читателя?» - спрашивает учащихся словесник. С помощью учителя школьники приходят к выводу: Жизненных благ достигает человек незаметный, серый (неизвестно, где он служит), склонный к притворству («очень любезный молодой человек»). Его «порядочное состояние» добыто, очевидно, нечестным путем: «он сын бывшего управителя у старой графини», который, по-видимому, как и ее многочисленная челядь, «обкрадывал умирающую старуху». Почему этот молодой человек женился на Лизе? Вероятно, не по любви. Лиза имела манеры аристократки и была вхожа в большой свет, что могло придать вес в обществе разбогатевшему выскочке. Так, внимательно читая повесть, ученики начинают воспринимать всю глубину ее нравственного содержания.

Литература:

1.Мейлах Б.С. «...Сквозь магический кристалл...» Пути в мир Пушкина. – М : Высшая школа, 1990. – 399 с.

2.Пушкин А.С. Сочинения в трех томах. Т. 2. – М.: Художественная литература, 1986. – 527 с.

***

Выдрина Н.А.

Орыс әдебиеті сабағында А.С.Пушкиннің «Пиковая дама» повесіндегі авторлық бағалауды анықтау

Мақалада авторлық позицияны анықтау күрделілігімен ерекшеленетін А.С.Пушкиннің «Пиковая дама» атты повесі қарастырылады, оқушылардың көркемөнер шығармаларының тереңіне мұғалімнің басшылығымен енуі жүзеге асырылады.

Тірек сөздер: *Шығарма композициясы, повестегі қаһармандар бейнесінің жүйесі, қаһармандар әрекетінің себебі, қаһармандар бейнесіндегі портреттік детальдар, қаһармандардың ішкі әлемі, олардың әрекетінің ерекшеліктері, әртүрлі кейіпкерлер арасындағы нүктелер, пушкин повесіндегі адамгершілік сабақтар.*

Vydrina N.A.

Identify the author's evaluation of novel A.S. Pushkin "Queen of Spades" at the literature lessons

The article discusses A.S. Pushkin's novel "Queen of Spades" at the lessons. With different complex in the identify of author's position, carried out under the direction of penetration of pupils to teachers in the art idea of the work.

Keywords: *Composition of work, the system of characters of heroes is in a story, reasons of acts of heroes, portrait details are in the image of heroes, inner world of heroes, reasons of acts of heroes, features of their behavior, points of contiguity between different heroes, moral lessons of the Pushkin story.*

***

ӘОЖ 94(574)

Рысбеков Т.З. – тарих ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
Гарифуллина А.Б. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail:shinee_star_7@mail.ru

НҰРАЛЫ ХАННЫҢ БИЛІГІ КЕЗІНДЕГІ КІШІ ЖҮЗДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ ЖАҒДАЙ

Аңдатпа. *Мақалада XVIII ғ. Батыс Қазақстанда Нұралы ханның басқаруы кезінде болып өткен әлеуметтік-саяси оқиғалар зерттеліп көрсетілген. Нұралы ханның Ресей үкіметі ресми бекіткен тұңғыш қазақ ханы атағына ие болғандығы жайында, сонымен қатар аталған өңір қазақ қауымдарының шекаралас ресейлік тұрғындарымен арадағы қарым-қатынастарының кейбір тұстары сипатталады.*

Тірек сөздер: *Батыс Қазақстан, Нұралы хан, Кіші жүз, Орынбор басшылығы.*

Қазақ жеріндегі мемлекеттіліктің қалыптасуы мен дамуы бірнеше мыңжылдықтарға созылып, XV ғасыр ортасында ұлттық сипатқа ие болған Қазақ хандығын дүниеге әкелгені белгілі. Осы кезден бастап төл тарихымызда Қазақ хандығы өмір сүрген дәуірді тарихшыларымыз хандық дәуір деп атайды. Керей мен Жәнібек хандар билік құрған кезден Тәуке хан қайтыс болған кезеңге дейінгі үш ғасырға жуық тарихи уақыт осы хандық дәуірдің алғашқы кезеңі немесе бір орталықтан басқарылатын хандық кезең болып саналады. Ал одан кейінгі кезеңнің саяси және мемлекеттік тұрғыдан алып қарағанда бытыраңқылық кезең екені белгілі. Жүздердегі хандық биліктер мен Ресейдің оларды өзіне бағындыра бастауы мен біржолата жойып жіберуі XVIII ғасырдың 30-шы жылдарынан басталып, XIX ғасырдың 20-шы жылдары аралығында өтеді.

Жалпы, Ресейдің Қазақстанды бағындыруға бағытталған саясаты мен осы мақсатта қолданған әдіс-тәсілдері бұған дейін оның басқа елдерді бағындыру барысында тәжірибеден өтіп, әбден сыналған болатын. XVI-XVII ғасырларда Қазан, Астрахан, Сібір хандықтарын, Ноғай ордаларын бағындыруда Ресейдің ең бір тиімді қолданған әдістерінің бірі-осы елдердегі билеуші топтардың ықпалын әлсірету, олардың өкілдерін әр түрлі жолдармен өз жағына тарту, олардың арасына іріткі салу, билеуші топ пен ру-тайпа көсемдері арасына от салу және тағы басқа осындай сипаттағы тәсілдер болатын. Бұл әдіс өз кезегінде сол елдердегі мемлекеттіліктің әлсіреп, ақырында күйреуіне әкеп соқтыратын. Ал мемлекеттік жүйе жойылып, басқарушы топ тәуелді болғаннан кейін қарапайым халықты бағыныштылыкта ұстау, олардың жерін тартып алу жаулап алушылар үшін онша көп қиын іс болмайтын. XVIII ғасырдың орта тұсынан бастап Ресей әкімшілігі Қазақстан дәл осындай әдістерді жүзеге асыруды қолға ала бастайды [1, 400 б.].

Нұралы хан басқарған жылдар Отан тарихындағы маңызды кезеңдердің бірін құрады. Әбілқайыр ханның өлімінен кейін қазақтың батыс далаларында біршама саяси өзгерістер орын алды. Аталған оқиғадан соң жергілікті қазақ қауымдары мен Ресей патшалығы арасындағы қарым-қатынастар жаңа кезеңге-қазақ сахарасында орыс ықпалының одан әрі күшейе түскен кезеңіне аяқ басқан еді. Әбілқайыр

қазасымен бірге көрші халықтармен әртүрлі күрделі қарым-қатынастардың тұтас бір дәуірі аяқталған болатын. Ендігі тарихи кезеңде батыс өңірлерді саяси бағыттардың өзгеруі, ұзаққа созылған Ресейдің отарлау саясатының күшеюі, үлкен әлеуметтік-саяси дағдарыстар, ұзаққа созылған отарлауға қарсы күрестер дәуірі күтіп тұрды.

Нұралының билікке келуі оңайлықпен іске асқан жоқ. Әбілқайыр өлімі Батыс Қазақстандағы саяси күштердің ара салмағына да түбегейлі әсер еткен болатын.

Аталмыш оқиғадан соң марқұм ханмен белгілі бір бақталастықта болған Қайып хан ұрпақтарының ықпалы күшейген еді. Арал өңірі мен Сырдарияның төменгі тұстарында қоныстанған Кіші жүздің ірі Әлімұлы одағының белді рулары Қайыптың ұлы Батыр сұлтанды қолдады. Сұлтан өз кезегінде Орта жүздің ірі билеушісі, Әбілқайыр әулетінің қас жауы Барақ сұлтанмен (ханды өлтірген) өте жақсы қарым-қатынаста болатын. Мұндай жайттар Нұралының позициясын әлсірете түсетін. Осындай келеңсіз жағдайларға қарамастан, Кіші жүз бен Орта жүздің бірқатар билерінің қолдауымен Нұралы 1748 ж. 2 қазанда Ырғыз өзеніне сол жағынан құятын Қайыңды өзенінің бойында хан сайланады. Орыс тыңшыларының бірі Я. Гуляевтің көрсетуінше ол халық дәстүрі бойынша бүкіл көпшілік алдында емес, әр рудан он адамнан кіргізілген билер арқылы, өзінің киіз үйінде сайланған [1, 162 б.]. Қазанның 5-і күні жаңа сайланған ханның анасы Бопай ханым, Нұралының өзі және оны сайлаған Орта жүз бен Кіші жүздің бір топ билері Ресей патшайымы Елизаветаға хат жолдап, Нұралыны өздеріне хан етіп бекітуді өтінеді. Бопай патшайым Елизавета Петровнаға, келесі күні бригадалық генерал А. Тевкелев пен Орынбор губернаторы И. Неплюевке қисынды өтініш хаттар жолдайды.

1748 жылғы 5 қазандағы ұлы патшайым Елизаветаға жазған хатында:

«Жаратқан иенің сүйіспеншілігіне бөленген нұр сипатты, шарапатында шек жоқ, мейірбанды падишамыз, бүкіл Ресейдің билеушісі, мархабатты ел басшымыз Елизавета Петровна. Қырғыз-қайсақ кіші ордасының ханы Әбілқайырдың ханымы Бопай ханша сіздің назарыңызға мынадай өтініш-тілегін салғысы келеді.

Біріншіден, императорлық ұлы мәртебеңізге адал берілген менің ерім Әбілқайыр хан бұл жарық дүниеден баз кешті. Төменшік күніңіз мен-жесір, шиеттей бала-шағасы жетім қалды. Биік мәртебелі алдияр падишам, жоғары құзырыңызға жан-тәнімен адал берілген Әбілқайыр ханның көзі тірі кезіндей бізді қажет кезінде мархабат мейіріңізден тыс қалдырмауыңызды өтінемін.

Екіншіден, ерім Әбілқайыр ханның орнына біздің жағдайымызды жетік білетін, өзіңіздің ұлы құзырыңыздағы құпия кеңесшіңіз әрі сардар Неплюев пен бригадир Тәуекелевтің және өзіңіздің күллі қырғыз халқының ақылымен мұрагер ретінде менің үлкен ұлым Нұралыны хан етіп сайлады.

Үшіншіден, халқымыз аталмыш ұлым Нұралыны хан етіп сайлағанмен, биік мәртебелі патша ағзам, өзіңіздің ұлы жарлығыңызсыз оның басты хан боларлық жағдайы жоқ.

Сол үшін де биік мәртебелі алдияр патша, аталмыш ұлым Нұралы сұлтанның әкесі Әбілқайыр ханның орнына нағыз басты хан болуына жарлық етіп, оның хандығын жоғары құзырыңызбен алтын мөрі бар сенімхатпен марапаттауыңызды сұраймын. Мейірімі шексіз мархабатты мемлекет басшысы, сіздің патшалық биік мәртебеңізден риясыз берілген құлыңыздың өтінішіне мейірбан қолыңызды қоюыңызды сұраймын».Осы хаттарды жеткізу үшін аталмыш екі жүздің 8 беделді биі Орынборға, одан кейін Санкт-Петербургке аттанады.

Нұралыны хан сайлағандар арасында Орта жүздің Шақшақ Арғын руынан Жәнібек батыр, Қойсары би, Жалмәмбет би, Құдайшүкір батыр, Кіші жүздің Шөмекей руынан Кедей би, Мәмет аталық, Жайылған би, Қаракесек Қожанай би, Шекті руынан Бақтыбай батыр, Мөңке би, Мәметек би және басқалары, Төртқара Құдайназар би, Дәулет би және басқалары, Алаша Байсау би, Бәйтерек аталық, Кете Алтай би, Қиғылық би, Жұлдыз батыр және т.б. бар болатын [1, 410 б.].

Нұралының сайлануына Неплюев бастаған Орынбор басшылығының оң көзбен қарағанын айта кету қажет, жаңа сайланған хан Әбілқайырмен ұзақ мерзім

күрескен өлке басшысының «талаптарына» толық сай келетін. Бұрынғы ханның қазасын жеңілдікпен қабылдаған әкімшілік қазақ ордасында Әбілқайырдай ықпалды емес, мүмкіндігінше әлсіз ханның сайлануына мүдделі болды. Бұл орайда әкесіндей алыстан болжағыш емес әрі тәжірибесіз Нұралы бұл талаптарға толық жауап беретін. Неплюев Ресей Сыртқы Істер коллегиясына Нұралы туралы «әкесіндей қызу қанды емес, қарапайым, ешқандай талап та қоймайды» деп көрсеткен болатын [2, 302 б.]. 1749 ж. 26 ақпанда Елизавета патшайым Нұралының хандыққа бекітілгені туралы грамота шығарып, мамыр айының басында Орынбор губернаторы Неплюевке осы туралы жарлық береді. Жарлықта ешқандай қазақ жүздері көрсетілмей жай ғана қазақ ханы ретінде жазылады. Тек Кіші жүздің билеушісі ретінде тану жаңа сайланған ханның наразылығын тудырмас үшін патша үкіметі оны осылай бекіту туралы шешеді.

Нұралы Ресей үкіметі ресми бекіткен тұңғыш қазақ ханы болып табылды. Осы кезеңнен бастап Кіші жүздің одан кейінгі хандарының барлығы орыс билігі тарапынан бекітілуге мұқтаж болған еді, бұл өз кезегінде өңірде дәстүрлі хандық биліктің әлсіреуіне алып келді. Көрсетілген жылдың 15 қазанында Әлім одағының ірі Шөмекей, Шекті және Төртқара руларының бірқатар тармақтары Батыр сұлтанды өздеріне хан етіп сайлайды.

Билік құрған алғашқы жылдары Нұралы мен Неплюев арасында бірден жылы қарым-қатынастар орнады деп айту қиын. Хан өлке басшысының қарсылығына қарамастан жоңғар қонтайшысы Цевен Доржимен әкесі Әбілқайыр кезінде басталған құдалық ісін жалғастырып, оған елшілерін жібереді, жоңғар билеушісінің қолдауымен бүкіл қазақ даласына билігін жүргізуге талпыныс жасайды. Аталмыш кезеңде қуатты жоңғар мемлекеті мен Нұралы хан арасында біршама тығыз байланыстар орнаған болатын, қазақ ханы алғашқы жылдары шығыстағы көршілерінің қолдауымен өзінің бірқатар саяси мүдделерін шешіп алуды көздеді. Бұл тұрғыда Нұралының жоңғарларға қойған талаптары назар аударталы, олар: қазақ тұтқындарын қайтару, Барақ сұлтанды ұстауға көмектесу, Ташкент пен Ұлы жүз жеріне көз алартуды қою және Түркістанды қалың мал ретінде беру [3, 785 б.]. Ханның Барақ сұлтанды ұстау туралы талабынан басқа бұл жерде оның ешқандай жеке мүддесі байқалмайды. Барақтың өлтірілгені белгілі, ал басқа талаптар Нұралының ел басқаруда тек Кіші жүзбен шектелмегенін, бүкіл қазақ ордасына қатысты басты мәселелерді шешуге тырысқанын көрсетеді.

Қазақтардың шығыстағы қуатты жоңғарлармен одақ құру мүмкіндігі Ресей билігін қатты алаңдатқаны белгілі жағдай еді. Патша үкіметі еш уақытта да дала халықтарының өздеріне қарсы бірігіп кетуіне жол бермейтін. Ресей билігі әлбетте олардың бірігіп күшеюіне емес, бір-бірімен қақтығысып әлсіреуіне мүдделі болды. Өздеріне адалдыққа ант қабылдаған Нұралының қадамдары Орынбор әкімшілігін біраз алаңдатты. Ханның бастапқы жылдары өлке әкімшілігімен араздасуына Неплюевтің аманатта жатқан інісі Әділ сұлтанды басқа інісі Шыңғыспен ауыстырмауы себеп болған еді. Бұған қатты наразы болған Нұралы бастапқыда қол астындағы қазақтарға орыс шептерінен алысқа көшіп кетуді де бұйырған. Мұнымен тоқтамай Орынбор айырбас үйіне шабуыл жасауды да ойлаған. Төңкеріске дейінгі орыс зерттеушілерінің мәліметіне қарағанда Нұралы бірде аудармашы Гуляевпен әңгімесінде: «...егер бұл жолы да бас тартса, орыстар Әділге білгендерін істесін, түрмеге салсын, ал мен күтпеймін, Сырдың арғы жағына кетемін. Ол жақта мен қол астымдағы қазақтарды шабуылдардан тыймаймын, сонда олар мені хан ретінде ғана емес, әулие ретінде де санайтын болады, себебі олар менің Ресейге жақын көшіп, оған адал қызмет етуіме наразы. Генерал (Неплюевті айтып отыр) мен мырзаның (Тевкелев) арқасында мен хан емес, бақташыға айналдым; Құдай олардан жауап алар. Орыстар қалмақтар мен башқұрттарға істегенін бізге де істегісі келеді, бірақ біз мұндай езгіде өмір сүргенше өлгенді артық санаймыз»,-деген сөздер айтқан. Дерекке қарағанда хан өз сөзін алдындағы сусыннан ұрттап: «Құдайым, егер бұдан былай Орынборға аяқ бассам, осындай асты да таппай қалайын», - деп аяқтаған [3, 790 б.].

1750 ж. бас кезінде орын алған мұндай жайттар Нұралының сол тұстағы әрекеттерінен хабар бергенімен кейінгі оқиғалар істердің барысын түбегейлі өзгерткен еді. Нұралының жоңғарларға ұзатуға даярланған қарындасы қайтыс болып, бұған қоса оны қолдаған Цевен Доржи де қарсыласы Лама Доржидің қолынан қаза тауып, мұндай жағдайлар ханның жоспарына үлкен өзгерістер енгізеді. Ол енді орыс тарапына қарсы шыға алмай, керісінше олармен жақындасуға мәжбүр болады. Арадағы кейбір наразылықтарды қоспағанда осы тұстан бастап Нұралының патша үкіметімен ұзақ жылдарға созылған тығыз қарым-қатынастарының кезеңі басталады. Ол енді бірте-бірте патша жарлықтарының сенімді орындаушысына, отарлық үкіметтің жергілікті жердегі сенімді өкіліне айналған болатын.

Өзінің ұзақ жылғы билігі тұсында Нұралы көптеген әртүрлі әлеуметтік-саяси қиындықтарға, дағдарыстарға ұшырады, халық тарапынан ашық қарсылықтарға да душар болды. XVIII ғ. екінші жартысында қазақ қауымдарының орыс билігі тарапына наразылықтары көп жағдайда Жайық өзенінің бойында көшіп-қонуға тиым салу себептерінен пайда болып отырды. Орынбор өлкесінің басшысы Неплюев 1742 ж. күзінің өзінде қазақтарға Жайық өзенінің бойына жақын көшуге тиым салған болатын. 1749 ж. қаңтарда Неплюев Есет батыр бастаған Жетіру ауылдарына Жайықтың ішкі жағына өтуге тиым жасайды. Ресей тарапымен бейбіт қарым-қатынаста болған Кіші жүздің белгілі адамдары Әжібай би, Алтай батыр және Арал мырза Неплюевтен осы туралы өтініш қылғанда, губернатор олардың үкімет тарапына кезінде көрсеткен қызметтері туралы Коллегияға мәлімдеп рұқсат сұрағанымен, жоғарғы билік ресми түрде бірнеше жылдан соң ғана жауап беріп, оның өзінде өзеннен өтуге тиым салады. Қазақтар әдетте құрғақшылық жылдары мыңдаған малдарын аталмыш өзеннің оң жағына өткізетін, көрсетілген жылы да далалық өңірлер жұтқа ұшыраған еді, мұндай тиымдар қазақтар шаруашылығына үлкен зардаптар әкеліп отырды. Аталмыш тиымдар қазақтарға тығырықтан шығудың басқа жолдарын қарастыруға мәжбүрледі. 1750 ж. көктемінде Әжібай би, Алтай батыр және басқа да Кіші жүздің көптеген рубасы билері кеңес құрып, ауыл-аймақтарымен Торғай өзенінің арғы жағына, Ұлыту, Кішітау өңірлеріне қоныс аудару туралы шешімге келеді. Деректерге қарағанда, қазақ рубасылары қыс бойы Ресей тарапынан қауіпте болған. Олар осындай ойларын Нұралыға жеткізен кезде ха мұндай шешімге ашуланып кетуден бас тартқан [2, 343 б.].

Сәл алдыңғы кезеңде, 1738 және 1742 жж. Кіші жүз бен Орта жүздің билеуші тобы орыс үкіметіне ант қабылдағанына қарамастан, бұл құжаттардың күші тек қағаз жүзінде ғана болды және олардың қазақтарға тек кейбір көрші халықтармен қатынастарда ғана пайдалы тұстары болды, іс жүзінде қазақ даласы тәуелсіз болатын. Сөз жүзіндегі бодандық бастапқы кезде қазақ қауымдарына, олардың емін-еркін көшіп-қонуларына тікелей кедергі етпесе де, дала өңірлерінде, әсіресе батыс аймақтарда сырт күштердің әсерлері бірте-бірте біліне бастаған еді. Бұл өңірлерде болып жатқан оқиғалар патша чиновниктерінің мүқият бақылауында болды. Көрші ұлыстарды бір-біріне айдап салу және патша билігінің басқа да құйтырқы саясаттары жергілікті халықтың заңды ашу-ызасын туғызды.

XVIII ғ. II-жартысында қазақтардың көрші халықтармен, әсіресе Ресей қол астындағы қалмақтармен, башқұрттармен және жайық казактарымен қарым-қатынастары үлкен тарихи кезеңді құрады. Осы халықтар мен қазақтар арасында қақтығыстар жиі болып тұрды. Қалмақтармен арада ғасыр басында ымырасыз соғыстар жүрсе, башқұрттармен арада да барымталар мен қақтығыстар жиі орын алып тұратын. Казактармен де аса күрделі қарым-қатынастар орнады, көп жағдайда олар орыс шебіне жақын көшіп-қонған ауылдарға әртүрлі қысымдар көрсетіп отырды.

Ресей тарапымен арадағы айрықша күрделі қарым-қатынастар Батыс Қазақстан өңірінде орын алды, олар арада талай рет қантөгісті қақтығыстарға да ұласып отырды. Өзінің буырқанған асау мінезді сипатымен көзге түсетін, мұның үстіне саяси және экономикалық дағдарыстарға терең бойлаған Кіші жүз жұрты ұзақ

жылдар бойы Орынбор тарапын тітіретумен болды. 1744 ж. өңір қазақтарын бағындыру ұшін, Орынбор басшысы Неплюев өзінің Сенатқа ұсынған «Қосалқы жоспарында» қазақтарды «жуасыту» және тезірек бағындыру мақсатында шекарада бес нүктеде шоғырландырылған ұлкен әскер ұстауды ұсынса, 1747 ж. «қырғыз-қайсақтардың ресейлік бодандыққа өткен уақытынан бері олардан зияннан басқа еш пайда болмағанын, соның ішінде бұкіл зұлымдықтардың тек Кіші жүзден ғана келетінін» жеткізе отырып, осы өңір қазақтарына қарсы казак әскерінен бөлек, бұкіл Еділ мен Сібір арасындағы халықтарды айдап салуды ұсынған болатын [2, 181 б.]. Аталған жылы Неплюев Сенаттан жайық казактарының құшімен Кіші жүздің бір-екі ұлысын кішкене сәбилеріне дейін тұгелдей қырып жіберуді де ұсынды, оның ойынша мұндай адамгершіліктен тыс тәсілдер оларды қорқытып ұстау ұшін қажет болды.

Патша билік орындарының өздерінің бұрынғы еркіндіктерін шектей бастауымен келіспеген қазақтар жасақтарға бірігіп орыс шептеріне дүркін-дүркін шабуылдар жасады. Көп жағдайда шепке шабуыл жасауға себеп болатын қалмақтармен арадағы қарым-қатынастар, дәлірек айтқанда осы іске орыс әкімшілігінің араласуы болып табылды. Шекара басшылығы қалмақтарды қазақ ұлыстарына ұнемі бағыттап отырды, оларды шептен кедергісіз өткізіп, жаңа шабуылдарға итермеледі. Кей жағдайда қалмақтардың бір жортуылының өзінен қазақтар мыңдаған жылқыларынан айрылатын. Жиналып қарымта жорыққа аттанған қазақтарды Орынбор басшылығы бұйрығымен жайық казактары шептен жібермей ұстап қалып отырды, мұндай әрекеттер жергілікті халықтың заңды ашу-ызасын туғызды. Осындай әрекеттер салдарынан қазақтардың шаруашылығы қатты құйзелістерге ұшырады.

Патша ұкіметі тарапының жоғарыдағы әрекеттері қазақтардың ұлкен топтарға бірігіп, шепті бұзып өту арқылы қалмақ және орыс хуторларына жорықтар ұйымдастырып, адамдар мен мал-мұліктерін әкетуіне апарып соғатын. Шепке ұздіксіз жорықтар нәтижесінде қазақтардың қолында көптеген ресейлік тұтқындар шоғырланды, олардың басым бөлігі Хиуа хандығына сатылып отырды. Шабуылдардың басым бөлігі Нұралы ханның келісімінсіз, оның билігінен тыс жасалды. Хан көп жағдайда тұтқындарды қайтаруды, жорық жасаушыларды ұстауды талап еткен Орынбор әкімшілігі мен өзіне бағынбаған халық арасында күрделі жағдайда қалып отырды. 1750 ж. 18 қаңтарда Нұралы хан губернатор Неплюевке қазақтар қолындағы орыс және қалмақ тұтқындарды қайтару үшін жаз айларында Орынборға айырбас саудаға келетін белгілі деген басқарушы билердің қарамағындағы адамдарды, жақын туыстарын аманат ретінде ұстап қалуды ұсынды. Ол өз хатында Кіші және Орта жүздің белгілі деген біраз адамдарын келтіріп, олардың ішінде Қабанбай батыр, Қаратоқай, Құдаш, Қадыркұл т.б. билерді атаған [1, 498 б.].

Нұралы өз басқаруының алғашқы жылдарынан бастап халық тарапынан Ресейдің қазақ жеріне ішкері еніп, бекініс-қамалдар тұрғызуына қарсы наразылықтарына да душар болды. 1750 ж. жергілікті қазақтар Каспий теңізінің Жайық сағасынан бастап Жем өзеніне дейінгі балық аулау орындары орыс көпесі Курочкинге оброк ретінде берілетініне наразылық танытып, балықшылар мекені мен жұмысшыларды қоршап, жұмыс істеуге жібермейді. Қазақтар арасында балықшылар мекенінің орнында өздеріне зиян келтіретін орыс бекінісінің салынатыны туралы әңгіме тараған. Ресей Сыртқы Істер коллегиясы губернатор Неплюевтің ұсынуымен, балық аулаудан түскен пайда қазақтар мен түрікмендердің шабуылына ұшырап, қолға түсетін тұтқындарға тұрмайды деген тұжырыммен аталған жерлерді орыс көпесіне беру туралы шешімнен бас тартады.

1754 ж. Елек өзенінің бойында қазақтар Тұзтөбе деп атап, бұрыннан емін-еркін тұз алып келген жерден Илецкая Защита бекінісінің салынуына байланысты жергілікті халық қатты наразылық білдіріп Нұралыға шағымданған. Олар ханға тек Жайық бойы ғана емес, енді Елек бойында да еркін көшіп-қонуға мұмкіндік болмайтынын, өзеннің бойы басынан бастап сағасына дейін бекіністерге толатыны

туралы қауіп білдіріп, 1754 ж. күзіне қарай қашық жерлерге қоныс аударған. Нұралы сол жылғы қыркүйек айында губернатор Неплюевке жолдаған хатында бекіністің салынуына өзінің қарсылығы туралы, бірақ бүкіл халқы көшіп кетсе де өз әулетімен ешқайда кетпейтінін, алайда хандық қыларлық қол астында адам қалмайтынын, патша ағзам тарапына қызмет қылып қанша жақсы атты болуға тырысса да, керісінше жыл сайын абыройының төмендеп бара жатқанын жеткізген. Бұл тұста Нұралының Неплюевпен арадағы қарым-қатынасы да шиеленіске толы болған. Губернатор хан інісі Айшуақ арқылы оған біршама дөрекілеу түрде сәлемдеме жолдап, Жайықтың арғы жағынан қазақтарға жерді кім бергенін ескерткен [1, 534 б.].

Нұралы хан басқарған тұста біршама ірі әлеуметтік-саяси оқиғалардың орын алғаны айтылды, солардың арасында Ресей билігіне қарсы ұлт-азаттық көтерілістер легі айрықша орын алды және бұл тек қазақтарға ғана қатысты емес еді. Батыс Қазақстанға шектес өңірлерде болған және қазақтар да араласқан кез келген кейінгі көтерілістерде Нұралы хан Ресей империясының өзіне сеніп тапсырылған міндеттерін адал атқарды, оларды басуға, үкімет талап еткен кез келген бұйрықтарды орындауға даяр болды. Әкімшілік шараларын бұлжытпай орындау арқылы ол үкімет тарапына адал қызметімен көзге түсуге ұмтылатын. Нұралы ханның отарлаушы үкімет шараларын орындаушы ретіндегі қызметтері әсіресе 1755 ж. кезекті башқұрт көтерілісі тұсында айқын көрінген еді. Арада барымталар орын алып тұрса да отаршылыққа қарсы күресте екі халықтың да мүдделері бір болатын, кез келген бас көтерулерде башқұрттар қазақ даласын паналаса, соңғылары оларды өз ауылдарына жасырып, жазалаушылардан қорғап отыратын. Аталған жылы да жазалаудан қашып өз отбасыларымен қазақ жеріне мыңдап өткен башқұрттарды өлке басшысы Неплюевтің екі халықты бір-біріне айдап салып арандатуына ерген Нұралы хан өздерін келіп паналаған башқұрттарды жазалауға, қолға түсіріп, өлке басшылығына тапсыруға жанын сала кіріседі.

1755 ж. башқұрт көтерілісі қазақтың батыс далаларында да үлкен із қалдырды, қазақ ауылдарына еніп кеткен 50 мыңдай адамды (бір деректерде 10 мың) қайтару ісі жылдарға созылды. Патша үкіметі екі халықтың Ресейге қарсы бірігіп кетуінен қауіптенген еді, сол себепті жергілікті өлке басшысы Неплюев шұғыл әрекеттер жасап, башқұрттарды шептен қазақ жеріне өткізбеуге және жазалауға жергілікті әскерден бөлек дон казактарын, қалмақтарды, мещерліктер мен тептярларды да тартады. Қалмақтар башқұрт бүлігін басуға деп емес, өздерінің негізгі жаулары қазақтарға жорық үшін деп шақырылады. Қыркүйек айында өз еріктерімен үкіметке берілген башқұрттарға кешірім жасалатыны туралы манифестке байланысты олардың көпшілігі кері қайта бастағанда Неплюев қазақтар мен башқұрттарды енді Ресейге қарсы бірікпейтіндей етіп арандату әдісін қолданады. Ол арнайы грамота арқылы патшайымның «қазақ халқын башқұрттардың әйелдерімен, қыздарымен және дүние-мүліктерімен марапаттайтындығын» ал еркектерін Ресей жағына қайтарған жағдайда арнайы сый белгіленетінін жариялайды. Нұралы хан осы тұста өз адамдарымен башқұрттарды жаппай ұстауға кіріседі. Арандатуға қазақтардың барлығы бірдей ермеген еді, Жетіру ауылдары өздерін паналап келген башқұрттарды жан аямай қорғайды. 1755 ж. күзіне қарай Нұралы ханның өзі, Ералы, Айшуақ, Шыңғыс сұлтандар басқарған 1 мың адам башқұрттарды қорғаған Алданазар би, Байдәулет, Есекатар және басқа батырлар бастаған Табын және Серке батыр бастаған Жағалбайлы ауылдарымен төрт күн соғысып, арада біраз адам қаза табады. Нұралы губернатор Неплюевке 3 қыркүйекте және 5 қарашада жолдаған хаттарында «өз қазақтарымен төрт күн соғысқанын» жазған [4, 240 б.].

1755 ж. оқиға Ресей империясының дала халықтарының өздеріне қарсы күрестеріне жасаған шешуші қадамдарының бірі болып табылды. Ашық арандатуға ерген қазақтар башқұрттарды қарсыласқандарын аямай қырып, отбасыларын олжаға ала бастаған еді. Аман қашып құтылған башқұрттар өз елдеріне оралып болған оқиғаларды ашына жеткізген болатын. Нәтижесінде бүкіл башқұрт жерінде қазақтарға деген өшпес кек тұтанып, енді олар орыстарға қарсылықтарын қойып,

қайтсе де қазақтардан кек алу үшін қарулы жасақтарға біріге бастаған. Бұл жолы Неплюевтің жасырын бұйрығымен шеп бойындағы бекеттер мен форпосттар оларды еш қарсылықсыз қазақ жеріне өткізеді. Үлкен қарулы топтар қазақ жеріне жасырын өтіп ауылдарға қырғын салады. Нұралы губернатордан башқұрттарды жазалау туралы өтініш жасағанда өлке басшысы, егер қазақтар кезінде оларды қабылдамаған болса мұндай оқиға болмас еді деген жауаппен бас тартады. Негізін өздері қалаған туысқан екі халықтың арасындағы қырғынды тоқтату және тұтқын башқұрттарды қайтару үшін қазақ даласына Тевкелев жіберіледі. Оған тапсырылған инструкция бойынша ол қазақтарды уәдемен, жылы сөздермен, сыйлықтармен және арақ-шараптармен де алдарқатуы тиіс болған. Мұндай шаралар көмектеспеген жағдайда оларды казак және қалмақ әскерімен жазалауға рұқсат етілген. Бұдан бөлек Тевкелевке геодезист арқылы жасырын түрде қазақ жеріндегі өзендер мен көлдердің, ормандар мен қамыстардың, сай-салалардың сызбасын түсіру жүктеледі. Отарлаушы үкіметтің халықтарды бір-біріне айдап салу саясаты салдарынан көрші екі халықтың арасында ұзақ кезеңге созылған жауластық пайда болған еді. Орынбор басшысының аталған шарасы XIX ғ. орыс тарихшыларының да талдау тақырыбына айналды. Левшин бұл туралы: «әділін айтқанда, Ресей башқұрттардың немесе жергілікті орыстардың екеуінің бірін құрбандыққа шалуға тиіс болды, егер соңғыларын құтқару үшін алдыңғыларын құрбан етсе, мұны әрине кінәлауға болмайды»,-деп жазды [5, 233 б.]. Отарлау саясатын әсіре қолдаған зерттеуші Витевскийдің талдауын толық келтіру қажет емес, ол қазақтар мен башқұрттар арасына Неплюев сепкен дұшпандық Орта Азияға еніп бара жатқан орыс отарлауына жол аша түскенін, башқұрттардың бұдан былай көтеріліс жасауға өздерінің батылы бармаса, қазақтардың олардың дұшпандығына байланысты орыстарға қауіпсіз бола түскенін айта келіп Неплюевтің «орыс қаны мен орыс ақшасын сақтағанын» жазған болатын [3, 875 б.].

1755-1756 жж. қазақтардың шекараға дүркін-дүркін шабуыл жасауына байланысты Ресей үкіметі оларды жазалау үшін үлкен соғысқа дайындалған. Левшиннің жазуына қарағанда, қазақтың батыс даласының толық картасын жасау туралы бұйрық шығарылып, жорыққа қаржы ізделген. Кіші жүз қауымдарына үлкен қауіп төнеді. Атап өтерлігі, шабуыл жоспарланғанымен осы арқылы Нұралының билігін нығайту көзделген. Бірақ сол тұста Ресей мен Пруссия арасында жеті жылдық соғыс басталып кетіп, бұл жоспар аяқсыз қалған [5, 234 б.]. Жайылым жерлерден таршылық көрген қазақтар шепке шабуылдарын тоқтатпайды.

Қазақ жеріне шектес орнатылған әскери бекіністер жергілікті халықты үлкен қиындықтарға душар етті. Ауыл-аймақтардың өз малдарымен бірге Жайықтың оң жағына өтуі адам төзгісіз зорлық-зомбылықтарға ұласып отыратын-жайық казактары оларға үнемі қоқан-лоқы жасап, ауыр салықтар салып, әрдайым күш көрсетіп отырды. Өзінің екпінді асау мінезімен олардың әртүрлі қимылдарына төтеп беріп келген Әбілқайыр шекара басшылығының астыртын әрекеттері нәтижесінде каза болғаннан кейін орыс әкімшілігі тарапынан қысымдар одан әрі күшейе түсті. Шекара басшылығының қалыптасқан жағдайды реттеуінен күдер үзген және емін-еркін көшіп-қонудан шектелген Кіші жүз қауымдары Ресеймен арадағы бүкіл қарым-қатынасты толық үзу үшін 1750-1760 жж. аралығында бірнеше рет өз мекендерін тастап даланың алыс түкпірлеріне біржолата көшіп кетуді де ойластырды. Аталған өңірдегі қазақ қауымдарының Кубань жеріне, сол жақтағы туыстас ноғайларға немесе жоңғарлардан босаған шығыс өңірлерге, сонымен қатар Сырдария бойына қарай қоныс аударуды ойлағандары жөнінде шынайы деректер бар. Өлке әкімшілігінің саясатына ыза болған Нұралы хан да бір кезеңдерде, әсіресе өлкені губернатор Давыдов басқарған жылдары халықты орыс шекарасынан алыс көшіп-қонуға шақырды, тіпті орыс шептеріне шабуыл жасауға да меңзеді. Кубань өңіріне кету туралы алғашқы ойлар 1742 ж. пайда болған болатын, 1757 ж. Кіші жүз қазақтары аталған өлкеге тағы да адамдар жіберіп өздеріне қоныстанатын ыңғайлы жерлер қарастырғаны

туралы деректер бар [6, 52-53 бб.]. 1759 ж. батыс өңір ауыл-аймақтары шығыстағы Жоңғария жеріне көшу мәселесін шынайы талқылады.

1742 және 1749 жж. Неплюев басқарған Орынбор әкімшілігі тарапынан қазақтарға Жайық өзенінің оң жағына өтуге тиым салынғаны белгілі. 1756 ж. 2 қыркүйекте Елизавета патшайым қазақтарға Жайықтың арғы оң жағына өтуге тиым салған ресми рескрипт шығарады. Онда алдағы жылдардағы оқиғалар, соның ішінде өзеннің ішкі жағына малдарымен өткен қазақтар мен қалмақтардың, орыс-казактардың арасында жанжалдардың жиі орын алатындығы айтылады. Бұл қазақтардың шаруашылығына ұлкен соққы болып тиді. Нұралы хан генерал-майор Тевкелевке осы тиымға байланысты өз наразылығын білдірген хат жолдайды. Ол осы туралы өтінішпен патшайым сарайына да өзінің танымал деген билерін аттандыратынын жеткізеді. 1757 ж. 24 желтоқсанда Елизавета патшайым Нұралы ханға қазақтарға Жайықтың оң жағына малдарын өткізуге тиым салынғаны жөнінде грамота шығарады. Онда ханға да, сұлтандарға, билерге және бүкіл «қырғыз-қайсақ» халқына осы бұйрықты орындауды міндеттеген болатын.

Қазақтардың шаруашылығын құйзеліске ұшыратқан бұл тиым 1759 ж. өлке басшылығына келген Давыдов тұсында іске асырылады. Нұралы хан жаңа губернаторға да аталған жылы бірнеше хат жолдап, оларда біріншіден, қазақтарға қыс кезінде Жайықтың арғы бетіне өтуге рұқсат етуді, екіншіден, қазақтар қолынан қашып шыққан тұтқындарды қайтаруды сұрайды. Хан мен губернатор арасында ұзаққа созылған хат алмасулар ешқандай нәтиже әкелмей, Сыртқы Істер коллегиясына жолданған өтініштер де аяқсыз қалады. Нұралы өтінішінен хабардар болған Екатерина II патшайымның өзі, егер ол Ресейге бағынышты болса рұқсат етілмеген жерге баруға құқы жоқ, егер мал азықтары жеткіліксіз болса сатып алсын не тауарға айырбастасын, – деген мағынада жауап береді. Қазақтардың өз беттерімен арғы бетке өтулері сәтсіздікке ұшырайды, жайық казактары оларды кері қайтарып отырса, қалмақтар да шабуыл жасап, малдарын әкетіп отырады. 1759 ж. өзінде ғана қалмақтар қазақтардан 40 000 жылқы әкетеді [7, 176 б.]. Мұндай жағдайлар ашынған қазақтардың Ресей ықпалынан алыс жерлерге кету туралы ойларға жетелейді. Хан ордасынан оралған аудармашы Я. Гуляев қазақтардың орыстарға өте наразы екенін, жоғарыдағы талаптар орындалмаған жағдайда Нұралының өзінің көпшілік алдында орыс шебінен алыс жоңғарлардан босаған жерлерге, Бұқара, Ташкент және басқа өңірлерге қоныс аудару туралы айтқанын жеткізген. Аталған алыс өңірлерге көшуге әсіресе ханның інісі Ералы сұлтан ұндеген [6, 70 б.].

XVIII ғ. ортасында Кіші жүз қазақтары Ресей шекарасынан алыс жерлерге біржолата кету туралы бірнеше рет оқталған еді. Мұндай әсіре шаралар қазақтар мен өлке әкімшілігі арасындағы күрделі қарым-қатынастар салдарынан, әкімшіліктің қазақтардың ішкі-сыртқы істеріне, әсіресе қалмақтармен арадағы қатынастарға араласуынан, өз құқықтарының шектелуінен туындады. Халықтың Нұралыға сенімі де күрт төмендеген болатын, ханның өзі хаттарында халықтың оны тыңдаудан қалып бара жатқанын, басқа қашық өңірлерге қоныс аударуды ойлап, өзін де соған мәжбүрлеп отырғанын мойындаған. Сонымен бірге ол қазақтардың шепке шабуыл жасаулары мүмкін екенін айтып, Жайық бойында сақтық шараларын қабылдауды ескерткен. Ресей Сыртқы Істер коллегиясы 1759 ж. 5 қыркүйектегі № 708 жарғысында Нұралы хаттарындағы мәселелерді қарастыра келе, шекаралық бекіністер мен форпосттарды әскери жағдайға келтіру, қалмақтардан да әскер талап ету, қажет болған жағдайда башқұрттарды да қазақтарға айдап салу туралы шешімге келген [6, 71 б.].

Қазақ қауымдарының орыс шебіне қауіпті көрші болғаны белгілі. Көшпелілер шеп тұрғындарына көптеген шабуылдар жасап отырды, адамдар тұтқындады. XVIII ғ. жататын қазақ-орыс қатынастарына қатысты мұрағат деректерінің көпшілігі шепке жасалған шапқыншылықтар мен қазақ даласынан қашып шыққан тұтқындар туралы болып келеді. Алайда бұл орыс-казактар тарапынан далалықтардың жазаларға ұшырамағаны туралы ой туғызбауы тиіс. Ресми шаралар құпия ұсталса, жергілікті

шеп командирлері әртүрлі себептермен қазақ қоныстарына басып кіре беретін. Іс жүзінде қазақтар шабуылдары да орыс шебінің тұрғындарына үлкен қасіреттер әкелді, жүздеген адамдар Хиуа өңірінде ұзақ жылдар еркінен тыс ұсталды. Ресей билік орындары бұған назар аударғанымен, нақты іс-шаралар қолдануға асыққан жоқ. Ұзақ мерзімге жоспарланған отарлау ісінің алғашқы кезеңдері ғана өтуде еді, мұндай «ұлы істер» белгілі бір құрбандықтарды қажет ететін. Патша үкіметі қазақ билеушілеріне сый-сияпаттар мен шен-шекпендер беру, өз бекініс-қалалары мен әскери күш-қуатын, жетістіктерін көрсету арқылы мысын басуға тырысты. Жазалау әскері шығарылғанымен қазақтарды мүлдем үркітіп алмауға, өздерінен алыстатпауға үлкен мән берілді. Сонымен қатар, олардың өз шептерінен алыс көшіп кетулерін қалаған жоқ. Қазақтар оларға мықты шикізат базасы ретінде қажет еді. Сауда-саттық та маңызды роль атқарды. Орынбор, Орск, Троицк бекіністеріндегі саудадан патша үкіметі миллиондаған рубль пайда көретін. Сауда-саттық ісі қазақтарға да тиімді болды. XIX ғ. аяғындағы орыс зерттеушілерінің бірі Добросмысловтың жазғанындай: «қазақтарды жуасыту үшін үлкен жасақ та шығаруға болар еді, бірақ бұл онсыз да орыс шептерінен кетуді армандап жүрген оларды мәңгілікке жоғалтып алумен парапар болатын; онда біз әйтеуір алдағы болашақта болсын орыс халқына сіңіп қосыла алатын бірнеше жүз мың қол астымыздағы халықтан айрылып қана қоймай, біршама сауда табыстарынан да айрылар едік» [6, 162 б.].

Орынбор әкімшілігімен арадағы келіспеушіліктер, қол астындағы халқының патша үкіметіне наразылықтарының күшеюі Нұралы ханға сыртқы саясатта қосымша қадамдар қарастыруға мәжбүр еткен тәрізді. XVIII ғ. 60-жж. басында ол өлке басшылығынан жасырын Ресейдің негізгі бақталасы Цин империясымен қарым-қатынастарға шыға бастайды. Бұл туралы деректер өте аз әрі мардымсыз болғанына қарамастан Нұралының 1762 ж. Цин империясына елшілік жібергені туралы қытай жылнамаларында сақталған. Цин патшалығына негізінен сәйгүлік жылқылардан тұратын сый-сияпаттармен келген хан елшілерінің қандай саяси келіссөздер жүргізгені белгісіз, дегенмен олардың Пекинге жіберіліп, осы қалада 1763 ж. 23 ақпанға дейін тұрғандары белгілі. Цин императоры Цяньлуннің елшілер арқылы Нұралыға арналған хаты да сақталған, онда өзінің елшілерді жақсы қарсы алып, сыйлықтар тарту еткені айтылып: «...сен де патшалығымыздың сән-салтанатына ынтызар болып, бізге бағыну ниетіңді білдіріп, маған арғымақ сыйлап отырсың. Бұл сенің шын пейілде екеніңді білдіреді. Көшіп-қонып жүрген жерлерің өте алыста болғандықтан және сен тұңғыш рет елші жібергендіктен, мен саған ерекше сыйлық сыйладым. Сен енді патшамыздың үлкен мархабатына бөленіп отырғандықтан, заңережелерді жақсы сақтап, өз адамдарыңды тежеп, көршілермен тату-тәтті өмір сүруің керек...»,-деп көрсетілген [8, 62 б.]. Бір атап өтерлігі, Нұралы елшілерімен бір уақытта дерлік цин сарайына Батыр хан мен оның ұлы, бір кезеңде Хиуа ханы болған Қайыптың елшілері де барған. Академик Вяткин өз монографиясында Нұралының Қытаймен қарым-қатынастары 1764 ж. дейін жалғасып, іс жүзінде ешқандай нәтиже бермегенін, бұл туралы білген орыс үкіметінің екі арадағы ондай байланыстарды болдырмау үшін сібір корпусының казактарына қазақтарды қытай шекара бекеттеріне шабуыл жасауға итермелеуді ұсынғанын келтірген [8, 177 б.]. Қытай тарапы 1757 ж. аяғында шығыстағы қалған жоңғар ұлыстарында жорықта жүрген Ералы сұлтан арқылы Нұралыдан цин патшасына елші жіберуді, арада қарым-қатынас орнатуды сұраған болатын. Көрсетілген 1757 ж. Ресей мен Цин империясы арасындағы жағдай шиеленіскен тұста Нұралының өз әскерімен қытайлықтармен соғысуға уәде бергенін атап өту қажет [1, 555-569 бб.].

Осылайша, Нұралының шығыстағы империямен қарым-қатынас жасауға ұмтылған әрекеті сәтсіз аяқталса, оңтүстіктегі көрші халықтармен, Хиуамен қатынастары да тұрақты болмағаны белгілі. Қарақалпақтармен, аралдықтармен байланыстар бірде қалыпты болса, бірде қақтығыстарға да ұласып отыратын. 1758 ж. Кіші жүздегі келесі хан, Нұралының негізгі бақталасы Батырдың ұлы Қайып Хиуа

хандығынан қуылғаннан кейін Нұралымен жылы қарым-қатынас орнатуға тырысып, бұрын араз болған екі әулеттің арасы біршама жақсарған болатын. Әкесі Әбілқайырдың кезінде аралдықтарға біршама уақыт хан болған Нұралы оңтүстік өңірлердегі әлеуметтік-саяси жағдайларға ықпал етуге тырысып отырды. Дегенмен, әртүрлі саяси бағыттар іздеуге тырысқанымен, Нұралы әкесі Әбілқайыр негізін қалап кеткен Ресей бағытынан ауытқи алған жоқ, бұл аталған кезеңде мүмкін де емес болатын. Жоғарыда аталғандай, ханның өз қол астындағы халқымен де қарым-қатынасы біршама күрделі болды, шамамен XVIII ғ. 50-жж. соңынан бастап оның жеке-дара билік орнатуға, ел басқаруда билердің ықпалын төмендетуге тырысуы, белгілі рубасылар тарапынан қарсылықтар туғызды. Көрсетілген жылдары басталған осы қарсылық ұзақ жылдарға созылып оның билігіне қарсы шыққан ірі рубасы билердің күресіне ұласқан еді. Осындай хандық билігінің дағдарыстары тұсында Нұралы тек патша үкіметіне ғана арқа сүйеді.

1765-1766 жж. Кіші жүз қазақтары қалмақтар мен орыс форпосттарына бірнеше рет шабуыл жасайды. Жорықшылар әдетте өз ауылдарын даланың алыс түкпірлеріне орналастыратын. Мұндай әрекеттерге Нұралы хан да ешқандай шара қолдана алмайды. Мәселені реттеуден күдер үзген өлке әкімшілігі 1765 ж. жазында қазақтарды жазалауға ірі әскер шығарып, олар шепке жақын орналасқан жазықсыз қазақ ауылдарына аяусыз қырғын салады. Осы қырғыннан соң Батыс Қазақстан ауыл-аймақтары орыс шекарасынан мәңгіге кетуді тағы да ойлайды.

XVIII ғ. 50-60 жж. Нұралы хан иелігіндегі қазақ қауымдары үшін көрші халықтармен күрделі қатынастар орын алды. Солтүстіктегі башқұрттармен қарым-қатынастар 1755 ж. оқиғалардан соң біржолата бұзылса, солтүстік-батыста қалмақтармен ара-қатынас көп жағдайда жауласу қалпында сақталды. Қалмақ ұлыстары мен қазақтар арасында әдеттегідей теке-тірестер екі жақтан да алма кезек жорықтармен, шапқыншылықтармен жалғасып отыратын. Екі халық арасындағы қақтығыстар әсіресе Жайықтың оң жағындағы жайылымдар үшін өршіп отырды. Ұзаққа созылған қалмақтармен жауласу дәуірі олардың 1771 ж. шығыстағы жоңғар жеріне қоныс аударып кеткенге дейін жалғасты, дегенмен қалмақтар тарапынан ірі барымталар XVIII ғ. 80-жж. да орын алып отырды. Қазақтар үшін оңтүстіктегі түрікмендермен қарым-қатынастар да аса күрделі болды. Аталған ғасырдың 40-жж. екі жақтан да іпі шапқыншылықтар орын алса, Нұралы кезінде, әсіресе сол ғасырдың 60-жж. екі арадағы қатынастар ушыға түскен еді. 1767-1768 жж. Хиуа хандығында билік үшін талас-тартыстар кезінде түрікмен-йомудтарға (жәуміт) қарсы күрескен өзбек тарапының тақтан үміткері Мұхаммед Әмин өз жауларына қарсы Нұралыны да тартады. 1766 ж. қаңтарында йомудтар қазақтарға орасан соққы жасап, 1000-ға жуық адамды өлтіріп, 3000-нан астам адамды тұтқындап әкетеді [8, 171 б.]. Нұралы Хиуадағы оқиғаларға араласады. 1768-1770 жж. хиуалық тақта бірнеше хан ауысады. Нұралының оңтүстік өңірлердегі қимылдары мен басқа да оқиғалар туралы нақты деректер аз, бірақ олар табыссыз болмаған сияқты, ханның бір ұлы Пірәлі (Пірғали) шамамен 1770 ж. бастап маңқышлақ түрікмендеріне хан болады.

Нұралы хан тұсында ең қарама-қайшылыққа толы оқиғалар солтүстікте және солтүстік-батыста Жайық шебі бойындағы казактармен арада орын алды. Орынбор әкімшілігі тікелей араласқан бұл қарым-қатынастар қазақтар үшін үлкен күйзелістер де әкеліп отырды. Ресми түрде қазақтар өз боданы саналғанымен орыс билігі олардың ішкі-сыртқы істерін, әсіресе көрші халықтармен ара байланысын жіті қадағалап, көп жағдайда оларға астыртын араласып отыратын. Қазақ даласына, кез келген билеушінің ордасына әртүрлі санаттағы іс жүргізушілер, аудармашылар, саудагерлер көптеп жіберілетін, олардың көпшілігі тікелей тыңшылар болып табылды. Орталық үкімет даладан түскен ақпарлар арқылы қазақ сұлтандары мен билерінің кез келген қадамдарынан хабардар болып отырды. Жайық казак әскері де қарапайым қазақ қауымдарының ымырасыз жаулары болып табылды. Олар Орынбор әкімшілігінің қолдауымен қазақ ауылдарына дүркін-дүркін шапқыншылықтар жасап

отырды, кей жағдайда оларды қазақ сұлтандары да қолдайтын. Қазақтар мен жайық әскері арасында ертеден күрделі байланыстар қалыптасқан еді, бұл байланыстар ұзақ тарихи кезеңдерге созылды. Қазақтар да орыс шептеріне жиі шабуылдар жасап отырды, шептен адамдар тұтқындап, мал-мүліктер әкететін. Олардың мұндай әрекеттері жайық әскері тарапынан жазалауға ұшырап отырды, әсіресе жекелеген казак командирлері қазақ ауылдарын талқандаумен көзге түсті. Көп жағдайда қарулы казак жасақтары дала өңіріне ешқандай себепсіз басып кіріп бейбіт ауылдардың мал-мүліктерін тартып әкететін.

XVIII ғ. ортасында Кіші жүз қазақтары солтүстікте Астрахань, Гурьев, Орынбор, Жайық қалашығы басқа да бекіністер маңында, оңтүстікте Хиуа иеліктерінде сауда-саттықтар жүргізді. Орынбор губернаторы Неплюев алдыңғы 1743 ж. қазақтарды ресейлік қалаларға жібермей, тек Орынбор және Жайық бойында шектеуді ұсынып, бұл кезінде Әбілқайыр ханның қатты наразылығын туғызған еді. Орынбор әкімшілігі Нұралы ханнан да сауда керуендерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуді талап етті. Орынборға және Троицк бекінісіне келетін және одан шығатын ресейлік, хиуалық, бұқарлық, ташкенттік сауда керуендерінің барлығы дерлік Кіші жүз жері арқылы өтетін. Қазақ керуендері де қызу айырбас сауда істерін жүргізді, оларды көп жағдайда белгілі рубасы билерінің өздері бастап отырды. Қазақтар оңтүстіктегі Хиуа өңіріне де сауда-саттық істерімен жиі баратын. Арада әртүрлі жағдайлар да орын алып жататын, кейде сауда керуендері қазақтар тарапынан шапқыншылықтарға ұшыраса, керісінше жағдайлар да болып тұрған. Мысалы, 1750 ж. Нұралы Хиуаға өзі елші ретінде жіберген нағашы ағасы Мырзатай батыр мен сауда-саттық жасау үшін оған ерген 300 адам сол өңірлерде аралдықтардың шабуылына ұшырап, бірқатар қазақтар қаза табады. Осыған қарымта ретінде Ералы, Айшуақ, Батыр сұлтандар, Жәнібек батыр және басқалары бастаған қазақтар Хиуа маңында аралдықтар мен қарақалпақтарды талқандап, көптеген адамдары мен мал-мүліктерін қолға түсірген [1, 509 б.].

Нұралы хан басқарған кезеңде бүкіл далалық халықтар арасындағы маңызды оқиғалардың бірі болып өтті. 1771 ж. қаңтар айында Еділ бойындағы қалмақтар өздерінің бұрынғы мекендері Жоңғария жеріне оралуды шешіп шығысқа қарай үдере қоныс аударады. Бұл көш Ұлы Дала тарихындағы халықтардың ең соңғы қоныс аударуы болып табылды. Аталған оқиға қазақтардың әлеуметтік-саяси өміріндегі ең маңызды жайттардың бірі болып табылатын. Патша үкіметі көшушілерді қайтаруға шұғыл әрекеттер жасады, бұл шараға қазақ билеушілері Нұралы, Абылай хандар, Ералы, Айшуақ сұлтандар, басқа да көптеген билер мен батырлар белсене қатысты. Олар көшкен қалмақ ұлыстарын жол бойы шауып, адамдары мен мал-мүліктерін алып қалып отырды. Қалмақтардан босаған жерлер қазақтардың шаруашылығы үшін аса маңызды роль ойнайтын, алайда Ресей үкіметі бұл мәселені қарастырғанымен, бұрынғы тиымды сол күйінде қалдырды. Жайық пен Еділ арасындағы жерлер қазақтарға тек 30 жылдан соң ғана 1801 ж. берілді.

Нұралы билеген кезеңде бүкіл Ресей империясының әлеуметтік-саяси өмірінде үлкен із қалдырған ірі оқиға орын алды, оған шеп бойындағы көптеген халықтардың, соның ішінде қазақтардың да тікелей қатысы болған еді. Ол 1773-1775 жж. Е.Пугачев бастаған жайық казактарының көтерілісі болатын, оған Еділ, Оңтүстік Орал өңіріндегі жергілікті халықтардың барлығы дерлік қатысты. Көтеріліс басталмай тұрып Пугачев Нұралы адамдарымен кездесіп, қазақтардың өз жағында соғысуын сұрады, 1773 ж. қыркүйегінде қазақтарға арналған манифест жариялап, оларға жер-су, көгалдар, азық-түлік т.б. беруге уәде етті. Нұралы бастапқыда өзін III Петр деп жариялаған бүлікшіні мойындайтынын айтып хат жазғанымен екі жақты саясат ұстанғаны белгілі. Пугачевтің Орынборды қоршауы кезінде қазақ жасақтары шептен жаппай өтіп көптеген орыс елді-мекендерін шауып, Самара губерниясына дейін жетеді, мыңдаған адамдарды тұтқынға алады. Орыс билігіне ғана сүйенген Нұралы хан әлбетте өз қауымдарын мұндай әрекеттерден тыя алмайды. Ол да өз ауылдарымен қалың дүрмектің қысымымен, жер тарлығына сай Жайықтың оң

жағына өтуге мәжбүр болады. Пугачев көтерілісінен соң іле-шала басталған «Көрінбес-Көктемір» көтерілісі кезінде (1775-1776) Нұралы Орынбор әкімшілігінің міндеттеуімен бұл қарсылықты басуға әрекеттер жасайды. Аталған халық толқуларының нәтижесінде ұзақ жылдар Жайықтың оң жағына өте алмаған қазақ қауымдары 1773 ж. бастап бірнеше жыл қатарынан аталған бетке өтуге мүмкіндік алады.

Қазақтардың XVIII ғасырдағы орыс шебі тұрғындарымен қарым-қатынастарына байланысты бұкіл оқиғалар тізбегін беру мүмкін емес. Арада қарама-қайшылықтар мен әділетсіздіктер көп орын алды, көпшілік зауалдардың себебі қазақдаласындағы жаппай анархияға алып келген хандық биліктің әдейі құлдыратылуы болып табылды. 1783-1797 жж. жергілікті қуыршақ хан мен патша үкіметіне қарсы көтерілген қазақ жасақтары ұзақ жылдар бойы орыс шебіне көптеген шабуылдар ұйымдастырды. 1785 ж. қазақ даласына шығарылған 2669 казак пен башқұрттардан тұратын генерал-майор Смирновтың әскери командасы көптеген ауылдарды талқандап, 66 адамды қолға түсірді, олардың 50-ден астамы әйелдер мен балалар болатын.

Қорыта келе Батыс Қазақстандағы Пугачев, Көктемір және Сырым Датұлы бастаған көтерілістер орын алған – XVIII ғ. 70-90 жж. тарихи кезең қазақ қауымдарының солтүстік көршілерімен қарым-қатынасында ең күрделі кезеңдердің бірін құрады. Көрсетілген жылдары орыс шебіне сандаған шабуылдар ұйымдастырылып, кез келген жорық адамдар мен мал-мүліктерді әкетумен ұласып отырды. Аталған кезеңде орыс адамдарын тұтқындау әрекеттері шамадан тыс көбейді, алайда мұның барлығының өз себептері бар еді, олардың ең бастысы Жайық бойындағы адам төзгісіз жәбір-kgжапалар мен қиянаттар болып табылды. Көрсетілген қарсылықтардың барлығы бір тізбектің буындары болып табылды, олар орыс ұкіметінің өздерінің бұрынғы еркіндіктері мен құқықтарын шектеуіне, өз ішкі істеріне араласуына, көрсеткен зорлық-зомбылықтарына байланысты наразылықтан туындады. Бұл қарсылықтар бұрын көрсетілгендей, шаруалар көтерілістері емес еді. Оларды жоғары әлеуметтік орталардан шыққан белгілі билер мен батырлардың ұйымдастыруы, сонымен қатар оған сұлтандардың да қатысуы қазақ элитасы арасында отарлауға қарсы наразылықтардың құшті болғанын көрсетеді. Біршама әдебиеттер мен деректердің болуына қарамастан, аталған кезең, жалпы XVIII ғ. екінші жартысының әлеуметтік-саяси оқиғалары біздің тарихымыздағы аз зерттелген тақырыптардың бірін құрайды.

Әдебиеттер:

1. Вяткин М.П. Очерки по истории Казахской ССР. – М.,1941. – 367 с.

2. Материалы по истории Казахской ССР (1741-1751). Т. 2. – Алма-Ата: Изд. АН Каз ССР, 1948. – 457 с.

3. Витевский В.Н. Неплюев И.И. и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г. / Историческая монография. Том 1-3. – Казань: Типо-литография В.М. Ключникова, 1897. – 974 с.

4. Добросмыслов А.И. Тургайская область / Исторический очерк. – Тверь: Типо-литография Н.М. Родионова. – 1902. – 524 с.

5. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсачих орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 655 с.

6. Сборник узаконений о киргизах степных областей // Сост. И.И. Крафт. – Оренбург: Типо-литография И.Н. Жаринова. – 1898. – 282 с.

7. Вяткин М.П. Батыр Срым. – М.-Л.: Издательство АН СССР. – 1947. – 435 с.

8. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. II-том Цин Гауцзун шилу. – Алматы: Дайк-пресс, 2005. – 567 б.

***

Рысбеков Т.З., Граифуллина А.Б.

Социально-политическая ситуация в младшем жузе в период правление Нуралы хана

В статье рассматриваетья социально-политические события происходивших в Западном Казахстане в XVIII веке. Об официальном утверждение Нуралы ханом младшего жуза российским престолом. Описываются некоторые моменты взаимоотношений казахов указанного региона с приграничным российским населением.

***Ключевые слова**: Западный Казахстан, Нуралы хан, Младшы жуз, Оренбургское начальство.*

Rysbekov T.Z., Garifullina A.B.

Socio-political situation in the junior Zhuz during the reign of Khan Nuraly

The article deals with the social and political events taking place in West Kazakhstan in the XVIII century. Approval Nuraly Khan Junior Juz Russian throne. The describe some aspects of this relationship Kazakh border region with the Russian population.

***Keywords:** Western Kazakhstan, Nuraly Khan Juz Younger, Orenburg authorities, the liberation movement.*

***

ӘОЖ 37.035.6:512.1

Дүйсенбаев А.Қ. – педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор,
Қазақ-Орыс халықаралық университеті
E-mail: adk7575@mail.ru

ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВТЫҢ ТАҒЫЛЫМДЫҚ МҰРАЛАРЫНДАҒЫ ОТАНСҮЙГІШТІК ТӘРБИЕ ИДЕЯЛАРЫ

***Аңдатпа.** Мақала мазмұнында Алаш қайраткері Әлихан Бөкейхановтың педагогикалық мұраларындағы патриоттық тәрбие идеяларына, оның педагогикалық мұраларындағы қазақ мәдениеті, Қазақ автономиясы, ұлт мәселесі, білім беру, қазақтың дербес ұлттық мемлекетін құру жолындағы ғылыми зерттеулеріне сипаттама беріледі.*

***Тірек сөздер:** Тәуелсіздік, Ұлт Кеңесі, Мәңгілік Ел, мемлекет құрушы ұлттың тілі, Қазақ мемлекеті, қазақ мәдениеті, білім беру, патриоттық тәрбие идеясы.*

Қазақ елінің дербес «Тәуелсіз мемлекет» болып қалыптасуын армандаған және оның Еуропа елдері сияқты әділ басқару жүйесінің болуы жолында күрескен қоғам қайраткері, ағартушы, патриот Әлихан Бөкейханов болатын. Ғалым, қоғам қайраткерінің ойынша: «1912 жылы Америка мен Еуропа арасындағы зор мұхит параходы «Титаник» батып бара жатқанда ішіндегі 2 мың адам жолаушы жанталасып қайыққа таласады. Сонда англо-сакс (Америка һәм Англия жұрты) кісілері әйелдерге, балаларға өз орындарын беріп, өздері суға кетеді. Бір ағылшын жас жігіті сымсыз телеграмм қызметшісі екен. Параход батып бара жатқанда да орнынан тұрмай, өзі суға кеткенше: «Титаник суға батып барады» деп, жан-жаққа телеграмм беріп отырады. «Титаниктен» аман қалған адамдар осы жігіттің ерлігі арқасында аман қалады.

Осынадай әлемдік деңгейдегі ізгілік пен рухани адамгершіліктің орны туралы айтар болсақ, «Титаник» сияқты «Лузитания» деген зор параходты өткен апрель айында немістің сүңгуір қайығы суға батырды. Мұнда да тағы 2 мың адам жолаушы бар еді. Осы жолы тағы да ажал алдында ерлікті англо-сакс жігіті көрсетті. Америкада бір 10-15 байлар бар. Бұлар қазынасын миллиарпен санайды. Мұндай байлар «миллиардер»

аталады. Осы «миллиардерлердің» алдыңғы қатарлы байы Вандер Билдт (жас жігіт) мына Еуропа соғысында жаралы болған адамдарға жақсылық қылам деп, майданнан жаралы адамдарды таситын автомобиль мінген дәрігер-даяшы кісілер жіберген. Мұным аз болды, енді өзім барып қызмет қылам деп Вандер Билдт «Лузитанияға» мініп келе жатқанда суға кетеді.

Пароход суға батарда Вандер Билдт қайыққа мінбей әйелдерге, балаларға болысқан. Өз қолындағы кісіні суға кетірмейтін құрылғыны бір әйелге беріп, өзі «Лузитаниямен» бірге суға батты.

Бүкіл адамзатқа, әйелге һәм балаға қорған. Еуропаның рухани мәдениеті бойынша бұл рәсім. Мына Вандер Билдт ерлігі майдандағы ерліктен артық. Осындай азаматым бар деп англо-сакс жұрты қанша мақтанса да лайықты» деп білемін. Бізде шама-шарқымызша «Евуропаның жақсы жолын қолданбақ болып, оқушыларды алашордашылармен «таныстырмақпыз». Өкінішке қарай, басымыздан бақайшағымызға дейін батыстанса да, «жақсы әдетке» жарымай қойдық. Мәселен, барлық БАҚ жабыла жазуға тиіс айтулы күнге арнап журналистер тарапынан мақала жазылмайды. Алаштықтардың «кім екенін оқытушыларының есіне салсақ», одан кімге қандай зауал келмек? Түсінбедік. Вандер Билдтті «адам баласына көп қызметін жұмсаған кісі еді» деп баға берген Әлекеңнің де еңбегі – ұшан-теңіз. Себебі, Әлихан Бөкейхан саяси ұстанымын ұлттың мүддесіне негіздеп отырды. Мысалы, «Мен кадет партиясынан неге шықтым?» деген мақаласында: «Кадет партиясы жер адамға меншікті болып берілсе де, жөн дейді. Біздің қазақ жерді меншікті қылып алса, башқұртша көрші мұжыққа сатып, біраз жылда сыпырылып, жалаңаш шыға келеді», – дей келе: «Кадет партиясы ұлт автономиясына қарсы. Біз алаш ұранды жұрт жиылып, ұлт автономиясын тікпек болдық», – дейді [1, 284-285 бб.].

Қоғам қайраткері Әлихан Бөкейхановтың тағы бір саяси маңызды тұжырымы - қарулы күрес арқылы қуатты орыс империясының отарлық шырмауынан құтылып, ұлттық мемлекетті қалпына келтіру іс жүзінде де, теория тұрғысынан дұрыс та, мүмкін де емес. Қалың қазақты өзін-өзі билеу құқына да, одан соң толық ұлттық тәуелсіздікке де қайта қол жеткізетін жалғыз жол, Алаш қозғалысы жетекшісінің көзқарасы бойынша, заман талабына сай ұлттық мәдениет қалыптастыру және қазақ қоғамын еуропалық деңгейге жетелеп жеткізу болды. Оның дәлелі, белгілі әлихантанушы С.Аққұлұлы: «Әлихан – Кенесары ханның көтерілісінен кейін қазақ ұлтының мемлекеттігі үшін күрескен бірден-бір адам. Бірақ күресі басқаша болды. Ол қарусыз мәдени төңкеріс жасады. Соғыссыз мемлекеттік алып, автономиялық мемлекет құрды. Әлихан қазақтың ұлттық мемлекеттін қайта құрып қана қоймай, Орта Азия кеңістігіндегі қырғыз, өзбек, тәжік секілді өзге туыс халықтардың ұлттық сана сезімін оятып, азаттық қозғалысының дамуына ықпалын тигізді», – деп келтіреді [2, 8-б].

«Алаш» қозғалысының стратегиялық мақсаттарының бірі – Дала өлкесіне «земство», яғни жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін жаппай енгізу. Земство енгізілген жағдайда жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі күшейіп, белгілі бір аумақта жиналған салықты мектеп, аурухана, жол және тағы да басқа маңызды әлеуметтік нысандар құрылысын жүргізуге, яғни жергілікті инфрақұрылымды салып, дамыту мүмкіндігі болатын еді. Земство туралы Әлихан Бөкейханов: «Земства қолға алып қылатын істің бір зоры бала оқыту. Земства мектеп, школа салады. Медресе көрмеген бала болмайды. Жұрттың бәрі білім алады. Оқу мен білім алуға, ғылым үйретуге зества көшпелі, уақытша білгіш мұғалім жалдап оқу үйретеді. Оқу бәйгесіне қосылмай арманда қалған адам болмайды. Жүйрік, білгіш, барынша болғаны жарыққа шығып, жұртқа қызмет көрсетеді», – дейді. [1, 251 б.].

Мемлекеттік Думада тиесілі заң қабылдау арқылы Дала өлкесіне жаппай земство енгізуге ұмтылған Әлихан Бөкейхановтың түпкілікті көздегені қазіргі қазақ мемлекетін, оның берік іргетасынан қалау еді. Кезінде Ресей империясының Думасында сөз алған Әлихан Бөкейханов қазақ балалары білім алатын барша бастауыш мектептерге ана тілі мен жазуын енгізуді, қазақ тілінде газет шығарып, іс

қағаздарын қазақ тілінде жүргізуді талап етті. Әлихан Бөкейхан кейінірек сырттан таңылған жат заңдармен емес, қазақ халқының салт-дәстүрі мен ұлттық ерекшеліктеріне сай келетін жосын-жоралғылар бойынша үкім шығаратын қазақтың байырғы билер сотын қалпына келтіруді ұсынды. Бұл ретте мысал ретінде Англиядағы сот билігін алға тартты. Ол үшін билер мен билердің сот билігін әкімшілік билікке тәуелсіз ету қажет деп санады.

Қоғам қайраткері, айбынды патриот Әлихан Бөкейхановтың өмірбаяны туралы тарихи деректерге келетін болсақ: «Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханов (05.03.1866 жылы Қарқаралы уезі, Семей облысы, Дала Өлкесінде дүниеге келген – 27.09.1937 жылы Мәскеу қаласында қайтыс болған) – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары мен ағартушыларының, қоғам және мемлекет қайраткерлері қатарындағы беделді тұлға.

Әлихан Бөкейхановтың генологиялық ата тегі Шыңғыс ханның ұлкен ұлы Жошыдан тарайтын төре тұқымы. Арғы атасы атақты Сұлтан Барақ. Қазақтың соңғы хандарының бірі Бөкей осы Сұлтан Барақтың баласы. Бөкейден Батыр, одан Мырзатай, одан Әлиханның әкесі Нұрмұхамед туған.

Әлиханды әкесі тоғыз жасында Қарқаралыға апарып, жергілікті молданың қолына оқуға береді. Бірақ зерделі бала молдадан оқығандардан гөрі осындағы мектепте оқып жүргендердің сауаттылығын аңғарып, қаладағы ұш кластық бастауыш мектепке өз еркімен ауысып алады. Оны бітіргеннен кейін 1879-1886 жылдары Қарқаралы қаласындағы қазақ балаларына арналған мектепте оқиды. 1886-1890 жылдар аралығында Омбыдағы техникалық училищеде оқып, оны «техник» мамандығы бойынша бітіріп шықты.

1890-1894 жылдары аралығында Ресей империясының Санкт-Петербургтегі Орман технологиялық институтының экономика факультетінде білім алады. Мұнда ол студенттік қызу пікірталастарға қатысып, XX ғасырдың босағасын аттағалы тұрған Ресейдің қандай жолмен дамуы тиімді болатындығы туралы қайшылықты пікірлер қақтығысына куә болды, өз ойын да шыңдай түсті. Ол мұнда жүріп күнделікті сабақтарына қоса студенттердің саяси, әдеби, экономикалық және тағы басқа ұйірмелердің жұмысына қызу араласып, студенттік толқуларға қатысады. Оны екі ғасырға жуық Ресей империясының қол астында отырған халқының ауыр тағдыры қатты толғандыра бастайды. Қараңғылық пен надандықтың шырмауында отырған халқына білім мен мәдениет керек екенін ұғады, елдің тұрмысын, мәдениетін, білімін көтеруді өзінің алдына мақсат етіп қояды. Оқуын бітірген соң, Омбы қаласына оралғанда Әлихан Бөкейханов Ресей империясының қазақ даласына жүргізген отаршылдық саясатына деген өзіндік көзқарасы қалыптасқан, марксизмнің экономикалық қағидаларымен қаруланған, саяси астыртын күрестің түрлері мен әдістерін ұйреніп, білген, күрес тартыстан біршама тәжірибесі бар саяси күрескер болатын. Ол Омбыға келісімен қаланың саяси-әлеуметтік, қоғамдық жұмысына белсене араласады. «Народная свобода» (*Халық бостандығы*) партиясының қатарына өтіп, өзі қазақ зиялылары мен саяси белсенділерінің арасында осы партияның шағын тобын ұйымдастырады.

Әлихан Бөкейхановтың саяси көзқарасының қалыптасып, жетілуіне, кейін белгілі саяси, қоғам, мемлекет қайраткері әрі қазақ ұлт азаттық қозғалысының ұйымдастырушысы және көсемі ретінде танылуына, саяси күрескер ретінде шыңдалуына Омбыдағы күндері ерекше ықпал етеді. 1905 жылы Әлихан Бөкейханов Семей облысы қазақтарының атынан 1-ші Мемлекеттік думаға депутат болып сайланды.

Ұлтының тарихын зерттей келе, әйгілі энциклопедист Әлихан Нұрмұхамедұлы, алты алаштың бірлігінің болмауы, соның салдарынан тәуелсіздігінен айырылуының ең басты сыры - бұрынғы хан-сұлтандардың Ресей империясы тарапынан отарлау қаупі төнген сәтте де өз билігіндегі ру-жүздерді біріктіре алмауы екенін біледі. «Бұрынғының көбі, күш-қуатты тиісті орнына жұмсамай, бірінің көзін бірі шұқудан уақыты артылмады, істегенінің бәрі жәбір,

залым болды; қылғанының бәрі зорлық-зомбылық еді», - деп жазды Әлихан Нұрмұхамедұлы 1913 жылы «Қазақ» газетіндегі «Қазақ тарихы» мақаласында. Сол себепті де Әлихан Бөкейхановтың туған халқы алдында бұрынғы хан-сұлтандардың тікелей ұрпағы ретінде өзін айыпты сезінді, кең сахара даласында емін-еркін ғұмыр кешкен, өзіндік салт-дәстүрі, мәдениеті бар халқын еш қарсылықсыз отарлыққа жегіп жіберген алдыңғы хан-сұлтандардың бар кінәсі мен халқының келешек тағдыры үшін бар жауапкерлікті өз мойнына алды. Әлихан Бөкейхановтың 1914 жылы жазған мақаласының бірінде: «Хан баласында қазақтың хақысы бар еді, тірі болсам, қазаққа қызмет қылмай қоймаймын», - деп жазды. Әлихан соңғы демі біткенше осы сертіне адал болды [3, 401-402 бб.].

Қазақ жерінің отарлануы мен байырғы жер иесі – қазақ халқына сол кездің өзінде тиіп отырған және алда да тигізе беретін аса ауыр зардаптары туралы бірқатар ірі еңбектері Әлихан Бөкейхановтың алға қойған мұратының жарқын мысалдары бола алады. Оның «Қазақтың суармалы егістік жерлерінің алынуы», «Дала өлкесінің түкпірлеріндегі орыс қоныстары», «Ақмола облысындағы переселендердің жер үлестері» деп аталатын мақалаларының тақырыптарынан-ақ оның қандай өзекті мәселелерді арқау еткені айқын аңғарылады. Әлихан Бөкейхановтың бұл мақалаларды басқа жерде емес, отаршыл метрополияның дәл жүрегінде – Петербург қаласында, «Сибирские вопросы» журналында жариялады.

Әлихан Бөкейхановтың Қазақ автономиясы үшін «Ұлт Кеңесін құру» қажет деп санады. Яғни: «Біз 5 миллион қазақпыз, өзімізді қорғайтын күш өзімізден табылады. Сол күштерді реттеп жасайтын кеңес орындары қажет. Барша қазақ бірігіп, әуелі «Ұлт Кеңесі» деген орын жасау керек. Мемлекет ісі күн сайын құбылып, түрлі күйге түсіп тұрған шақта, бүкіл қазақ съезд жасап отыру мүмкін емес. Қазақтың атынан басқа жұртпен сөйлесетін, қазақтың атынан әрбір жұмысты ақылдасатын жоғары дәрежедегі «Ұлт Кеңесі» болу керек. Ол «Ұлт Кеңесі» әр облыста бөлімі боларға керек. «Ұлт Кеңесіне» халықтың сенімді адамдары сайланып, іс жүргіу қажет», – деп келтіреді [1, 46-47 бб.].

Ойымызды нақтылай келе, Қазақ үшін Алаш идеясынан, оның бес ұлы нысанынан артық мүдде болуы тиіс емес. Ол идея бүгін де өзінің мүдделі мақсатын жойған жоқ. Қайта тәуелсіздіктің тамыры тереңге кеткен сайын, алдымызға сұрақ болып шығып отыр. Ол идеялар мыналар болатын:

Бірінші ұстаным: жер, жер және жер. Жерсіз Отан жоқ. Әлихан Бөкейхановтың ұйғарымы бойынша: «Қазақтың байырғы жерін қашан қазақтар өз бетінше ғылым мен техникаға сүйеніп толық игермейінше, жер жеке меншікке де, қоныстанушыларға да берілмейді».

Екінші ұстаным: жердің астындағы, үстіндегі, аспанындағы барлық игілік қазақ мемлекетіне қызмет етуі керек. Әлихан Бөкейхановтың айтуынша, «оның әр бір түйір тасы қазақтың өңіріне түйме болып қадалу керек» болатын.

Үшінші ұстаным: Әлихан Бөкейхановтың жобасы бойынша, «Қазақтың жерінде өндірілген «бір уыс жүн сол мемлекеттің азаматтарының үстіне тоқыма болып киілуі» керек, яғни толықтай экономикалық тәуелсіздікке қол жеткізуге ұмтылуы тиіс.

Төртінші ұстаным: қазақ мемлекетінде мемлекет құрушы ұлттың тіл, дін, діл үстемдігі болуы керек.

Бесінші ұстаным, түпкі мақсат: ғылымға, ұлттық салт-дәстүрге негізделген заңға сүйене отырып, Жапонияның үлгісіндегі ұлттық-демократиялық мемлекет құру еді. Ал бұл идеялардың ұйтқысы болатын.

Осыдан бір ғасыр бұрын айтылған идялары бүгінгі «Тәуелсіз Қазақстан» мемлекетінің «Мәңгілік Ел» идесымен үндесіп, оның мәнін мемлекетіміздің Президенті Н.Ә. Назабаевтың «Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» туралы Қазақстан халқына Жолдауы негізінде айқын байқалады, мұнда: «Мәңгілік Ел – ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманы. Ол арман – әлем елдерімен терезесі тең қатынас құрып, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын Тәуелсіз

мемлекет атану еді. Ол арман – тұрмысы бақуатты, түтіні түзу шыққан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты Ел болу еді. Біз армандарды ақиқатқа айналдырдық. Мәңгілік Елдің іргетасын қаладық», – деп келтірілген [4; 3].

Осынау стратегиялық мақсаттарға жету жолында ұлттық зиялы қауымға да, қарапайым бұқара халыққа да жақын идея өте қажет еді. Әлихан Бөкейхановтың қазақтарды руға да, жүзге де жіктемеді, әлеуметтік мәртебесіне де, біліміне қарай да бөле-жармады. Қазақты біртұтас халық ретінде көргісі келді. Осы орайда ол ұсынған Алаш атауы ұлтты ұйыстыруға мұрындық болатын тамаша идея болып шықты. Бұл идеяны Әлихан Бөкейхановтың Алаш қозғалысы пайда болғанға дейін-ақ әрдайым айтып жүрген еді. Сонау 1910 жылдың өзінде-ақ «Қазақтар» деп аталатын тарихи очеркінде қазақтардың соғыс ұраны «Алаш деген мифтік тұлға» екенін атап өткен болатын. 1913 жылы жазған «Қазақтың тарихы» деп аталатын мақаласында Алаш атауына тереңірек тоқталып, Алаш атауының астарында «жетекші» деген мағына жатқанын айтады. «Жошы ханды халық «Алаш» деп атап кетті. Бұл «Алаштың – алаш жұртының басшысы» екенін білдіреді, – деп жазады «Түрік баласы» («Қазақ», 1913, №7).

Бүкіл саналы өмірін халқына, халқының азаттығына арнаған Әлихан Бөкейхановтың барлық қажыр-қайратын, білім, дарын-талантын патша өкіметі кезіндегі қыспақ-қанау, отаршылдық-зорлық кезінде қалам күшімен жазылған еңбектерінде қалың қазақтың өз ішіндегі алауыздық, жалқаулық, ел тағдыры ең басты нәрсе білім, оқу екендігін дәлелдейді. Осы бағытта жанын аямай еңбек етті.

Алашорда автономиялы үкіметінің тұңғыш төрағасы сол кездегі Алаш зиялылары сияқты әр саланың білгірі. Ресми түрде атайтын болсақ, ғұлама ғалым экономист, мал шаруашылығын зерттеуді ғылыми жолға қоюшы, тарихшы, этнограф, әдебиеттанушы, аудармашы, әрі публицист ретінде қазақ халқының саяси әлеуметтік, мәдени рухани тарихында өшпестей із қалдырған тұлға. Халқымыздың сарқылмас қазынасы - ауыз әдебиеті мұраларын жинау, оларды жіктеп, өңдеп бастыру, әдебиеттану, көркем аударма Әлиханның сонау бастан сүйсіне атқарған істерінің бірі. «Қазақтың ұлт болып өркениетті ел қатарлы өмір сүруі үшін ең алдымен, халықтың сана-сезімін оятатын жағдай тудыру керек, қазақтың ұлттық тілін, әдебиетін өрістету керек. Өз әдебиетін қалыптастыруда табысқа жеткен халық қана азат өмір сүре алады» деп білген Әлихан ұлттық әдебиетімізді өркендетуде жан-тәнімен еңбек етеді [5, 91 б.].

Халықтың мәдениетін көтеруде, ой-санасын оятуда, халықты надандық құрсауынан шығарудағы баға жетпес ойын ол студенттік күндерден-ақ түсінген. Сол мақсатта заманындағы қазақтың алдыңғы қатарлы зиялылары мен әдебиет өкілдерінің басын біріктіруге ұмтылады. Оларды халыққа қызмет етуге, білім беріп, көзін ашуға шақырады. Сонымен қатар, Әлихан Бөкейхановтың әдебиеттану тұрғысынан жазылған еңбектері ғалым Дихан Қамзабекұлы тарапынан жан-жақты қарастырылады. Бұл зерттеуде Әлихан Бөкейхановтың алғашқы еңбектерінің бірі ретінде «Женщина в киргизкой былине Кобланды» атты мақаласы туралы сипаттама берілген. «Туркестанские ведомости» газетінің бірнеше санында жарияланған. Әлихан Бөкейхановтың әйгілі «Қобыланды» жырындағы әйел бейнесі» деп аталған мақаласы белгілі ғалым, академик С.Қасқабасов тарапынан жан-жақты талданып, сол кездегі қазақ фольклористикасы үшін аса маңызды бірнеше мәселе көтерілгенін жеріне жеткізе айтылып: «Бұлар эпостың тарихилығы, «Қобыланды» жырының шығу мезгілі, қазақ фольклорының түрлері, жыршы және оның шеберлігі, қоғамдық ой-санасының жырда көрініс табуы, «Қобыланды» жырындағы әйелдер бейнесі, олардың атқарып отырған идеялық қызметі. Осындай ғылыми мәнді проблемаларды автор сол кездегі әлеуметтік, моральдық мәселелермен ұштастыра қарастырған»,- делінген.

Ағартушы Әлихан Бөкейхановтың *«Қыр баласы»* деген лақап атпен Мәскеуде 1926 жылы «Кеңес Одағындағы елдердің кіндік баспасында» төте жазумен жарияланған «Дүниенің құрылысы» (Астрономия) оқулығы. «Дүниенің құрылысы» орыстың академик жазушысы Д.Грабенің еңбегін қазақшаға аударған оқулық. Біз бұл

еңбекті толығымен төте жазудан қазіргі кирилл графикасына көшірдік. Оқулық 101 беттен тұрады, 4500 данамен шыққан. «Қыр баласы» лақап аты, біздің ойымызша, Әлихан Бөкейхановқа тиесілі. Себебі «Қазақ» газетінің алғашқы нөмірлерінен бастап жер, мемлекет, қоғам жайындағы мақалалары мен аудармаларында Алаш зиялысы Ә.Бөкейханов «Қыр баласы» лақап атын пайдаланып отырған. Аты аталған бұл еңбек – дүниенің құрылысы, жер мен ғаламшарлардың орналасуы жайында, ғарыштық кеңістік туралы қазақ оқушысына ғылыми түрде алғаш берілген астрономиялық теориялық білімдердің жиынтығы. Бұл еңбек сол кезеңдегі қазақ оқушысына алғаш ғылыми түрде берілген түсінік болғанымен, ондағы айтылатын аспан кеңістігі жөніндегі мәліметтер қазақ оқырмандарына таңсық дүние емес еді.

ХХ ғасырдың алғашқы жартысында ғылым тілін қалыптастыруда сүбелі үлес қосқан Әлихан Бөкейхановтың «Қыр баласы» деген лақап атпен жариялаған ғылыми аудармалар мен оқулықтарының тізімі төменде беріліп отыр: Астрономия әліп-биі (К.Фламмарионнан аударған). Мәскеу, 1924. – 225 бет; Дүниенің құрылысы (Д.Граведен аударған). Мәскеу: Кеңес Одағындағы елдердің кіндік баспасы, 1926. – 101 бет; Жердің қысқаша тарихы (Т.Тутковскийден аударған). Мәскеу, 1926. – 102 бет; Мұғалімдерге хат: Пыланеттер Ж.М., 1926. – №14-15. – Б. 21-25.

«Дүниенің құрылысы» оқулығы мынадай 14 бөлімнен тұрады: 1. Бет ашар. 2. Дүниенің құрылысы. 3. Пыланеттер. 4. Дүниенің тартатын күші. 5. Жер - пыланет. 6. Жылдың қыс, жаз, жазғытұр, күз уақыттары. 7. Календарь. 8. Күн. 9. Ай. 10. Көлеңкелену. 11. Кометелер. 12. Жұлдыз жауын. 13. Көшпейтін жұлдыздар. 14. Дүниеде тоқталмай іс қылып тұрған күштер. Бұл еңбекті таза аударма деуге болмайды, негізінен қазақ оқушыларының талап-тілегіне лайықталған кезеңдік оқулық деуге әбден болады. Мәселен, бұнда «қыр баласының» өзіндік дүниетанымы мен қазақ халқының дүниетанымына тән түсініктерді баяндайтын тұстар жиі ұшырасады. Сол кезеңдегі қазақ оқырмандарының аялық білімін ескере отырып, ол ғылыми ой-жосықтарды қазақ дүниетанымына жақын ұғым, түсініктермен беруге тырысқан. Сол үшін күнделікті өмірден, айнала қоршаған ортадан мысалдар алып ұғынықты етіп сипаттаған. Мысалы: «Бұлт жоқ ашық түнде жазық далаға шығып аспанды қарастырсақ, тозған қараша үйдің жыртығындай күн, жарық жұлдыздарды көреміз. Осылардың ішіндегі ең жарығы қашан қарасаңда бір орыннан көшпеген сықылды көрінеді. Ең жарық, ең сұлу жұлдыздар қозғалса да матаулы түйедей матауын жазбайды. Осындай матаулы жұлдызды, жұлдызшаларды ұялы жұлдыз дейді. Ұялы жұлдыздар аспан кендігінде шашып тастаған асықтай, шашылып жатыр». Осы мәтіндегі қараша үйдің жыртығындай, матаулы түйедей матауын жазбай, шашып тастаған асықтай деген теңеу сөз тіркестері қазақтың қай баласына да түсінікті еді әрі ғылыми ұғым дәл берілген, көзге елестетуге де қолайлы еді.

Ағартушы, ғалым Әлихан Бөкейхановтың қаламынан туған «Исторические судьбы киргизского края и культурные его успехи», «Киргизи», «Жағрафия», «Астрономия», «Материалы к истории султана Кенесары Касымова» атты еңбектері оқушы қауымға арналған тарихи, саяси, этногарфиялық, географиялық тұңғыш еңбек болып табылады.

Әлихан Бөкейхановтың педагогикалық мұраларындағы зерттеулерінде оқыту мен тәрбиелеу бір-бірімен байланыста болатын үрдіс ретінде қарастырады. Тұлғаны қалыптастыруда тәрбиенің атқаратын рөлін Әлихан өз еңбектерінде жан-жақты дәлелдейді. Оның қазақ отбасындағы бесік тәрбиесі, ұл бала мен қыз балалрға арналған салт-дәстүр бойынша тәрбиелеуді өзнінің еңбетерінде арқау етті. Ағартушы, қоғам қайтакері Әлихан Бөкейхановтың ойынша: «әрбір қазақ баласы өз еліне, халқына адал қызмет ету, бауырларына қамқор болу керек, сонда біз армандаған қазақ елінің азаматын тәрбиелейміз», – дейді. Бұл айтылған тағылымдық өнегенің ұлттық мүдде және мұралармен де шендесіп жатқанын білеміз.

Тәрбиесіз жинақталған білімнің қоғамға тигізер пайдасы болмайтындығын айтады. «Ән өлең һәм оның құралы» атты мақаласында эстетикалық тәрбие өз көрінісін тапқан. Автор өнердің тұлғаны қалыптастырудағы рөлін ерекше атап өтеді.

«Ән адамның бар ет тамыр, сүйек-сүйегін қозғайды, бәрін ерітеді, елжіретеді», - деп жазады автор. Әлихан Бөкейхановтың бұл ойы әннің құдіреттілігін бейнелейді. Ән дене тәрбиесіне әсер ететіндігін көрсетеді. «Жаңа туған бала жылау әні, солқылдау әнімен дүниеге келеді», - дейді.

Әлихан Бөкейхановтың қазақ егіншілігі мен мал шаруашылығы, соның ішінде қазақтың сиыр, қой және жылқы шаруашылығы туралы іргелі зерттеулер жариялады. Қазақ тарихы, әдебиеті мен фольклоры туралы жүздеген мақалалар жазып, «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу», «Ер Тарғын», «Ер Сайын» секілді халық ауыз әдебиетінің бірнеше үлгілерін жинақтып, баспа бетіне шығарды. Ол ғылыми атаққа да, ғылыми дәрежеге де ұмтылмады, өйткені негізгі күш-жігерін саяси күреске жұмсады. Кейде ғылыми жұмыстарын еріксіз саяси күрес барысында жазуға тура келді. Академик Әлкей Марғұланның естеліктерінде, Алаш көсемінің 1925-1927 жылдар аралығында Ленинград мемлекеттік университетінің профессоры болғандығы айтылады.

Өз дәуірінен озық ойлайтын Әлихан Бөкейхановтың дидактика туралы айтылған дәйекті пікірі бүгінгі этнопедагогиканың қағидаларымен байланысты болатын практикалық әдістің лаборториялық әдіске жақын екендігін дәледейді. Оның ойынша, практикалық әдіс мұғалімнің басшылығымен сабақты бекіту кезеңінде қолданылады. Әлихан Бөкейханов оқушының қажетті білім алуы мұғалімнің шеберлігіне байланысты екендігін айтады. Ол былай деп жазады: «Баланы баулыған оқытушы ісіне шебер болса, өзі де, балаларды табиғатты әліп-бидей оқып, аты бәйгеден келіп, бүркіті түлкі алып қызыққа батады да, қуанады. Бала оқуға күйі түскен қаршығадай, түлеп ұшады», – деп келтіреді [5, 92 б.].

Қорыта келегенде, Әлихан Бөкейхановтың қазақ педагогика ғылымының қалыптасуы мен дамуына өзінің қолтаңбасын қалдырған ғалым деп білеміз. Бұдан бір ғасыр бұрын айтқан Әлихан Бөкейхановтың «ОҚЫТУДЫ АНА ТІЛІНДЕ ЖҮРГІЗУ КЕРЕК» деген пікірі күні бүгінге дейін өз мәнін жойған жоқ.

Әдебиеттер:

1.Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы: «Қазақстан», 1994. – 384 б.

2.Сұлтан хан Аққұлұлы. Алаш. Әлихан. Юнеско // Қазақ әдебиеті. – 2015. – №52 (3478) – Б. 8.

3.Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 2 т. «Ә-Г» / Бас ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1999. – 720 б.

4.Назарбаев Н.Ә. Қазақстан жолы – 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. – 2014. – 18 қаңтар. – №11.

5.Әбдікәрімұлы Б., Байменова Б. Алашорда қайраткерлерінің педагогикалық мұрасы. – Астана, 2008. – 123 б.

***

Дуйсенбаев А.К.

Идеи патриотического воспитания в назидательных наследиях общественного деятеля Алихана Букейханова

В статье дается описание идей патриотического воспитания в педагогических наследиях деятеля Алашорды Алихана Букейханова, его научных исследований по казахской культуре, Казахской автономии, по проблемам нации, образования и создания казахского национального государства.

***Ключевые слова**: Независимость, Совет Нации, Мәңгілік Ел, язык нации, созидающее государство, Казахское государство, казахская культура, образование, идея патриотического воспитания.*

Duisenbaev A.K.

Ideas of patriotic education in edifying heritage of public figure Alikhan Bukeikhanov

This paper describes the ideas of patriotic education in pedagogical heritage of Alashorda leader Alikhan Bukeikhanov, his research on the Kazakh culture, the Kazakh autonomy, on the problems of the nation, education and the creation of the Kazakh national state.

***Keywords**: Independence, Nation Council, Mangilik El, language of nation upbuilding the state, the Kazakh state, Kazakh culture, education, the idea of patriotic education.*

***

ӘОЖ 378:913

Терещенко Т.А. – география ғылымдарының кандидаты, доцент,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ
E-mail: tereshenko_zko@list.ru
Нурмухамбетова А.Е. – М.Өтемісов атындағы БҚМУ магистранты
E-mail: aelita.n93@mail.ru

«БОЛАШАҚ» БАҒДАРЛАМАСЫ ҚҰРЫЛУЫ МЕН ДАМУЫНЫҢ ТАРИХИ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. *Мақалада Қазақстандағы «Болашақ» халықаралық білім беру бағдарламасы қалыптасуының тарихы мен дамуы қарастырылған. Даму кезеңдері мен жоғары білікті кадрлардың әлем мемлекеттерінің* жоғарғы оқу орындарындағы *дайындығы географиясы талданған. М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің «Болашақ» халықаралық бағдарламасына қатысуы қарастырылған.*

Тірек сөздер: *Халықаралық стипендия, «Болашақ», жоғарғы оқу орны, қалыптасу тарихы, дайындық географиясы, даму кезеңдері.*

Бәсекелесуге қабілетті кадрлық әлеуетті дайындау казақстандық саясат басымдықтарының бірі болып қалады, бұл «Қазақстан-2050» стратегиясының сәтті іске асырылуының кепілі болып табылады. Қазақстанның ауқымды инфрақұрылымдық дамуы, жаңа өндірістердің құрылуы, біздің елдің аймақтары арасындағы көлік байланыстары барлық түрлерінің дамуы негізінде бизнес-ынтымақтастықтың жандандырылуы қажетті дағдылар мен кәсіби қасиеттерге ие жоғары деңгейдегі менеджерлерге қажеттілікке себепші болды.

Қазақстан халқына арналған «Нұрлы жол - болашаққа қадам» Жолдауындағы бес институционалды реформаларда барлық деңгейде білім берудің жаңа стандартын енгізу, көптілділік үлгісін жүзеге асыру, жоғарғы оқу орнындарының (ЖОО) коммерциялануы, олардың академиялық және басқарушылық дербестігі бойынша нақты міндеттер қойылды. Қазақстандық ЖОО-ның экспорттық әлеуетінің өсуі арқылы халықаралық білім беру нарығына шығу бойынша өршіл басымдықтар тапсырылды.

Қойылған міндеттер шеңберінде жоғары білікті кадрлардың дайындығы басты маңызға ие. Жиырма үш жыл бұрын Елбасының маңызды стратегиялық бастамаларының бірі - «Болашақ» бағдарламасы бойынша халықаралық деңгейдегі жоғары білікті кадрлардың дайындығына старт берілген болатын. Білім беру жүйесінің танылған қозғаушы күші болған «Болашақ» бағдарламасы Қазақстанға жоғары білікті кәсіпқойлар дайындығының әлемдік жүйесіне қосылуға және әлемдік технологиялардың қазақстандық экономикалық және әлеуметтік кеңістікке трансфертін құруға мүмкіндік берді. Бұл бағдарламаның түлектері елдің зиялы дегдарларының бөлігі және жалпы ұлттық бастамалардың жетекші таратушылары болып

табылады. Президенттік стипендия елдің адами капиталының сапасын көтерудің маңызды факторы ретінде де қарастырылады [1].

«Болашақ» халықаралық стипендиясы Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 1993 жылғы 5 қарашадағы қаулысымен құрылды.

Посткеңестік кеңістіктегі мемлекеттер тарихында алғаш рет талантты жастарға шетелде білім алу мүмкіндігі берілді және бағдарламаның басты мақсаты ел экономикасының басым секторлары үшін кадрлар мен мамандарды дайындау болды.

«Болашақ» бағдарламасының қалыптасуында 6 кезеңді атап көрсетуге болады (Кесте 1).

Кесте 1 - «Болашақ» бағдарламасы дамуының негізгі кезеңдері [3; 2; 4]

№	Жылдар	Кезеңдері
1	1993	«Шет елдерде кадрлар даярлау үшін Қазақстан Республикасы Президентінің 1993 жылғы 5 қарашадағы халықаралық «Болашақ» стипендиясын белгілеу туралы» № 1394 қаулысы.
2	1994-1999	1994 жылы бір топ қазақстандық студенттер тұңғыш рет шетелдік жоғары оқу орындарына жіберілді. Олар, негізінен, ағылшын тілін білетін қазақстандық жоғарғы оқу орындарының экономикалық және гуманитарлық факультеттерінің түлектері болды. Техникалық факультеттердің түлектері бағдарламада өте аз үсынылды. Бұл, ең алдымен, техникалық мамандықтардың оқу жоспарларында экономикалық және гуманитарлық мамандықтардың оқу жоспарларымен салыстырғанда шет тілдерін аз көлемде игеру жоспарланғанына байланысты болды. Осы кезеңде Қазақстан Республикасы Президентінің 1997 жылғы 3 наурыздағы № 3375 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасы Президентінің «Болашақ» халықаралық стипендиясын тағайындау тәртібі туралы ереже әзірленген болатын. Ереже құжаттарды қабылдау және үміткерлерді іріктеу рәсімін қарастырды, сондай-ақ стипендиаттарды оқуларын бітіргеннен кейін Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік органдар мен ұйымдарға жұмысқа орналастыруды көздеді. Бағдарлама іске асырылған алғашқы жылдары стипендиаттар төрт елде ғана оқыған: АҚШ, Ұлыбритания, Германия және Франция. Кейінгі жылдары шетелдік жоғары оқу орындарымен ынтымақтастықтың дамуына, сондай-ақ Үміткерлерді іріктеу ережелеріне кандидаттарды іріктеуді шетелде өз бетімен оқып жатқан үміткерлер арасында жүргізуге қатысты толықтырулардың енгізілуіне байланысты оқу елдерінің географиясы кеңейді.
3	2000-2004	2000 жылдан бастап Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығына сәйкес, инженерлік және техникалық білімі бар үміткерлер шет тілдерінің бірін еркін меңгеру туралы талапты есепке алмай конкурсқа қатысу құқығына ие болды. Осы жылдан бастап «Болашақ» бағдарламасы шеңберінде докторантура бағдарламасы бойынша білім алу мүмкіндігі берілді. 10 жыл ішінде (1994 – 2004 жылдар) 13 елде білім алу үшін 780 стипендия тағайындалды.
4	2005-2011	2005 жылы жыл сайын үш мыңға дейін стипендия санын көтеру шешімі қабылданды. Стипендиаттар санын арттырудағы қажеттілік уақыт талабымен байланысты болды. Қалыптасқан нарықтық экономика жағдайларында мемлекет бәсекеге қабілетті экономика үлгісіне және Қазақстан үшін басымды индустриалды-инновациялық даму, білім және ғылым, менеджмент, маркетинг, логистика, жаңа ақпараттық технологиялар және басқа да салалардағы мамандарға қажеттілік ұдайы өсіп келе жатқан салалардың тұрақты өсуіне негізделген даму жолын таңдады. Алға қойылған міндеттерді іске асыру үшін Қазақстан

		Республикасы Үкіметінің 2005 жылғы 4 сәуірдегі № 301 қаулысымен «Халықаралық бағдарламалар орталығы» акционерлік қоғамы құрылды. Стипендиаттарға елге қайтып келгеннен кейін бес жыл жұмыс істеу үшін міндеттемелерді бекітіп беретін шарттық база әзірленді, үміткерлерді іріктеудің жаңа Ережелері бекітілді, шетелдік жоғары оқу орындарының географиясы әлемнің 13 елінен 33 еліне дейін кеңейтілді. Шығыс бағыты дамытылып, оқу үшін ұсынылатын шетелдік жоғары оқу орындарының қатарына Қытай, Жапония, Оңтүстік Корея, Малайзия және Сингапурдың жетекші университеттері, сондай-ақ посткеңестік мемлекеттердің жоғары оқу орындары енгізілді. Экономиканың басым мамандықтары үшін берілген салаларда (мұнайгаз ісі, энергетика және т.б.) алдыңғы қатарлы технологияларды қолданатын оқу елдері анықталды. 2005-2006 жылдары тағайындалған гранттар саны «Болашақ» бағдарламасын іске асырудың барлық тарихындағы рекордтық сан – 2 574 стипендияға жетті. 2008 жылдан бастап елді мекендерде білім деңгейін арттыру («ауыл жастары» санаты енгізілген), мемлекеттік аппаратты реформалау («мемлекеттік қызметші» санаты енгізілді) және елдің ғылыми-зерттеу әлеуетін дамыту («магистратураға ғылыми-педагог қызметкер» және «тағылымдамаға ғылыми қызметкер» санаттары енгізілді) мақсатында бағдарламаға қолжетімділік кеңейтілген.
5	2011-2015	2011 жылдан бастап бакалавриат бағдарламасы бойынша оқыту тоқтатылды. Жұмыс берушілердің нақты тапсырыстары бойынша мамандар даярлауды және жұмыс беруші, стипендиат және «Халықаралық бағдарламалар орталығы» АҚ арасында үш жақты шарт жасауды көздейтін бағдарламалық-мақсаттық тетік енгізілді. 2012 жылдан бастап тағылымдама бағдарламасы инженерлік-техникалық, медицина және педагог қызметкерлер санаттарымен кеңейтілді. 2014 жылдан бастап үміткерлерді іріктеу сапасын арттыру үшін шетел (IELTS 3,0-тен IELTS 4,0-ке) және мемлекеттік (75 баллдан 85 баллға) тілдерді білудің ең аз бастапқы деңгейі арттырылды. Магистратура бағдарламасы бойынша конкурсқа қатысу үшін мәдениет және БАҚ қызметкерлері жаңа санаттары енгізілді. Times Higher Education, QS және Academic Ranking of World Universities халықаралық рейтингілеріндегі алғашқы 200 орындағы ғана, ұлттық рейтингілердегі алғашқы 30 орындағы және THE 100 under 50, QS 50 under 50 рейтингілердегі оқу үшін ұсынылған шетелдік жоғары оқу орындарына талаптар қатаңдатылды. 2015 жылдан бастап шет елдік магистратура мен докторантура бағдарламаларына мүмкіндікке қазақстандық магистр және доктор дәрежесімен үміткерлер ие болды. Елді индустрияландыру үшін кадрларды дайындауға бағытталған отандық ЖОО-ның оқу үдерісіне докторанттарды дайындаудың жаңа бағдарламасы - Split-PhD енгізілді. Қазақстанда тіл дайындығын оқшаулау үдерісі іске қосылды, 2015 жылдан бастап «6+6» тілдік даярлаудың жаңа моделі жүргізіледі, яғни 6 ай - елде, 6 ай- шет елде.
6	2016-2020	«Болашақ» халықаралық стипендиясын дамытудың 2016–2020 жылдарға арналған жаңа жоспары «Бес институционалдық реформаны іске асыру бойынша 100 нақты қадам» өзекті жобаларын іске асыруға бағытталған. 2015 жылы 2020 жылға дейінгі

		«Болашақ» халықаралық стипендиясын дамыту жоспарын әзірлеу Республиканың маңызды экономикалық басымдықтарына сәйкес келу қажеттілігіне, сондай-ақ «Болашақ» бағдарламасын іске асырудың басты бағыттарын жетілдіруге негізделген болатын. Берілген үш бағыт шеңберінде «ЖОО түлегі» санатын алып тастау; «магистратураға инженерлік-техникалық қызметкер» санатын енгізу; «100 қадам» ұлт жоспарының стратегиялық бағыттары бойынша «тағылымдамаға мақсатты топтар» санатын енгізу; тағылымдамаға үміткерлерден басқа үміткерлердің барлық санаттары үшін бакалавр/маман дипломының орташа балына бірыңғай талап – GPA 3,0 балл (4,0 балдан) белгілеу; әлемнің топ 10 бизнес мектебіне өз бетімен түскен үміткерлер үшін MBA бағдарламалары бойынша магистратурада оқу үшін квота енгізу; мемлекеттік және жеке ұйым топ-басшылары үшін Executive Education бағдарламалары бойынша тағылымдамадан өту үшін квота енгізу жоспарлануда.

Өзінің құрылған жылынан бастап «Болашақ» Президенттік бағдарламасы егеменді Қазақстанға қажет халықаралық деңгейдегі мамандардың алғашқы толқынын дайындаудың маңызды міндетін табысты түрде жүзеге асырды. 2010 жылы Астана қаласында әлемдік деңгейдегі ЖОО - Назарбаев Университетінің ашылуы Қазақстанның білімнің әлемдік экспорттаушысына айналуының басы болды. ЖОО-ның барлық білім беру мен ғылыми-зерттеу бағдарламалары әлемнің үздік отыз ЖОО-на енгізілген университеттермен және беделді халықаралық ғылыми ұйымдармен ресми серіктестік бойынша жүзеге асырылады. Техникалық және кәсіптік білім беру жүйесінде ең үздік шетелдік тәжірибе енгізіліп жатыр және күш жинауда: кәсіптік білім берудің дуалды жүйесі. Ол оқу мен кәсіби қызметтің тікелей байланысын қамтамасыз етуімен бағалы, бұл жас адамдардың уәждемесін бірнеше рет арттырады, таңдалған мамандық бойынша жетілуге көмектеседі. Қазіргі таңда Назарбаев Университетінде «Болашақ» бағдарламасының 200-ден астам түлектері қызмет етеді.

Осылайша, 2011 жылдан бастап бағдарлама магистрлар мен PhD докторлардың мақсатты дайындығына топталды. «Болашақ» бағдарламасының 2011-2015 жылдардағы даму кезеңінде негізгі мемлекеттік даму бағдарламалары бойынша кадрларға, дайындалған мамандарды мақсатты оқыту мен жұмысқа орналастыруға қажеттілік анықталды [5].

23 жыл ішінде іске асырылуынан бастап «Болашақ» халықаралық стипендиясы 12040 қазақстандыққа берілді, олардың ішінен 9 мыңға жуығы оқуларын аяқтады және біздің экономиканың көптеген секторларында қызмет істейді. Оқу географиясы әлемнің 33 мемлекетінде орналасқан 200 жетекші жоғары оқу орындарында өтті [6]. 2015 жылы шет елдерде кадрлар даярлау бойынша Республикалық комиссияның шешімімен «Болашақ» стипендиясы 601 үміткерге берілді, олардың ішінен 439 - магистратура бағдарламасы бойынша, 40 - докторантура, 122 - тағылымдамалар. Сонымен бірге докторантураға стипендия саны екі есе арттырылды және соншамаға кәсіби тағылымдамалар саны қысқартылды [7]. Берілген бағдарлама бойынша оқу географиясы келесідегідей ерекшеліктермен сипатталады: стипендиаттардың жартысынан астамы (53%) Еуропаның ЖОО-да оқиды, соның ішінде Ұлыбританияда - 46 %, батыс Еуропаның басқа мемлекеттерінде - 7%, АҚШ пен Канадада - 39,5%, Азия мен Океанияда - 4,5%, Ресей Федерациясында - 3% [8].

Қазіргі таңда «Болашақ» бағдарламасы бойынша кадрларды дайындауды 2005 жылдың 4 сәуірінде Қазақстан Республикасы Үкіметінің № 301 қаулысымен құрылған «Халықаралық бағдарламалар орталығы» АҚ ұйымдастырады және бақылайды. Қызметтің негізгі бағыты шет елде кадрларды дайындаудың, қайта

дайындаудың және біліктігін арттырудың халықаралық бағдарламалары бойынша шаралар кешенін іске асыру болып табылады.

Бағдарламаның құрылған кезінен бастап «Болашақ» стипендиясын беру үшін үміткерлерге қойылатын негізгі талаптар қалыптасқанын атап өтуге болады, олар келесідегідей 6 санатпен анықталады. Бірінші санат - шет елдік ЖОО-на өз бетімен түскендер және бесеуі - үлестік санаттар, олардың қатысушылары ішінде мемлекеттік қызметкерлер, ғылыми, педагогикалық, инженерлік-техникалық қызметкерлер, мәдениет, БАҚ қызметкерлері және дәрігерлер. Бұл санат үшін белгілі артықшылықтар жасалған, яғни «Болашақ» бағдарламасымен түсу алдында оларға шет тілін 9.0 жоғары деңгейде білу міндетті емес, 5.0 орташа деңгейде білу жеткілікті болып табылады. Егер потенциалды стипендиат осы талаптарға сәйкес келсе, онда ол құжаттарды тапсырады және төрт турдан өтеді (ағылшын тілі білімі, «Казтест» жүйесі бойынша қазақ тілі білімі, психологиялық тестілеу мен сұхбаттасу). Барлық төрт турды сәтті өткен үміткер «Болашақ» стипендиясын алады, бұдан басқа барлық үлестік санаттар тілдік курстан өтеді және тестті стипендия есебінен тегін тапсырады. Сонымен қатар, потенциалды стипендиаттарға 2 жылдық жұмыс тәжірибесі, бакалавр диплом балы 4.10-ден жоғары, жаңа жүйе бойынша - 3.0 сияқты талаптарды орындау қажет [9].

Қазіргі уақытта «Халықаралық бағдарламалар орталығының» АҚ бірнеше мемлекеттерде өкілдіктері бар, соның ішінде Ұлыбританияда, Германияда, Ресейде, Қытайда және АҚШ-та. Орталықта 120 қызметкер жұмыс істейді, олардың ішіндегі 21% шет елдің ЖОО-да білім алды, соның ішінде 13 адам «Болашақ» бағдарламасы бойынша оқудан өтті. «Халықаралық бағдарламалар орталығының» АҚ стратегиялық мақсаты - елді сапалы түрде экономикалық және саяси дамудың жаңа деңгейіне әр түрлі салаларда жоғары білікті мамандарды дайындау жолымен Қазақстанның индустриалды-инновациялық даму стратегиясына сәйкес шығара алатын кәсіпқойлардың жаңа ұрпағын құру болып табылады.

2001 жылға қарай барлық стипендия түлектерін топтастыратын және әр түрлі қоғамдық институттарда олардың мүдделерін ұсына отырып, олардың мәселелерін шешетін ұйымды құру қажеттілігі туындады. Қазақстан Республикасы Президентінің Халықаралық стипендиясы иегерлері 2001 жылдың 31 наурызында Түлектер Қауымдастығын құрды. Ұйымның негізгі қозғаушы күші мемлекеттің прогресшіл және келешекті жас мамандарының бірлестігі ретіндегі бағдарламаның түлектері болды. «Қазақстан-2050» стратегиясын іске асыру, мамандардың сабақтастығын қамтамасыз ету, жасампаздық пен жаңашылдық арқылы бұрынғы дәстүрлерді сақтау - қауымдастық жұмысының негізгі қағидалары болып табылады.

«Болашақ» Қауымдастығы өзінің дамуының негізгі бағыттарының бірі - елдің мемлекеттік, экономикалық және қоғамдық өмірінің әртүрлі салаларында «Болашақ» қауымдастығы стипендиаттары арасынан құзырлы сарапшылық бірлестіктің қалыптастыруын көреді. Қауымдастық миссиясы елдің тұрақты дамуын қамтамасыз ету және экономикалық қуатты Қазақстанды құру үшін стипендиаттардың күш-жігері мен тәжірибесінің бірігуі, қазақстандық жастар белсенділігінің нығаюы мен артуы болып табылады.

Қауымдастық порталы қоғамдық ұйымдар арасында үздік интернет-ресурстары қатарына кіреді, ал «YouTube-тағы» «Болашақ» арнасы Қазақстанда бірінші орынды алады. Барлық «Болашақ» түлектерінің мақтанышы үздік әлем фильмдерінің қазақ тіліне дубляжы бойынша жобасы болып табылады, нәтижесінде Paramaunt Pictures ірі голливуд студиясында қазақ тілі жетінші ресми тіл болды. «Болашақ» консалтингтік тобы елдің топ-10 сарапшылық топтары қатарына енді, ал корпоративтік қор қайырымдылық шараларының жаңа мәдениетін құрады [10].

Қауымдастық арқылы, жеке желілік ресурс арқылы бағдарламаның түлектері стипендиаттарға тәлімгер болады, яғни оқуда, тар шеңберлі мамандықты таңдауда, жұмысқа орналасуда көмектеседі. «Болашақ» Қауымдастығы «Жас Отан» ЖҚ,

Қазақстан Республикасының білім және ғылым Министрлігімен бірлесіп «Жастардың кадрлар резерві» (ЖКР) жобасын іске асырды. ЖКР - бұл кәсіби дағдылары мен басқару құзыреттігі жоғары деңгейде дамыған, жұмыс бабында өсуге негізделген мамандардың республикалық деректер қоры. Жобаның мақсаты - мемлекеттік басқару жүйесіне, кәсіпкерлік, саяси сала үшін кадрлық қорлардың қалыптастыру үрдісінің іске асуы болып табылады. Қауымдастық пен стипендиаттар арасындағы кері байланысты сүйемелдеу бойынша белсенді жұмыс жүргізіледі. Стипендиалды бағдарламаның түлектері мен Қауымдастық мүшелерінің біртұтас автоматты базасы интеграцияланған www.bolashak.kz порталы құрылып, онда стипендия түлектерінің жұмыспен қамтылуының мониторингісі және талдауы жүргізіледі [11].

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі түлектермен өзара іс-қимыл жасаудың жаңа форматын жасады. «Халықаралық бағдарламалар орталығы» АҚ түлектермен жұмыс бөлімінің базасында Bolashak Alumni Relations Office – BARO құрылды. Жоба «Болашақ» бағдарламасы түлектерінің ұзақ мерзімді өзара іс-қимылын нығайтуға және жұмысқа орналасуына көмектесуге бағытталған [12]. «Болашақ» бағдарламасы бойынша жұмысқа орналасудың жалпы деңгейі 99,4%-ға жетті, «болашақтықтар» еңбекақысының орташа деңгейі 400 мыңнан астам теңгені құрайды, «Болашақ» бағдарламасының 503 түлектері маңызды стратегиялық шешімдерді қабылдау деңгейінде, мемлекеттік құрылымдар, ұлттық және жеке компаниялар, білім беру және денсаулық сақтау ұйымдары сияқты жоғары басқару тобында қызмет етеді. Бағдарламаның іске асырылу жылдарынан 8365 маман дайындалды, олардың ішінен 1667 - өнеркәсіп саласы үшін, 1694 маман - білім беру мен ғылым саласы үшін дайындықтан өтті, 1394 стипендиат - IT-коммуникациясы саласында, 619 - медицина саласында, 400 - мемлекеттік қызметкерлер және т.б. мамандар.

Халықаралық институттар «Болашақты» зерттеп, оны 11 оған ұқсас бағдарламалар ішінен үздік стипендиялық бағдарлама деп таныды. Ұқсас бағдарламалар Қытайда, Бразилияда, Сауд Арабиясында бар, олар бойынша жыл сайын 10-30 мың студенттер білім алады. Қазақстандағы «Болашақ» бағдарламасы қалың бұқара топтарына қолжетімділік, дайындықтың дәлдігі және оқудан келгеннен кейін қолдау бойынша дүниежүзіндегі үздіктердің бірі болып табылады [13].

«Болашақ» стипендиясының маңызы тек қана кәсіби кадрларды дайындаумен, елдің экономикалық және әлеуметтік кеңістікке алдыңғы қатарлы білім мен әлемдік технологиялардың трансфертімен біте қоймайды. Бұл бағдарлама барлық қоғамның әлеуметтік құрылымын және санасын өзгертеді. «Болашақ» «әлеуметтік лифтті» жасады және дарынды қазақстандық жастардың жасампаз тобын құрады. Сапалы білім, кәсіпқойлық, мобильділік, тілдерді білуі олардың саясатта, экономикада, әлеуметтік сияқты барлық салалардағы қажеттілігінің кепілі болды. Дегдарларды дайындаудың әлемдік жүйесіне қосылу арқылы «Болашақ» адами капитал дамуы облысында серпінді білім беру жобасына және әлемдік кеңістіктің гуманитарлық өлшеуінде Қазақстанның визит карточкасына айналды. «Болашақ» бағдарламасы негізінде әлемнің ең дамыған мемлекеттері қатарына кіру жолындағы негізгі міндеттерді түсіндіру үшін «Қазақстан-2050» қозғалысы құрылды [14].

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті «Халықаралық бағдарламалар орталығымен» АҚ тығыз ынтымақтастық жасайды, университет түлектері, магистранттары мен профессор-оқытушылар құрамы жыл сайын халықаралық «Болашақ» бағдарламасына қатысады. 2005-2008 жылдары «Болашақ» бағдарламасы бойынша бакалавриатта 7 студент, 2 магистрант және 1 PhD докторантурада Ұлыбритания, Ресей, АҚШ, Канада, ҚХР және Чехияның ЖОО-да оқудан өтті. 2011-2012 жылдары Ресей мен Түркияда оқып келген М. Өтемісов атындағы БҚМУ-дың 2 оқытушылары, ал 2012-2013 жылдары университеттің 1 оқытушысы мен 1 қызметкері «Болашақ» халықаралық стипендиясының иегерлері болды. Педагогика мен психология кафедрасының оқытушысы Малайзияда және IT-технологиясы орталғының қызметкері Оңтүстік Кореяның Сеул университетінде

тағылымдамадан өтті. 2015-2016 жылдары Ресей, Ұлыбритания, Сингапурда М. Өтемісов атындағы БҚМУ-дың 6 түлегі «Болашақ» бағдарламасы бойынша магистратураны аяқтады. 2016 жылы биология мен экология кафедрасының доценті АҚШ-та Вашингтон Университетінде тағылымдамадан өту үшін «Болашақ» халықаралық стипендиясының грантын ұтып алды [15]. –

Осылайша, «Болашақ» Президенттік білім беру бағдарламасы орасан зор жоба болып саналады, оның іске асырылуы мен нәтижелері Қазақстан болашағының игілігіне бағытталады.

Әдебиеттер:

1. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. – http://www.akorda.kz/ru/secretary_of_state/secretary_of_state_speeches/vystuplenie-gosudarstvennogo-sekretarya-abdykalikovoi-gn-na-otkrytii-mezhdunarodnoi-konferencii-barsef-2015-bolashak-alumni-reunion-conferen. Дата обращения: 01.10.2016 г.

2. Республиканский центр правовой информации Министерства юстиции Республики Казахстан. – http://adilet.zan.kz/rus/docs/K930001394_/links#from. Дата обращения: 01.10.2016 г.

3. АО «Центр международных программ». – http://www.bolashak.gov.kz/ru/o-stipendii/istoriya-razvitiya.html. Дата обращения: 01.10.2016 г.

4. АО «Центр международных программ». –http://www.bolashak.gov.kz/en/novosti/814-v-sluzhbe-tsentralnykh-kommunikatsij-sostoyalsya-brifing-s-uchastiem-prezidenta-obshchestva-gani-nygymetova.html. Дата обращения: 01.10.2016 г.

5. Сетевое издание «Zakon.kz». – http://www.zakon.kz/214013-programma-bolashak-prekrashhaet html. Дата обращения: 02.10.2016 г.

6. 6. АО «Центр международных программ». – http://www.bolashak.gov.kz/index.php/ru/o-stipendii/istoriya-razvitiya. Дата обращения: 02.09.2016 г.

7. ТОО «Kazakhstan Today Media Group». – https://www.kt.kz/rus/education/na_obuchenie_stipendiatov_programmi_bolashak_v_etom_godu_potratjat_19_mlrd_tenge_1153616748.html. Дата обращения: 04.10.2016 г.

8. NewsTaraz. – http://www.newstaraz.kz/kazhdyiy-11-uchastnik-programmyi-bolashak-byil-lishen-granta/. Дата обращения: 03.10.2016 г.

9. Общественно-политическая газета Приуралье. – http://priru.kz/news/garant-uspeshnoy-karery. Дата обращения: 04.10.2016 г.

10. АО «Республиканская газета «Казахстанская правда». – http://www.kazpravda.kz/news/tehnologii/programma-bolashak--20-let-uspeha/. Дата обращения: 07.10.2016 г.

11. АО «Центр международных программ». – http://bolashak.kz/ru/pages/history. Дата обращения: 04.10.2016 г.

12. АО «Центр международных программ». – http://bolashak.gov.kz/ru/novosti/604-v-velikobritanii-proshel-biznes-forum-po-prezentatsii-investitsionnykh-vozmozhnostej-respubliki-kazakhstan.html. Дата обращения: 04.10.2016 г.

13. АО «Казконтент». – http://bnews.kz/ru/news/obshchestvo/obrazovanie/mon_rk_sredi_vipusknikov_bolashak_4_vitseministra_i_5_akimov_gorodov2016_02_151256378?login_form=registration#. Дата обращения: 10.10.2016 г.

14. АО «Центр международных программ». – http://bolashak.gov.kz/kz/k-20-letiyu-programmy-bolashak/mneniya-expertov/313-sarapshylardy-pikirleri/aslan-s-rinzhipov-programma-bolashak-stala-modelyu-dlya-gosudarstv/685-aslan-s-rinzhipov-sandy-k-rsetkishten-sapaly-k-rsetkishke-k-shu.html. Дата обращения: 04.10.2016 г.

15. ЗКГУ им. М. Утемисова. Программа «Болашак». – http://wksu.kz/ru/2016-01-28-14-24-14/dualdy-o-ytu-zh-jesi-men-leumettik-seriktestikter-arasynda-y-kelisimshartty-tizimi/52-catobrpro/82-programma-bolashak. Дата обращения: 10.10.2016 г.

***

Терещенко Т.А., Нурмухамбетова А.Е.

Историко-географические аспекты формирования и развития программы «Болашак»

В статье рассматривается история становления и развития в Казахстане международной образовательной программы «Болашак». Анализируются этапы развития и география подготовки высококвалифицированных кадров в вузах стран мира. Рассматривается участие ЗКГУ им. М. Утемисова в международной программе «Болашак».

Ключевые слова: *Международная стипендия, «Болашак», высшее учебное заведение, история становления, география подготовки, этапы развития.*

Tereshchenko T.A., Nurmukhambetova A.Y.

Historical and geographical aspects of formation and development of the program "Bolashak"

The article deals with the history of formation and development of the international educational program "Bolashak" in Kazakhstan. The stages of development and geography of highly qualified specialists' training in the universities of the world are analyzed. The participation of M.Utemisov West Kazakhstan State University in the international program "Bolashak" is considered.

Keywords: *International scholarship, "Bolashak", higher educational institution, history of formation, geography of preparation, stages of development.*

***

УДК 94(574)

Рысбеков Т.З. – доктор исторических наук, профессор ЗКГУ им. М.Утемисова
Жанасов А.А. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: zhanassov10@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ РАБОЧЕГО КЛАССА В ДООКТЯБРЬСКОМ КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. *В статье говориться о проникновении в Казахстан капиталистических отношений. В связи с чем в начале XX века в Казахстане происходит процесс формирования рабочего класса. Также в статье приводятся сведения о тяжелом положении рабочих, их количестве, продолжительности рабочего дня, и о их заработной плате.*

Ключевые слова: *Рабочий класс, буржуазия, железнодорожник, промышленность, Оренбургско-Ташкентская железная дорога, капитализм, горняки.*

Минуло примерно сто лет с той поры, когда получило свое начало формирование рабочего класса Казахстана. Возникновение этого процесса связано с присоединением Казахстана к России и явилось одним из важнейших его прогрессивных последствий.

В последнюю треть XIX века в силу укрепившейся близости с Россией стали пробивать себе дорогу в Казахстан капиталистические отношения. Несмотря на колониалистскую политику царизма, в крае возникали фабрики и заводы, открывались новые шахты и рудники, начиналось сооружение железных дорог. Но все это проводилось в крайне ограниченных размерах на базе ветхозаветной техники. Не только царизм, но и русские капиталисты не видели для себя прока в

промышленном развитии восточных колониальных окраин, опасаясь их высвобождения из-под опеки метрополии. Консервирование же здесь господствовавших тогда феодально-патриархальных отношений было в интересах капиталистов, ибо это открывало им более перспективные источники для безудержной наживы и получения сверхприбылей [1, с. 11].

Однако действия экономических законов непреложны. Эксплуататорские классы России по своему произволу могли только сузить сферу их проявления, замедлить их действия, но они были бессильны отменить эти законы и совершенно освободить от их воздействия экономическое развитие Казахстана. Элементы капитализма все же проникали в край и несли с собой производственные отношения более прогрессивные, чем феодальные. Правда, эти элементы проникали медленно, в формах крайне уродливых. В результате и разложение феодально-патриархальных отношений в казахской степи проходило мучительно медленно, и они продолжали господствовать в ауле вплоть до «октябрьского переворота».

Однако социально-экономическое развитие дооктябрьского Казахстана выдвинуло процессы формирования новых классов – буржуазии и пролетариата. С проникновением в край капиталистических отношений образовываются местные рабочие кадры. Темпы формирования местных рабочих кадров были такими же низкими, как и темпы проникновения капитализма. В резком противоречии с феодально-патриархальными отношениями в казахской степи протекал процесс складывания национальных пролетарских кадров.

На грани двух веков – XIX и XX - капитализм в России, как и во всем мире, вступил в свою высшую и последнюю стадию развития – империализм. Особенность монополистического капитализма в России заключалась в том, что он был опутан густой сетью докапиталистических отношений, многочисленными пережитками крепостничества в экономике и политическом строе.

С течением времени включение экономики края в общероссийскую экономику зашло так далеко, что всякое более или менее значительное изменение в жизни страны прямо и непосредственно влияло и на Казахстан, на положение его трудящихся масс. Естественно, что переход российского капитализма в стадию империализма вызвал серьезные изменения во всей социально-экономической жизни края. Все заметнее давал себя знать ввоз капитала. Шире, чем раньше, стали хищнически эксплуатироваться богатейшие недра Казахстана.

Находясь в зависимости от английских, французских, американских и иных иностранных монополий, русские фабриканты и помещики предоставили им свободный доступ в промышленность страны, что еще более усилило эксплуатацию порабощенных царизмом народов.

По всей казахской степи рыскали агенты международного империализма, скупая действовавшие предприятия. Сферой колониального грабежа стали главным образом Акмолинская и Семипалатинская области. Предприимчивых дельцов сюда манили богатства недр Казахстана и дешевизна рабочих рук казахов.

Уже в 1902 году медные месторождения Акмолинской и Семипалатинской областей были запроданы иностранным капиталистам [2, с. 17-18]. Один из екатеринбургских нотариусов оформил сделку о продаже Успенских рудников, Спасского медеплавильного завода сына покойного президента французской республики Карно [3, с. 2], подставному лицу иностранных монополий. Американские хищники жадно скупали богатые золотом разработки, арендовали у царской фамилии многие заводы, находящиеся в Алтайском горном округе [4, с. 2]. Хозяином Караганды стала английская акционерная компания.

Вторгшемуся в Казахстан иностранному капиталу потребовались дешевые рабочие руки, особенно в горнорудной промышленности. По сравнению с последними десятилетиями века заметно выросла численность горняцких рабочих.

Формирование кадров железнодорожных рабочих в Казахстане началось в конце XIX в. в связи со строительством здесь Омско-Петропавловского участка Сибирской, Покровско-Уральского – Рязанско-Уральской железных дорог. В 1900-1904 гг. численность железнодорожников Казахстана достигла 6-7 тыс. человек. С завершением строительства Оренбургско-Ташкентской железной дороги процесс формирования кадров железнодорожных рабочих значительно ускорился. В 1906 г. в Казахстане насчитывалось уже около 20 тыс. железнодорожников [5, с. 17-18].

Железнодорожное строительство в Казахстане велось исключительно в интересах капиталистов и царизма. История сооружения новых магистралей в Казахстане написана кровью народных масс. Железные дороги сооружались с минимальным использованием техники и с максимальным применением тяжелого, изнурительного физического труда. На стройки сгонялись трудящиеся со всех концов страны, сюда стягивались административно-ссыльные и осужденные царскими судами. Нещадно эксплуатировался труд десятков тысяч казахских бедняков и батраков.

При всем этом развитие железнодорожного транспорта в дооктябрьском Казахстане имело определенно прогрессивное значение. Транспорт связал край с передовыми экономическими и культурными районами страны, со Средней Азией, ускорил разложение феодально-патриархальных отношений, стал базой формирования пролетарских кадров.

Некоторое развитие получила промышленность по первичной переработке сельскохозяйственного сырья, хотя ее все еще представляли рассеянные по обширному краю мелкие кустарные предприятия с низкой технологией производства и примитивной организацией труда. За редким исключением на каждое из этих предприятий приходилось всего лишь по нескольку рабочих. Они представляли собой наиболее распыленную и наиболее эксплуатируемую часть формировавшегося в крае пролетариата. Даже в такой области, как Акмолинская, которая в экономическом отношении была впереди других областей Казахстана, в 1907 году на 356 предприятиях, занимавшихся переработкой растительного и животноводческого сырья, насчитывалось не более трех тысяч рабочих [6, с. 90]. К тому же значительная часть предприятий носила сезонный характер. В других районах Казахстана дело обстояло еще хуже.

Однако и в эту мелкую, распыленную промышленность проник иностранный капитал. Империалистические хищники с помощью русских скотопромышленников и местных баев стремились сосредоточить в своих руках как заготовку, так и переработку животноводческого сырья.

На средства английских империалистов сооружался мясоконсервный завод в Боровом. Здесь эксплуатировалось много русских (главным образом из Нижегородской и Тульской губерний) и казахских рабочих. В погоне за баснословной прибылью хозяева спешили с вводом в действие этого предприятия; они имели заказ поставить царской армии в Маньчжурии в дни русско-японской войны 200 тысяч пудов консервов.

Хотя сооружение железных дорог, развитие судоходства, возникновение новых городов совершались медленно, в убогих масштабах, они повлекли за собой изменения форм торговли. Наряду с такими старыми формами торговли, как меновая и ярмарочная, возникали новые, стационарные формы, свойственные капитализму: открывались магазины, оптовые склады, скупочные пункты, филиалы крупных фирм, орудовавших в метрополии и за рубежом, и т.д. Начал формироваться отряд приказчиков-пролетариев прилавка, который вместе с почтово-телеграфными работниками, конторщиками и другими группами служащих образовал заметную прослойку среди трудящихся городов края.

В разное время советские исследователи называли разную численность рабочих и служащих в дооктябрьском Казахстане – от 16 до 50 тысяч. Конечно, каждая из этих цифр обусловливалась степенью изученности вопроса. Последние

исследования, основанные на новых документальных материалах, позволяют хотя и приблизительно, но со значительно большей достоверностью, чем раньше, определить число рабочих и служащих в крае. Всего их насчитывалось 75 000 человек [1, с. 15-16].

Семьдесят пять тысяч рабочих и служащих даже в условиях дооктябрьского Казахстана являли собой небольшой пролетарский отряд. Но в том-то и дело, что историю любого, пусть даже самого маленького подразделения рабочего класса следует рассматривать диалектически, во времени и пространстве, в связи с глубинными всемирно-историческими процессами, направлявшими развитие народов по пути своего поступательного движения. Рабочий класс еще в XIX веке устами Маркса и Энгельса провозгласил своим девизом «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!». С той поры история рабочего класса каждой страны, независимо от его численности, стала складываться как глава истории международного революционного рабочего движения.

Убедительным примером в этом отношении служит и история формирования рабочего класса в Казахстане. Если сквозь толщу времени проследить этот процесс изолированно, только в свете тогдашних противоречивых условий самого Казахстана, то может создаться впечатление, будто формировавшийся здесь малочисленный рабочий класс был настолько отсталым, что в его предоктябрьском прошлом трудно найти какое-либо проявление исторической самодеятельности. Такой точки зрения одно время (20 – 30-е годы) придерживались некоторые историки, не признававшие прогрессивного значения присоединения Казахстана к России, не отмежевывавшие его от угнетательской политики царизма. Бытовало тогда, в частности, мнение, что якобы первую русскую революцию представляют в истории Казахстана лишь ее отклики и отзвуки. Со всем этим гармонировала серая «фотография» формировавшегося рабочего класса в крае, которая давалась в иных исследованиях. После XX съезда партии с появлением новых исторических работ, свободных от влияния культа личности, восстанавливается правдивая картина освободительного движения в дооктябрьском Казахстане.

В классовом созревании казахского пролетариата важнейшую роль играло то, что с самого момента своего зарождения он складывался, образовывался как органическая составная часть рабочего класса России.

Принадлежность к революционнейшему в мире российскому пролетариату давала возможность отсталому казахскому рабочему, как и рабочему других восточных национальных окраин России, пройти школу ускоренного обучения активному революционному действию. Как показывает исторический опыт, отсталость отсталости рознь: одно дело отсталость немногочисленных рабочих кадров, когда они развиваются обособленно, опираясь только на факторы своей отсталой национальной среды. И совершенно другое дело, когда те же отсталые немногочисленные кадры в той же отсталой национальной среде образуются как составная часть революционнейшего в мире пролетариата и тем самым вовлекаются в круговорот крупнейших революционных событий.

Таким образом, с течением времени прогрессивные последствия присоединения Казахстана к России обогатились новым крайне важным моментом – принадлежностью рабочего класса края к российскому пролетариату. Если численность рабочих в крае обусловливалась урезанными царизмом масштабом и темпами проникновения сюда капитализма, то классово-политический, идейный рост этих кадров в решающей степени определялся принадлежностью к пролетариату России. Эти революционные преимущества еще более усиливались благодаря многонациональности рабочих в крае. Они четко и рельефно обозначались с самого начала зарождения рабочего класса в Казахстане. Так, например, в угольных копях Экибастуза работали представители различных народностей из 23 губерний России. Смешанный состав рабочих наблюдался и в других горнодобывающих районах, а также на многих предприятиях в городах края.

Казахские пролетарии созревали в ходе формирования многонационального рабочего класса Казахстана. Источниками этого формирования были главным образом отсталый казахский аул и уже охваченные революционным движением промышленные районы страны, квалифицированные русские и украинские пролетарии и обнищавшие шаруа, переселенческая беднота. Постепенно существенную роль в пополнении рядов как русских, так и казахских пролетариев стали играть потомственные рабочие.

С проникновением в сельское хозяйство края капиталистических отношений усиливалось классовое расслоение в ауле, зажатом феодальной кабалой, царской экспроприацией земель, крепостнической постановкой переселенческого дела. Баи еще больше богатели, шаруа еще сильнее обнищались. В казахской степи росла армия «лишних» людей. Оставшись без земли и скота, крестьяне вынуждены были прибегать к продаже на стороне своих рабочих рук. Отходничество приобретало массовый характер.

Империалисты проводили такую политику в рабочем вопросе: они в массовом масштабе эксплуатировали труд отходника-казаха на тяжелых физических работах и вместе с тем тормозили его превращение в кадрового рабочего. При таком положении затраты на воспроизводство рабочей силы для промышленности, железнодорожного строительства в значительной степени перекладывались на тот же разоренный аул. Так было, конечно, выгодно колонизаторам. К феодальным и полуфеодальным формам эксплуатации шаруа прибавились и капиталистические [1, с. 18].

Как правило, разорившийся казахский крестьянин в условиях колонизаторских ограничений становился только чернорабочим. Сколько-нибудь сложная техника была для него под запретом.

За этот рабский труд рабочий получал 15 – 20 копеек в день, работал он без отдыха.

Но и это не все. Из своего скудного заработка горняк должен был платить 6 рублей покибиточной подати и выделять дань волостным управителям, аульным старшинам, нередко выступавшим в роли подрядчиков – поставщиков рабочей силы. Эти поборы составляли не менее 1/5 части заработка горняка.

Нелегким были условия труда и жизнь рабочих на соляных промыслах, на шерстомойках и других кустарных предприятиях.

Царскую Россию справедливо считали тюрьмой народов. Но в роли тюремщиков выступали не русские рабочие, а русские помещики, буржуазия. Они лелеяли надежду, что русский рабочий, поселившись в Казахстане, не найдет общего языка с казахскими трудящимися и станет там опорой колониального господства. Исторически получилось совершенно противоположное: прибывшие в край русские рабочие не только не усилили русификацию казахской степи, а, наоборот, принесли с собой передовой опыт классовой борьбы с угнетателями. И русские помещики, и фабриканты это скоро почувствовали, особенно во время первой русской революции.

Шире и глубже раскрывается перед нами содержание процесса формирования рабочего класса Казахстана при ознакомлении с историей образования его ведущих отрядов – горняков и железнодорожников.

В составе отряда горняков находились русские, украинцы, казахи, татары, башкиры и представители других национальностей. Подавляющее большинство – 75 - 80 процентов – составляли казахи.

Экономическое развитие колониального Казахстана закрепило за горняками (вместе с железнодорожниками) роль лидера в местном рабочем движении. Они вошли в историю республики, как старейший отряд рабочих в крае, первые шаги которого по пути классовой борьбы стали здесь и первыми шагами всего рабочего класса.

В становлении рабочего отряда в горнорудной промышленности важное значение имело и такое обстоятельство. Зарождавшаяся казахская буржуазия в какой-то мере проявляла свою активность в сфере торговли, первичной и технической переработки сельскохозяйственного сырья, довольствуясь кустарными и

полукустарными предприятиями. Что касается горной промышленности, то в ее создании она, как правило, не участвовала.

Горнозаводское дело, которое являлось тогда ведущей отраслью промышленности в крае, наслаждалось, как известно, «сверху» усилиями русского и иностранного капитала и не было связано с предшествовавшим развитием местной экономики. В этом прежде всего сказывался его колониальный характер [7, с. 34-35].

Но горняцкую массу, которая эксплуатировалась в этой отрасли промышленности, нельзя считать «верхушечной». Она естественно выросла на почве Казахстана и всеми своими корнями уходила в толщу народных масс. Таким образом, получилось, что горнозаводское дело целиком и полностью вошло в производственную базу формировавшегося пролетария-казаха, что зона капиталистических отношений, объективно представленная ходом развития Казахстана для формирования национальных пролетарских кадров, была значительно шире экономической базы становления казахской буржуазии. В развитие классовой борьбы в Казахстане включился такой фактор, как разность темпов формирования разделенных непримиримыми противоречиями классов.

Казахский пролетариат созревал быстрее, чем его классовый антагонист – казахская буржуазия. Последняя была экономически крайне слабой и выпочковывалась как буржуазия компрадорского типа, осуществляя в степи функции агентуры русского и иностранного капитала. Поэтому уже с первых шагов своего развития она искала соглашения с русским царизмом за спиной и против казахского народа.

Конечно, более быстрые темпы развития национальных пролетарских кадров по сравнению с ростом буржуазии не могли явиться следствием одних только экономических причин. Решающее значение в том, что казахский рабочий политически определил «свою» буржуазию, имела его принадлежность к российскому пролетариату.

Важно здесь подчеркнуть еще и такую характерную черту горняков Казахстана. На фоне общей распыленности промышленных рабочих в крае они являли собой (наряду с железнодорожниками) наиболее концентрированный отряд формировавшегося на месте пролетариата.

Пролетарские очаги и очажки стихийно возникали в отдельных районах Алтая, Центрального Казахстана. И они, как правило, были горняцкие.

Борьба горняков осложнялась тем, что шахты, рудники, прииски находились вдали от городов, железных дорог. Сотни километров отделяли Спасский медеплавильный завод, Успенский рудник, Риддер от Сибирской магистрали. Нужно было преодолеть расстояние в 350 километров по безводной пустыне, чтобы из Карсакпая попасть в район Оренбургско-Ташкентской железной дороги. Это, естественно, отрицательно сказывалось на организации и политическом воспитании рабочих, рассеянных на огромной территории края.

Важно также подчеркнуть и другое, что горняцкие отряды рабочего класса находились в самой гуще кочевого казахского населения. Это имело огромное значение для вовлечения казахского крестьянства в национально-освободительное движение.

Росту классового сознания национальных пролетарских кадров в огромной степени способствовало их общение с русскими горняками, хотя последних было мало в крае. Однако многие из них обжились в казахской степи, близко ознакомились с бытом казахских трудящихся, овладели казахским языком. Квалифицированные русские рабочие помогали казахам осваивать ту или иную профессию. В одном из обзоров Акмолинской области отмечалось, что русские горняки знакомят киргизов с особенностями горного дела. С другой стороны, и казахские передовые рабочие овладевали русским языком и приобщались к культуре русского народа. Так постепенно преодолевались языковые преграды на пути единения русских и казахских горняков. Обогащался и опыт их совместной борьбы против эксплуататоров. Ни одна из прослоек казахского пролетариата не испытывала в то время такого непосредственного революционного влияния передовых русских

рабочих, как казахи-горняки и железнодорожники. Здесь на деле проявлялась животворность замечательной ленинской идеи о том, что «всякую возможность общения с великорусскими сознательным рабочим, с его литературой, с его кругом идей обязательно всеми силами ловить, использовать, закреплять…» [8, с. 16].

С начала XX века, кроме горнорабочих, ядром формировавшегося рабочего класса в Казахстане стали и железнодорожники. Оба эти отряда составляли больше половины всех пролетариев края.

Если горняки являлись старейшим отрядом формировавшегося тогда рабочего класса Казахстана, то железнодорожники были его самым молодым отрядом. В своем большинстве он сосредотачивался в городах и рабочих поселках, расположенных вдоль рельсовых путей. Железнодорожные мастерские на станциях Уральск, Петропавловск, Актюбинск, Перовск и др. представляли собой предприятия с относительно компактными производственными коллективами по 100 – 150 и более человек. Большинство занятых в них рабочих давно уже потеряло связь с деревней.

Однако были и такие группы железнодорожников (главным образом, службы пути), которые после переезда в Казахстан обзаводились здесь своими собственными хозяйствами. Правда, эти хозяйства были карликовыми, но они все же порождали мелкособственнические интересы. Но не эти группы определяли социальный и политический облик железнодорожного пролетариата. По характеру своей производственной деятельности железнодорожники края были тесно связаны с рабочими других дорог страны, в первую очередь с коллективами таких крупных узловых станций, как Омск, Ташкент, Оренбург, Самара, Саратов, расположенные поблизости от Казахстана. Это способствовало росту пролетарской солидарности среди железнодорожников, давало им возможность быстро узнавать о революционных событиях в стране и распространять вести об этих событиях среди местного трудового населения. Таким образом, железнодорожники играли исключительно важную роль в укреплении и развитии связи рабочего движения в крае с общероссийским рабочим движением. Они занимали ведущее место среди рабочих и служащих пристанционных городов Казахстана.

Своим национальным составом железнодорожники отличались от горняков. Если среди последних преобладали казахи, то железнодорожный пролетариат в своей основной массе состоял из русских и украинских рабочих (90 процентов). Казахов на транспорте насчитывалось очень мало и то на черной низкооплачиваемой работе. В мастерских и депо, где требовался более квалифицированный труд, они почти не работали.

Большинство русских железнодорожных рабочих появилось в крае накануне и в период первой русской революции. Естественно, потребовалось определенное время, прежде чем они укрепились в новой среде, ознакомились с условиями жизни на этой колониальной окраине. Тем не менее, железнодорожники Казахстана в революционных боях, развернувшихся в 1905 – 1907 годах, играли роль ударной пролетарской силы.

Процесс формирования пролетариата в Казахстане служит еще одним подтверждением того, что среди русского рабочего класса никогда не было сколько-нибудь заметной прослойки, заинтересованной в колониальной эксплуатации.

В отличие от буржуазии передовых стран Запада, которая вовлекла часть квалифицированных рабочих в дележ колониальных сверхприбылей, русская буржуазия не имела в своем распоряжении такого пути создания привилегированного слоя рабочего класса. Не благоприятствовали росту рабочей аристократии и социально-политические условия жизни страны, чреватые острыми классовыми противоречиями. В России, где назревала глубокая народная революция, пролетариат был совершенно бесправен, он, как и все трудящиеся, не пользовался даже элементарными буржуазно-демократическими свободами.

Таким было положение вещей не только в стране в целом, но и в ее восточных национальных районах. Исключением не являлся и Казахстан, хотя колониальная

эксплуатация здесь свирепствовала с особой силой. Но все это не отрицает того факта, что средняя заработная плата русского рабочего была выше, как отмечается рядом исследователей, средней заработной платы казахского рабочего [7, с. 36]. Но из этого отнюдь не вытекает вывод о существовании прослойки рабочей аристократии среди русской части пролетариата Казахстана, о привилегированном положении русских рабочих. Принципиально практическое значение имеет вопрос о происхождении этой разницы в зарплате, об источниках, которые ее питали. Русский пролетарий получал больше, чем казахский, не потому, что он русский, не потому, что на его долю перепадала какая-то часть колониальной сверхприбыли, а потому, что эксплуатация его труда являлась эксплуатацией квалифицированного рабочего труда. Низкий же уровень зарплаты казахского рабочего, чернорабочий характер его труда – это результат двойной эксплуатации не только как наемного рабочего, но и как колониального раба. Не мнимые привилегии, не «длиннейший» в мире колониалистский рубль влекли в Казахстан русского рабочего. Что это на самом деле так, свидетельствует тот факт, что заработок квалифицированного рабочего в Казахстане не превышал, а порой был даже ниже, чем заработок русского рабочего той же квалификации в центральных промышленных районах страны. А ведь условия жизни в дооктябрьском Казахстане были куда тяжелее, чем в России.

Проследим это на примере железнодорожников, которые из всех отрядов рабочего класса Казахстана являлись отрядом наиболее многочисленным и самым насыщенным русскими квалифицированными рабочими кадрами. Прежде всего коснемся положения железнодорожника в центральных районах страны. У него фактически был ненормированный рабочий день, получал он мизерную заработную плату. Рабочие-железнодорожники не пользовались медицинской помощью, их труд, продолжавшийся ежедневно не менее 12 часов, а во время дежурств - целые сутки, никак не охранялся. Штрафы достигали неимоверных размеров – иногда половины заработной платы. Уже одно это делало жизнь тружеников транспорта буквально невыносимой.

Теперь попытаемся выяснить, существовала ли разница в положении между железнодорожником Казахстана и железнодорожником Центральной России.

23 февраля 1905 года состоялось заседание управления Оренбургско-Ташкентской железной дороги. В это время большая часть магистрали вступила в эксплуатацию. Администрация была озабочена больше всего комплектованием новой линии квалифицированными рабочими кадрами. Между тем армия железнодорожников в стране все активнее включалось в революционную борьбу. Уже в первые дни революции рабочие депо и мастерских Рязано-Уральской железной дороги в Саратове после упорного стачечного боя добились под руководством большевиков установления 9-часового рабочего дня, отмены сверхурочных работ, увеличения ставок чернорабочим и т.д.

Весть об этом пролетарском выступлении подняла боевой дух железнодорожников Казахстана. В феврале 1905 года бастовали рабочие железнодорожных мастерских на станциях Перовск, Туркестан, Челкар.

Управление Оренбурского-Ташкентской железной дороги решила предупредить ход событий и поставить вопрос «сверху» о создании комиссий по разработке мер для улучшения быта рабочих, нечто вроде «комиссии Шидловского» в местном масштабе. Не трудно догадаться, что это был только ловкий маневр, рассчитанный на то, чтобы путем обмана, лживых обещаний привлечь рабочих на новую железную дорогу.

Зарплата рабочих, занятых на магистарлях, пересекавших Казахстан (Оренбургско-Ташкентская), была во всяком случае не выше, чем на железных дорогах центра страны. При этом необходимо учесть и такой момент, если на рельсовой сети Европейской России приходилось по 13,1 человек на версту пути, то на дорогах Азиатской России, на версту рельсовой сети – 9,9 человек. Следовательно, и уровень эксплуатации на железных дорогах восточных окраин был выше, чем в метрополии. Не

меняет положения и вырванное забастовочной борьбой некоторое повышение зарплаты железнодорожников в 1906 году по сравнению с 1905 годом.

В отличие от рабочих верхушка служащих, занятых в управленческом аппарате, пользовалась в Казахстане, Средней Азии еще большими привилегиями, чем в России. Так, среднее жалование одного постоянного служащего по центральному управлению в восточных районах страны было почти на 40 процентов выше, чем в центральной части России.

Надо иметь в виду, что эти данные – средние, они скрывали тот факт, что в управленческом аппарате железных дорог были не только высокооплачиваемые, но и низкооплачиваемые служащие.

Не лучше себя чувствовали низкооплачиваемые железнодорожные служащие на других станциях в Казахстане.

Существовавшую разницу в зарплате между русскими и казахскими рабочими буржуазное националисты использовали для провоцирования межнациональных трений. Однако совместная борьба русских и казахских трудящихся под руководством большевиков подрывало влияние буржуазных националистов и обезвреживала их измышления [1, с. 28].

Царизм, захватывавший по своему произволу в казахской степи земли с летовками, зимовками, кочевыми путями, водными источниками, являлся в то же время прямо и непосредственно хозяином железных дорог на территории Казахстана. Поэтому революционная борьба, которую ввели местные железнодорожники против царизма, становилась более близкой и понятной для аульной бедноты.

Не обмануло казахское население и дикое байское название поезда – «шайтан арба». Дружба между шаруа и пролетариатом, не взирая ни на какие козни, стало пускать свои корни в жизнь трудящихся Казахстана.

С другой стороны, специфика труда железнодорожников помогала им повседневно убеждаться в том, как колонизаторы безудержно грабят аулы, разоряют хозяйство шаруа, присваивают плоды его труда. В 1897 году через одну только станцию Петропавловск было перегружено более четверти миллиона пудов мяса, более 70 тысяч пудов шерсти и много всякой другой животноводческой продукции. То же самое происходило и на других станциях. Эти уроки, преподанные самой жизнью, не могли не способствовать железнодорожникам глубже осознавать ленинскую программу по национальному вопросу, цели и задачи национально-освободительного движения угнетенных народов, историческую миссию рабочего класса – утверждать свою гегемонию в этом движении.

Весь процесс формирования местных пролетарских кадров развертывался в трудных и сложных условиях. Здесь действовали все формы гнета, какие только знала царская Россия. Поэтому рабочий класс Казахстана и спустя полвека после начала своего возникновения был еще далек от завершения своего формирования. Только с победой Великого Октября в условиях пролетарской диктатуры, на путях осуществления ленинской национальной политики он стал действительно развиваться и по-настоящему набирать силы для своего роста.

Литература:

1. Шафиро Ш.Я. Первые группы РСДРП и начало профсоюзного движения в Казахстане (1905-1907 гг.). – Алма-Ата: Казахстан, 1961. – 215 с.

2. «Путеводитель по великой Сибирской железной дороге», 1903-1904 гг. Изд. Министерства путей сообщения. Спб., 1904. – 354 с. – http: elib.shpl.ru/nodes/16100#page/13/mode/grid/zoom/1. Дата обращения: 15.09.2016 г.

3. Газета «Сибирская жизнь». – Томск. – 1905. – № 125. – 16 июня. – С. 4. – http: elib.tomsk.ru/purl/1-5175/. Дата обращения: 15.09.2016 г.

4. Газета «Сибирская жизнь». – Томск. – 1905. – № 175. – 25 августа. – С. 4. – http: elib.tomsk.ru/purl/1-5226/. Дата обращения: 15.09.2016 г.

5. Асылбеков М.Х. Формирование и развитие кадров железнодорожников Казахстана. – Алма-Ата, 1973. – 327 с.

6. Алампиев П.М. Ликвидация экономического неравенства народов Советского Востока и социалистическое размещение промышленности. – М., 1958. – 451 с. – http: www.nlrk.kz/data11/result/ebook_443/index.html#ps. Дата обращения: 15.09.2016 г.

7. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 20. – М., 1973. – 583 с.

8. Памятная книжка Акмолинской области за 1909 г. – http: ka-z-ak.ru/index.php?option=com_wrapper&view=wrapper&Itemid=109. – 241 с. Дата обращения: 15.09.2016 г.

***

Рысбеков Т.З., Жанасов А.А.

Қазан төңкерісіне дейінгі Қазақстандағы жұмысшы таптың қалыптасуы

Мақалада Қазақстанға капиталистік қатынастардың енуі туралы айтылады. Сол себепті XX ғасырдың басында Қазақстанда жұмысшы таптарының қалыптасу процесі жүрген болатын. Сонымен қоса мақалада жұмысшылардың ауыр жағдайлары туралы, олардың саны, жұмыс күнінің ұзақтығы және олардың еңбекақысы туралы мәліметтер келтірілген.

Кілт сөздер: *Жұмысшы тап, буржуазия, теміржолшылар, өнеркәсіп, Орынбор - Ташкент теміржолы, капитализм, кеншілер.*

Risbekov T.Z., Zhanassov A.A.

Formation of the working class in the pre-October Kazakhstan

The article refers to the penetration of capitalist relations in Kazakhstan. In connection with the beginning of the XX century in Kazakhstan there is a process of formation of the working class. The article also provides information about the plight of the workers, their number, the duration of the working day, and their wages.

Keywords: *Working class, bourgeoisie, railwayman, industry, Orenburg-Tashkent railway, capitalism, miners.*

***

УДК 792:8

Ергалиева А.Т. – кандидат искусствоведения, доцент
ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: aig_erg63@mail.ru

КОМПОЗИТОРСКОЕ ТВОРЧЕСТВО ЗАПАДНОГО РЕГИОНА КАЗАХСТАНА В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация. *Статья раскрывает творческое наследие композиторов Западного региона Казахстана в годы Независимости. Богатая история края в новых исторических условиях нашло свое достойное продолжение в произведениях А.Молдагаинова (1937-2005), Т.Шамелова (1951-2012), К.Кожанбаева (1967), Д.Кажимова (1952), Р.Мадреева (1962), Е.Нурымбетова (1973) и др.*

Ключевые слова: *Музыкальное произведение, композитор, западно-казахстанская культура, кюй, песня, опера, репертуар, жанр, стиль, концерт, дирижер.*

История западно-казахстанской культуры богата своей неповторимостью. Много новых имен породила эта сокровенная земля и в современную эпоху. С обретением Казахстана Независимости и возрождением его духовных ценностей, открывается новый этап в развитии культуры региона. Эволюция ранее накопленного наследия и раскрытие новых проявлений современного общества определяют сложный, творческий процесс композиторов Западно-Казахстанской

области. Музыкальная культура региона уже давно является объектом исследования ученых музыковедов. Академик Ахмет Жубанов свой первый и главный научный труд посвятил творчеству Курмангазы. Ученый-музыковед Петр Аравин написал книгу «Даулеткерей и казахская музыка XIX века», на материалах западно-казахстанских кюев написаны кандидатские и докторские диссертации по музыкальному искусству С.Заруховой, Б.Каракулова, Г.Котловой, А.Мухамбетовой, Н,Тифтикиди, Б,Байкадамовой, У,Джумаковой, С.Утегалиевой, П,Шегебаева, Г.Джоломановой, Р.Несипбай, Р.Джуманиязовой [1].

За четверть века в музыкальном искусстве Западного Казахстана появился целый ряд талантливых композиторов. В энциклопедическом сборнике «Композиторы Казахстана», вышедший в свет в 2011 году включены 28 композиторов, которые так или иначе связаны с культурой Западного Казахстана. Кроме того, в истории края есть личности, которых с регионом связывает только лишь факт рождения (татарский композитор Назиб Жиганов[1] и др.). Также есть композиторы, которые волею судьбы оказались в Западно-Казахстанской области и впоследствии сыграли огромную роль в ее развитии. И в канун 25-летия обретения Казахстаном Независимости, с особой благодарностью хочется вспомнить тех, которые стояли у истоков становления новой музыкальной культуры края. Композитор Ашир Молдагаинов, кюйши-композитор Туякберды Шамелов, музыковед Владимир Николаевич Шаронов, кандидат искусствоведения, доцент Александр Васильевич Самаркин – это широко известные в музыкальном искусстве имена, которые свой последний период жизни связали с Уральском. А проживание талантливого писателя, композитора, художника Ильи Жаканова в Атырау, великих носителей традиционного домбрового исполнительства Рысбая Габдиева (Атырау, 1937-2011) и Сержана Шакратова (Мангистау) – явление исторического масштаба. Свой неоценимый вклад в развитие культуры и искусства региона внес талантливый скрипач с мировым именем Марат Бисенгалиев, для которого западно-казахстанская земля является исторической родиной. Созданный им Уральский филармонический оркестр несмотря на очень короткий срок своего функционирования принес городу огромную международную славу. А организованный знаменитым музыкантом три Международных конкурса скрипачей – это неповторимое событие для Казахстана. Развернутая в Уральске творческая деятельность М.Бисенгалиева требует отдельного исследования, и является прерогативой будущего поколения. Только за два последних десятелетия в областях Западного Казахстана открываются три камерно-симфонических оркестра (Уральск, Актобе), четыре оркестра казахских народных инструментов (Уральск, Актобе, Актау, Атырау), множество фольклорно-этнографических ансамблей, хоровая капелла (Актобе), танцевальные коллективы, работают художественные школы. Знаменательным событием в развитии культуры Казахстана стало открытие нового, современного здания областного казахского драматического театра в Уральске, соответствующего типовым правилам мировых храмов искусств. А с именами Махамбета Ержанова, Сергея Погодина связана музыкально-образовательная деятельность региона.

Начиная с 1993 года и до последних дней своей жизни творческая и личная жизнь композитора Ашира Молдагаинова (1937-2005) была связана с Западно-Казахстанской областью. Он приехал в Уральск как состоявшийся музыкант, чьи произведения уже звучали в исполнении ведущих артистов страны, а в его творческом портфеле было около 300 песен, симфонические поэмы, оркестровые и камерно-инструментальные сочинения. Здесь его окружала богатейшая аура, в

[1] Назиб Гаязович Жиганов (1921-1987)– выдающийся композитор XX века, основатель профессионального музыкального образования Татарстана, первый ректор Казанской консерватории, автор опер «Качкын», «Алтынчач», «Джалиль» и мн.. др произведений

музыке – первая исполнительница его творений заслуженная артистка РК Жумаганым Рахимова (сопрано), дирижер, заслуженный деятель РК Кырымгерей Кажимов, народный артист РК, кюйши Туякберды Шамелов, в литературе – Кадыр Мырза Али (1935-2011), Акуштап Бактыгереева (1944), Гайсагали Сейтак, Владислав Ирхин, в музыковедении -- Сергей Погодин, Александр Самаркин, в театре Мурат Ахманов, Гульнар Жакыпова, в хореографии Айсулу Жолтаева, Айгуль Кульбекова, Карылгаш Айткалиева и мн. др.

Композитор обращается к крупным полотнам, и пишет симфонические поэмы «Жайық таңы» и «Нарын гүлі». На слова уральского поэта Владислава Ирхина создает реквием «Кленовая ветвь». По его инициативе были налажены тесные связи с соседними областями России, его произведения звучали в концертных залах Саратова и Астрахани. Результатом всей его творческой деятельности является создание оперы «Айша биби», которое было посвящено 200-летию города Тараза. Автором либретто является современный поэт Бахтияр Абильдаев. Действие оперы проходит в Средневековье – городах Самарканда и Тараза. К сожалению, партитура оперы осталась только в рукописном варианте, композитор не успел ее издать (или не было возможности). Его супругой, заслуженной артисткой РК Жумаганым Рахимовой в 2015 году удалось опубликовать клавир оперы «Айша биби -Карахан» в Уральске [2].

К композиторам старшего поколения относится заслуженный работник культуры, «Почетный профессор» Казахской Национальной консерватории, почетный гражданин г.Актобе, основатель творческих коллективов «Әлия гүлі» и областного оркестра народных инструментов им. А.Жубанова Каиргали Кожанбаев (1938). Ученик академика А.Жубанова и профессора Х.Тастанова, в стенах консерватории его сокурсниками были ныне известные в стране деятели музыкального искусства дирижер Батыр Абдыхалыков, композиторы Мынжасар Мангитаев, Асет Бейсеуов, Владимир Ким-Стригоцкий, вокалисты Мурат Мусабаев и Нургали Нусипжанов. Посвятив всю свою трудовую деятельность развитию музыкальной культуры Актюбинской области, он как талантливый педагог и вдумчивый руководитель взрастил целую плеяду ныне известных в республике высокопрофессиональных специалистов. Своим лучшим наставником считают К.Кожанбаева такие известные личности республики, как Абдулхамит Раимбергенов, Ерсаин Басыгараев, Турар Алипбаев, Замзагуль Измуратова, Гульшат Шанбатырова, Бибинур Кожанбаева, Несибели Конырбасова, Дамели Таубекова (Суиншалиева), Жайлау Асылханов, и мн.др. Также в области известны имена его учеников Сары Нуркатовой (экс-заместителя акима Актюбинской области), Светланы Айтбаевой (певица, мать обладателя Гран-При международного конкурса «Славянский базар» Димаша Кудайбергенова). Им написаны более 70-ти песен о родном крае, великих личностях, любимых городах, а «Казахстан» (сл.Ж.Молдагалиева), «Ризамын тағдырға» (сл.А.Жаймагамбетова), «Исатай деген ағам бар» (сл.Махамбета Утемисова) в исполнении Народного артиста РК Нургали Нусипжанова вошли в золотой фонд Казахского радио. За сочинение кюя для оркестра народных инструментов «Наурыз-думан» он удостоен Государственного гранта. Каиргали Кожанбаев до недавнего времени работал художественным руководителем и главным дирижером оркестра народных инструментов Актюбинской областной филармонии им. Г.Жубановой. Им выпущены сборники партитур «Наурыз-думан» и «Өмірім-өнерім».

Народный артист РК, обладатель ордена «Курмет», известный кюйши-композитор Туякберды Шамелов (1951-2012) помимо своих сольных выступлений в качестве концертного исполнителя, является автором песен и кюев, посвященных патриотической тематике. В сочинениях «Туған жер» («Родной край», сл. М.Машекенова), «Ауылым - алтын бесігім» («Аул – золотая колыбель», сл. З.Сисенгалиева), «Ауылымды сағындым» («Тоскую по аулу», сл. А.Асылбекова), «Ауылым аңсарым» («Мой аул», сл. М.Райымбекова), «Ауыл әсем - ән сағым» («О тебе, аул, пою», сл.А.Асылбек), «Аяулым, арнадым мен әнімді» («О тебе пою, милая», сл. Т.Шәмеловтікі), «Ару Жайық» («Красавец Жайык», сл. Ғ.Сейтақ), «Сен

аман бол, Ақжайық» («Благославляю тебя, Акжайык», сл. А.Бақтыгереева), «Әнім сенсің, Жаңақала» («О тебе пою, Жанакала», сл. З.Сисенғалиева), «Көктем келді» («Пришла весна», сл.А.Асылбек), «Тырналар» («Чайки», сл. М.Машекенова) поэтические образы родного края овеяны романтическими воспоминаниями и переживаниями. Судя по названиям, почти все его вокальные сочинения посвящены своей малой родине - аулу. Широко известны его кюи «Дәулеткерей Ақжелең» (жанровый), "Мамен-Кали күмбір күй" (посвящение) и исторический «Еділ патша».

Западно-казахстанская кюевая музыка является одной из вершин художественного творчества казахского народа, а виртуозная, отшлифованная техника исполнителей – редкое явление в мировой музыкальной практике. Достойным преемником исполнительской школы в стиле токпе на современном этапе являются Бактыгали Айтжанов (1948-2009) и Мамай Отарбаев (1947-2011). Жангалинский народ помнит и чтит память своих любимых, местных кюйши-музыкантов, которые всю свою сознательную жизнь посвятили развитию музыкальной культуры родного края. Нам удалось найти и записать несколько кюев Бактыгали Айтжанова, которые он сочинил в конце своей жизни. «Толғау», «Жаңа ғасыр» и «Қуаныш» - это три миниатюры, различные по характеру и форме. Своеобразна и композиция кюя. Например, в «Жаңа Ғасыр» саға появляясь внезапно переходит в орта буын, такой же элемент звучит и в конце произведения. «Толғау» и «Қуаныш» написаны в стиле «торе күй» основателем которого является Даулеткерей. За годы Независимости в регионе проделана огромная работа по сохранению и восстановлению памятников духовной культуры XIX века: найдено место захоронения и построен мавзолей кюйши Даулеткерея (1997), с почестями похоронен виртуозный исполнитель, передавший А.Жубанову множество кюев Кали Жантлеуов (1902-1993). В селе Пятимар (Бес қалмақ) нашли точное захоронение Мамена Мұратұлы, уточнены имя отца и род – Қарақұнан тана, а осенью 2012 года был открыт мавзолей кюйши. В начале октября 2013 рядом с Маменом торжественно открылся мавзолей талантливого кюйши, яркого представителя западно-казахстанской домбровой школы Тұяқберді Шамелова (1951-2012).

Палитра культурного наследия западно-казахстанского региона столь разнообразна и охватывает все жанры музыкального искусства. Анализ творчества западно-казахстанских композиторов показал, что только песен за последние четверть века написано более двухсот. Весьма популярными являются песни, посвященные теме Независимости (около 50). Более 100 вокальных миниатюр являются исторического, патриотического, любовно-лирического содержания. Композиторы-песенники, являясь яркими творцами своего времени, осознанно и целенаправленно пишут о городах, в которых проживают, о Конституции, Независимости, празднике Наурыз и др. По своему характеру они разделяются на серьезную, развлекательную, элитарную и массовую.

Ярким представителем песенного искусства является Донедиль Измуратович Кажимов (1952). Композитор, обладающий яркой индивидуальностью своих сочиненй, он внес определенный вклад в развитие музыкальной культуры Западного Казахстана конца XX и начала XXI в.в. Сочинения заслуженного деятеля РК Д. Кажимова широко известны не только в Казахстане, но и за ее пределами. География его творческих связей обширна - Уральск, Саратов, Оренбург, Астрахань, Тюмень, Самарканд, Ханты-Мансийск. Рукоплескали его песням и жители Норвегии, Болгарии, Румынии, Греции, Португалии, Турции, Китая. Им выпущены сборники песен «Ән тербеп жүрегімді», «Ақжайық – ару мекенім».

Достойное место в Союзе композиторов от Западно-Казахстанского региона принадлежит заслуженной артистке РК, лауреату республиканских конкурсов Гульнар Даукеновой (1962). В республике и за ее пределами широко известны ее песни «Сағындым, сағым жылдар», «Қош енді, қош бол күрең күз», «Қайран уақыт», «Аппақ қарлар», «Шыңдағы шынарым-ай», «Анашым» и др. Песням присущ скорбь,

одиночество, утрата, а господствование минорного наклонения подчеркивают их связь с плачами-причитаниями казахского фольклора. Видно, композитор писала свои произведения в период сильных душевных переживаний. Ее вокальные сочинения исполняют почти все ведущие певцы казахстанской эстрады. На музыку Г.Даукеновой поставлены спектакли в академическом театре драмы им. М.Ауэзова «Мәңгілік бала», в Талдыкорганском областном драматическом театре им. Б.Римовой «Козы Корпеш-Баян сулу». Выпускница Алматинской консерватории, опытный оркестрант, она создает произведения для оркестра казахских народных инструментов «Жасай бер, Қазақстаным» и «Мадина». Эти два последних кюя разнообразны по своему художественному стилю и музыкальному языку. Если в первом сочинении прослеживается влияние творчества Кенжебека Кумысбекова, то второе написано в духе оркестровой поэмы С.Мухамеджанова «Шаттық Отаны» («Родина радости»).

Сремительно развивающиеся процессы глобализации предельно расширило содержательное и звуковое простанство, способствуя развитию массового искусства. Общие тенденции развития современности диктуют использование компьютерных, инновационных технологий в условиях модернизации культуры. На дворе XXI век и современная практика композитора во многом обусловлена интерактивными возможностями технических средств. К профессиональным аранжировщикам своих сочинений относится Жаскелен Гайсагалиев (1968). Композитор-песенник является лауреатом множества республиканских и международных конкурсов «Елім менің» (Астана, 3-место), им. К.Дюйсекеева (г.Кзылорда, Гран При), «Астанаға сәлем» (Астана), «800 лет Москве» (г.Москва), «Профессионалы» (РФ, г.Севастополь). Наиболее популярные его песни «Сағыныш жастық», «Астанаға тағзым», «Әлия-Мәншүк», «Айдана-аңыз», которые удостоены призовых мест. Ж.Гайсагалиевым написан саундтрек к художественному фильму «Пеший солдат», снятый на телевидении «Қазақстан-Орал». За вклад в развитие музыкальной культуры региона композитор удостоен звания «Мәдениет саласының үздігі» и награжден медалью «Ерен еңбегі үшін».

Для современной музыки характерны новые виды творчества, ориентированные на новые формы развития исполнительского искусства. Почти все современные композиторы региона к практике сочинения пришли через опыт исполнительского искусства. Их творчество развивается в очень сложных условиях коммуникации, информатизации, рекламирования и основано на модели исполнитель-композитор-менеджер. Сочинив музыку, композитор вкладывает немало усилий, чтобы его творения не залеживались на полках, а имели концертную жизнь. Так, 4 композитора являются художественными руководителями и главными дирижерами оркестров (Шевелев А.С., Мадреев Р., Кожанбаев К., Нурымбетов Е.). В качестве солистов-вокалистов своих песен выступают Д.Кажымов, Г.Даукенова, Ж.Гайсагалиев.

Значительное место в развитии современного музыкального искусства Западного Казахстана занимает творчество композитора, дирижера, музыкального исследователя Еркина Нурымбетова (1973). Талантливый музыкант, наделенный от природы прекрасным мелодическим даром, он является автором ряда поэм для оркестра казахских народных инструментов «Акжайык», «Дара тұлға - Нұрғиса», «Жаса, елім!», «Батыр баба – Ер Қосай», инструментальных пьес в сопровождении оркестра казахских народных инструментов «Балдырған» (саз сырнай), «Наслаждение», «Ақ еркем» (кобыз), «Элегия» (виолончель), «Мыстан кемпір», «Фонтан», «Күзгі көріністер» (фортепиано), около сорока песен, среди которых наиболее известны «Оралым – асыл қалам» (сл. А.Маемирова), «Қызылордам - Ақмешітім» (сл. Ш.Сариева), «Сырым-баба» (сл. К.Мырза Али), «Асқақтай бер, Астана» (сл. Г.Сейтак). Его произведения опубликованы в сборниках «Асыл адам», «Жүрек сыры», «Балдырған», «Қиыл қырғыны», «Теректі толқыны». Е.Нурымбетов является автором научно-исследовательских работ, как «Ақжайық өңірінің музыкалық фольклоры» (2005) [3] и «Сыр сүлейі - Әлшекей» (2005).

Создание музыки, предназначенной для детской аудитории – одна из сложных композиционных задач. Пьеса Е.Нурымбетова «Балдырган» написана для соло саз сырная в сопровождении оркестра казахских народных инструментов и впервые была исполнена на сцене областной филармонии им. Г.Курмангалиева выпускником консерватории по классу флейта Мадениетом Мендыгалиевым, а на республиканском конкурсе композиторов «Астана-Байтерек» была удостоена призового 2-го места. Мелодический язык произведения понятен и близок детям. Е.Нурымбетову удалось соединить в небольшом звуковом диапазоне сазсырная высокие художественные качества с доступностью детям, решить осознано и верно поставленные задачи. Произведение написано с учетом исполнительских возможностей юных музыкантов. Характерной чертой формообразования сочинения является четкая определенность структуры (простая трехчастная форма). Немалое значение имеет колористическое звучание пьесы – в оркестре тему исполняют тембры различных инструментов (баян, кобыз, домбыра, прима-домбры). Композитор мастерски использует приемы имитации, сопоставления тем.

Активную концертную деятельность в регионе ведет пианист и композитор Максим Попов (1972). Выпускник Саратовской консерваторри им. Собинова (1993), с опытом работы зарубежом, кроме занятий в Уральске научно-педагогической деятельности, он тесно сотрудничает с ансамблем скрипачей городского отдела культуры. Импровизационность – непременный атрибут самовыражения композитора-пианиста. Интерисуясь написанием музыки для камерных коллективов, он в своем сочинении «Концертные произведения для ансамбля скрипачей в сопровождении фортепиано» (1 и 2 части), опирается на традиции европейского музицирования XVII-XIX в.в. Обращаясь к концертмейстерам он предлагает в пьесах акцентировать внимание на условности обозначенного аккомпонемента, где вероятно, что-то можно было бы решить фактурно иначе. Его творчеству свойственны уникальность мышления и оригинальность, в котором переплелись три линии: европейская академическая, традиционная народная и джазовая. С успехом выступая не только в Уральске, но и интегрируя свое творчество в таких городах России, как Санкт-Петербург, Саратов, Самара, Оренбург, Суздаль, он ведет активную работу по культурному обмену между государствами. В его произведениях национальный колорит речитативов казахских акынов переплетается с элементами фанка, яркая музыка русского фольклора с энергетикой джаз-рока. Являясь автором таких сборников, как «Произведения для фортепиано», симфонической сюиты «Жибек жолы», «Духовные концерты для хора», он смело импровизирует в разных стилях. Проникновение элементов джаза в камерную и симфоническую музыку, элементов классической музыки в джаз, демократичность и связь с фольклорной традицией – таков круг выразительных средств художника («Узоры зимнего окна», «Жили-были», «Снежное танго»). В программной же сюите «Жибек жолы» отражены картины развития казахского ханства. Музыкальный язык произведения насыщен традиционным фольклором, отражающий тембр и специфику звукоизвлечения национальных инструментов. Выразительными средствами данного сочинения являются метрическое разнообразие. Симфоническая сюита «Жибек жолы» Максима Попова включены в концертный репертуар Государственного камерного оркестра РК «Камерата».

Развитию музыки самых разных жанров и направлений посвящено творчество композитора, скрипача и дирижера Александра Сергеевича Шевелева (1951). Его инструментальные пьесы как «Поэма для оркестра с солирующей трубой», скерцо «Фейерверк» для скрипки с оркестром очень часто исполняются в зале филармонии и включаются в программы государственных экзаменов выпускников учебных заведений. Для камерного оркестра написаны строгий классический «Хорал», джазовый «Ночной крик» и другие пьесы, среди которых можно отметить оригинальное сочинение «D. Caseinov» (D-C-As-E In Orc. Var.), посвященное

консерваторскому педагогу А.Шевелёва Д.Касеинову. Несколько пьес написаны для эстрадно-симфонического оркестра, одно из них – «Триумф Астаны» (2011 г.) посвящено 20-летию Независимости Республики Казахстан.

Композитор в своем творчестве не стремится к количественному показателю, избегая сочинения "проходных" произведений. Только тщательно отшлифовав каждое сочинение, представляет его для публичного исполнения, в том числе на организуемых им авторских концертах.

Интересен факт, что всех композиторов Западного Казахстана, родившимся в разный исторический период, связывает одна творческая судьба – эта любовь к родному краю, ее неповторимой природе, и как следствие – появление огромного количества произведений, связанной с географическим названием реки Акжайык. Эта тема отражена в творчестве композиторов Базарбая Жуманиязова, Гарифуллы Курмангалиева, Мансура Сагатова, Ильи Жаканова, Ескендира Хасангалиева, Ашира Молдагаинова, Каиргали Кожанбаева, Туякберды Шамелова, Александра Шевелева, Кырымгерея Кажымова, Донедиля Кажимова, Гафиза Есимова, Жаскелена Гайсагалиева, С.Садыкова, Ж.Куангалиева, Ж.Матханова, Еркина Нурымбетова. На историческую тему написаны сочинения К.Мусина, Б.Жуманиязова, А.Молдагаинова, Г.Курмангалиева, М.Сагатова, А.Шевалева, К.Кажымова, Р.Мадреева. Е.Нурымбетова.

Работа по поиску и художественному развитию современной культуры была и остается приоритетным направлением для композиторов. Как показал опыт, талант, развитие и становление творческих достижений личности не зависит от его территориального проживания, тем более рождения.

Искусство Западного Казахстана является органичной составной частью жизнедеятельности нашей страны. Накопленный за многие годы исторический опыт развития культуры и обладание высоким творческим потенциалом сегодня позволяет обозначения культурного центра на Западе Казахстана. 25-летняя история Независимого Казахстана позволяет охватить крупным планом все то, что последовательно происходило в художественной культуре республики за исторический период. Ведущий казахстанский музыковед У.Жумакова [4], выявляя объктивные реальности развития музыкального искусства современности, выдвигает на первый план проблему ценности композиторского творчества. В произведениях западно-казахстанских композиторов конкретные исторические и политические события, личностные переживания и устремления передаются в контексте развития казахстанской культуры. В этом смысле их творения являются единым достоянием культуры Независимой страны – Мәңгілік Ел.

Литература:

1. Кузембаева С.А. Лекции по истории казахской музыке. – Алматы: Таймас, 2005. – 232 с.

2. Ерғалиева А.Т. Жайықта жазылған реквием // Көркем білім беру жүйесіндегі білім алушылардың этномәдени шығармашылық саласын қалыптастыру мәселесіне арналған II-ші Боранбаев Оқулары. – Астана, Қаз.ҰӨУ. 2013. – 470 б. Б. 195-198.

3. Нұрымбетов Е.Ш., Мәулетова С.А., Сертеков Н.О. Ақжайық өңірінің музыкалық фольклоры III томдық. I том. (Қаратөбе, Сырым аудандары). – Алматы: Исламнур, 2005. – 184 б.

4. Джумакова У.Р. Творчество композиторов Казахстана 1920-1980-х годов. Проблемы истории, смысла и ценности. – Астана: Фолиант, 2003. – 232 с.

***

Ерғалиева А.Т.

Тәуелсіздік кезіндегі Қазақстанның Батыс аймағының композиторлық мұрасы

Мақалада Тәуелсіздік кезіндегі Қазақстанның Батыс аймағы композиторларының шығармашылық мұрасы жан-жақты зерттеліп, өңірдің қайталанбас бай тарихы Ә.Молдағайынов (1937-2005), Т.Шәмелов (1951-2012), К.Кожанбаев (1967), Д.Қажымов, Р.Мадреев, Е.Нұрымбетов және т.б. туындыларында өз жалғасын тауып, жаңа дәуірдегі тың ізденістері мазмұндалады.

Тірек сөздер: *Музыкалық шығарма, композитор, батысқазақстан мәдениеті, күй, ән, опера, репертуар, жанр, стиль, концерт, дирижер.*

Yergalieva A.T.

Composer creativity of the Western region of Kazakhstan in the years of independence

The article reveals the features of West Kazakhstan region composers' activity in the years of Independence. The rich history of this land in new historical conditions is continued to be shown in the works of A.Moldaginov, T.Shamelov, K.Kozhanbayev, D.Kazhimov, R.Madreyev, E.Nurymbetov and other composers.

Keywords: *Musical composition,composer, West Kazakhstan culture, kyuy, song, opera , repertoire, gentre, style , concert, conductor.*

***

УДК: 911:338.26(574)

Искалиев Д.Ж. – магистр географии, старший преподаватель, ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: iskaliyev84@mail.ru
Бисенова Ж.М. – магистрант ЗКГУ им. М.Утемисова
E-mail: zhadira-0992@mail.ru

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ГОРОДЕ УРАЛЬСКЕ

Аннотация. *В статье выделены основные три периода формирования и развития промышленности города Уральска. Дается характеристика отраслевой структуры промышленности на каждом этапе. Показана современная структура промышленности и перспективы развития.*

Ключевые слова: *Промышленность, предприятия, отраслевая структура, динамика промышленного производства.*

Город Уральск – административный, промышленный, исторический и культурный центр Западно-Казахстанской области, образованный в 1613 году, располагаясь в северо-западной части Республики Казахстан, является своеобразными торговыми воротами между Европой и Азией. Город находится в середине многоугольника, образованного городами Актобе, Атырау, Астрахань, Волгоград, Саратов, Самара, Оренбург.

В развитии и формировании промышленности Уральска прослеживаются 3 периода: дореволюционный, советский и современный.

В дореволюционный период промышленность в Уральской области была развита слабо, и концентрировалось в основном на обработке сельскохозяйственного сырья. Фабрик в Уральске не существовало из-за отсутствия и дороговизны необходимого топлива. С середины XIX в. началось проникновение торгового капитала в

промышленность, что сказалось на социальном и профессиональном составе населения. Торговый капитал превратил город в центр экономического господства над обширными районами Западного Казахстана.

В Уральске, с конца XIX в. появляются небольшие фабрики и заводы, усиливается роль ремесленной промышленности, увеличиваются торговые обороты. До 90-х годов XIX в. в городе работали лишь мельницы, просорушки и небольшие предприятия. С проведением железной дороги, когда появились большие паровые мельницы и крупяной завод, оборудованный машинами для переработки зерна, промышленность в Уральске стала развиваться более динамично. Эти новые мельницы строили местные купцы – промышленники. На крупных мельницах Уральска перерабатывалось около 100 тыс. тонн зерна в год – значительно больше чем на всех мельницах мелких владельцев. Появление железной дороги увеличило возможность продажи сырья далеко за пределами области и объемы переработки зерна возросли в 6-7 раз [1].

В конце XIX в. в Уральске было 158 предприятий, специализированных в основном на переработке сельскохозяйственной продукции (таблица 1).

В 1903 году в Уральске построили небольшую холодильную камеру при железной дороге, и только в 1915 году в Уральске в нескольких километрах от города построили крупную мясохладобойню, которая стала основной при строительстве одного из крупнейших мясокомбинатов в Казахстане

В городе в 1912 году числились следующие промышленные предприятия: в электроэнергетике (26), в пищевой промышленности (7), легкой промышленности (16), производство неметаллической продукции и металлообработка (6) [1].

Таблица 1 – Количество предприятий в Уральской области и их оборот (в рублях)

Годы	Кожевенные заводы		Салоперегонные заводы		Мыловаренные заводы		Кирпичные заводы	
	Кол-во	Оборот	Кол-во	оборот	Кол-во	Оборот	Кол-во	оборот
1859-1868	6	18668	27	253565	3	4789	32	13719
1868-1878	20	27946	25	251079	4	8195	41	31921
1878-1888	24	32040	15	236343	4	6072	36	35812
1889-1897	13	66749	12	380673	6	7037	27	53346

Источник: [2].

В 1913 г. объем производства в Уральске определялся в сумме 5 миллионов рублей (в ценах тех лет). Причем здесь сосредоточивалась почти половина объема промышленного производства всей западной части Казахстана. Промышленность дореволюционного Уральска отличалась узостью отраслевого состава производства. Главенствующее положение занимала мукомольно-крупяная промышленность, 72% от всего объема промышленного производства.

В 1915 г. в Уральске осталось 24 промышленных предприятия и 49 кузниц, с общим числом рабочих в 212 человек и наиболее совершенным считалась механическая мастерская Винклера, занимавшаяся ремонтом насосов, двигателей, сельскохозяйственных машин и орудий [1].

Ход и последствия Революций и Гражданской войны сказались на развитии промышленности в Уральске - хозяйство области было разрушено почти полностью. В 1917 году действовало 716 промышленных предприятий, к концу 1920-го их

оставалось только 78, в основном мелкие, кустарные. Восстановление сельского хозяйства имело первостепенное значение. Полученная сельхозпродукция должна была перерабатываться, а для этого необходимо восстановление промышленности.

В 1923 году в городе работало уже 295 промышленных предприятий. Это не только в городе, но и на всей территории губернии. Заработали мясохладобойня и консервный завод в Уральске, элеваторы, 16 мельниц, возобновилась добыча нефти.

В 1925 году была восстановлена почти вся местная промышленность, причём у некоторых предприятий, как например механического завода, была значительно увеличена мощность. За счёт улучшения оборудования и экономии сырья снижается себестоимость многих изделий [2].

В довоенное время обрабатывающая промышленность Уральска была представлена пищевой промышленностью, машиностроением и металлообработкой и легкой промышленностью. Так в 1937 году из всего объема промышленной продукции пищевая промышленность производила – 13,05 %, машиностроение и металлообработка – 4,06%, легкая промышленность -80,3%, другие отрасли-2,59%.

Великая Отечественная война ознаменовала начало нового периода в развитии промышленности города. Всего в Уральск в годы войны было эвакуировано 14 промышленных предприятий. Большинство из них после войны покинули город, и только завод им. Ворошилова и Землячки остались в городе.

В августе 1941 года завод «Особого технического бюро» эвакуируется из Ленинграда в Уральск. Сюда же эвакуируют и завод «Двигатель». Два завода слились в один и получили номер 231, при этом сохранив имя Ворошилова. Завод стал выпускать контактные якорные мины, электроторпеды, взрыватели, снаряды для авиационных пушек и многое другое, так необходимое фронту. Всего шестнадцать наименований военной продукции [2].

В 1942 году в Уральск эвакуируется Усманский механический завод, происходит слияние предприятий и создаётся Уральский завод литейного и лабораторного оборудования. Кроме военной продукции осваивается ещё и выпуск трубопроводной арматуры. Именно оно дало в 1946 году новое название предприятию – Уральский арматурный завод.

Промышленность города послевоенного времени характеризуется как количественными, так и качественными изменениями, в частности, расширяется объем и номенклатура продукции, расширяются существующие предприятия, появляются новые отрасли промышленности.

В 1955 году на базе ремонтных мастерских в Уральске открывается Ремонтный завод. Целью этого предприятия стал ремонт и изготовление запасных частей для сельскохозяйственной техники, электродвигателей, генераторов, станков.

В 60-е годы в Уральске создаётся филиал фирмы «Союзлакрица», и в период с середины 60-ых до начала 90-ых продукция завода выходит сначала на общесоюзный, а потом и на мировой рынок. В 1963 году вступили в строй деревообрабатывающий завод и завод крупнопанельного домостроения, а также строительные тресты: «Уральскпромстрой» и «Уральсксельхозстрой и были построены домостроительный комбинат, завод железобетонных изделий.

В декабре 1967 года в Уральске началось строительство нового предприятия – приборостроительного завода «Омега». Завод изготавливал различные телефонные аппараты, радиоэлектронную аппаратуру как военного, так и промышленного назначения, устройства для электронных автоматизированных систем связи, различные металлические конструкции, специализируясь на выпуске механизмов особой точности, бытовые электротехнические и радиоэлектронные приборы.

Созданная в городе еще в 1929 году швейная артель имени Клары Цеткин, в конце 60-ых – начале 70-ых годов входила в пятёрку ведущих предприятий легкой промышленности КазССР. В то время на фабрике работали более 1300 человек [2].

Таблица 2 – Отраслевая структура промышленности г.Уральск

Наименование отраслей	По состоянию на 1/1-1976 г.			
	Объем валовой продукции, млн. руб.	% в объеме области	Численность ППП/чел.	% в общей объеме
Машиностроение и металлообработка	114,3	29,4	16160	45,5
Промышленность стройматериалов	30,7	7,9	3699	10,4
Легкая промышленность	66,2	17,1	6072	17,0
Пищевая промышленность	150,8	38,8	5144	14,5
Прочие отрасли	26,4	6,8	4460	12,6
Всего:	388,4	100	35535	100

Источник: [1; 3; 5;6].

В то же время, объем производства промышленности Уральской области составлял всего 2,2% от производства промышленности республики. Производство же продукции на душу населения по области выражалось суммой 690 рублей, что было на 45% ниже средней по республике. В середине 1970-ых гг. ведущими отраслями промышленности Уральска были пищевая, машиностроение и металлообработка и легкая.

Уделенный вес валовый продукции этих отраслей в общем объеме промышленной продукции по состоянию на 1 января 1976 года составил 85,3%, а промышленно-производственный персонал 77,0% [3].

Среди крупных промышленных предприятий города были мясокомбинат, мукомольно-крупяной комбинат, заводы «Металлист», «Омега», «Шатун», ремонтный завод им.50-летия Октябрьской революции, Уральский механический завод, арматурный завод им. В.И. Ленина, меховой комбинат, швейная фабрика им. К. Цеткин, кожевенный завод им. Землячки и другие.

Таблица 3 – Динамика структуры обрабатывающей промышленности г. Уральск, (ВВП, %)

Обрабатывающая промышленность, включая сектор домашнего хозяйства	1937г	1965г	1975г	1988г	1998г	2008г	2014г
в том числе:							
Производство пищевых продуктов, включая сектор домашнего хозяйства	13,1	56,4	38	48,9	47,56	37,5	35.23
Текстильная и швейная промышленность, включая сектор домашнего хозяйства	79,9	3,40	15	15,27	8,79	0,10	0,87
Производство кожи, изделий из кожи и производство обуви	-	20,7	-	16	7,39	-	0,04
Производство древесины и	0,19	1,28	2,50	3,15	1,9	0,49	1,05

деревянных изделий							
Производство бумаги и картона, издательское дело	0,4	-	0,18	0,30	1,23	2,5	1
Химическая промышленность	-	-	-	-	0,98	0,54	1,2
Производство резиновых и пластмассовых изделий	-	-	-	-	1,42	1,17	10,56
Производство прочих неметаллических минеральных продуктов	1,5	3,12	7,10	2,67	2,71	13	12
Металлургическая промышленность и обработка металлов	1,04	1,2	22	4,31	6,75	15,9	17
Машиностроение	1,53	9,8	14,3	7,63	17,69	20,7	21
Прочие	2.34	4,10	0,92	1,77	3,58	8,10	0,05
Всего	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Источник: [1; 3; 4; 5; 6].

Промышленная специализация г. Уральска в 1970-1980 гг. была обусловлена общесоюзным разделением труда в производстве продукции машиностроения. С развалом народнохозяйственного комплекса СССР возникли значительные трудности с реализацией продукции, техническим обновлением производства. Вынужденная ликвидация некоторых предприятий, снижение объемов выпуска продукции и перепрофилирование производств привели к резкому падению объемов промышленных товаров [2]. Наиболее сильно пострадала машиностроение и легкая промышленность города.

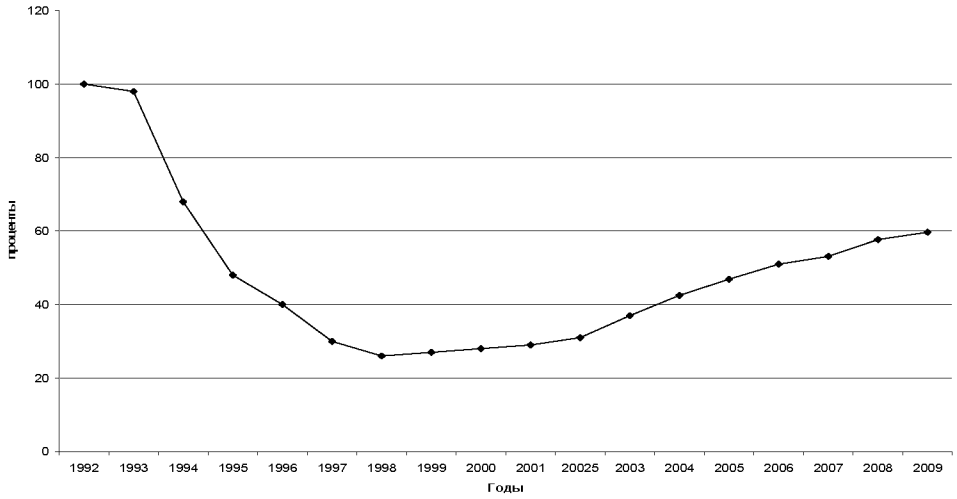

Рис 1. Динамика объема промышленного производства (1992 г. = 100%)

С конца 1990-ых годов отмечается постепенный рост промышленности. Промышленным производством в городе в 2009 году занималось 194 предприятий, из них 21 крупных и средних предприятий, с общей численностью работников свыше

62 тыс. человек. Объем промышленного производства с 2005 года стабильно увеличивался и 2009 году составил 55,4 млрд. тенге, рост за исследуемый период составил 2,2 раза (Рисунок 1).

Современное индустриальное лицо города определяется обрабатывающей промышленностью, на долю которой приходится 68,1% общегородского объема промышленного производства. Остальной объем промышленного производства приходится на предприятия по производству и распределению электроэнергии, газа и воды [3].

В последние годы в Уральске наблюдается рост промышленной продукции, номенклатура которой достаточно известна в странах СНГ и дальнего зарубежья. Это стало результатом возобновления производства на базовых предприятиях города и, в частности, оборонного комплекса, имеющих современные производственные корпуса, оснащенных в свое время уникальным оборудованием, сохранивших инженерно-технические кадры. В городе сосредоточены предприятия следующих отраслей обрабатывающей промышленности: машиностроения и металлообработки, химической, промышленности строительных материалов, легкой и пищевой (таблица 4).

В рамках Государственной программы форсированного индустриально-инновационного развития (ГПФИИР) в городе реализовано ряд крупных индустриальных проектов – стекольный завод, завод пластиковых труб, трансформаторный завод.

Таблица 4 - Предприятия обрабатывающей промышленности города Уральска

№	Наименование отраслей	Крупные и средние предприятия
1	Пищевая промышленность	АО «Желаевский комбинат хлебопродуктов», АО «Комбинат хлебопродуктов «Аккайнар», ТОО Зап КазОМК «Береке», ТОО «Кублей», АО «Нуржанар», ТОО «Агропродукт ЛТД»,ТОО «Балзия».
2	Машиностроение и металлообработка	АО «Западно-Казахстанская машиностроительная компания», АО «Уральский завод «Зенит», АО «Уральскагроремаш», ТОО «КазАрмаПром», ТОО «Уральский механический завод», ТОО «КазТрубПром», ПК «Уральский литейно-механический завод», ТОО «Гидромаш-Орион «МЖБК», АО “Научно-исследовательский институт “ Гидроприбор”,
3	Промышленность строительных материалов	АО «Западно-Казахстанская корпорация строительных материалов», ТОО «Стройкомбинат», ТОО «СВ «Плюс».ТОО «Стекло Сервис»,ТОО «Алим»,ТОО «СВ «Плюс», ТОО «БатысЖолКурылыс»,ТОО «АлтимСтройДеталь»,ТОО «Квант»,ТОО «Каризма».
4	Легкая промышленность	ТОО «ШТФ «Надежда», ТОО «Аяз»,ТОО «Уральское учебно-производственное предприятие Казахского общества слепых», ТОО «Уральское учебно-производственное предприятие Казахского общества глухих»,
5	Химическая промышленность	АО «Конденсат», ТОО «Жайкмунай», ТОО «КазмунайгазОборудование».

Источник: [3; 4].

В период с июня 2014 года по март 2015 года Акиматом Западно-Казахстанской области проводились мероприятия по привлечению Турецких компаний для совместного создания индустриального производства в Западно-Казахстанской области, по итогам которых заключен Меморандум о сотрудничестве и партнерстве в реализации совместного проекта «Организация и строительство Казахстанско-Турецкой индустриальной зоны (КТИЗ) в Западно-Казахстанской области» с турецкой компанией «Akgun Group».

В целях реализации этого проекта определены участники проекта АО «НК «СПК «Орал» и компания «Akgun Group», условия участия и механизмы взаимодействия в реализации проекта между акиматом ЗКО, компанией «Akgun Group» и АО «НК «СПК «Орал», а также определен земельный участок для организации КТИЗ, который расположен в районе станции Пойма Теректинского района ЗКО площадью 300 га. Планируемая специализация предприятии индустриальной зоны будет легкая и пищевая промышленность [4].

Таким образом, промышленность города имеет большую историю: в её развитии отмечались периоды роста и снижения производства, изменялась структура, но ведущими отраслями оставались пищевая, машиностроение и металлообработка и легкая.

Литература:

1. *Москалев Г.Е. Хозяйственный облик дореволюционного Яицка-Уральска. – Уральск, 1956. – 82 с.*

2. *Гурьева Г.Г. Летит столетье над Уралом. – Уральск, 2015. – 324 с.*

3. *Департамент статистики Западно-Казахстанской области. – www.batys.stat.kz Дата обращения: 25.05.2016 г.*

4. *Данные Управления предпринимательства и индустриально-инновационного развития Западно-Казахстанской области за 2015 г.*

5. *Журасова А.Ш. Орал қаласының тарихы: әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму аспектілері (1946-2011 жж.). – Орал, 2012. – 172 с.*

6. *Западно-Казахстанской государственный архив.* Фонд 1933, Опись № 1. НТД за 1960-64, 1966-1993гг. Связка №79. 1977 год 1-2 том.

***

Искалиев Д.Ж., Бисенова Ж.М.

Орал қаласының өнеркәсіп әлеуетінің қалыптасуы мен дамуының тарихы

Бұл мақалада Орал қаласының өнеркәсіп орындарының дамуындағы үш кезең қарастырылған.Өнеркәсіптердің салалық құрылымына әрбір кезеңдер бойынша сипаттама берілді. Қазіргі заманғы өнеркәсіп құрылымының даму болашағы көрсетілген.

Тірек сөздер: *Өнеркәсіп, кәсіпорын, салалық құрылымы, динамикасы, өнеркәсіптік өндіріс.*

Iskaliyev D.Z., Bissenova Z.M

The history of formation and development of industrial potential of Uralsk

The article highlights the main three periods of formation and development of industry in the city of Uralsk. The characteristic of branch structure of the industry is given at every stage. Modern industrial structure and development prospects are shown.

Keywords: *Industry, enterprises, branch structure, the dynamics of industrial production.*

***

УДК 94 (100) 05

Кужабергенова К.И. - к.и.н., доцент,
ЗКГУ им.М.Утемисова, г.Уральск

ИСТОРИК И ИСТОРИЧЕСКОЕ ПОЗНАНИЕ

В июне 2016 году скончался известный в нашем регионе ученый, доктор исторических наук Щелоков Олег Владимирович. Смерть всегда неожиданна. Известие о ней ошеломила всех, знавших Олега Владимировича.

Жизнь и професиональная, научная деятельность Олега Владимировича сложились вполне благополучено. Он родился в 23.01.1953 году в семье известных педагогов г.Уральска. Отец, В.П.Щелоков, ветеран войны и заслуженный работник образования; мать, Лидия Александровна, математик, проработавшая в средних школах города. Естественно, семья педагогов во главу угла воспитания ставили цель - дать достойное образование, и была его крепкой опорой в годы аспирантуры и докторантуры.

О.В.Щелоков в 1975 году окончил исторический факультет пединститута имени А.С.Пушкина, в 1984 году защитил кандидатскую, в 1997 году - докторскую дисертации. Работал в вузах г.Уральска и Самарском государственном аэрокосмическом университете в должности заведующего кафедрой. Говоря о научном творчестве Олега Владимировича можно выделить несколько направлений.

1. Политическая история России начала XX века.
2. Социал-демократическое движение в Западном Казахстане.
3. Ряд очерков научной деятельности и жизненной биографии своих наставников-ученых. (Нафигов Р.И. - заслуженный деятель науки Татарской АССР, доктор исторических наук, профессор, Гришина О.И.- к.и.н., доцент, Комаров А.К. - к.и.н., доцент, Фокин Н.И. - к.фил.наук, доцент, Кушаев Г.В. -к.и.н, профессор, Елеуов С.А. - к.и.н., доцент, Сидоров В.К. - к.и.н., доцент и Ломоносов И.М. - к. пед. наук., профессор).

В исторической науке советского периода деятельности РСДРП уделялось особое значение, естественно, Олег Владимирович тоже был увлечен историей РСДРП и для кандидатской диссертации выбирает тему: «Борьба большевиков Казани против либералов и черносотенцев в период первой российской революций в 1905-1907 гг.». Работает в крупных архивах Москвы, Казани, изучает материалы фонда В.В.Адоратского, Центрального Государственного архива Октябрьской революции, ЦГИА СССР и других фондов. Разработка историографии политической истории России представляла значительную сложность в условиях, когда еще не были выработаны новые концептуальные основы как в интерпретации источников, так и при изложении результатов исследовательской работы. Надо отметить, главным принципом в научных изысканиях Олег Вадимирович выбирает принцип беспристрастного анализа данных источников, где можно найти надежное и достоверное знание. Он отмечает: «Игнорируя первичные документы, историк попадает в плен умозрительных построений, зыбких гипотез и неверных заключений. Отечественная наука ныне переживает переходный период, период выработки новой

методологии исторических исследований. Но опора на первичные документы должна остаться неприложным законом работы историка». С 1996 года выходят в свет крупные исторические труды, посвященные переосмыслению опыта советской историографии и анализу новых тенденций в российской исторической науке и ряд историков стали изучать достачно узкие темы политической истории России. О.В.Щелоков отмечал: «В русской историографии было большое количество работ по истории РСДРП, но не было специальных работ, посвященных изучению комплекса проблем лидерства и обновления руководства РСДРП». Изучая огромное количество исторических документов из архива А.М.Горького, института мировой литературы имени А.М.Горького, Российской Академии наук, Государственного архива РФ, Российского Государственного архива и литературы исскуства (РГАЛИ), Российского Центра хранения и изучения документов новейшей истории (РЦХИДНИ), научные фонды Государственной общественно-политической библиотеки, фонда редких книг, института научной информации по общественным наукам Российской академии наук готовит докторскую диссертацию по теме: РСДРП: Проблемы лидерства и обновления руководства 1907-1912 гг.». На основе материалов докторской диссертации в издательстве «Прометей» в 1995 году под одноименным названием выходит его монография .

В жизни любой политической партии (особенно в судьбоносные периоды) всегда происходит борьба по вопросам мировоззренческого порядка по стратегии и тактике борьбы и, конечно, вопрос лидерства является не таким уж праздным вопросом, к сожалению, часто приводящим к разрушению самой партии и ослаблению ее влияния.

1. В монографии автор ограничивется изучением лидерской деятельности В.И.Ленина, Г.В.Плеханова, А.А.Богданова, А.В.Луначарского ибо, как указывает автор, невозможно было в одной работе исследовать деятельность всех лидеров РСДРП. В первой главе работы рассматривается линия борьбы лидеров РСДРП, от сотрудничества, сосуществования и перехода к борьбе, проблемы взаимоотношения Ленина и Богданова и их философская полемика 1908-1909 гг., перипетии тогдашних разногласий В.И.Ленина и А.В.Луначарского и идейно-теоретической позиции Г.В.Плеханова и А.А.Богданова. В связи с особенностями создания функционирования РСДРП как партии «нового типа» и для ее развития проблема лидерства и подготовки партийных кадров имела принципиально важное значение. Богданов, Луначарский и их сторонники выдвинули идею подготовки новых лидеров партии в партийной школе. Две такие школы состоялись. Во второй главе работы автор подробно анализирует деятельность двух: Каприской и Болонской школ по подготовке новых лидеров РСДРП. Заслуживает особого внимания его выводы:

2.В связи с особенностями создания функционирования РСДРП как партии «нового типа» для ее развития проблема лидерства и подготовки партийных кадров имела принципиально важное значение.

3. Ленин был самодостаточной личностью, верил в свое историческое предназначение, мыслил макрокатегориями в политике. Для Ленина была неприемлема европейская модель социал-демократической партии. В связи с отрицанием ее эффективности он отвергал и претензии меньшевистских руководителей на роль лидеров РСДРП.

4. Богданов, Луначарский и их сторонники выдвинули идею подготовки новых лидеров партии в партийной школе. В действительности работа школ была сложной и многообразной, и авторам определена сущность этого многообразия:

Во-первых, в них преподавали первые величины российской социал-демократии.

Во-вторых, в школах преподавались основы общественных наук, слушатели получали знания по политэкономике, истории, литературе и исскуству.

В-третьих, марксизм преподавался в школах с вполне ортодоксальных позиций. В этом отношении опасения Ленина были надуманными.

В-четвертых, общение слушателей Каприйской школы с людьми из окружения Горького (политиками, юристами, писателями, художниками) расширяло их кругозор и связи.

5.Борьба Ленина и его окружения, организационные просчеты и теоретические ошибки инициаторов и организаторов школ, качественный состав слушателей не позволили реализовать идею. Школы не стали «кузницей кадров» для лидерского состава партии.

В приложении книги имеются списки преподавателей трех школ Каприйской, Болонской, Лонжюмо (очень интересный материал для историков).

В Каприйской школе преподавали Арманд И.Ф., Богданов А.А., Горький М.А., Давидсон И., Зиновьев Г.Е., Каменов Л.Б., Колонтай А.М., Ленин В.И., Луначарский А. В., Покровский М.Н. и др., в Болонской школе - Колонтай А.М., Менжинский В.Р., Троцкий Л.Д., Херасков И.М., В Лонжюмо - Арманд И.Ф., Давидсон и Зиновьев Г.Е., Ледер В.Л., Ленин В.И., Рязанов Д.Б., Семашко Н.А., а также списки слушателей этих школ. В целом, проблемы, вокруг которых сложились исследования О.В.Щелокова, на первой взгялд кажутся узкими и предназначены только для специалистов, но методика и принципы научного анализа беспристрастны и универсальны, и с этой точки зрения его научное наследие может служить образцом для молодых исследователей.

Им написаны более 45 работ, изданные В Москве, Казани, Уральске, Владимире, Орле, Иванове, Самаре, Тольятии.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті және ФМБББМ ЖКБ Орынбор мемлекеттік педагогикалық университетінің ұйымдастыруымен 2016 жылдың 20 қазанында ҚР Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған «Инклюзивті білім берудің теориялық және тәжірибелік өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өтті

Мақсаты: халықаралық ғылыми және практикалық тәжірибені қорыту, жүйелеу, инклюзивті тәжірибелерді табысты қолдану мен тарату үшін жағдай жасау, педагогикалық қоғамдастық пен қоғамды арнайы және инклюзивті білім беру жүйесіндегі шешімдерді әзірлеуге, аталған процесті ресурстық жағынан қамтамасыз етуге тарту.

Конгреске барлығы 315 адам қатысты.

Конференцияға катысушылардың географиясы – Корея (Сеул), Израиль (Тель Авив), Молдова Республикасы (Кишинев қаласы), Қазақстан Республикасы (Ақтөбе, Орал, Атырау, Тараз, Семей, Алматы қалалары), Ресей Федерациясы (Мәскеу, Орынбор, Челябинск, Соль-Илецк қалалары).

Конференция барысында катысушылар баяндамалар жасады, шеберлік сыныптарында теория мен практикадағы арнайы және инклюзивті білім беру бойынша өзекті мәселелер карастырылды, осы бағыттағы халықаралық тәжірибелер талкыланды, инклюзивті білім беруде кездесетін кедергілерді шешудің тұжырымдамалық тәсілдері әзірленді.

Конференцияға катысушылар жалпы және кәсіптік білім беру жүйесіндегі инклюзивті процестердің дамуына байланысты аукымды мәселелерді талкылады:

мүмкіндігі шектеулі білім алушылар (денсаулығына байланысты шектеулі) үшін арнайы және инновациялық технологиялар Стандарттарын колдану;

дефектолог, арнайы психолог, тьютор мамандарын дайындау;

әлемдік практикада құқықтық инклюзиялық алаңды қалыптастыру: Корей Республикасы, Израиль, Қазакстан, Ресей Федерациясы, Молдова.

Халыкаралық ғылыми-практикалық конференция барысында біркатар өзекті мәселелер талкыланды:

- Инклюзивті білім беру саласындағы мемлекеттік саясат (мүгедек балалар мен мүгедектердің жағдайын инклюзивті білім беру жүйесінде заңнамалық қамтамасыз ету және құқықтық реттеу).
- Ресей мен Қазакстандағы инклюзивті білім беру тәжірибесі (үлгілер, әдістемелер, инклюзивті білім берудің психо-педагогикалық технологиялары, әр түрлі ауытқулары бар тұлғаларды интеграциялауды білім берудің барлық деңгейлері мен сатыларында дамыту тәжірибелері, инклюзивті білім беруде мүгедектерді психо-педагогикалық тұрғыдан сүйемелдеу, инклюзивті білім беруде ПМПК мен отбасы арасындағы карым-катынаста кездесетін киындыктар мен оларды шешу жолдары, тьюторлық колдау, инклюзивті білім беруде айрыкша білім беру кажеттілігі бар балаларға медициналық сүйемелдеу, т.б.
- Инклюзивті білім беру үшін кадрларды дайындау (студенттердің кәсіби-педагогикалық даярлығын жетілдіру, педагогикада жаңа инклюзивті педагогика бағытын қалыптастыру, инклюзивті білім беру жүйесін енгізуге мұғалімдердің психологиялық тұрғыдан дайын еместігі және т.б.)
- Инклюзивті білім беру жүйесін ғылыми-әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз ету (әдіснама, технологиялар, модельдер, ресурстық қамту, шарттар мен тетіктер,

ақпараттық және әлеуметтік-педагогикалық қолдау, инклюзивті білім беру ортасын қалыптастырудағы педагогикалық-ұйымдастырушылық шарттары және т.б.)

• Білім беру ортасына қолжетімділікті қалыптастыру (алғышарттар, тенденциялар, модельдер, қиындықтар, Қазақстанда, Ресейдегі инклюзивті білім берудің даму перспективалары мен басым бағыттары, т.б.)

Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияға қатысушылар әр түрлі елдердің білім беру жүйесінде инклюзияның басты әрі тиімді әлеуметтік тетік екендігі және осы жүйедегі білімді әр адамның ала алатындығы жөнінде ортақ ойда болды; ЮНЕСКО инклюзивті білім беруді тұтас феномен ретінде қарап, барлық адамдардың сапалы білім алуға тең қолжетімділікке ие болатындығын мойындады; инклюзия принциптері гуманизм идеяларына, ақыл-ой мен шығармашылық қабілет мүмкіндіктерінің дамуына, әрбір жеке тұлғаның зияткерлік, этникалық, эмоционалды және физиологиялық деңгейлеріне негізделеді. БҰҰ-ның мүгедектер құқықтары жөніндегі конвенциясы мүгедектігі бар балалар мен студенттерді өздерінің дені сау құрдастарымен бірге мектепке дейінгі білім беру ұйымдарында, мектептерде, ұйымдарда, қосымша білім беру, орта және жоғары оқу орындарында білім алуға талап етеді.

Конференцияға қатысушылар тұтастай алғанда:

- әлемдік тәжірибеде инклюзивті білім беруде кездесетін киындықтарды шешудің оңтайлы жолдарының дамуын қарастыру, соның ішінде Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасы;

- әлемдік тәжірибеде ерекше білім алу қажеттіліктері барларға инклюзивті білім беруді ұйымдастырудағы кездесетін жалпы киындықтар, Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасында инклюзивті білім берудің тиімді технологияларын тарату.

- Білім беру саласында ерекше білім алу қажеттіліктері бар тұлғалардың арасында әлеуметтік серіктестікті дамыту және оларды жұмыска орналастыру;

Қатысушылар инклюзивті білім берудің негізгі бағыттарын, жалпы ұстанымын түсінуге, практикалық міндеттерді іске асыру одан әрі дамытып жетілдіруге бірауыздан шешім қабылдап, инновациялық білім беруде төмендегідей қажетті ұсынымдарды әзірледі.

***

20 октября 2016 года В Западно-Казахстанском государственном университете им. М. Утемисова совместно с ФГБОУ ВО «Оренбургский государственный педагогический университет» прошла Международная научно-практическая конференция на тему «Актуальные проблемы теории и практики инклюзивного образования», посвященной 25-летию Независимости Республики Казахстан

Цель: систематизация, обобщение научного и практического международного опыта, создание условий для успешного применения и передачи инклюзивных практик, вовлечение педагогического сообщества и общественности в разработку решений в системе специального и инклюзивного образования, ресурсного обеспечения данного процесса.

Всего в конгрессе приняли участие 190 человек.

География участников конференции – Корея (Сеул), Израиль (Тель Авив), Республика Молдова (г. Кишинев), Республика Казахстан (г. Актобе, Уральск, Алматы, Атырау, Караганды, Актау, Тараз), Российская Федерация (г. Москва, г. Оренбург, г. Челябинск, г. Соль-Илецк).

На пленарном заседании конференции выступили со своими докладами ведущие ученные ближнего и дальнего зарубежья. Был открыт центр инклюзивного образования «Тепло души».

Конферния работала по следующим направлениям:

1. Психолого-педагогическое сопровождение лиц с особыми образовательными потребностями (ООП) в современном образовательном пространстве.

2. Актуальные проблемы инклюзивного и специального образования лиц с особыми образовательными потребностями (ООП).

3. Особенности организации педагогического процесса в учебных заведениях с инклюзивным и коррекционным образованием.

А так же был проведен мастер – класс на тему «Толерантность как основа инклюзивной компетентности педагога образовательного учреждения».

В ходе конференции его участники представили доклады, провели мастер-классы по актуальным вопросам теории и практики специального и инклюзивного образования, обсудили международный опыт в данном направлении, выработали концептуальные подходы к решению проблем инклюзивного образования.

Участники конференции обсудили широкий круг вопросов, связанных с развитием инклюзивных процессов в общем и профессиональном образовании:

использование специальных и инновационных технологий для реализации Стандартов обучающихся с ограниченными возможностями / ограниченными возможностями здоровья;

подготовка специалистов-дефектологов, специальных психологов, тьюторов;

формирование правового поля инклюзии в мировой практике: В Республике Корея, Израиле, Республике Казахстан, Российской Федерации, Молдове.

В рамках Международной научно-практической конференции был вынесен на обсуждение ряд актуальных вопросов:

• Государственная политика в области инклюзивного образования (законодательное обеспечение и правовое регулирование инклюзивного образования и положения детей-инвалидов и инвалидов).

• Практика инклюзивного образования в России и Казахстане (модели, методики, психолого-педагогические технологии инклюзивного образования, опыт работы по интеграции лиц с различными отклонениями в развитии на всех уровнях и ступенях образования, психолого-педагогическое сопровождение инвалидов в инклюзивном образовании, проблемы взаимодействия ПМПК и семьи в инклюзивном образовании и пути их решения, тьюторская поддержка, медицинское сопровождение ребенка с особыми образовательными потребностями в инклюзивном образовании и т.д.).

• Подготовка кадров для инклюзивного образования (совершенствование профессионально-педагогической подготовки студентов, формирование нового направления в педагогике – инклюзивная педагогика, психологическая неготовность учителя к внедрению системы инклюзивного образования и т.д.).

• Научно-методическое обеспечение инклюзивного образования (методология, технологии, модели, ресурсное обеспечение, условия и механизмы, информационная и социально-педагогическая поддержка, организационно-педагогические условия формирования инклюзивной образовательной среды и т.д.).

• Формирование доступности образовательной среды (предпосылки, тенденции, проблемы, приоритетные направления и перспективы развития инклюзивного образования в Казахстане, России и т.д.).

Участники Международной научно-практической конференции были едины во мнении о том, что в системах образования разных стран инклюзия признается приоритетным и эффективным социальным механизмом, реализующим право каждого человека на его получение; ЮНЕСКО признало инклюзивное образование как целостный феномен, предполагающий равный доступ к качественному образованию всех лиц без исключения; принципы инклюзии базируются на идеях гуманизма, на возможностях развитии интеллекта и творческих способностей, на балансе интеллектуальных, этнических, эмоциональных и физиологических компонентов каждой личности; Конвенция ООН по правам инвалидов требует, чтобы дети и студенты с инвалидностью учились вместе со своими здоровыми сверстниками в дошкольных образовательных организациях, школах, организациях дополнительного образования, ссузах, вузах.

Участники Конференции отметили **в целом:**

– положительную динамику в решении проблем инклюзивного образования в мировой практике, в том числе в Российской Федерации и в Республике Казахстан;

– общие трудности в организации инклюзивного образования обучающихся с особыми образовательными потребностями в мировой практике, положительный опыт реализации технологий инклюзивного образования в Российской Федерации, Республике Казахстан.

– развитие социального партнерства в области образования лиц с особыми образовательными потребностями и их трудоустройства.

***

23 ноября 2016 г. в ЗКГУ им. М. Утемисова прошла международная научно-практическая конференция «25 лет Независимости Республики Казахстан и перспективы Евразийской интеграции»

На пленарном заседании выступили с докладами:

1.Тасмагамбетов Асет Сембаевич – д.и.н., профессор, 1-й проректор ЗКГУ им. М. Утемисова – «Тәуелсіздік жылдарындағы Қазакстанның даму жолдары» (РК, г.Уральск)

2. Байниязов Рустам Сулейманович – д.ю.н., профессор Поволжского института Всероссийского государственного университета юстиции – «Межэтническое и межконфессиональное многообразие современного Казахстана: социальный образ, нравственная сила и государственное единство» (РФ, г. Саратов)

3.Мергалиева Лилия Игоревна – д.э.н., профессор ЗКГУ им. М.Утемисова – «Экономический прагматизм в современных условиях развития евразийской интеграции» (РК, г. Уральск)

4.Москвин Илья Юрьевич – к.и.н., пресс-секретарь Ассамблеи народов Оренбургской области, эксперт АНО "Содружество народов Евразии" – «Казахстан – Россия: приграничное сотрудничество, гуманитарный аспект (пример Оренбуржья)» (РФ, г. Оренбург)

5.Жумина Асия Тулеубаевна, руководитель экспертно-аналитического отдела КГУ "Қоғамдық келісім" аппарата акима ЗКО – «Роль АНК в укреплении общенационального единства» (РК, г. Уральск)

6.Цатхланова Тамара Тавиновна – д.э.н., профессор Калмыцкого государственного университета – «Туризм как фактор сотрудничества России и Казахстана» (г.Элиста, РФ)

7.Базарбаев Амангельды Аскарович – генеральный директор Фонда поддержки научных исследований "Мастерская евразийских идей" – «Гуманитарное сотрудничество России и Казахстана: к драйверам развития ЕАЭС» (РФ, г. Саратов)

8.Погодин Сергей Михайлович – к.и.н., председатель правления ОО «Центр русской культуры» – «Роль этнокультурных объединений Западно-Казахстанской области в укреплении казахстанской идентичности» (РК, г.Уральск)

В работе конференции приняли участие представители целого ряда казахстанских вузов, расположенных в Уральске, Астане, Алматы, Кустанае, Петропавловске, а также учёные из Российской Федерации: из Оренбурга, Омска, Саратова и Элисты.

Повестка дня конференции была очень насыщенной – на пленарное и на секционные заседания были заявлены 52 научных доклада.

Работа конференции прошла по основным направлениям:

1.Достижения Республики Казахстан за годы независимости, реализация в Казахстане евразийской идеи, укрепление казахстанской идентичности, единства и межнационального согласия;

2.Перспективные экономические модели, бизнес-проекты, гармонизация правовых систем и антикоррупционная политика в контексте модернизации Казахстана и развития ЕАЭС;

Материалы конференции были изданы в сборнике научных работ.

***

2016 жылы қараша айының 24-і күні М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде *«Қазіргі әдебиеттану, тілтану мәселелері және жазушы-драматург Рахымжан Отарбаев шығармашылығы»* атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясы өтікізілді

Конференция *«Талант тұғыры»* атты бейнефильммен ашылды. Конференцияның пленарлық мәжілісінде *Орал қаласының әкімі Төреғалиев Нариман Төреғалиұлы, белгілі жазушы, қоғам қайраткері Құлкенов Мереке Әбдешұлы, еңбек ардагері, жазушының студент кездегі кураторы Меруерт Жолдықайырқызы Жолдықайыровалар* алғашқы болып сөз алып, қаламгерді мерейлі 60 жасымен құттықтады.

М.Өтемісов атындағы БҚМУ ректоры, академик Асхат Сәлімұлы Иманғалиев конференцияны аша отырып, кіріспе сөзінде казак әдебиетінің көрнекті өкілі, жазушы-драматург, мерейтой иесі *Рахымжан Қасымғалиұлы Отарбаевты* құттықтай келе, университеттің ғылыми Кеңесінің шешімімен білім ордасының түлегі, мерейтой иесі, жазушы-драматург Р.Қ.Отарбаевқа *«М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың құрметті профессоры»* академиялық атағы берілгенін жариялап, жазушы-қаламгер иығына профессорлық мантия жауып, арнайы куәлік табыс етті.

Пленарлық мәжілісте Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, «Құрмет» орденінің иегері, М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың құрметті профессоры, *ақын Ақұштап Бақтыгерейқызы Бақтыгереева* «Рахымжан – өзіндік мінез, өзіндік қолтаңбасы бар қаламгер», «Махамбет» гуманитарлық зерттеулер институтының директоры, п.ғ.д., профессор *Абат Сатыбайұлы Қыдыршаев* «Рахымжан Отарбаев – текті сөздің зергері», ф.ғ.к., доцент *Рита Бекжанқызы Сұлтанғалиева* «Рахымжан Отарбаев драматургиясы: тарихи драма, тарихи тұлға, көркемдік шешім және жаңашыл көзқарас», БҚО, Сырым ауданы, жалпы білім беретін Бұлан орта мектеп-балабақша кешенінің қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі *Ләйлі Науайқызы Мақсотова* «Жазушы Р.Отарбаев шығармаларының оқушының сөйлеу мәдениетін дамытудағы орны» тақырыптарында ғылым-тәжірибелік баяндамалар жасады. Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі, *ақын Амангелді Ғұбайдоллаұлы Шахин* жазушыға арнаған «Оралыңа оралып тұр сағынтып» атты өлең-жырын ұсынды.

Конференция барысында *студент Еркеназ Қалижан жазушы Рахымжан ағаға арнаған өлеңін – төл туындысын оқыса,* филология факультетінің студенттері *Еркебұлан Ғилманов, Мейрамбек Орынғалиев, Асланбек Шығыров,* БҚО, Сырым ауданы, ЖББО Бұлан мектеп-балабақша кешенінің оқушылары *Ғаділжан Базарбаев, Гүлден Сағидоқас, Инабат Русланқызы* жазушы-драматург Р.Отарбаевтың шығармаларынан үзінділерді мәнерлеп оқыды.

Пленарлық мәжіліс соңында қазақ әдебиетінің көрнекті жазушысы, Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген қайраткері, «Парасат» орденінің иегері, мерейтой иесі *Рахымжан Қасымғалиұлы Отарбаев* сөз алып, университет ректоратына алғыс айтып, оқырмандар сауалдарына жауап берді.

Конференция барысында *«Жазушы-драматург Рахымжан Отарбаевтың шығармашылық шеберханасы және әдебиеттану, тілтану мәселелері», «Қазіргі қоғамдағы және білім беру саласындағы сөйлеу мәдениеті: теориясы, тәжірибесі, оқыту технологиясы және тәрбиелік мәні» атты секциялық мәжілістері* ұйымдастырылды. *Профессор Абат Сатыбайұлы Қыдыршаевтың «Кәсіби іскер маманның ауызша сөйлеу арқылы әсер ету моделі» атты шеберлік класы (мастер-класс) өткізілді.* Конференция түйіні ретінде БҚО Қазақ драма театрының ұйымдастыруымен жазушы – драматург Рахымжан Отарбаевтың «Жәңгір хан» драмасы қойылды. Конференция қорытындысында жинақталған материалдар негізінде арнайы ғылыми жинақ жарық көретіні айтылды.

***

Есімі өлкеге, Жайық жұртына ғана емес, республикаға мәшhүр ұлағатты ұстаз, сөйлеу өнерінің зергер ұстасы, қазақ әдебиетінің шынайы жанашыры, «Қазақ ССР халық ағарту ісінің үздігі», «ҚР Білім беру ісінің құрметті қызметкері», «Тіл жанашыры» төсбелгілерінің, «ҚР Тәуелсіздігіне –10 жыл», «Ерен ерлігі үшін», «Қадыр Мырза Әлі» атындағы медальдардың иегері, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің профессоры, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, әдебиеттанушы, ғалым Серіккали Ғабдешұлы Шарабасовтың туылғанына 70 жыл толуына арналған «Ұмытылмас есім: ұстаз, ғалым, тұлға» тақырыбында республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясы өтті

Конференция «Сөз сардары – нар тұлға» атты ғалым-ұстаз өміріне арналған бейнефильммен ашылып, сахнаға конференция трибунасының құрметті төралқасы таныстырылды. Конференцияға құрметті шақырулы қонақтар, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы, Бисенғали Зинол-Ғабден Қабиұлы, ақын, Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының, «Құрмет» орденінің иегері, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың Құрметті профессоры Бақтыгереева Ақұштап Бақтыгерейқызы және профессор-оқытушылар, магистранттар мен студенттер, ғалым-ұстаздың жан-жары Әспет апай мен балалары қатысты. Шешендік өнердің озық үлгісіндей, ділмар ұстаз Серіккали Шарабасовты еске алуға келген қонақтар ғалым-ұстаздың жасаған игі істерін еске түсіріп, ғылым мен әдебиетте сіңірген еңбегін бағалап, сөз сөйледі.

«Адамның адамшылығы – жақсы ұстаздан» - деп, ұлы Абай айтқандай, Серіккали Шарабасов Ғабдешұлы - әр шәкірттің жүрегіне ерекше жылулық нұрын себетін аяулы тұлға бейнесімен есте қалған ұстаз. Ғалым-ұстаз қазақ әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелерімен айналысып ғылыми еңбектер де жазған болатын. Сол еңбектер топтастырылып кітап болып басылып шықты. Кітаптың тұсаукесері де конференцияда аталып өтті.

Конференция соңында ғалым-ұстаздың жан-жары Әспет апай ұйымдастыру алқасына алғысын айтып, көп естеліктерін еске түсіріп, конференцияны қорытындылады.

«Үлкенмен, кішімен де араласып,
Жүретін даңғылында дара басып
Айып па айбыны асып тұрса егер де
Жайықта Серіккали Шарабасов.
Күн сайын тиістісіз түлеуге, аға,
Керек қой «Шілпіктерге» тіреу дара.
...Қайыққа көппен бірге сыймай тұрын
Жайықта Шарабасов біреу ғана», - деп, өскелең ұрпақты азаматтық мінезімен, еңбекқор қасиетімен, сергек болмысымен өмірлік үлгі алатын ғалым-ұстаз,тұлға ретінде қалыптастырған Серіккали Шарабасовты еске алуға арналған республикалық ғылыми-конференция өз мәресене жетті.

***

8 желтоқсан күні «VII Махамбет оқулары» ғылыми-тәжірибелік конференциясыболып өтті

Махамбет мұрасынан төгілер өнеге мол. Ұлттық құндылықтарды насихаттау мақсатында баһадүр бабамызға арналған алуан жиындар баршылық. Бірегейі күні бүгін оздырылды. Ол – «VII Махамбет оқулары» ғылыми-тәжірибелік конференциясы.

8 желтоқсан күні, рухани байлық бақшасы М.Өтемісов атындағы БҚМУ-да өткізілген көлемді отырыс бірқатар баяндамашылардан құралды. Қазақ филологиясы кафедрасының ұйымдастыруымен түрлі ғылыми тұлғалар, университет пен мектеп мұғалімдері, магистранттар шақырту алған болатын. Бума бағдарламаға сай конференция өкілдері түгелдей қатысып, тақырыпқа сай сөз тарқатты. Шара бастау алмастан бұрын университет проректоры Ә.С.Тасмағамбетов алғы сөзін арнап, ректордың құттықтауын жолдады. Алғашқы баяндама иесі п.ғ.д., профессор, "Махамбет" ГЗИ директоры А.С.Қыдыршаев "Махамбет - арымас Алаш арысы, бұлқынған асау намысы" тақырыбында ой өрбітті. Кейіпкеріміздің бөлек болмысына, оның казак поэзиясында қырын боп тұруына әсер еткен бағзы заманның Доспамбет, Шалкиіз, Асан қайғы сынды дуалы ауыздылардың ықпалы екендігін айтты. Ежелгі синкретті өнерді меңгеруі Махамбеттің дараланyына алып келгендігін баяндай келе, сөз зергері Р.Отарбаевтың тұлға туралы пікірін де тілге тиек етті. Көрнекті ақын Ж.Молдағалиевтің дарабозға арналған «Қабір басында» өлеңінен үзінді келтіріп, Р.Ниязбек атты ақын ағамыздың 200 жырдан тұратын «Махамбет майданы» кітабынан ақпарат берді. «Махамбет» ГЗИ-дың есігі қашан да ашық екендігінен хабардар етіп, тың жаңалықтардың әлі де ашылу қажеттігін түсіндірді.

Кезек ф.ғ.д., аға оқытушы Қ.Ғ. Аронов ұстазға келіп, «Махамбет шығармаларындағы теңеулер қолданысы» атты баяндамасы оқылды. Баяндаманың негізі – батырдың ақындығы. Өлеңдер жүйесі мен ондағы көркемдеуіш құралдар қарастырылды. Түрлі теңеулерді жіктеп, үзінділер келтірді.Түйдек-түйдек теңеулері таңдай қақтыратын тармақтарын мысалдармен тізбектеді. Махамбет поэзиясын биіктетіп тұрған лирикалық, эллегиялық сипат басым екендігін жеткізіп, жоғары пафос, романтизмге толы туындыларының жасалуы осы өзге айрықша теңеулердің арқасы екендігін баса айтты.

Ғылыми-тәжірибелік жиын ф.ғ.д., аға оқытушы Ғ.Қ.Хасановтың «Құлмат Өмірәлиевтің Махамбет зерттеулеріне қосқан үлесі» атты баяндамасымен жалғасты.

Ақын шығармашылығын өз көзімен де саралап, туындылар түгелдей дерлік Махамбеттікі болып санала ма, жок па деген сауалдарға жауап ізделінген. Ақжайықтың ақ шағаласы атанған, ақын А.Бақтыгереевага сөз ұсынылды. Жанашыр апамыз тұлға болмысына тәнті болып, оған бас иетіндегін білдірді. Махамбет Өтемісұлы жайында туындаған пікірлердің біраиыздылыққа, зерттеулердің бірізділіккe түспей келе жатқанына қынжылды. Әр қазақтың баласы махамбеттанушы болса деп тілек білдірді. Сондай-ақ, магистрант А.Жамбылқызы Исатай Кенжалиевтың баба өміріне сай зерттеулері туралы баяндады. Тұлға жайында сыр шертетін «Махамбет Өтемісұлы» еңбегіне сипаттама берді. Ал, осы оқу орнынан түлеген, бүгінгі таңда мектеп мұғалімі Н.Бекболатова тақырып төңірегінде жақсы дайындығын көрсетті. Өзіндік тұлғалық болмыстың баспалдағы Махамбет өлеңдерін оқып, ерліктерін сезіну деп санайтындығын жеткізді. Ақын поэзиясындағы ұлтжандылық қасиеттің есіп тұрғандығын байқата, мектеп оқу жүйесінде аруақты ер атында үйірме бар екендігін хабарлады. Батыр мирастарын меңгертуді мақсатында жұмыстанып, дәстүрлі және қазіргі жаңа оқуту әдісі арқылы игертіліп жүргендігін жеткізді. Қорытынды бөлімде шара модераторы А.С.Қыдыршаев қалың том-том еңбек-зерттеулердің кішкене кесегі қозғалғанын айтып, түйін сөз БҚМУ ғылыми жұмыстар проректоры, профессор Ғ.И.Имашевқа берілді. Қатысушыларға алғыс айтылып, «Махамбет оқуларының» аудиториясы жыл сайын арта түсуін тілейтіндігін білдірді.

БІЗДІҢ МЕРЕЙТОЙ
НАШИ ЮБИЛЯРЫ
OUR JUBILEES

Жұмағазиева Шәнда Жұмағазықызы

Жұмағазиева Шәнда – тыл ардагері. Ұлы Отан соғысы жылдары «жалған» аэродромдардың құрылысына үлесін қосқан. Окоп қазып, жаралыларға көмек көрсеткен.

Жұмағазиева Шәндә 1926 жылы Бөкей Ордасы ауданында дүниеге келген. Осы ауданның М.Горький атындағы орта мектебін бітірді.

Ол жас кезінен домбыра тартумен айналысып, балалардың 1943ж. облыстық домбырашылар сайысына қатысып, Алматыға Республикалық фестивальға жолдама алады.

Онда өзінің сүйікті күйі «Адайды» орындап, әділқазылар тарапынан жоғары бағаланды. Бұл әділқазылар құрамында музыка өнерінің шоқ жұлдыздары: Дина Нұрпейісова, Ахмет Жұбанов, Қанабек Байсейітов, Күләш Байсейітова, Шара Жиенқұловалар болды.

Мектепті бітірген соң Шәнда Жұмағазықызы А.С.Пушкин атындағы Орал педагогикалық институты, филология факультетіне оқуға түсіп, бір жыл оқып, Алматыдағы музыкалық училищеге оқуға түсуге кетеді. Алматыдағы бұл училище тұңғыш Қазақ консерваториясына айналып, Шәнда Жұмағазықызы консерваторияға түседі. Бірақ орбасы жағдайына байланысты консерваторияны бітіре алмайды. Кейіннен оқуын ҚазМУ-де жалғастырады да, 1948 жылы оқуын бітіреді.

1948 жылы ҚазССР оқу министрлігінің жолдамасымен Орал педагогикалық институтына оқытушы болып орналасады да, 1996 жылы зейнеткерлік демалысқа шығады.

Шәнда Жұмағазықызы жартығасырлық ғұмырын ұстаздық қызметке арнады. Сапалы, үздік педагогикалық кадр даярлауда Шәнда апайдың еңбегіне баға жетпейді.

Шәнда Жұмағазықызы қазір зейнеткерлік демалыста.

Құрметті Шәнда Жұмағазықызы!

Сізді М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті қазақ филологиясы кафедрасының ұжымы 90 жылдық мерейтойыңызбен шын жүректен құттықтайды.

Сіз - өмірде өзінің өнегелі өмірімен, жұртқа жасаған жақсылығымен, адал еңбегімен өзгелерге үлгі, ғибрат боларлық абзал адамсыз.

Сіз ана тіліміздің, туған әдебиетіміздің болашағы үшін аянбай күрестіңіз, қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінің білікті мамандарын даярлауды өмірлік мақсат етіп қойдыңыз. Жүздеген жастардың бойына білім нәрін егіп, үлкен өмірге аттандырдыңыз. Шәкірттерге білім берумен қатар қоғамдық, ғылыми және тәрбие жұмысына саналы ғұмырыңызды арнадыңыз.

«Ұстаздық – ұлы құрмет, себебі ұрпақтарды ұстаз тәрбиелейді. Болашақтың басшысын да, данасын да, ғалымын да, еңбекқор егіншісін де, кеншісін де ұстаз өсіреді» дейді. Сіз талай ұрпақты үлкен өмірге аттандырған бақытты ұстазсыз.

Өмір керуенінде өзінің уақытын аямай, шәкіртінің бақытын аялай білген Сіз ұстаз бақытын адал еңбегіңізбен таптыңыз. Сіз бар өмірін бала тәрбиесіне арнаған аяулы ұстазсыз, мыңдаған шәкірттеріңіздің жүрегіне сөз өнерінің құдіретін ұялата білген білгір мамансыз.

Құрметті Шәнда апай! Сізге зор денсаулық, ұзақ ғұмыр, қажымас қайрат тілейміз! Мерейжасыңыз құтты болсын!

Ізгі тілекпен: М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың
қазақ филологиясы кафедрасының ұжымы

***

Болатова Қанжан Беймұханқызы

Қанжан Беймұханқызы Болатова 1946 жылы қазан айының 7 жұлдызында Орал облысы Камень ауданы І-Шежін ауылында дүниеге келген.

1964 жылыІІ-Шежін орта мектебін үздік аяқтап, сол жылы А.С.Пушкин атындағы Орал педагогикалық институтының жаратылыстану-география факультетіне оқуға түседі. 1969 жылы аталмыш институтты «география-биология» мамандығы бойынша тәмамдап, Қазақ ССР Ағарту министрлігінің жолдауымен Жаратылыстану-география факультетінің «Зоология» кафедрасына оқытушы ретінде қызметке қалдырылды.

Қанжан Беймұханқызы ұзақ жылдар бойы Солтүстік Каспий маңы өлкесінің жануарлар биоалуантүрлілігі мен оларды қорғау проблемалары, сондай ақ мектепте және жоғары оқу орындарында биология пәндерін оқыту әдістемесін жетілдіру бағытында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді. Зерттеу нәтижелері халықаралық, республикалық, аймақтық конференцияларда баяндалып, көптеген халықаралық, республикалық, аймақтық басылымдарда 80-ге жуық ғылыми және ғылыми-әдістемелік еңбектері жарық көрген. Соның ішінде «Батыс Қазақстан облысының жануарлар әлемі», «Батыс Қазақстанның сирек кездесетін жануарлары», «Омыртқасыздар зоологиясынан оқу-дала сараманы», «Эволюциялық ілім» тәрізді оқу және оқу-әдістемелік құралдары үлкен сұранысқа ие.

Қанжан Беймұханқызыстуденттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарына және 30-дан астам диплом жұмыстарына жетекшілік жасайды. Аймақтық және облыстық деңгейдегі ғылыми конференциялар ұйымдастыру алқасының мүшесі ретінде көптеген ұйымдастырушылық қызмет атқарады.

Қанжан Беймұханқызы«Адам және жануарлар зоологиясы, анатомиясы және физиологиясы» кафедрасының меңгерушісі (1999-2003жж.), Педагогикалық институт директорының орынбасары (2005-2007жж.) болып қызмет атқарған. Екі мәрте Ленинград қаласындағы Герцен атындағы пединститутында (1979ж., 1987ж.) және «Экология» мамандығы бойынша Алматы қаласындағы Абай атындағы ҚазҰПИ-дан 2003 жылы біліктілікті артыру курсынан өткен.

Қанжан Беймұханқызы «Еңбек ардагері» медалімен, ҚР Білім министрлігінің «Құрмет грамотасымен» (1992ж.), ҚР Білім министрлігінің «Отличник Образования РК» төсбелгісімен (1995ж.), «Ы. Алтынсарин» белгісімен (2007ж.) марапатталған.

Қазіргі таңда Қанжан Беймуханқызы «Биология және экология» кафедрасында аға оқытушылық қызметін атқарып келеді.

Құрметті Қанжан Беймұханқызы!

Сізді М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінің ұжымы жүйрік уақыттың ұшқыр қанаты мағыналы ғұмырыңыздың биік бір белесі – 70 жасқа толған мерейтойыңызбен шын жүректен құттықтайды.

Сіз осы кемелдікке тың жігер, жарқын көңілмен келіп отырсыз.

Ұстаз – ұлағатты есім. Шәкірттерін білім нәрімен сусындатып, тәлім-тәрбие беру, жақсы қасиеттерді бойына дарытып, адамгершілік рухта бағыт-бағдар беруде ұстаздың еңбегі зор. Сондықтан да ол әрдайым қасиетті тұлға ретінде ерекшеленеді.

Бала бойына ата-анадан кейінгі ақыл-ой, адамгершілік, әдептілік, ар-ұят, ұлттық сана-сезімді сіңіруші адам – Ұстаз.

Ендеше өз ісіне берілген, жаңалықты жатсынбай қабылдайтын, шәкіртінің жанына нұр құйып, өмірге өзі де бақытты болып, өзгелерді де бақытқа жеткізсем деп жүретін ұстаз жандардың бірегейі-Сізсіз!

Шәкірттеріне аса мейірімді, сөзіне берік, шыншыл мінезді, жүрегі батыр, өнегесі асыл, жаны жомарт, пейілі дарқан, ерен еңбекшіл, байламы берік, ойы өткір Қанжан Беймұханқызы еңбекте де қажыр-қайратыңыздың арқасында талай абырой биігінен көрініп, ұрпағыңызға үлгі болар абзал жан ретінде өзіңізді танытып-ақ жүрсіз. Сізге денсаулығыңыз қуатты, ғұмырыңыз ұзағынан, көрер қуанышыңыз молынан болсын деп тілейміз! Мерейіңіз үстем, қадір-қасиетіңіз зор болсын.

Ізгі тілекпен: М. Өтемісов атындағы БҚМУ – дың биология және экология кафедрасының ұжымы

***

Джумашева Алтын Айткалиевна

Замечательная и милая женщина Алтын Айткалиевна Джумашева родилась 4 декабря 1946 года в п.Переметное Зеленовского района. В селе прошло ее детство. Окончив семь классов сельской школы, она продолжила обучение в Областной казахской школе-интернате №11 имени С.Сейфуллина. После окончания Уральского педагогического института имени А.С.Пушкина по специальности «Учитель физики» в 1968 году была направлена на работу в сельскую школу. Через год одновременно получила рекомендацию на работу в райком комсомола, как имеющая успешный опыт работы комсомольского секретаря в школе, и приглашение на кафедру физики и основ производства нашего университета. Выбрав второй путь, Алтын Айткалиевна осталась верна педагогической профессии.

Педагог высокой квалификации Алтын Айткалиевна на высоком профессиональном уровне проводит лекционные, практические и лабораторные занятия по различным разделам физики. Особую значимость имеет ее работа по дисциплинам методического цикла в области теории и методики преподавания физики. Активное участие Алтын Айткалиевна принимает в подготовке будущих учителей физики и астрономии к работе в современных условиях, в условиях реализации реформы образования Республики Казахстан, совершенствования содержания и внедрения инновационных образовательных технологий. Важна роль

Алтын Айткалиевны в подготовке и проведении педагогической практики студентов. В этом большое значение имеет ее тесная связь со школами города и области. Многие годы она сотрудничала с педагогическим лицеем (ныне ОСШИОД) и Областной казахской школой-интернат-комплексом для одаренных детей №11 имени С.Сейфуллина.

Хорошие знания процессов, непрерывно протекающих в системе образования, в реформе содержания и технологии обучения физике находит отражение в тематике дипломных работ. Выбор тем определяется их актуальностью, значимостью в теоретической и профессиональной подготовке студентов в школе: проблемное обучение и компьютерные технологии как технологии обучения физике, организация самостоятельной и профориентационной работы при обучении физики, методика изучения основных понятий и законов классической и современной физике и др.

Алтын Айткалиевна отличается постоянным стремлением к профессиональному совершенствованию, самообразованию. Периодически она повышала квалификацию на соответствующих курсов в ведущих вузах Алматы и Москвы. Общение с ведущими педагогами, учеными находит непосредственное отражение в ее работе со студентами.

За значительные успехи в деле обучения и воспитания подрастающего поколения Алтын Айткалиевна Джумашева награждена нагрудным знаком «Ы.Алтынсарин», медалью «Ветеран труда» и отмечана благодарственными письмами и грамотами университета.

Необходимо также отметить, что Алтын Айткалиевну отличают особая доброта и доброжелательность. Она сохраняет теплые, бескорыстные отношения со своими одноклассниками, однокурсниками, коллегами, друзьями, со всеми, кто ее окружает.

Дорогая, уважаемая Алтын Айткалиевна, от всего сердца поздравляем с юбилеем! Примите наши искренние пожелания здоровья, долголетия, семейного благополучия, добра и счастья. Вы достойно достигли почтенного возраста. Пусть греет Вас душевное тепло всех, кого вы щедро одариваете своим теплом.

Коллектив кафедры физики и математики

***

Ержанова Ұлдай Рысқалиқызы

Ұ.Р.Ержанова - 1956 жылы 26 қараша күні РФ, Саратов облысы, Ершов ауданы, Новорепино елді мекенінде дүниеге келген.

1974 жылы Казталов ауданы, Богатырев орта мектебін бітіріп, сол мектепте бір жыл мұғалімдік қызмет атқарған.

1975 - 1979 жылдары А.С.Пушкин атындағы Орал педагогикалық институтын үздік дипломмен аяқтаған.

1979 жылдан бастап бүгінгі күнге дейін М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының оқытушысы, аға оқытушысы, доцент, кафедра меңгерушісі, қызметтерін атқарды.

1997 жылы Алматы қаласындағы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының диссертациялық кеңесінде «Орал облысы жер-су атауларының этнолингвистикалық сипаты» тақырыбында кандидаттық

диссертациясын сәтті қорғап шығады. 2000 жылы «Ақжайық өңірінің топонимиясы» атты монографиясын жарыққа шығарады. 2001 жылы Жоғарғы аттестациялық комиссияның шешімімен доцент атағына ие болды.

Ұ.Р.Ержанованың «Қазіргі қазақ тілі синтаксисі» (2002 ж.) мен «Бақылау-пысықтау жаттығулар жинағы» (2004 ж), «Қазіргі қазақ тілі грамматикасының тілдік құрылымы» (2013 ж) атты негізгі оқу құралдарын республиканың барлық жоғарғы оқу орындары оқу үрдісінде пайдалануда. Өйткені бұл оқу құралдары Республикалық оқу-әдістемелік кеңесінің шешімімен шығарылып, таратылды. «Құрмалас сөйлем синтаксисі», «Лингвистикалық сөзжұмбақ», «Орыс аудиториясына арналған қазақ тілі» атты үш электронды оқу құралы университеттің оқу залдарында студенттердің қолданысында. «Ақжайық өңірінің топонимиясы», 2002 жылы Қазақстан тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналып, «Батыс Қазақстан облысы жер-су атауларының сөздігі», «Орал қаласы көше атауларының баяны» (2010 ж.) атты монографиялары элективті пән ретінде барлық бөлім студенттерінің негізгі оқу құралына айналды.

Республикалық, облыстық, аймақтық кеңестердің, комиссиялардың, комитеттердің, жұмыс топтарының қоғамдық жұмыстарына белсене араласқан.

1986-90 жылдары алғашқы университетте құрылған «Қазақ тілі» қоғамының төрайымы болып сайланған;

Республикалық КАЗТЕСТ жүйесінде тапсырмаларымен жұмыс жасаған;

Бірнеше жылдар ***облыстық, қалалық ономастикалық комиссия мүшесі*** қызметінде болып, облысымыздың атауларын, көше атауларын қалпына келтіруге белсенді араласқан;

Ғылым және білім министрлігінің бұйрығымен 2005-2008 жылдары Ақтөбе педагогикалық институтында, 2009-2011 жылдары Ж.Досмұхамбетов атындағы педагогикалық колледжде, ***Мемлекеттік аттестациялық комиссия төрағасы*** қызметін атқарған;

2006-2011 жылдары университет жанындағы ***«Тіл дамыту орталығының» жетекшісі, «Практикалық қазақ тілі және құжаттану» кафедрасының меңгерушісі*** қызметтерін атқарды.

Оқытудың инновациялық технологияларын әзірлеу және енгізуге белсенді араласқан, жаңа оқу курстарын әзірлеуге, оның ішінде авторлық курстар:

1. 2014 жылы Университеттің лекциялар фондысына 20 сағаттық видеолекция жазып, оқу залына тапсырды;

2. «Құрмалас сөйлем синтаксисі» (электрондық оқулық) бас ғимараттың электрондық залында орналасқан 2006.01.09 пайдалану жөніндегі келісім-шарт жасалды;

3. 2008 жылдың қараша айында «Қазақ тілі», «Кең байтақ Қазақстан», «Лингвистикалық сөзжұмбақ» атты 3 электронды оқулық шығарылып, электронды оқулықтың презентациясы өткізіліп, облыстық телехабардан көрсетілді. Бұл электронды оқулықтар оқу залдарында студенттердің өз бетімен жұмыстарында кеңінен қолданылып жүр.

Биылғы жылы Қазақстан Тәуелсіздігінің 25 жылдығына тарту ретінде «Батыс Қазақстан облысының ономастикалық кеңістігі» атты ғылыми- көпшілік монографиясын (23 баспа табақ) «Полиграф» және «Университет» баспасынан шығарылды.

Ұ.Р.Ержанова 43 жылға жуық педагогикалық қызметте жүрген кезінде ғалым ретінде жоғарғы оқу орнында өзінің орнына лайықты еңбек жолымен өтті.

Құрметті Ұлдай Рысқалиқызы!

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті қазақ филологиясы кафедрасының ұжымы Сізді абыройлы да, мерейлі өмір жолыңыздың бір белесі – 60 жасқа толуыңызбен шын жүректен құттықтайды. Сіз өз мерейтойыңызға лайықты да қошеметтеуге тұрарлық жетістіктермен келіп отырсыз.

Өзіңіздің 40 жылдан астам педагогикалық еңбек жолыңызда талай белеске шығып, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде қазақ тілі

мен әдебиеті кафедрасының оқытушысы, аға оқытушысы, доцент, кафедра меңгерушісі қызметтерін абыроймен атқардыныз.

Ғылым жолында жүргеніңізге де 20 жылдай уақыт болған. 1997 жылы Алматы қаласындағы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының диссертациялық кенесінде «Орал облысы жер-су атауларынын этнолингвистикалық сипаты» тақырыбында кандидаттық диссертацияңызды сәтті қорғап шықтыңыз. «Ақжайық өңірінің топонимиясы» атты монографияңыз бен «Қазіргі қазақ тілі синтаксисі», «Қазіргі қазақ тілі грамматикасының тілдік құрылымы» атты негізгі оқу құралдарыңызды республиканың барлық жоғарғы оқу орындары оқу үрдісінде пайдаланса, «Ақжайық өңірінің топонимиясы», Қазақстан тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған «Батыс Қазақстан облысы жер-су атауларынын сөздігі», «Орал қаласы көше атауларының баяны» атты монографияларыныз элективті пән ретінде барлық бөлім студенттерінің негізгі оқу құралына айналды. Ал бүгінгі күні «Батыс Қазакқстан облысынын ономастикалық кеністігі» атты ғылыми-көпшілік монографиянызды Қазақстан Тәуелсіздігінің 25 жылдығына тарту ретінде ұсынып отырсыз.

Шәкірттеріңізге білім берумен қатар қоғамдық, ғылыми және тәрбие жұмысына да саналы ғұмырыңызды арнадыңыз. Республикалық, облыстық, аймақтық кеңестердің, комиссиялардың, комитеттердің, жұмыс топтарының қоғамдық жұмыстарына белсене араластыңыз.

Ұрпақ тәрбиесіндегі көп жылғы ерен еңбегіңіз ескеріліп, 2001 ж. Қазақстан Республикасы Білім министрлігі алқасының Ы.Алтынсарин медалімен, 2013 ж. Қазақстан Республикасы Ғылым және білім министрлігінің Алғыс хатымен марапатталдыныз.

Құрметті Ұлдай Рысқалиқызы! Сіздің осындай өрелі істеріңіз көпке үлгі, өйткені Сіздің өміріңіз - нағыз майталман маманның, ұлағатты ұстаздың, абзал ананың өнегесі. Отанымыздың өркендеуі және халқымыздың игілігі жолында әлі де талай тәнті істерді атқарарыңызға кәміл сенеміз. Бүгінгі мерейтойыңызда Сізге және ұрпақтарыңызға зор денсаулық, ұзақ ғұмыр, еңбекте тың табыстар мен өмірдің асқақ абыройын тілейміз. Шаңырағыңызда береке-бірлік, ырыс-ынтымақ бола берсін!

Ізгі тілекпен: М.Өтемісов атындағы БҚМУ-дың
қазақ филологиясы кафедрасының ұжымы

***

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS

ПЕДАГОГИКА -ПЕДАГОГИКА-PEDAGOGICS

Имашев Г. И., Губашева А.О.
ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БІЛІМ МЕН ІСКЕРЛІКТІ ДАМЫТУ.....3
Мұханбетжанова Ә.М., Мұханбетжанова А.У.
ЖАҢАРТЫЛҒАН БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ - ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....12
Мендалиева Д.К., Талапова Р.Т.
ХИМИЯДАН ЕСЕПТЕР ШЫҒАРУ – ХИМИЯНЫ ОҚЫТУ ӘДІСІ МЕН БАҚЫЛАУ ҚҰРАЛЫ.....21
Galiyev T.T., Abdyrov A.M., Aldabergenova S.S., Aldabergenova A.S.
THE FORMATION OF SYSTEMIC THINKING IN LEARNING……28
Кузьмичева А.Е., Жусупкалиева Г.К., Кабибуллин М.Д.
ДИДАКТИЧЕСКИЙ ПРИНЦИП НАУЧНОСТИ И ВОПРОСЫ НАНОТЕХНОЛОГИЙ В СОДЕРЖАНИИ ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКЕ……33
Шамбилова Г.Қ., Сахтағанова Т.А., Гапуова Б.Б.
КОЛЛЕДЖ ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕК ҮӘЖДЕМЕСІ ЖОЛЫМЕН БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ 40
Kulmagambetova S.S., Thomas Wünsch, Imanalina G.M.
APPROACHES IN EDUCATIONAL TRAINING…….....46
Айтжанова Р.М.
ФОРМАТИВТІ БАҒАЛАУ ҰҒЫМЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘНІ…….....55
Сардарова Ж.И., Рахимжанова К.Н.
ТӘУЕКЕЛ ТОБЫНДАҒЫ ЖЕТКІНШЕКТЕРГЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СИПАТТАМА.....62
Иргалиев А.С., Габдрахманова Ш.Т.
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ И ПРОФИЛАКТИКЕ БУЛЛИНГА В ШКОЛЕ……..70
Молдағалиев Б.А., Батырова А.У., Кенжегалиева А.Ж.
МЕКТЕПТІҢ МУЗЫКА САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДА АҚПАРАТТЫҚ-КОМПЬЮТЕРЛІК ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ.....79
Андрущишин И.Ф., Дошыбеков А.Б.
ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ-САУЫҚТЫРУ ҚЫЗМЕТІН КӨРСЕТУ САЛАСЫНДАҒЫ МАРКЕТИНГ БОЙЫНША МАМАНДАР ДАЯРЛАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ҮЛГІСІ.....85
Kismetova G., Karabay A.
COMPETENCE APPROACH AS A METHODOLOGICAL BASIS OF FORMATION OF GRAMMAICAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS……...92
Мендалиева Д.К., Серікұлы Н.
МЕКТЕП БАҒДАРЛАМАСЫНДА ФИЗИКАЛЫҚ ХИМИЯ ТАРАУЛАРЫ БОЙЫНША ЕСЕП ШЫҒАРУДА КОМПЬЮТЕРДІҢ МҮМКІНДІКТЕРІН ҚОЛДАНУ.....98
Албытова Н.П., Сламбекова Т.С.
ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕ ЗАМАНАУИ ТАЛАПҚА СӘЙКЕС МАМАН ДАЯРЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....104

Кульжумиева А.А., Негметов М.Ж.
РЕАЛИЗАЦИЯ ПРОГРАММЫ ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБУЧЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ КУРСА «ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫЕ УРАВНЕНИЯ»……110
Медешова А.Б., Касымова А.Х.
ИНОВАЦИЯЛЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ОҚУ ҮРДІСІНДЕ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....116
Анарбаев А.К., Баймуханбетов Б.М.
ОПРЕДЕЛЕНИЕ ОПТИМАЛЬНЫХ ИНТЕРВАЛОВ ПОВТОРНЫХ АТАК У БОРЦОВ С РАЗЛИЧНЫМИ МАНЕРАМИ ВЕДЕНИЯ БОРЬБЫ……...123
Құлмағамбетова С.С., Иманалина Г.М., Сапанова С.З.
ШЕТ ТІЛДІК КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ («БИОЛОГИЯ» ПӘНІ НЕГІЗІНДЕ).....132
Амельченко В.И., Жомартова А.М.
ПОСТРОЕНИЕ КОМПЕТЕНТНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННЫХ ЗАНЯТИЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ В БАКАЛАВРИАТЕ КУРСА «МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИИ»…….....138
Кузьмичева А.Е., Золотарь М.В.
ЭЛЕКТРОМАГНИТНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ В ОБУЧЕНИИ И В СИСТЕМЕ ФУНДАМЕНТАЛЬНЫХ ВЗАИМОДЕЙСТВИЙ……..147
Рустенова Р.М.
РОЛЬ И ФОРМИРОВАНИЕ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ В СОХРАНЕНИИ И УКРЕПЛЕНИИ ЗДОРОВЬЯ ШКОЛЬНИКОВ…….....155
Сакеев Р.К.
УПРАВЛЕНИЕ РАЗВИТИЕМ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ РЕСУРСОВ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ……..163
Ергалиева Г.А., Кайрлиева У.Б.
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА РУХАНИ –1З1Л1К ТӘРБИЕ БЕРУДЕ ОТБАСЫНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ.....171
Мустафина А.С.
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ УЧЕТНЫХ ДИСЦИПЛИН……183
Текесбаева Г.М.
СИНТАКСИСТІ ОҚЫТУДА ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУ ЖОЛДАРЫ.....189
Алимбаева Г.Б.
БОЛАШАҚ ДИРИЖЕРЛЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ.....196

ФИЛОЛОГИЯ-ФИЛОЛОГИЯ-PHILOLOGY

Күдеринова Қ.Б.
АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ ТІЛІН ЗЕРТТЕУДІҢ МАҢЫЗЫ.....202
Мүтиев З.Ж., Ашимова Р.С.
ТАҚЫРЫП ПЕН ИДЕЯ, КӨРКЕМДІК-ШЕБЕРЛІК ӨРНЕКТЕРІ (АҚЫН САТЫБАЛДЫ ДАУМОВ ПОЭЗИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ).....211
Diachok N.V.
ON THE PECULIARITIES OF ONOMASIOLOGIC CHARACTERISTICS OF COMPLEX-STRUCTURE UNIVERBS…….....218
Алтаева А.К.
ИЛАНДЫРУДЫҢ ӘМБЕБАП ЖӘНЕ ЖАҒДАЯТТЫҚ ӘДІСТЕРІ.....223
Крылова Л.А., Кадыров Ж.Т.
СИМТОМАТИКА ДУХОВНЫХ НЕДУГОВ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ 90-Х ГОДОВ XIX ВЕКА В РАССКАЗЕ ЧЕХОВА «ЧЁРНЫЙ МОНАХ»……...…...230

Бекбосынова А.Х.
«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНІҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ.....237
Қоңыратбаева Ж.М.
ШӘКӘРІМНІҢ ПАССИОНАРЛЫҚ МҰРАТЫ.....247
Донскова Г.А., Утарова Н.Т.
ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ЭРГОНИМОВ - ТЮРКИЗМОВ В ОНОМАСТИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ ГОРОДА (НА МАТЕРИАЛЕ ЭРГОНИМОВ УРАЛЬСКА И КАЗАНИ)…….....251
Ахметова Б.З.
ОСОБЕННОСТИ ЭТНОСЕМАНТИКИ ТОПОНИМОВ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ.....258
Сағынаева Г.Ә., Оразханова М.И.
ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЖЫРАУЛЫҚ ДӘСТҮР ЖАЛҒАСТЫҒЫ.....264
Алтынбекова Г.К.
СПЕЦИФИКА УПОТРЕБЛЕНИЯ ГЛАГОЛА В ТЕКСТАХ ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО СТИЛЯ…….270
Выдрина Н.А.
ВЫЯВЛЕНИЕ АВТОРСКОЙ ОЦЕНКИ В ПОВЕСТИ А.С. ПУШКИНА «ПИКОВАЯ ДАМА» НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРЫ……..277

ТАРИХ- ИСТОРИЯ-HISTORY

Рысбеков Т.З., Гарифуллина А.Б.
НҰРАЛЫ ХАННЫҢ БИЛІГІ КЕЗІНДЕГІ КІШІ ЖҮЗДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ ЖАҒДАЙ.....285
Дүйсенбаев А.Қ.
ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВТЫҢ ТАҒЫЛЫМДЫҚ МҰРАЛАРЫНДАҒЫ ОТАНСҮЙГІШТІК ТӘРБИЕ ИДЕЯЛАРЫ.....297
Терещенко Т.А., Нурмухамбетова А.Е.
«БОЛАШАҚ» БАҒДАРЛАМАСЫ ҚҰРЫЛУЫ МЕН ДАМУЫНЫҢ ТАРИХИ-ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....304
Рысбеков Т.З., Жанасов А.А.
ФОРМИРОВАНИЕ РАБОЧЕГО КЛАССА В ДООКТЯБРЬСКОМ КАЗАХСТАНЕ……..……...311
Ергалиева А.Т.
КОМПОЗИТОРСКОЕ ТВОРЧЕСТВО ЗАПАДНОГО РЕГИОНА КАЗАХСТАНА В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ……320
Искалиев Д.Ж., Бисенова Ж.М.
ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В ГОРОДЕ УРАЛЬСКЕ……...327

ҒАЛЫМДАР ЕЛ-ЕСІНДЕ-ПАМЯТЬ ОБ УЧЕНОМ-TO THE MEMORY OF THE SCIENTIST

Кужабергенова К.И.
ИСТОРИК И ИСТОРИЧЕСКОЕ ПОЗНАНИЕ……..…334

ҒЫЛЫМИ ӨМІР - НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ - ACADEMIC LIFE.....337
БІЗДІҢ МЕРЕЙТОЙ - НАШИ ЮБИЛЯРЫ – OUR JUBILEES.....346

АВТОРЛАР ҮШІН МӘЛІМЕТ
МАҚАЛАНЫҢ ДАЙЫНДАЛУ ТӘРТІБІ

«БҚМУ хабаршысы» жинағына жариялауға білім мәселелеріне қатысты ғылыми және ғылыми-әдістемелік жұмыстар гуманитарлық, жаратылыстану, экономикалық, өнертану, техникалық ғылымдар, сонымен бірге университеттің құрылымдық бөлімшелерінің қызметі, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының мәселелері мазмұнын құрайтын қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде мақалалар қабылдайды.

Журналға бағытталған мақала (компьютерлік мәтін көлемі 12 беттен аспайтын) USB-жинағышы, CD-R дискімен (мәтіннің қолжазба түрінде, 1,0 интервалымен, 10 шрифтісінен кем емес, және бір данасы А4 формат қағазында) берілуі керек.

Суреттегі берілген барлық әріп және сандық белгілер ең басты және сурет астындағы мәтінде түсіндірілуі қажет. Қолжазбадағы суреттері бар беттері мен мәтін беттері нөмірленген болуы керек. Мәтін мұқият тексерілген және редакцияланған болуы қажет. Сканерленген мәтіндер, грамматикалық және техникалық қателері бар мақалалар жинаққа енгізілмейді.

«БҚМУ хабаршысы» ғылыми журналына дайындық кезінде материалдарды жариялауға автор туралы мәлімет көрсетілуі қажет (аты-жөні (толық), ғылыми атағы, дәрежесі, лауазымы, жұмыс орны, мекенжайы, тел.), ӘОЖ нөмірі, ішкі және сыртқы рецензиясы (жариялауға ұсынылған ғылыми жұмыстың ғылым кандидаты және докторларының сын-пікірлері болуы керек), түйіндеме (мемлекеттік тілде жарияланатын мақалаға - орыс немесе ағылшын тілінде, басқа тілде жарияланатын мақалаға - мемлекеттік, орыс немесе ағылшын тілінде), жариялауға төленген түбіртек міндетті түрде болуы қажет.

Мақаланы жариялауға эксперттік комиссия бекіткен ғылыми-техникалық Кеңестің эксперттік тұжырымдамасы болуы керек.

Материалдар белгіленген тәртіп бойынша сай келмесе, жариялауға қабылданбайды. Қолжазбалар редакция көзқарасын білдірмейді және авторларға кері қайтарылмайды.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ
ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Для публикации в «Вестнике ЗКГУ» принимаются статьи на казахском, русском, английском языках, содержащие результаты научных и научно-методических работ в области гуманитарных, естественных, экономических, искусствоведческих, технических наук, посвященных проблемам образования, а также материалы, отражающие деятельность различных структурных подразделений университета, вопросы социально-экономического развития региона.

Статья (объемом не более 12 страниц компьютерного текста), направляемая в журнал, представляется на дисках CD-R, USB-накопитель (с обязательной распечаткой текста, шрифтом не менее 10, 1,0 интервалом и графики на бумаге в одном экземпляре на формате А4).

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные на рисунках, необходимо пояснить в основном или подрисуночном тексте. Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками. Текст должен быть тщательным образом выверен и отредактирован. Сканированные тексты с грамматическими и техническими ошибками не будут включены в сборник.

При подготовке материалов к опубликованию в научном сборнике «Вестник ЗКГУ» обязательным условием является представление сведений об авторе (ф.и.о. (полностью), ученая степень, звание, должность, место работы, адрес, тел.), номер УДК, внутренней и внешней рецензии (публикуемые в издании научные работы должны быть рецензируемы кандидатами наук и докторами), резюме (статьи, публикуемой на государственном языке, должно быть на русском и английском языках, статьи, публикуемой на других языках – на государственном, русском и английском языках), наличие квитанции оплаты за публикацию.

Решение о возможности опубликования статьи подтверждается экспертной комиссией научно-технического Совета актом экспертного заключения.

Материалы, не соответствующие данным требованиям, к публикации не принимаются. Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫНАН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ

ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:
Р.Р. Кужалиева

Материалдарды компьютерде беттеген:
Верстка и изготовление оригинал-макета:
Е.Е.Панова
С.К. Сахметова, Ж.З. Есимгалиева

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, 2016.
090000, Орал, Достық даңғылы, 162.

Басуға 23.12.2016 ж. қол қойылды.
Көлемі 44,5 б.т. Таралымы 150 дана.
Тапсырыс № 40.

Подписано в печать 23.12.2016 г.
Объем 44,5 п.л. Тираж 150 экз.
Заказ № 40.

Западно-Казахстанский государственный университет им. М.Утемисова, 2016.
090000, Уральск, пр. Достык, 162.